

mtatkki

Hungarian Academy of Sciences
Centre for Social Sciences
Institute for Minority Studies

A PDF fájlok elektronikusan kereshetőek.

A dokumentum használatával elfogadom az
[Europeana felhasználói szabályzatát](#).

MAGYAR-ZSIDÓ SZEMLE

SZERKESZTIK :

Dr. BLAU LAJOS Dr. HÉVESI SIMON

Dr. FRIEDMAN DÉNES

NEGYVENHATODIK ÉVFOLYAM

MTA KÖNYVTÁRA

SCHEIBER

GYŰJTEMÉNY

BUDAPEST 1929

A Magyar Zsidó Szemle
negyvenhatodik évfolyamának munkatársai
 amennyiben dolgozataikat aláírták.

	Oldal
Dr. Bakonyi László, Budapest	1, 81
Dr. Blau Lajos, Budapest — 16, 71, 74, 94, 139, 142, 145, 146, 153, 283, 298, 303, 307	
Dr. Csetényi Imre, Budapest	68, 116
Dr. Friedman Dénes, Ujpest	64, 99, 127, 149, 268
Dr. Gábor Gyula, Budapest,	96
Dr. Goldberger Izidor, Tata... ..	121
Dr. Groszmann Zsigmond, Budapest... ..	18
Hirschler Pál, Budapest... ..	280
Dr. Kálmán Ödön, Budapest	161, 165
Dr. Kecskeméti Ármin, Makó	80
Dr. Kohlbach Bertalan, Budapest	56
Dr. Naményi Ernő, Budapest	260
Dr. Preis Károly, Budapest	77
Dr. Szemere Samu, Budapest	94
Vidor Pál, Budapest	129, 275
Dr. Waldapfel János, Budapest	135
Dr. Weisz Miksa, Budapest... ..	224
Dr. Zsoldos Jenő, Budapest	102

TARTALOM :

Társadalom.

	Oldal
<i>Dr. Bakonyi László</i> : Hatvan év előtt	1
<i>Dr. Blau Lajos</i> : A zsidók statisztikája és egyéb adatok	16
<i>Dr. Bakonyi László</i> : Az Országos Bizottság ülése	81
<i>Dr. Blau Lajos—Dr. Szemere Samu</i> : Előterjesztés	94
<i>Dr. Gábor Gyula</i> : Megemlékezés Kaszab Aladárról	96
<i>Dr. Friedman Dénes</i> : Dr. Weisz Mór	99
<i>Dr. Kálmán Ödön</i> : Baracs Károly	161

Tudomány.

<i>Dr. Groszmann Zsigmond</i> : Kohn Sámuel	18
<i>Dr. Kohlbach Bertalan</i> : Lamdon Szináj... ..	56
<i>Dr. Friedman Dénes</i> : A Ferenc József Országos Rabbiképző Intézetén az 1877—1927. évben pályadíjat nyert és nyomtatásban is megjelent dolgozatok jegyzéke	63
<i>Dr. Csetényi Imre</i> : Adalékok a magyar zsidóság ingatlantulajdonosságához	68
<i>Dr. Zsoldos Jenő</i> : Bibliái vonatkozások Csokonai költészetében	102

	Oldal
Dr. Csetényi Imre: Zsidókra vonatkozó törvények az Aranybulláig	116
Dr. Goldberger Izidor: A „legnagyobb magyar” fiának zsidó tanítója	121
Dr. Friedman Dénes: Az ember tragédiája formai tartalmához	127
Vidor Pál: A szabadságharc zsidó hősei a magyar irodalomban	129
Dr. Kálmán Ödön: Dr. Mezey Ferenc pályája	165
Dr. Weisz Miksa: Dr. Kayserling Mayer pesti rabbi irodalmi munkássága	224
Dr. Naményi Ernő: Kayserling kortársai között	260
Dr. Friedman Dénes: A Kazár-probléma végső eredménye	268
Vidor Pál: Adalékok Jókai Mór zsidó vonatkozásaihoz	275
Hirschler Pál: Jesája 44s	280

Irodalom.

Dr. Blau Lajos: Középkori zsinagógák	71
Dr. Blau Lajos: A föld vallásai	74
Dr. Preis Károly: A talmud és az orvosi tudomány	77
Dr. Kecskeméti Ármán: A zsidó irodalom főirányai	80
Dr. Waldapfel János: A magyar művelődés 1777-től 1848-ig és a zsidók	135
Dr. Blau Lajos: A zsidók erkölcsi világa	139
Dr. Blau Lajos: Német zsidó Encyclopaedia	142
Dr. Blau Lajos: Zsidó lexikon	145
Dr. Blau Lajos: Posnansky Sámuel emlékkönyv	146
Dr. Friedman Dénes: Megjegyzések Benedek irodalmi lexikónához	149
Dr. Blau Lajos: Irodalmi Szemle	153
Dr. Blau Lajos: A könyv történetéhez	283
Dr. Blau Lajos: Az írás történetéhez	298
Dr. Blau Lajos: A zsidóság kultur- és vallástörténeti jelenségében	303
Dr. Blau Lajos: Irodalmi Szemle	307

TÁRSADALOM.

Hatvan év előtt.

Nem akarunk ünnepelni, nem óhajtunk jubilálni, hiszen aligha van rá okunk; csak emlékezni szeretnénk, — mert a mult kötelez — egy letűnt nemzedékről, ennek a nemzedéknek reményeiről, küzdelmeiről, csalódásairól, erényeiről és hibáiról. Az 1868. év december 14-én ragyogó fény és izzó lelkesedés közepette megnyílt »izraelita egyetemes gyűlés« immár hatvan-éves multra tekint vissza; a félszázados évforduló beleesett az 1918-as nagy nemzeti és társadalmi összeomlás vigasztalan káoszába és akkor, a világháboru tragikus végződésének idejében a magyar zsidóság nem találhatta meg a nyugodt, mérlegelő szemlélődés és visszaemlékezés hangulatát és hangját. Más a helyzet ma, mikor a lábadózás és az újból feléledő reménykedés átmeneti korát éljük és más, egészen más volt a helyzet 1868. decemberében, mikor a nemzet huszéves elnyomatás után visszanyerte alkotmányos szabadságát és a magyar zsidóság sokszázéves jognélküliség után a felszabadult nemzet-től megkapta a polgári jogok teljességét.

Azt a mondást, hogy minden országnak olyan zsidói vannak, amilyeneket megérdemel, ezzel kellene helyettesíteni: Minden ország zsidósága olyan, amilyen maga az ország. Sok-sok minden következik ebből a szentenciából, ha végiggondoljuk, de most csak egyetlen tényre szeretnék rámutatni: arra az óriási alkotmányos harcra, amely a kongresszus egybehívását az egész országban megelőzte. A kongresszusi képviselőválasztási hadjárat hü képmása volt a régi magyar követválasztásoknak: féktelen korteskedés, a lakomák beláthatatlan sorozata, — etetés-ítatás, itt-ott erőszak, sok helyütt csel és furfang, zászlók, zeneszó, programbeszéd és sok-sok pénz voltak hangos kísérei az első és utolsó magyar zsidó parlament megnyitó előjátékának.

Két párt állott ki az alkotmányos porondra: a »haladóka« és a »hitörök« (sómré hadath). A »haladóknak«, akik a változott viszonyoknak megfelelő szervezet létesítését, egyházi autonómia kiépítését, rendezett istentiszteletet és főleg tudományos színvonalon álló rabbiképző-intézet megteremtését hangoztatták, Pest volt a főerősségük és hadállásaikat a Tiszáig tolták előre. A hitörpárt hitünk ősi hagyományait féltette az újításoktól, hallani sem akart a rabbiszeminárium felállításáról és főként az ország keleti és északkeleti részeiből szervezte sorkatonaságát, míg a vezérkar székhelye Pozsony volt, ahol a zóferi hagyományok még élő valóság voltak.

A nagy küzdelemből végre is a haladópárt került ki győztesen és ezzel el volt döntve a magyar zsidóság szervezetének sorsa. A pecsét csak később, 1870. márciusában került a döntésre; a március 18-iki végzetes képviselőházi határozattal, amely nyíltan megtagadta és semmivé tette megdicsőült báró Eötvös József nagyszerű koncepcióját és a lelkiismereti szabadság, a *liberalizmus* nevében kétfelé szakította a magyar zsidóságot. A báró Eötvös József szabadelvűsége fölött Pauler Tivadar szabadelvűsége győzött!

Mielőtt a kongresszus közvetlen előzményeivel és magával a kongresszussal bővebben foglalkoznánk, vessünk rövid pillantást a magyar zsidóság újabb történetére, amely miként Magyarország új korszaka az 1790. évvel kezdődik. A »Magyarországon élő zsidók közösségének« az 1790. évi koronázó országgyűléshez intézett petíciója, mely a II. József által engedett könnyítéseknek, a status quo-nak fenntartását célozta, — nyitja meg a különböző országgyűlésekhez benyújtott kérvények sorozatát. Míg azonban a Karok és Rendek az egymást követő országgyűléseken az ország alkotmányos szabadságának és a nyugati eszmeáramlatok behatása alatt a modern állami szervezet alapjainak megteremtésével foglalkoznak, a zsidóság a maga elnyomottságában, rendezetlen zilált viszonyai közepette nem gondolhatott egyházszerkezeti problémák megoldására. *Az első és legsürgősebb teendő nem az egyházpolitikai és közjogi kérdések terén mutatkozott, hanem mindenekelőtt a magánjogi vonatkozásban jelentkező és minden egyes személyt súlyosan érintő túrhetetlen és megalázó korlátozások és jogelvonások megszüntetése, tehát a zsidóságnak állampolgárokká leendő elismerése volt a főcél, melyet elénk szívós, kitartó küzdelemmel, vállalva és egységes összefogással óhajtottak megvalósítani.* És érdekes: mindaddig, míg a polgári egyenjogosításért folyt a harc, nem mutatkozott a szakadás a konzervatív és haladó tábor közt. Vagy legalább is háttérbe szorultak a belső villongá-

sok. A kölcsönös bizalmatlanság, megnemertés és gyűlölködés, Pozsony és Pest harca tulajdonképen csak a szervezeti reformtörekvések kapcsán vált nagyobbarányúvá.

A magyar zsidóság újabb történelmét nagyjából három korszakra látom oszlani. Az első korszak a már említett 1790. évi petícióval kezdődik és csak 1867-ben zárul, amikor is a törvényhozás által az azévi XVII. t.-c.-vel »az országos izraelita lakosai a keresztyény lakosokkal minden polgári és politikai jog gyakorlására egyaránt jogosítottaknak nyilvánítottak.«

A második korszak a kongresszussal kezdődik és magában foglalja a szervezeti kérdések megoldására irányuló kísérleteket, a szakadást (e kísérletek folyamányaként) és a *felekezet közjogi egyenjogosításáért* vívott küzdelmeket. Ez a korszak a recepciót elyben kimondó és az izraelita felekezetet a történelmi egyházak sorába emelő 1895. évi XLII. t.-c. megalkotásával zárható le.

A harmadik és a mai napig tartó periódusát a magyar zsidóság legújabb történelmének a recepció gyakorlati alkalmazásáért folytatott munka jellemzi, amelyet a felekezet felelős tényezői az állami élet minden vonatkozásában évtizedek óta több-kevesebb sikerrel igyekeznek kielégítő módon befejezni. Ezzel párhuzamosan jelentkeznek ezen korszakban a kongresszusi szervezet hiányainak pótlására irányuló mozgalmak. Mint epizódok említendők az itt-ott felbukkanó, utópisztikus, unifikációs törekvések és ugyancsak ilyen epizód talán az u. n. status quo szervezkedés is, amelynek egyébként a szolid közjogi alapja is hiányzik.

Aligha csalódunk, midőn azon véleményünknek adunk kifejezést, hogy a most következő korszakot a »kongresszusi« szervezet megfelelő kiépítése és azon hibák jóvátételének megkísérlése fogja jellemezni, amelyek a múltban, elsősorban 1868-ban elkövetettek.

Az új februári konferencia feladata leendő téren a kezdeményezést megindítani.

Az 1792. év május 22-én megnyitott országgyűlés már június 26-án berekesztetett és így a törvényhozásnak az idő rövidsége miatt sem állott módjában foglalkozni azzal az indokolással ellátott javaslattal, melyet a zsidók elébe terjesztettek. Ha ezen tervezetet végigolvassuk, két jellemző sajátságossága ötlik szemünkbe. Az egyik, amit Lóv Lipót is kiemelt (Zur neueren Geschichte der Juden in Ungarn, 24.) az, hogy a magyar zsidók nem kérik politikai jogokkal való felruházásukat, csupán azon jogállást óhajtják elnyerni, amellyel az ország *polgári* lakossága bír. Ez természetes is volt a rendi államban,

ahol a magán és közjogok teljességét csupán a nemesség élvezhette. A másik jellemző sajátossága a petíciónak a szervezeti problémák teljes mellőzése. Senki nem gondolt és nem is gondolhatott azokban az időkben egységes, centralisztikus, a községek fölött álló szervezetre, noha akkor még teljesnek volt mondható a magyar zsidóság egysége és az egymással később szembenálló pártok még nem alakultak ki. Különös tragikum a magyar zsidóságnak, hogy amikor az egység még érintetlenül fennállott, szó sem esett (nem is eshetett) az egységes szervezetről, — hiszen erre Franciaországban is csak 1806-ban került sor — mikor pedig a szervezet megteremtésének előfeltétele az emancipációval bekövetkezett, a pártoskodás és széthuzás lehetetlenné tette a szervezet és ezzel együtt az autonómia megteremtését.

Az 1792-i tervezet, mely a regnikoláris deputáció elé került, kimondja a vallás szabad gyakorlásának, a szabad költözködésnek és lakhatásnak, valamint az ingatlanok bérlésének és vásárlásának jogát.

Szabadságában áll a zsidóknak mindenféle ipart elsajátítani és gyakorolni. *Hangsúlyozza a javaslat a nyilvános iskolák látogatásának és a tudományos grádusok megszerzésének teljes szabadságát is.*

Az országgyűlés berekesztése után a regnikoláris deputáció József főherceg nádor elnöklete alatt tárgyalta a zsidókérdést, amelyről ugyanekkor törvényjavaslat is készült. A javaslat figyelemmel volt a petícióban foglalt kívánalmakra; kimondja a vallás hábortalan gyakorlásának jogát, általában engedélyezi a királyi bányavárosok kivételével a lakhatási és házszereési jogot, elismeri az ipariüzés és kereskedés szabadságát. A zsidók iskolákat állíthatnak fel és *egyetemeket látogathatnak, ahol tudományos fokozatokat korlátozás nélkül elnyerhetnek.*

A javaslat, amely haladást jelentett a polgári jogok teljességének irányában, javaslat maradt. Az 1807. év áprilisában megnyitott és ugyanazon év decemberében berekesztett országgyűlés elé »az egész magyar királyság összes zsidói« ismét kérelmet terjesztettek, melyben az 1792. évi országos bizottság által kidolgozott és fentebb ismertetett törvényjavaslat tárgyalását és annak az alábbi hozzáadásával való elfogadását kéri:

Az ország zsidó lakossága öt osztályra és pedig földművelők, iparosok, kereskedők, polgárok és házalók csoportjára osztassék.

Az egyházi fenytés joga törvényesen elismertessék azokkal szemben, akik a vallás parancsait nyilvánosan megszegik.

A kérvény annyiban nem maradt hatástalan, hogy a zsidók jogállásának szabályozása tárgyában újabb törvényjavaslat készült, amelyet azonban az országgyűlés már nem tárgyalta. A javaslat az egyházi fenyték jogát is elismeri a vallás parancsait megszegőkkel szemben, de kizárja a pénzbüntetés és megszégyenítő testi büntetések alkalmazását. Első ízben történik említés a türelmi taksa megváltásáról is.

A »magyar királyság összes zsidói« 1807. december hó 27-én, tehát az országgyűlés berekesztése után, *felséghelyes modványt nyújtanak be*, amelyben azt kéri, hogy a király addig is, míg az ujonnan egybehívandó országgyűlésnek alkalma lesz a törvényjavaslatot tárgyalás alá venni, királyi rendelettel szabályoztassanak a zsidók jogviszonyai. A rendelet kibocsátása azonban elmaradt.

Rosenthal Naftali, Pinkus Elkán és Mauthner Ádám aláírásával, akik abban az időben a pesti zsidóság vezető férfiai voltak, 1811. április 12-én újabb petíció nyújtatott be, ezuttal József főherceg nádornál, akit arra kérnek fel a folyamodvány szerkesztői, hogy az uralkodónál járjon közben egy királyi rendelet kibocsátása érdekében, amely a törvényhozás intézkedéséig rendezné a legfontosabb kérdéseket, a zsidókat polgári jogokkal ruházná fel és a türelmi adót megváltási uton eltörölné.

Ugyanakkor Pozsonyban felmerült már az iskoláztatás korszerű reformjának szükségessége is, amit keresztény részről több főúr, különösen Szapáry József gróf, magáévá tett. Érdekes, hogy ez a mozgalom abból a Pozsonyból indult ki, melynek papja, Szófer Mózes utóbb az orthodoxia vezére lett.

Az 1825-i pozsonyi országgyűléssel újból megindult a tizenhárom év óta szünetelő alkotmányos élet. Ugyanekkor számos vármegye zsidó küldöttei tanácskozársra gyűltek össze, hogy megbeszéljék a felekezet érdekében teendő lépéseket. A tanácskozárs eredményeként egy bizottság létesült, mely megbízatást nyert az országgyűléshez intézendő újabb kérvény megszerkesztésére.

A petícióban hivatkozás történt a külföldi államok példájára — Franciáról, amely az emancipációt elsőnek monddta ki, nem esik említés — és újból felsorolja a zsidóság összes sérelmeit, amelyek a *megélhetést szinte lehetetlenné teszik*. Politikai jogok gyakorlásának megengedéséről, vagy rendezett egyházi viszonyok megteremtéséről hallgat a folyamodvány, amely »Magyarország izraelitái« nevében nyújtatott be. Száz esztendővel később újból bizonyos aktualitással bír ez az emlékirat.

A zsidó küldöttek nagy reményeket fűztek az laboratórumhoz és a hitközségekhez intézett körlevélben számoltak le eljárássukról, melytől teljes sikert reméltek. Az országgyűlés azonban bezárult és minden maradt a régiben.

Ebben az időben merült fel először a szervezeti problémák korszerű megoldásának terve. Két ilyen munkálat ismeretes: az egyiket az orthodox érzelmű *Rapoch* Arje veszprémi hitközségi elnök készítette és 1826-ban be is mutatta a Pozsonyban tartózkodó zsidó bizottságnak. *Rapoch* abból indul ki, hogy a többi egyházak mintájára, a magyar zsidóságnak is meg kell teremtenie a maga megfelelő rendezett alkotmányát, ami azonban szerinte csupán oktroj utján volna lehetséges. (Érdekes, hogy 1868-ban az orthodoxia a lelkiismereti szabadságra való hivatkozás mellett azt hangoztatta, hogy a kongresszusi szabályzathoz való alkalmazkodásra senki sem kötelehető.)

Rapoch tervezete teljesen a hitközségi szervezet alapján áll, de gondoskodni kíván az egész magyar zsidóság képviselőitől is, amennyiben azt ajánlja, hogy két kiváló férfiú választassék, aki a felekezet nevében és érdekében eljárjon. Javasolja továbbá, hogy három bölcs, jámbor, igazságos és önzetlen talmudtudós rabbi választassék, akik illő fizetségben részesüljenek és a fővárosban lakjanak. Feladatuk volna a rabbik, rabbihelyettesek (moreh cedek), metszők, előimádkozók és tanítók részére, megejtett vizsgálat után, a képesítőlevelet kiállítani. A három rabbi minden évben beutazza az országot és felülvizsgálja a rabbik, metszők stb. működését. Előírja továbbá iskolák létesítését, »ahol a gyermekek új módszer szerint tanuljanak«, a nagy községekben pedig jesivákat kíván felállítani. Hangsúlyozza az egyházi fenyték jogát és kijelenti, hogy *vallási kérdésekben mindenki alárendeltessék a rabbinak*. A három tagból álló országos rabbikollégiumnak jogában áll a vallástalan hitközségi alkalmazottakat hivatalukból elmozdítani.

A másik tervezetet *Chorin* Áron aradi rabbi készítette. *Chorin* első ízben hangoztatja egy a kormány védelme alatt álló zsinat egybehívását és egy vallásalap létesítésének szükségességét. *E célra a hagyatékokon kívül még a hozományokat is meg kívánja adóztatni!* A zsinat konzisztóriumot választana, amelynek élén egy *Nászi* állana, két egyházi és két világi ülnökkel és egy titkárral. Látható ebből, hogy a haladó érzelmű *Chorin* a központi vezetést hierarchikus alapra akarta helyezni és a konzisztóriumban az egyházi elem többségben lett volna.

Nagy fontossággal bír azon követelménye, hogy »egy rendszer főiskola létesíttessék és tartassék fenn.«

Chorin tervezete nem áll a felekezeti autonómia alapján. A konzisztórium évenkénti ülésében csak javaslatokat tenne a hatóságnak a zsidóság közérdekű ügyeiben és csak hatósági approbáció után foganatosíthatná a szükségesnek tartott rendszabályokat.

A zsinatot is, melynek hatáskörét nem szabályozza részletesen a tervezet, az államfő hívná össze és a zsinat által választandó *Nászi* ugyancsak az uralkodó erősítené meg hivatalában.

Mindezen tervezetek nem kerülhettek a megvalósulás stádiumába, mert hiányzott a szervezet előfeltétele: az emancipáció, vagy legalább a magyar zsidóság jogállásának törvényes szabályozása és biztosítása.

A regnikoláris bizottság 1831-ben kiadta az 1790/91. évi 67. t.-c. meghagyása értelmében elkészített munkálatait, melyek közt egy a »zsidók szabályozásáról« szülő indokolással ellátott törvényjavaslat is szerepel.

A javaslat kimondja, hogy a zsidók a bányavárosok kivételével az ország területén szabadon lakhatnak; deklarálja a vallásszabadság gyakorlását és *ujból hangsúlyozza a teljes tanszabadságot*. Ellenben kizárja a zsidókat mindennemű közhivatal viseléséből és eltiltja őket ingatlanok bérbevételétől és az italmérestől.

Iskolákat szabadon választhatnak, de tanítókul csak olyanok alkalmazhatók, akik kellő képesítéssel bírnak.

Megengedi a javaslat bizonyos feltételek mellett házak tulajdonának megszerzését és kimondja a kereskedés és iparüzés szabadságát. Viszont tartoznak katonai szolgálatot teljesíteni.

Az indokolással egybehangozóan megköveteli a javaslat, hogy *rabbikul csak olyanok alkalmazhatók a jövőben, akik egy állami felügyelet alatt álló tanintézetben megfelelő oktatásban részesültek*. Ugy látszik, a *Chorin* és a haladók által hangoztatott kívánság, hogy végre egy zsidó főiskola állítassék fel, a regnikoláris bizottságban is visszhangra talált. Megjegyzendő, hogy már 1820-ban udvari dekrétum jelent meg, mely az *Osztrák* birodalomra nézve kimondotta, hogy a hitközségek ezentul csak tudományosan képzett rabbit alkalmazhatnak. Ennek azonban akkor sem lehetett érvényt szerezni még Ausztriában sem. (Venetianer 467.)

Ezt a kívánalmat egyébként *Breuer* Lipót is magáévá tette a kormánynak átadott memorandumában. (Lőw: Der

jüdische Kongress 145.) Ez a memorandum azért is nagy jelentőséggel bír, mert első ízben veti fel a *községi szervezet jelett álló egyházkerületek eszméjét*. Az ország négy ilyen kerületre osztatnék, amelyek élén egy-egy főrabbi állana. A szervezet csúcán pedig egy *egyházi főtanácsos intézné* az ügyeket.

Ez a tervezet is osztotta az előbbieket sorsát: tervezet maradt.

A haladó és konzervatív községek közötti lappangó ellentét lassanként mindinkább élesebb formát öltött. Főleg két körülmény okozta az ellenségeskedés kitörését: az egyik a rabbiszeminárium tervbe vett létesítése, a másik pedig a pesti hitközségnek a magyar zsidóság életében egyre jobban ki-domborodó vezérszerepe volt. Minél inkább tért hódítottak az országban a liberális nézetek, minél erősebben nyilatkozott meg a nemzeti eszme, minél jobban kialakult a Bécs elleni hangulat és minél jobban kezdtek terjedni az ország önálló és modern berendezkedését célzó és a magyarosodást elő-segítő mozgalmak, annál erősebben jelentkezett Pest jelen-tősége, szemben az aulikus Pozsonnyal.

Ez az antagonizmus a zsidó felekezeti életben is éreztetni kezdte hatását. A pesti hitközség, amely erőteljes fejlődésnek indult, a magyarosodást és az istentisztelet külső rendjét és korszerű reformját istápolta; Pozsony a hitéletben is a tradi-ciók őre és minden haladás ellensége maradt, élén *Szófer Mózes* rabbiával és *Lemberger* Ábrahám Hirschschelel, a hitköz-ség elnökével.

A pesti reformmozgalmak vezére *Ullman Gábor* volt, aki az 1832-i országgyűlés megnyitása alkalmából összehívatta a szokásos zsidó konferenciát, amely az eddigi uzushoz híven, egy szűkebb bizottságot küldött ki a zsidó érdekeknek a po-zsonyi országgyűlésen leendő képvisellete céljából.

A zsidókérdés az 1832–36. évi országgyűlésen ismét nem került tárgyalás alá. Azonban az egyre erősödő demokratikus szellem, amely a jobbágyság felszabadítását követelte, lassan-ként a zsidóság javára is éreztetni kezdte hatását.

Az 1839. évi országgyűlés megnyitása előtt számos vár-megye szabadelvű utasításokkal látta el követeit; *Pestmegye például egyenesen a zsidó vallás recipiálását követeli*, azon-felül, hogy a zsidókat teljesen egyenjogusítani kívánja a pol-gári lakossággal és részükre a *nemesség adományozását is helyenvalónak tartja kiváló érdemek esetén*. (Lőw: 173.)

A pesti hitközség nem mulasztotta el a kedvező hangulat felhasználását és körlevelet intézett az ország hitközségeihez,

melyben felhívja őket, hogy a legközelebbi Lipótnapi vásáron megtartandó tanácskozáson megyéenként két-két meghatalma-zással ellátott megbizottal képviseltesék magukat. A gyűlés 1839. november havában három napig tartott és tizenhéttagu bizottságot választott a zsidóság érdekeinek az országgyűlésen való képviselése céljából. A bizottságban, ugylátszik, a haladó érzelműek voltak túlsúlyban. Ennek tulajdonítható, hogy az országgyűlés részére átnyújtandó kérvény megszerkesztésével a pesti hitközség akkor már híres rabbiját, *Schwab Lőwöt*, bizták meg.

A bizottság tagjainak megbízólevelében egyébként kimon-datott, hogy nem áll jogukban a hitelek bármily néven ne-vezendő módosítása.

Az alsóház 1840-ben törvényjavaslatot fogadott el, mely kimondja a *zsidó vallás recepcióját*. Hogy ez alatt mit értet-tek, nem egészen világos. A törvényjavaslat 2. §-a pedig ki-jelenti, hogy a zsidók azonos jogokat nyernek az ország nem nemes lakóival, ami az *emancipációt jelentette*. A rendek a türelmi adó eltörlését is deklarálták.

A főrendház azonban nem mutatkozott olyan liberális-nak, mint az alsóház és nem volt hajlandó néhány mondattal a recepciót és az emancipációt egyszerre kinyilvánítani. A fő-rendek táblájától a Felsőház felterjesztett javaslat további változásokat szenvedett in peius. Így született meg az ideigle-nesnek jelzett és mindössze hat rövid szakaszból álló 1840. évi XXIX. t.-c. a zsidókról, mely nemcsak a recepcióról hallgat, hanem az emancipációt is mellőzi és tulajdonképpen csak a status quót rögzíti meg. A csalódás nemcsak a zsidóság köré-ben, hanem a szabadelvű követek körében is nagy volt. Ekkor lépett fel boldogemlékezetű báró *Eötvös József* is első ízben nyilvánosan a zsidók érdekében.

Az 1844. évi országgyűlés elé újabb törvényjavaslat került a zsidókról, amelyből azonban a főrendek táblájának ellen-zése folytán nem lett törvény.

A javaslat eltörli a türelmi adót, kimondja a letelepedés teljes szabadságát és megengedi az ipar és kereskedelem kor-látlan gyakorlását. *Hangsúlyozza a tanulás jogát minden foko-zaton és kimondja, hogy Pesten központi tanoda állíttassék fel*, ahol a rabbik és tanítók kiképzésüket nyernék. A rabbi-képzés ügye tehát állandóan napirenden van.

Miként *Lőw Lipót* kiemeli (id. m. 182–3.), *Kossuth* nem volt még feltétlen híve az emancipációnak. Az ő eszméje a *társadalmi* emancipáció, a nemzeti társadalommal való egybe-olvasás volt, aminek előfeltétele volt szerinte a vallásreform. Szemére hányja a zsidóknak, hogy polgártársaikkal nem ül-

nek le egy asztalhoz, nem ehetnek, nem ihatnak velük együtt és elválasztják magukat. Mit ér ilyen körülmények között — mondja Kossuth — a politikai egyenjogusítás, mikor annyi akadály van a társadalmi emancipációnak? Ezeket az akadályokat csak maguk maguk a zsidók hárihatják el.

Tény az, hogy a pesti zsidó ifjuság körében oly mozgalmak kaptak lábra, melyek a Kossuthéhoz hasonló eszmekörből származtak. Szerencsére ezek a szertelen tulzók, akik többek között a szombati istentiszteletnek vasárnapra való áthelyezését is követelték és a társadalmi egybeolvadást a megszentelt tradíciók félredobásával vélték botor módon elősegíteni, elenyésző számban voltak és csakhamar eltűntek. De pusztá létük és megjelenésük elég volt arra, hogy a szélső jobboldal híveit felizgassa és minden haladás kérlelhetetlen ellenségévé tegye.

Az 1848-iki országgyűlés elé javaslat terjesztett, amely híven visszatükrözteti az akkori szabadelvűség ideológiáját, melynek végcélja nem annyira a zsidóság egyenjogusítása, mint teljes beolvasztása volt. A javaslat be akarta vezetni a keresztény-zsidó házasságokat polgári házasságkötéssel. Az ezen házasságokból származó gyermekek keresztény vallásban nevelendők fel. Löw Lipót érdeme, hogy meghiusult e javaslat tárgyalása.

Közben az orthodoxia sem maradt tétlen; a rabbik állandó levélbeli érintkezésben állottak egymással, majd 1844. augusztus havában összegyűlt a nevezetes *paksi rabbikonferencia*, amelyen Schwab is résztvett. (Löw: 199. és köv.) *Venetianer* szerint (484. o.) talán sikerült volna még megmenteni az egységet, ha éppen Schwab nem hozakodik elő javaslataival, amelyek számára még akkor nem volt érett a magyar zsidóság. Ezen javaslatok lényege a *szervezet* kérdésének körébe vág és a következő főbb pontokat tartalmazza:

Az ország zsidóságának élén egy egyházi hatóság álljon, melynek tagjai rabbik és világiak legyenek. E hatóság felügyelne az iskolaügyre, képesítené a rabbikat, elintézné a rabbik és községek közti vitákat stb.

Szükségesnek tartja a javaslat, hogy egy, a zsidóság tanait magában foglaló konfessió szerkesztessék. (Ez később, 1847-ben meg is történt, mikor a pesti hitközség «a magyarországi és kapcsolt részekbeni izraeliták nevében» a zsidóság hitelveit körlevél kapcsán közrebocsátotta. A körlevél, melyet *Kunewalder* Jónás pesti hitközségi elnök írt alá, az emancipáción kívül az egyházi szervezet megalkotásának szükségességét is hangsúlyozza.) (L. Zeller: A magyar egyházpolitika. I. 4—7.)

A Schwab-féle javaslat nem tartalmazott részletesebb

intézkedéseket a szervezet tekintetében. Az ő elgondolásának lényegét az egyházi és világi elem együttes részvétele képezi. Ezzel szemben a paksi rabbigyűlés többsége a *merev hierarchikus rendszert kívánta bevezetni*.

Az ország hitközségei négy kerületbe oszthatnának és minden kerület élén egy hármas rabbikollégium állana, akiket a kerületi rabbikar képviselői választanának. Minden évben kerületi rabbiülés és minden három évben országos közgyűlés tartatnék, amelynek a megyék által választott rabbik volna a tagjai.

A rabbikollekciók kiadására csak a kerületi rabbikollégium jogosult.

A rabbik és községek közti viták ugyancsak a rabbikollégium elé tartoznának.

A paksi gyűlésen nyilvánvalóvá lett, hogy a két párt közt a szakadás immár elkerülhetetlen. *Holländer* Leó, a zsidó mozgalmak lelkes vezérfia, ezen időben, bizalmatlansággal fogadta a gyűlés egybehívásának idejét, mely azonban *Horovitz* pápai rabbi agitációjára mégis csak megtartatott. (Venetianer 485—87. o.)

A paksi gyűlés demonstrálta először és kisebb arányban a magyar zsidóság két táborra történt szakadását és az 1868. évi egyetemes gyűlés tette azt nyilvánvalóvá és végzetesen véglegessé. A különbség az volt, hogy Pakson az orthodoxia tulnyomó többségben volt, míg a pesti vármegyeházán a haladóparté volt a majoritás.

A magyar törvényhozás az abszolutizmus előtt még egy ízben foglalkozott a zsidókérdéssel. A szegedi forradalmi nemzetgyűlés *Szemere* Bertalan miniszterelnök és belügyminiszter hatalmas beszéde után 1849. július 28-án, legutolsó ülésén kimondotta az emancipációt. Egyben első ízben hangzik fel (a törvény 4. §-ában) a kongresszus gondolata: »A mózesvallásnak papjaiból és népválasztottjaiból hívjon össze a belügyminiszter egy gyülekezetet, részint, hogy hitágazatukat nyilvánítsák s illetőleg reformálják, részint, hogy jövőendő egyházi szerkezetükre nézve a kor kívánataival megegyező javításokat tegyenek.«

Szemere Bertalan beszédéből csak egy mondatot idézek:

»Alig van népfaj, mely a zsidókat hűségben és munkáságban nemzeti háborunk körül felülhaladná.«

A nemzet meg akarta jutalmazni nagyatyáink hűségét és önfeláldozását. Azonban a zsidóság ügye együtt bukott el a nemzet ügyével és a sors kegyetlensége úgy akarta, hogy *Haynau* büntesse meg őket érte.

Az abszolút kormányzat megfosztotta az országot szabadságtól és mint minden abszolutizmus, alkotmány helyett centralizmussal és szabadság helyett rendszerrel és renddel akarta boldogítani a népet. A zsidóságot is meg akarta nyerni magának és az általános ausztriai polgári törvénykönyv bevezetésével de facto az emancipációt is megvalósította.

De már ezt megelőzőleg 1850-ben a polgári főbíztos felhívta a kerületi biztosokat, hogy a területükön élő zsidó notabilitásoktól véleményes jelentést kérjenek a zsidóság iskolái és egyházi helyzetéről, a megfelelő szabályozásra vonatkozó konkrét javaslatokkal. (Lów: 215. o.)

Ugy az orthodoxia, mint a haladó érzelmi vezérférfiak részéről több ilyen szakvélemény érkezett be, melyek közül különös figyelmet érdemel a dr. Grosz Frigyes által beterjesztett javaslat, mely első sorban egy rabbi és tanítóképző intézet felállítását kívánja, állami felügyelet alatt. Az egyházi szervezet tekintetében a javaslat a mérsékelt *hierachia alapján áll*, amennyiben az alakítandó kerületek élén a rabbikonisztórium és a Pesten székelő központi konzisztórium élén országos főrabbi állana. Mindazonáltal ezen testületekben a világi elem is képviselve volna. A konzisztórium tagjait a hitközségek jelöltjei közül a kormány nevezné ki, ami megfelelne az abszolút-centralisztikus rendszernek. A kétévencént összeülő *zsinat*-nak az ország összes rabbijai és a községek két-két képviselője volnának a tagjai.

A rabbit a hitközség választaná, de a választás hatósági megerősítésre szorulna.

Miután a benyújtott véleményes jelentésekből terjedelmes anyag gyűlt egybe, Geringer polgári főbíztos 1851. szeptember 23-ára Schwab pesti, Freyer győri, Lów szegedi, Zipser székesfehérvári rabbikat és négy világi férfit, köztük Barnay Ignác pesti hitközségi titkárt, értekezletre hívta össze Sacher kormányfőtanácsos elnöklete alatt. (Venetianer 494 o.) A konferencia Lów Lipótot bízta meg a szervezeti szabályzat kidolgozásával, mely 285 szakaszban kodifikálja a magyar zsidóság egyházi, közoktatási és kulturális szervezetét. A tervezet kimondja a zsidókra nézve az állampolgári jogok és köteleességek teljességét, szabályozza az anyakönyvvezetést és a házassági jogviszonyokat. Részletesen foglalkozik a hitközségi szervezettel, kötelezi a hitközségeket alapszabályok alkotására, amelyek a kerületi főnökség jóváhagyására szorulnak. A jóváhagyás folytán a hitközségek jogi személy jellegét nyerik. Kimondja a tervezet azt a mai napig meg nem valósult elvet, hogy helységében csak egy hitközség létezhet. (Az új román törvény ezt a szabályt szintén felállítja.) Minden, legalább 600 lelket számláló zsidó kerület

köteles hitközséget alkotni és a megfelelő intézményeket létesíteni. A hitközség tagjai kötelesek kultuszadót fizetni. A hitközség élén a háromtagú előjáróság áll, melynek határozatai bizonyos fontos ügyekben a választmány, illetve a közgyűlés jóváhagyására szorulnak. Azt, hogy az előjáróság, vagy a választmány tagjai a közgyűlés által választottnak-e, vagy pedig a *hatóság által nevezetnek ki, a kormányhatóság határozza meg*. A közgyűlés csak a hatóság előzetes engedélye alapján tartható meg és azon ennek képviselőjének jelen kell lennie.

Minden önálló hitközség köteles rabbit választani; ha ez záros határidőn belül meg nem történik, *a politikai hatóság jeje nevezi ki a rabbit*.

A rabbik képesítése tekintetében előírja a tervezet, hogy a rabbiszeminárium létesítése utáni hat év elteltével csakis az ezen főiskolában végzett jelöltek alkalmazhatók rabbikul.

A rabbik jogállását és a hitközségi életben való szerepét a tervezet nagyjából akként szabályozza, mint a jelenleg érvényben lévő kongresszusi szervezet, amelynek sok tekintetben mintául szolgált.

Érdekes határozánya a tervezetnek, hogy a rabbik létminimumát 500 forintban állapítja meg.

Az egyes hitközségek öt kerületbe oszthatnak, melyek élén a kerületi bizottság áll. Ennek a bizottságnak a tagjai a kir. helyhatóság nevezi ki. A tagok száma négy, akik közül egy rabbinak kell lenni, egy pedig mint előadó szerepel, aki minden fontosabb ügyben, így a rabbik és hitközségek között felmerült viszályok esetén egybehívja a bizottságot. Azonban a bizottság csupán mint véleményező szerv működik, míg a *döntés az illetékes politikai hatóság kezébe van letéve*.

A Lów-féle tervezet megítélésénél figyelembe kell vennünk az 1851. évi közállapotokat és a politikai viszonyokat, melyek minden szabadabb autonóm megmozdulást lehetetlenné tettek. Ki kell emelnünk, hogy *ez a tervezet a legelső, jogi szempontból is szabatos, kimerítő kodexe az egyház szervezetének*, míg a megelőző kísérletek leginkább csak elveket tartalmaznak. Tény az, hogy a tervezet nem állít fel központi egyházi főhatóságot és a középfokú szervek hatáskörét is csupán a felügyelet, ellenőrzés és véleményezésre korlátozza, de mindennek magyarázatául az abszolutisztikus rezsim szolgál. A legnagyobb érdeme e munkálatnak a községi jogviszonyok kimerítő, részletes szabályozása.

A pesti hitközség híven eddigi tradícióihoz az 1861-i országgyűlés egybeülte előtt, az alkotmányos élet megújulásával egyidejűleg ismét összehívta az országos zsidóságnak kiküldöt-

teit, hogy az emancipáció érdekében az országgyűlésen a szükséges lépések megtétecsenek.

Azonban a két tábor között évtizedek óta fennálló és egyre fokozódó bizalmatlanság lehetetlenné tette az együttműködést. Az ellenfelek mindkét oldalon szervezkedni kezdtek. A haladó zsidóság vezetői, Holländer Leó, Löw és Meisel főbbik, Dr. Rózsay József, Dr. Rokenstein Lipót, Mezei Mór megalakították a reformtörökre vések céljait szolgáló »Izraelita Magyar Egyetlet« és kiadták a »Magyar Izraelita« című hetilapot. (Venetianer: 497—98 o.) De az orthodoxia sem maradt tétlen: sikerült az udvari kancelláriánál annak kimondását kieszközölnie, hogy a *különféle zsidó felekezeteknek »szétválása megengedhető« azon feltétel alatt, »hogy új vallás felállítása nem céloztatik«.* (Venetianer: 498 o.)

Ez az 1862. évből származó udvari kancelláriai rendelet végzetes hatással volt a hitközségek formailag még fennálló egységére és alapját képezi az orthodoxia szervezeti különválásának.

A tulbuzgó, elmaradt keleti országgrészek rabbijai egymásután tartják titkos összejöveteleiket, amelyekben főleg a rabbiszeminárium létesítése, az *emancipáció* és a rendezett istentisztelet ellen hadakoznak.

Majd az 1867. évben megalakult a nevezetes Hitőregylet (Somréh hadath) és a »Magyar Izraelita« ellenlábasaként kiadja a »Magyar Zsidót«. Az alapszabályokat boldogemlékezetű báró Eötvös József kultuszminiszter ugyan nem hagyta jóvá, (ez az érdem Pauler Tivadarnak volt fenntartva) de a formai jóváhagyás nem birt fontossággal, mikor már a harc nyíltan kitört és a szakadás *tényleg* bekövetkezett. Az agitáció egyre nagyobb mértéket öltött és a haladókra, a művelődés és magyarosodás híveire még az egyházi átok is lesújt.

A pesti vezető férfiak és a hitközség fáradhatatlan titkára, Barnay Ignác közben mindent elkövettek, hogy az emancipációs törvény végre tető alá jusson. *Deák Ferenc* 1867. június 26-án interpellációt nyújtott be, melyben azt kérdi a miniszteriumtól, vajjon szándékozik-e még a szünidő alatt törvényjavaslatot készíteni a zsidók jogegyenlőségére nézve, hogy az szünnet után nyomban tárgyalható legyen?

Báró Eötvös vallási miniszter a miniszterium nevében kijelentette, hogy a jövő ülésszak kezdetén az erre vonatkozó törvényjavaslat a ház elé fog terjesztetni. *Gróf Andrássy* miniszterelnök 1867. november 25-én benyújtotta a zsidók egyenjogúsítására vonatkozó törvényjavaslatot, mely mindössze két szakaszból állott. A képviselőház egyhangulag, a főrendek 64 szavazattal 4 ellenében elfogadták azt, amely a királyi szen-

tesítés után mint 1867. évi XVII. t.-c. került a magyar törvénytarba.

A magyar zsidóság nyolc évtizedes küzdelme végre sikeres befejezést nyert, de ezen hosszú harc alatt elvesztette egységét és azok, akik az 1790., 1807., 1811., 1825. és 1831. években egymással vetekedve, közös táborban küzdöttek a polgári egyenjogúsítás mellett, most mint engesztelhetetlen ellenségek állottak szemben.

A kongresszus eszméje Eötvös báró támogatása mellett mindinkább előtérbe nyomult. Eötvösnek meggyőződése volt, hogy az emancipáció szükségképpen következménye és követkelménye az egyházi autonóm szervezet megalkotása, ezzel is dokumentálván a zsidó felekezetnek a többi egyházzal való egyenranguságát. Másrészt állami, nemzeti és kulturális tekintetek is sürgették rendezett viszonyok megteremtését. Sajnos, a Hitőregyletben tömörült rabbiknak és híveiknek kevés érzelme volt az ilyen szempontok iránt. Az agitáció jobbról és balról egyre hevesebbé vált a kongresszus ellen és mellett. Eötvös báró 1868. február 16-ra összehívta a kongresszusi előkészítő értekezletet. Itt az a nagy, talán végzetes hiba történt, hogy a 34 tagu bizottságba egyetlen rabbi sem nyert meghívást. Joggal emeli ki Venetianer (503. o.), hogy ez főleg *Dr. Hirschler Ignác* befolyására vezetendő vissza, aki a miniszter bizalmi embere volt, de a zsidóság intézményeit és történetét nem ismerte eléggé. A bizottság kidolgozta a kongresszus ideiglenes választási szabályzatát, amely az összes fizetett hitközségi alkalmazottakat, *tehát a rabbikat is, kizárta a cselekvő és szenvedő választói jogból.* Ez a rendelkezés, melynek indoka az volt, hogy a kongresszus tisztán világi gyülekezet, mely vallási kérdésekkel egyáltalán nem foglalkozik — élénk visszatetszést keltett. Később a rabbik választójoga elismertetett. Magában a bizottságban az ellentétek már a konferencia második napján nyilvánvalóvá lettek, amennyiben az orthodox kisebbség nem akart együtt tanácskozni a többséggel. A miniszter azonban ezt a kivánságot határozottan visszautasította.

1868. július 30-án kelt királyi leirat jóváhagyta a választási szabályzatot és a minisztérium körrendeletben intézkedett a választások megejtése iránt. A választási harc mindkét részről óriási arányokat öltött és abban minden alkotmányos eszköz felhasználott. A korteskedés, etetés-ítás, stb. élénken emlékeztetett a követválasztásokra. A két párt a küzdelem utolsó heteiben mindenféle gyülekeket rendezett. Így a Hitőregylet november 24-re Budára hívott össze országos rabbigyűlést. (Venetianer 508. o.) Feleletül erre november 26-án az óbudai

és a két pesti rabbi körlevelet intézett valamennyi hitközségekhez, melyben a Hitőregyletet vallásellenes és hazafiatlan üzemekkel vádolják meg és csatlakozásra hívják fel a hitközségeket.

Az 1868. december 10-re egybehívott egyetemes gyűlés december 14-én ült össze Pestvármegye székházában és azt báró Eötvös József kultuszminiszter nagyhatású beszéddel nyitotta meg. A kongresszus egybehívásának előzményeiből azonban nyilvánvaló volt, hogy a nagy szervezeti kérdéseknek eredményes, mindenkit egyaránt kielégítő megoldása szinte lehetetlen.

Mégis az optimisták lelkesedése és jószándéka sokakban azt a reménységet keltette, hogy a megértés diadalmaskodni és az ellentétek kiküszöbölése után az egységes, autonóm magyar zsidó egyházi szervezet végre is meg fog alkottatni. Ezek közzé tartozott a megdicsőült költő-miniszter is.

Az események sajnos igazat adtak a pesszimistáknak, miként azt későbbi fejtegetéseink során látni fogjuk.

Budapest.

Dr. Bakonyi László.

A zsidók statisztikája és egyéb adatok.

(*The American Jewish Year Book* 5689. Volume 3°. Edited by Harry Schneider for the American Jewish Committee. Philadelphia 1928. (The Jewish Publication Society of America. VIII + 446. 8°).

Ebben az évkönyvben minden benne van, amit az amerikai zsidóságról tudni akarunk. A nagy részletességgel kidolgozott kalendárium után következik a lefolyt év fontosabb eseményeinek áttekintése az összes országokra vonatkozólag, hol zsidók élnek. Ezután fel vannak sorolva a jubileumok, kinevezések, megisztelések, választások, adományok, hagyatékok, halálozások. Ezt követi L. Simontól egy tanulmány Ahad Hamról. A legjelentősebb dolgozatokat H. S. Linfield szolgáltatta. Az egyik végtelen nehéz utánjárással megállapítja, hogy az Egyesült-Államokban 1927 végén 4,228.029 zsidó lakott, az összlakosságnak 3,58%. De vannak egyes országok, melyekben 5,25%-ot tesz ki a zsidó népesség (101. lap). A részletezés 98 oldalt tölt meg. A községek száma 2948, melyek közül 93 mezei (rural) helyeken van (199). 6000 helyen van zsidó lakosság. 1130 zsinagógái község épületeibe 100 millió dollárt meghaladó összeget épített be, 1235 községnek évi kiadása kereken 16 millió dollár. A zsidó lakosság egy része a városokból a vidékre (mezei területekre) vándorolt ki. Ez a tendencia. A gyermekek tulnyomó többsége semmiféle zsidó oktatásban nem részesül. Az adakozások és hagyatékok zsidó

és nem zsidó humanitárius és kulturális célokra szédületes magasságra emelkedtek. Az Amerikai Zsidó Bizottság, melynek elnöke Marshal, beszámol tevékenységéről, melyet kifejtett, épígy az Irodalmi Társulat. Tagjainak száma kereken 9000, mult évi kiadása 122.527 dollár. Az utolsó években külön nyomdát állított fel. A kongresszusnak 11 tagja van, 7 demok-rata, 3 republikánus, 1 szociálista. Már 1841-ben volt zsidó képviselő: Levy Dávid. Linfield számítása szerint az egész világon 15,324.515 zsidó van, 112 országban. A nagyobb számok a következők: Egyesült-Államok 4,228.029; Lengyelország 2,854.000; Oroszország (európai) 2,662.139; Románia 900.000, Németország 564.379; Francia birodalom 551.000; Brit birodalom 514.442. A zsidók majdnem kétharmadrésze Európában, 30% Észak- és Dél-Amerikában, a többi Ázsiában, Afrikában, Ausztráliában lakik. Palesztinában 158.000, Tanganyikában (Kelet-Afrika) a legkevesebb, összesen 10.

Budapest.

Dr. Blau Lajos.

Bánóczi József siremlékére érkezett adományok:

Adler Gyula 50 P, Dr. Blau Lajos 50 P, Az Egyenlőség útján 39 P 80 f, Dr. Fischer Gyula 30 P, Dr. Hevesi Simon 50 P, Dr. Kecskeméti Lipót 50 P, dr. báró Kohner Adolf 100 P, Izr. Magy. Irod. Társ. 100 P, Köves Sándor Székesfehérvár 10 P, Lasz Samu 3 P, Mandel Bernát igazgató 10 P, Schwarz Izidor Eperjes 5 P, Orsz. Rabbiképző Intézet 100 P, Orsz. Izr. Tanítóképző 100 P, a Rabbiképző tanári kara 30 P, Székely Ferenc udv. tan. 100 P, Wertheimer Adolf igazgató 100 P.

TUDOMÁNY.

Kohn Sámuel

(1841—1920)

Élet és korrajz.

Bevezetés.

A Mendelsohn utáni zsidóság mind e mai napig három főirányban halad a vallási élet külső formái tekintetében. Az egyik irány követői abban találják a politikailag emancipált és európai kultivált zsidóság fentartó erejét, hogy kibontakodva a tradíciók köteleiből, vallási életük gyakorlásában is teljesen átengedik magukat a környezet asszimiláló hatásának. A másik irány követői, látva a tradíció utjáról való ezen nagy letérést, az ellenkező szélsőségekben keresnek biztosítékot a zsidóság számára és még a természetes korszerűségből, az önmagától adódó haladástól is iparkodnak teljesen elzárkózni. E két szélsőséges irány között halad a felvilágosult konzervativizmus, melynek követői belső meggyőződésből csüggnék az ősi hitéleten, de amellett nem zárkóznak el az élet által követelt haladástól sem, jól tudva, hogy midőn a természetes fejlődés törvényének vetik alá magukat, csak életképesebbé teszik azt, ami nekik oly szent, a vallást.

Ezen mérsékelt haladó, de ép oly joggal mérsékelt konzervatívnak is nevezhető irány egyik legkiválóbb tudományos képviselője volt *Frankel Zakariás* (szül. 1801., mh. 1875.) drezdai főrabbi, ki az 1854-ben megnyitott boroszlói rabbiszeminárium élére jutva, a középirány szellemében nevelt több papi generációt az összzsidóság számára.

A kiváló mesternek méltó tanítványa, fenkölt eszméinek kongenális megértője, lelkes felkarolója és a magyar Izraelben terjesztője volt *Kohn Sámuel* pesti főrabbi. A 18-ik század végén keletkezett és a kontinens egyik legnagyobb gyülekeze-

tévé fejlődött pesti hitközségnek negyedik főabbija¹ kora ifjúságától késő aggságáig, egy fél évszázadot meghaladó időn át² állott hívei nagy tömegének élén, a teljes férfiú minden készségével. Az általa helyesnek felismert utról soha le nem tért sem jobbra, sem balra és bölcs mérsékletével megóvta hitközségét kisiklásoktól, ezzel is elősegítve annak méltán kiérdemelt nagy hírnevét. A diszes állás, melyet betöltött, a zsidóság körén túl is korán ismertté tette nevét és a dicsőség fénye, mely hosszú köztevékenysége alatt bőven sugárzott feléje, besugározta hitközségét is, mely el nem muló kegyelettel őrizi a nagy papnak dicső emlékét.

I. Tanulói évek.

Jámbor életű, tudós elődöknek dicsőségét gyarapító sarja *Kohn Sámuel* született Baján 1841. szeptember 21-én, tisri 6-án, vagyis ros-hásónó és jom-kippur közti időben. Atyai részről a Posen tartománybeli Schwerinből ide származott *Kohn Schwerin Götz* (sz. 1760., mh. 1852.) bajai és bácsmegyei főrabbinak, a bajai »gáon«-nak, anyai részről pedig *Neuschlosz Jakab* (mh. 1867.) dunaszerdahelyi rabbinak, utóbb óbudai magántudosnak, kit szülőhelyéről Vágvecsérről »rabbi Jakab Vecs«-nek neveztek, volt unokája. Neuschlosz a már akkor tekintélyes *Goldberger Ferenc* óbudai gyárosnak leányát bírta feleségül s így Kohn Sámuel anyai révén rokonságban állott a kiegyezés évében elsőnek nemesített zsidó családdal, az óbudai Goldbergerékkel.³ Szülei a zsidó tudományokban kiváló *Kohn Ignác* kereskedő (mh. 1902.) és *Neuschlosz Karolina* (mh. 1884.) gondos nevelésben részesítették rabbinak szánt elsőszülött, utóbb egyetlen maradt gyermeküket. (Második fiuk, *Henrik* mint boroszlói tanuló meghalt 1860-ban.)

Első kiképzését szülővárosának zsidó népiskolájában nyerte, hol a 6—10 éves gyermekek heti 43 órát töltöttek s a tanóráknak majdnem felében bibliával és héber nyelvtannal foglalkoztak. *Manheim József* volt az iskola kitünő magyar tanítója, ki a Szentírás egyes részeit magyarra is fordította.⁴ Ne feled-

¹ Pesti főrabbiak voltak: *Wahrmann Izrael* (sz. 1755., mh. 1826.) 1799-től 1826-ig, egy évtizedes interregnum után *Schwab Lőb* (sz. 1794., mh. 1857.) 1836-tól 1857-ig; *Meisel Farkas Alajos* (sz. 1815., mh. 1867.) 1859-től 1867-ig.

² Kohn 54 évig volt pesti rabbi; ily hosszú ideig eddig még egy rabbi sem működött Pesten. A száz évet élt *Oppenheimer Simon* dájján (sz. 1751., mh. 1851.) ötven évig működött a pesti hitközségnél.

³ Kohn: *Kohn Schwerin Götz*.

⁴ *Pollák*: A bajai iskola monografiája.

jük, hogy akkor, a 19-ik század negyvenes éveiben indult meg a hazai zsidóság magyarosodása és a jó magyar tanító nem volt mindennapi jelenség. *Perles Baruch Aser* nagy tudományú rabbisági ülnök (*Perles József* kiváló müncheni rabbi atyja) vezette őt be a misna és talmud ismereteibe. Kohn Sámuel később egy barátjához irt levélben rajongva emlékszik meg első mesteréről: »Tanítóm, jötevóm, ifjúkorom vezetője volt — írja — ki szeretett engem és kit én is úgy szerettem, tiszteltem, mint gyermek az atyját.«⁵ A gyermek tanulmányi előmenetelét a patriarka korban levő bajai nagyatyja ellenőrizte és amikor bibliából, Rásiból és a misnából kihallgatta, gyakran buzdította, hogy foglalkozzék szorgalmasan természettannal, geografiával és nyelvtannal is.⁶

Középkiskolai tanulmányait a bajai katolikus gimnáziumban végezte, még pedig részben mint nyilvános, részben mint magántanuló. Közben *Perles* vezetése mellett beható teológiai tanulmányokat folytat s 1854-ben, bar-micva ünnepélyén tartott hosszabb beszédben gyarapodó tudásának szép tanujelét adta.⁷ A kis diák verseket is farag, elbeszéléseket és elmélkedéseket ír s írómappájában megőrzi azokat.

A gimnázium 6 osztályának elvégzése után komoly probléma vetődött fel Kohn Sámuel előtt. Melyik teológiai iskolában folytassa további kiképzését? Szíve vágya szerint a nem régiben megnyitott boroszlói rabbiszemináriumba lépett volna. Erre biztatta őt rokona, *Goldberger Erzsébet* asszony is, ki bő anyagi támogatást helyezett kilátásba, ha a már akkor híressé vált németországi rabbiképzőbe lép. Anyai nagyatyja, *Neuschlosz Jakab* azonban — *Schwerin* Götzt már nem volt életben — határozottan ellenezte, hogy az ő unokája modern szemináriumba járjon. Kismartonba küldte *Hildesheimer Izrael* (sz. 1820., mh. 1899.) jesibájába, hol a bachurok a teológiai tantárgyakon kívül gimnáziumi oktatásban is részesültek. A nagyapa úgy képzelte, hogy unokája számára ez a legideálisabb iskola. Az unoka azonban a különben jól látogatott jesibának sem teológiai, sem gimnáziumi tanításában nem találta meg azt, amit várt; a tulzsfolt báchur-tányákon pedig semmiképp sem érezte magát otthonosan. Néhány hónap múlva el is hagyta Kismartont.

A nagyatyja tanácsára most — 1857-ben — Pápára ment, melynek jesibáját *Sommer Sámuel* rabbi (mh. 1859.) vezette, ki nemcsak ünnepelt talmudi tekintély volt, hanem világi mű-

⁵ Egy fogalmazványban megmaradt francia nyelvű levél 1857-ből.

⁶ Kohn: i. m. 33 l.

⁷ A hat részre tagolt német beszéd kéziratban megmaradt.

veltséggel is birt, tiszta német nyelven beszélt és jól tudott franciául is. Az akkor már elaggott, betegeskedő rabbi azonban csak rendszertelenül tudta megtartani előadásait, a fegyelem is meglazult a bachurok között, úgy hogy Kohn Sámuel itt még rosszabbul érezte magát, mint Kismartonban. Néhány hónapig csak eltengődött, magán szorgalomból sokat foglalkozott Szentírással, héber grammatikával és talmuddal, leckeórákat is adott, de azután Pápának is hátat fordított.⁸

Kismartoni és pápai tapasztalatai a rendszeres iskolához szokott komoly ifjunak végleg kedvét vették a jesibáktól s most már mi sem tudta őt Boroszlóttól visszatartani. 1858. őszén beiratkozott a szemináriumba, hol tudománysozomja kielégülést lelt. *Goldberger Erzsébet* bőkezűsége és minden diák pénzforrása, a leckeadás, anyagi gondoktól mentesítik őt. Mecenásához 1858. november 14-én boldogan írja: »Csak most az európai kultúra központjában, főtisztelendő Dr. Frankel és a többi tanár ur vezetése mellett látom, hogy mily csekély az, mit eddig munkálkodtam és hogy mily sokat kell még dolgoznom. Végtelen nagy a tudomány mezeje, mely szémeim előtt feltárul és csak most kezdem sejteni, hogy mi az igazi tudomány.«⁹

Szemináriumi tanulmányai közben elkészült a középkiskolai érettségire, melyet 1861. július 25-én »bene matusus« erede-ménnyel tett le a bajai gimnáziumban. Az 1859. évi nyári vakációját rokonainál tölti *Schwerin*ben, hol néhány kellemes hetet tölt, miről írómappájába került néhány kedélyes verse tanuskodik. De ugyancsak itt kezdi meg a később nyomtatásban megjelent első tudományos dolgozatát *Illés profétáról*.

A gimnáziumi érettségi után 1861. őszi szemesztertől kezdődőleg párhuzamosan látogatta a boroszlói tudományegyetemet és a rabbiszeminárium felső tanfolyamát. Az egyetemen *Magnus*, *Oginski*, *Roepell*, *Schmölders* professzoroknál hét féléven át hallgatott filozófiát, keleti nyelvészetet és történetet. E két utóbbi tudományok terén, miként látni fogjuk, maradandó értékű, uttörő munkálkodást fejtett ki a további években. A rabbiszemináriumnak, hol *Frankel Zakariás*, a művelt és jámbor talmudista mellett *Grätz Henrik* (sz. 1817., mh. 1891.) a nagy zsidó történetíró, *Bernays Jakab* (sz. 1824., mh. 1881.) a finom lelki klasszika-filológus és *Zuckermann Benedek* (sz. 1818., mh. 1891.) tudós kronológus tanítottak, Kohn Sámuel egyik leg-szorgalmasabb, legkomolyabb és legtehetségesebb hallgatója volt, aki kivívta magának tanárai, első sorban *Frankel* és *Grätz*

⁸ Kohn Sámuelnek részben szóbeli közleményei, részben kéziratban maradt feljegyzései nyomán.

⁹ A levél fogalmazványa kéziratban megmaradt.

szeretétét és nagyrabecsülését. Grätz, ki 1865-ben szentföldi tanulmányuttra készült, Kohnt is magával akarta vinni utjára, de mire 1872-ben megvalósíthatta tervét, a tanítvány már régen a pesti hitközség papja volt.¹⁰ Frankel igazgató az 1866. nyári szemeszterig tartó egész tanulmányi idő alatt nagy szeretettel viseltetett iránta s egész 1875-ben bekövetkezett haláláig állandó levelezésben állott vele. »Nekem atyám volt ő — így emlékszik meg egykori tanítójáról tartott emlékbeszédben — atyám a szeretet és jóindulat által, gondosságával és utmutatásával.«¹¹

A szorgalmas teológus szívesen forgatta a tollat és egész kis íróvá nőtte ki magát, kinek kéziratos könyvében egyre szaporodtak a különböző tárgyú versek, fordítások, elbeszélések és tanulmányok. Diáktársainak körében fel szokta olvasni egyik-másik költeményét, *Petőfi* és *Kisfaludy* több versét az ő fordításából ismerték meg a német szemináristák. Még be sem töltötte 20-ik életévét, midőn több dolgozata már nyomtatásban is megjelent. A *Löv Lipót* (sz. 1811., mh. 1875.) szegedi főrabbi által szerkesztett *Ben-Chananja* 1860-ban közli a »Siralmak Könyve« egy részének metrikus fordítását és a *Meisel* pesti főrabbi által szerkesztett *Carmel* két versét (»Die Jericho Rose« és »Modim«) valamint egy elbeszélését (»Der Kleine Moses«) hozza. A leendő hitszónok is korán mutatkozik meg, midőn 1860. augusztusában »Sóftim« szombatján, majd ugyanazon év szukkoth ünnepének első napján szülővárosa templomában, néhai nagyatyja szószékén vendégszónoklatot tart.

Ily biztató előzmények után jelent meg a Frankel-féle *Monatschrift* 1863-ik évfolyamában »Der Prophet Elia in der Legende« címen első önálló tudományos dolgozata, mely jól megalapozta szerzője tudományos hírnevét. Két év múlva, 1865. április 7-én a boroszlói tudományegyetem »De Pentateucho Samaritano« című latin nyelven irt disszertációja alapján bölcsészdoktorrá avatta. A rabbiszeminárium igazgatója pedig 1866. május 22-én igazolja, hogy Dr. Kohn Sámuel a rabbi-hivatal viselésére érett. Az intézeti alapszabályok értelmében 1867. január 27-én ünnepélyesen rabbivá avattatván, *Frankel* Zakariás kezéből átvette a rabbiképesítő oklevelet, a hattárát.

II. Pesti rabbiság.

Rabbiképesítő okmányait még kéhez sem kapta Kohn Sámuel, midőn a pesti hitközség 1866. június 17-én rabbivá

¹⁰ Kohn szóbeli közlése. Lásd még *Bloch Ph.*: Biographie des H. Grätz. 60 l.

¹¹ *Kohn*: Die beiden Gotteswege.

választotta a 25 éves ifjút. Az országnak már akkor is legnagyobb és legtekintélyesebb hitközségében az aranyszáju *Meisel Farkas Alajos* főrabbi, mellette pedig *Wahrmann Juda* (sz. 1792., mh. 1868.) és *Brill Sámuel Löb* (sz. 1814., mh. 1897.) rabbitanácsosok lelkeszkedtek. A magyar nyelvnek egy-egyik sem volt ura. Az 1839–40. évi országgyűlés szabadelvű szellemének hatása alatt a hazai zsidóság körében nagy léptekkel haladt előre a magyarosodás s 1860-ban, mihelyt az abszolutizmus megenyhült, a megmagyarosodott pesti zsidó ifjúság magyar hitszónok alkalmaztatását követelte. A hitközség előljárósága és *Meisel* főrabbi is elismerték az ifjúság követelésének jogos voltát, de csak hat év múltán került sor annak megvalósítására.¹² A hitközség megbízásából *Deutsch Sámuel* szertartási előljáró, *Dr. Beck Baruch* ügyvéd, volt eperjesi hitszónok, *Dr. Hirschler Ignác* a vezető szerepet betöltő szemorvos, volt hitközségi elnök, *Mezei Mór* (sz. 1836., mh. 1925.) az Izr. Magyar Egylet alelnöke és *Dr. Pollák Henrik* orvos (sz. 1821., mh. 1894.) tagokból álló szűkebb bizottság több irányban keresett alkalmas jelöltet. Kutatásuk során a boroszlói szemináriumhoz is fordultak. *Frankel* igazgató Kohn Sámuelre hívta fel figyelmüket. Kohnnak a bizottsághoz intézett magyar levele oly tetszést keltett,¹³ hogy haladéktalanul meghívták vendégbeszéd tartására. 1866. június 2-án mondotta el szónoklatát, melynek tárgyául e kérdést választotta: »Mi tartotta fen Izraelt?« A *Zakariás* próféta 4. fejj. 16. versére épített beszéd kifejti, hogy Izrael megszűnt *nemzet* lenni, de mint *vallás* örökké fog élni. Ez volt az első magyar prédikáció, mely a hatalmas Dohány uccai templomban elhangzott. Az előkelő megjelenésű, szerényen viselkedő, kellemes modoru papjelölt egy csapásra megnyerte az előljáróság, *Meisel* főrabbi és a hívek tömegeinek tetszését. A hitközségi választmány 1866. június 6-iki ülésén ki is mondja: »Tekintve, hogy Dr. Kohn Sámuel ur Baján születve, 24 éves, nőtlen állapotú, 8 évig a híres boroszlói szemináriumot látogatván, a tudor és Rabbi okmányt megnyerte, nem csak a szeminárium jelen igazgatója Dr. Frankel ur által, hanem mind azok által, kik ösmerik, mély tudományára, szeplőtlen jellemére és hitszónoki tehetségére nézve melegen ajánlatik, tekintve, hogy Dr. Kohn Sámuel ur f. hó 2-án a templomban tartott magyar hitszónoklatával köz-

¹² *Büchler*: A zsidók története Budapesten. 501 l. — *Groszmann*: A magy. zsidók a XIX. száz. közepén. 51 l.

¹³ »Ihr ungarisches Schreiben in seiner schlichten Wahrhaftigkeit und anziehenden Bescheidenheit hat tiefer gewirkt, als alle bombastische Phrasen, vondenen sonstige Candidaten sich leicht herausuchen lassen« — írja neki Dr. Pollák egy 1866. máj. 14-ki baráti levelben.

tetszést aratott és az egész községben felüle a legkedvezőbb bírálatok keringenek, tekintve végre, hogy a felolvasott bizottmányi jegyzőkönyv szerint maga főrabbi ur Dr. Meisel is a betöltendő hitszónoki állomásra Dr. Kohn Sámuel urat tökéletesen alkalmasnak és ajánlhatónak tartja, a választmány rövid tárgyalás után a bizottmány indítványát egyhangulag elfogadta és Dr. Kohn Sámuel urat maga részéről hitközségi hitszónokká választotta, határozván, ugy ezen választmányi választás szinte az alapszabályok értelmében a hitközség képviselői testületének megerősítés végett aláterjesztessék.¹⁴ Erre a hitközség közgyűlése június 17-én »minden tárgyalási vitát mellőzve, közfelkiáltással«¹⁵ egyhangulag megválasztotta a főrabbitól független állásu rabbivá és hitszónokká. A megválasztott pap június 30-án tartotta székfoglaló beszédét »a zsidó lelkesz feladata« gondolatkört fejtgetve.

A magas pozícióba jutott ifju pap elsöben is felujította atyai nagyatyjának emlékét. »Midön tanulmányaim befejeztével Magyarország fővárosába kerültem — szerénykedik évtizedek multán is — a nagytya iránt megörzött kegyelet volt az, mi az unokának barátokat és jóakarókat szerzett, még mielőtt ideje és alkalma lett volna azoknak rokonszenvét kiérdemelni.«¹⁶ Majd felkereste anyai nagyatyját Óbudán. A jámbor aggastyán ekép fogadta boldog unokáját: »Semmikép sem tudok azon örülni, hogy a reformer pestieknek lettél rabbija. Tudom, hiába tanácsolnám neked, hogy ne fogadd el e papi székét. De azt igenis elvárom tőled, hogy hitközségedben nem fogsz újabb reformokat teremteni.«¹⁷ És Kohn Sámuel teljesítette nagyatyja kérését. Konzervatív rabbi volt oly értelemben, hogy a kor által követelt és papi elődei által épen ezért meghonosított vallási, főleg istentiszteleti formásokat, melyeket hivatalba léptekor a pesti hitközségben talált, e hitközség tradíciójaként tiszteletben tartotta, ujakkal meg nem toldotta, de azok mellett hűségesen ki is tartott papságának egész idején. Kohn Sámuelnek ezen konzervativizmusa megóvta a pesti hitközséget akár jobbra, akár balra irányuló vallási kilengésektől és fentartotta körében a minden szélsőségtől mentes »pesti minhág«-ot.

Hívek és sajtó¹⁸ egyaránt nagy lelkesedéssel fogadták Kohn Sámuel első beszédeit s nagy reményeket fűztek jövendő

¹⁴ Pesti hitk. jegyzőkönyve 1866. év 192. sz.

¹⁵ U. o. 194. sz.

¹⁶ Kohn: Kohn Schwerin Götz, 3 I.

¹⁷ Kohn szóbeli közlése.

¹⁸ Magyarország és a nagyvilág, 1866. dec. 2-ki szám.

tevékenységéhez. Alig félév elmúltával, 1867. elején már büszkén jelenti a hitközség előjáróságának beszámolója: »Dr. Kohn Sámuel ur, a meghívott új hitszónok, tisztelt főrabbinaknak méltóan áll oldalán és hivatalát méltósággal és szaktudással tölti be a hitközség teljes megalégedésére«. A fővárosi társadalom is csakhamar munkásai közé állítja a fiatal rabbit s a *Szentkirályi Móric* pesti polgármester kezdeményezésére és *Klapka György* 48-as tábornok elnöklété alatt 1867-ben a polgári egyenjogítás kivívására törekvő »Egyenlőségi Kör« választmányába hívja meg.¹⁹

A munka épen nem volt csekély, ami az új rabbira várt, főleg mivel ő volt a nagy hitközség egyetlen magyar hitszónoka. Az egész magyar és vele a pesti zsidóság azon időben bizonyos ideális — lázas életet élt. Az abszolutizmust követő magyar nemzeti ujjáéledés, az alkotmány visszaállítása és a koronázás, a zsidók polgári egyenjogítása, a kongresszus, a népiskolai törvény megalkotása: mindmegannyi jelentős esemény, melyek gyors egymásutánban követték egymást s melyek a legelső hitközség magyar rabbijára sokszoros munkát raktak.

A magyar nyelvnek a zsidók körében való terjesztésére 1843-ban alakult, de az abszolutizmus által elnémított »Magyarító Egyet« 1860-ban »Israelita Magyar Egyet« néven újra feléledt s célul tűzte ki »hitfeleinknek magyar és a magyar nemzetnek izraelita irodalmat szerezni«. E cél elérésére *Ágai Adolf* (sz. 1836, mh. 1916.), *Fenyvessy Adolf* (mh. 1920.), *Hirschler Ignác* (sz. 1823, mh. 1891.), *Rózsay József* (mh. 1885.), *Tencer Pál* (sz. 1835, mh. 1905.) és még mások nyilvános felolvasásokat tartottak az egyetben. Kohn Sámuel nyomban hivatalba lépésének első téli évadján minden második szombat este tartott felolvasást a zsidó irodalomról. Ez volt az első ilyenmü magyaryelvű kísérlet.²⁰

Az uralkodó 1867. február 17-én kinevezte a felelős minisztériumot s a hazai zsidó hitközségek istentiszteleteken ünnepeltek az alkotmány visszaállításának nagy nemzeti jelentőségét. A pesti templomban február 23-án Kohn Sámuel tartotta az ünnepi beszédet. »Menjete ki — szölt — fővárosunk ünnepélyes diszruhát öltött utcáira, hol nemzeti zászlaink frissebb, szabadabb szellőtől lobogtatva ragyognak s hallgassatok ott a megalégedés s boldogság ezer nyelvű szózatára: figyeljetek saját kebleteknék édes sugalmára, melyekben most az örömittas indulatok árja hatalmasan hullámzik, s ott is, ott is azt fogjátok hallani: Magyarország ujjá született!... Visszanyerte azt, mi

¹⁹ Groszmann: u. o. 45 l.

²⁰ Groszmann: u. o. 50 l.

oly mély gyökeret vert a nemzet szívében, hogy onnét csak ezzel együtt szaggatható ki — *ősi alkotmányát*.²¹ A székes-fehérvári hitközség kérelmére március 4-én az ottani templomban is prédikált a nemzeti örömnünnepről. E beszédének hatása alatt határozta el az ottani hitközség magyar rabbi meghívását és így egyengette az utat *Kohut Sándor* (sz. 1842., mh. 1894.) számára.

Az alkotmány visszaállításának betetőzéséül általános öröm közepette folytak le a koronázási ünnepségek, melyekből a zsidó hitközségek is kivették részüket. A pesti zsidók hódoló küldöttségét *I. Ferenc József* király kegyesen fogadta az üdvözlők sorában, mikép a község jegyzőkönyvében olvasható: »A hitközségi előljárók a lelkészek kíséretében öfelsége a királynak hódolatukat és örömmérselmüket kifejezni szerencsések voltak a szerencsés koronázás eredménye fölött és legkegyelmesebb fogadtatásban részesültek». ²² A trón számolya előtt álló küldöttség szóoka a fiatal pesti rabbi volt, ki néhány nap múlva, június 15-én a koronázási hálaistentiszteleten ismét a templomi szószéken állott. »Valóban fenséges egy cserel — kiált fel örömben — Egy király az ő népének legdrágább kincsét (alkotmányát) adta vissza s e nép megint királya nagylelkűségét dicső, fényes koronával hálálta meg». ²³

A nagy tapintatot és bölcseséget igénylő deputáció vezetésében Kohn Sámuelnek már előzőleg is volt része, midőn a kinevezett kormány kultuszministerét, *bárá Eötvös Józsefet* május 12-én üdvözölte a hitközség tantestülete nevében.

A hazafias ünnepségek sora augusztus 18-án, a király születése napján tartott egyházi szónoklattal záródott le a sokat igénybe vett fiatal pesti pap számára. A *gróf Andrássy Gyula* miniszterelnök által az nap adott disztribúción ő is meghívott vendége volt, miként azóta is minden évben a király születése napján hivatalos volt a mindenkor miniszterelnöki disztribúción, melynek étkezésében természetszerűleg részt nem vett.

A kiegyezés és koronázás éve elhozta a magyar zsidóság külön örömét is az emancipációnak 1867. december 28-án törvényt törvénybe iktatásával. Hosszu évtizedekre visszanyúló küzdelmek győzelmes befejezését jelenti a polgári egyenjogosság, melynek elnyerését hálaistentiszteletekben ünnepelte az egész hazai zsidóság. A pesti hitközség 1868. január 12-én tartott egyenjogosítási ünnepén Kohn Sámuel beszédében büszkén állapította meg, hogy »nem körülmények által kényszerítve,

nem valamely kényur hatalomszavára, nem egy kisebbség zajos ellenmondása és tiltakozása mellett adták nekünk vissza jogainkat, hanem egy egész nemzet önként tette ezt». ²⁴ A budai hitközség templomában február 2-án tartott ünnepi istentiszteletnek is ő volt a szóoka.

III. Kongresszus. Rabbiképző. Tanúgy.

Lezajlottak a magyar zsidóság örömnünnepei, melyeket a komoly munka hétköznappjai követtek az 1868. november 14-én Pesten megnyílt és 1869. február 23-ig tartott országos zsidó kongresszussal. Régi óhajok és kívánalmak megvalósítására vállalkozott a kongresszus: a vallási kérdések teljes kikapcsolása mellett egységes egyházközigazgatási szabályzatot teremteni az ezt erősen nélkülöző magyar zsidóság számára. A kongresszus, melyet 1868. februárjában értekezlet előzött meg, a kitűzött célt el nem érte, sőt a hazai zsidóság feldarabolását eredményezte. De annak gígonolói, első sorban *Hirschler Ignác*, a magyar zsidóság akkori vezériférfia, utóbb a kongresszus elnöke, *Kohn Sámuel*, Hirschler bizalmasa és tanácsadója, valamint *Eötvös József* kultuszminister tisztán ideális szándéktól vezéreltetve, feltétlenül nemest és jót akartak alkotni. »A kongresszus nem hozta a várt eredményeket — mondja két évtized múltán Kohn Sámuel — s érte Hirschlert szokták felelőssé tenni, egyebek közt sok oly dologért is, mely nem az ő szellemében, sőt — én tudom — tanácsa ellenére történt ottan, vagy pedig egyáltalán nem a kongresszusnak volt szüleménye... Lehet, hogy téves feltevésből indult: de akkor egy nagy szellemnek volt az tévedése, olyan, melyben egy Eötvös osztozott vele». ²⁵ Az is bizonyos, hogyha ugy a haladó pártban, mint konzervatív oldalon meg lett volna az a koncilians gondolkodásmód, melyet a csodálatos mértékben parlamentárisan fegyelmezett Kohn Sámuel képviselt és juttatott viselkedésével és beszédeiben kifejezésre: a kongresszus elérhette volna kitűzött célját, de semmi esetre sem vezetett volna a hazai zsidóság részre bomlására. ²⁶ De viszont az is tény, hogy midőn az elkerülhetetlenül szükségessé vált kongresszus elgáncsolására szövetkeztek a »Hitör Egylet»-be tömörült konzervatívok, ennek ellensúlyozására 1868. november 20-án 40 haladó felfogásu rabbi tanácskozást folytatott Óbudán, melynek ered-

²¹ Kohn: Zsinagógiai Szónoklatok. 102 l.

²² Pesti hitk. jegyzőkönyve 1867. év 422. sz.

²³ Kohn: u. o. 111 l.

²⁴ Kohn: Hogyan fogadjuk és hogyan háláljuk meg az egyenjogosítást?

²⁵ Kohn: Emlékbeszéd Dr. Hirschler Ignác fölött.

²⁶ Venetianer: A zsidóság szervezete az európai államokban. 300 l. sköv. — Groszmann: i. m. 82 s. köv.

ményekép Kohn és Brill pesti, valamint Hirsch Márk (sz. 1833., mh. 1909.) óbudai rabbi kiméletlen hangú körlevélben lándzsát törnek a haladás ügye mellett. A kongresszus után pedig minden kétséget kizáró módon, világos szavakkal fejtí ki a szószéken saját és a haladó zsidóság vallási felfogását: »Nem kővé vált szokások s megcsontosult régi külsőségek képezik Izrael vallását; az évezredek lefolyta alatt nem maradt ugyanaz, nem hevert tétlenül... Mert a zsidó vallásos élet a friss, pezsgő étellel szoros összeköttetésben maradt mindig. A régi az ő számára nem volt az élet fája, hanem a forrás, melyből a jelen foly s a jövő fejlődik... Csak alapeszméit, régi igazságait óvta meg egészen a mai napig rendületlen hűséggel; nem azért mivel régiek, hanem mivel régiségük dacára még mindig igazak.«²⁷ Avagy pedig: »A jövőben többé nem állunk, hanem haladunk és velünk községünk és községünk után széles e haza minden községe — az egész magyar Izrael.«²⁸ De a haladás nem léphet ki az általunk követett »rabbinikus zsidóság« határaiból, mert csak ez a zsidóság életképes.²⁹ Midőn így szembe helyezkedett a minden haladásnak hádat izenő maradiaknak, egyben megóvta a »rabbinikus« alapon álló haladó zsidóságot a »neológia«, a hitújítás látszatától, vagy még inkább a rosszul alkalmazott megnevezéstől.

A kongresszus 220 képviselője közül huszat küldött a pesti zsidóság s Kohn Sámuel nagy népszerűségét fényesen tanúsítja, hogy a választásoknál Barnay Ignác (sz. 1813., mh. 1878.) érdemes régi hitközségi titkár mellett a fiatal rabbi kapta a legtöbb szavazatot. (1688 szavazat közül 1656 »igen« jutott rá.) Az 1868. december 14-től 1869. február 23-ig tartott tanácskozások során Kohn Sámuel 21 ízben szólalt fel, mindannyiszor higgadtan, tárgyilagosan, egy bölcs hangján és épen ezért még az ellenpárt soraiban is nagy figyelmet keltve. Általánosan megállapították róla, hogy az egyetemes gyűlés legparlamentálisabb szónoka, ki a szigorú tárgyilagoság teréről soha le nem tért.³⁰ Egyik felszólalásában kifejti, hogy a zsidóságban és így a kongresszusban is vannak különböző vallási felfogású emberek, de nincsenek vallási pártok. Az egyik túlhosszúra nyult ülésen, midőn már minden további érvelgetés fölöslegesnek látszott, kijelentette, hogy legpraktikusabb beszéd ilyenkor a szavazás.

A kongresszus »ugró pontja« volt a *sulchan áru*ch kérdése,

²⁷ Kohn: Zsinagógiai Szónoklatok, 4 l.

²⁸ Kohn: u. o. 24 l.

²⁹ Kohn: u. o. 47 l.

³⁰ Tencer: Album. 30 l.

vagyis, hogy zsinatszerűleg kimondhassák-e, vagy sem, hogy a hitközségek a sulchan áru'chban kodifikált törvényeken alapulnak. A konzervatívok követelték ennek kimondását, a haladók ellenézték, arra hivatkozva, hogy a kongresszus nem hivatott vallási szabályokkal foglalkozni, hanem csak közigazgatási ügyekkel. E kérdés megvitatása dulta fel a kongresszus békéjét s vezetett végeredményben a hazai zsidóságnak három részre bomlására. Kohn, a magyar zsidóság egységét megmentendő, elvtársával, Hirsch Márkkal együtt közvetítő indítványt tett, mely kimondja, hogy a hitközségek vallási, rituális, tanügyi és jótékonyági intézményei *mózesi rabbinikus* alapon állanak. A tényleges állapotot feltüntetve ezen bölcs javaslat — a hitközségek valóban a bibliából és talmudból folyó rabbinikus törvényeken épünek fel — a konzervatívoknak túl radikális, a haladóknak túl konzervatív volt³¹ s ezért egyik oldalon sem fogadtatott el. Lehet, hogy ha elfogadták volna, ezzel meg is lett volna mentve a magyar zsidóság egysége. Azon hitközségek, melyek a kongresszusi szabályzatokat elfogadták, 26 községkerületre oszlottak. A pesti hitközség a VI-ik községkerületbe tartozik, melynek Kohn Sámuel kezdetűl fogva képviselője, 1895. óta Schweiger Márton (sz. 1834., mh. 1905.) elnök mellett alelnöke volt s így tagja lett a kerületi elnökök testületének is.

Sokat vitatott kérdés volt a *rabbi közjogi helyzete* a hitközségben. Kohn kész volt elfogadni a kongresszus többségének azon felfogását, mely szerint a rabbi hitközségi hivatalnok, ki csak külön meghívásra vehet részt az előljáróság tanácskozásaiban. A mai modern felfogás szerint a rabbi hitközségének nem hivatalnok, hanem vallási vezetője, kinek joga és kötelessége részt venni az előljáróság tanácskozásaiban; de Kohn felfogása is megérthető, mert a rabbi tekintélyének emelkedését látta abban, ha mint magasabb hittudó fórum csak bonyolultabb kérdések tárgyalásában vesz részt és nem avatkozik a hitközségi közigazgatás mindennapi ügyeibe.

Munkás tagja volt Kohn Sámuel a kongresszus *iskolaügyi* bizottságának, mely beható tanácskozások után kimondotta a felekezeti iskolák fentartásának, talmud-tóra iskolák alapításának és a középiskolai hitoktatás egyöntetű rendezésének szükségességét.

A kongresszus legértékesebb alkotása a *rabbiszeminárium*, melynek felállítása körül Kohn Sámuelnek, mint bizott-

³¹ Az egyik képviselő szerint a Kohn-féle javaslat »a sulchan áru'chot finom módon becsempészi« a kongresszusi szabályzatokba. — Kongresszusi napló XIX. ülés 3 lap.

sági előadónak, elévülhetetlen nagyok az érdemei. Már akkor több, mint félszázados, nagy izgalmakat keltett kérdés nyert befejezést a szeminárium felállításának elhatározásával.³² *Friesehausen Kohen Dávid* talmudista már 1806-ban felvetette nálunk a szeminárium alapításának kérdését, mely azóta is több ízben ujt fel, míg a zsidókra rótt hadisarcból uralkodói kegy folytán 1850-ben megteremtett iskolaalap megadta a terv megvalósításának anyagi lehetőségét. Konzervatív részről hevesen elleneztek a szeminárium létesítését, mert féltették tőle a vallásoosság érintetlenségét. Jellemző, hogy egy elterjedt hír szerint *Jellinek Adolf* bécsi hitszónok a dugzagdaj és tekintélyes *Schey Fülöp* kongresszusi tag utján azt ajánlotta a kongresszusnak, hogy egy »nagyon liberális alapon álló« rabbi-képzőt alapítson, mely ne legyen tekintettel a »régizsidók« szükségleteire és szokásaira.³³ Kohn Sámuel, mint előadó, épen a rémhírek leszerelésére és a köztudat megnyugtatóására az 1869 február 20-ki ülésen világosan és határozottan kijelentette, hogy a felállítandó rabbiiskola szorosan a *mózesi-rabbinikus* tan alapján fog állni és a szertartási törvények, tehát a sulchan áru ch tanításáról különösen fog gondoskodni. Ezen előadói bejelentés nemcsak a kongresszus mérsékelt irányú tagjainak vallási belátását igazolja, hanem Kohn legegényebb vallási gondolkodására is világot vet. Mint az őszintén konzervatív *Frankel Zakariás* vezetése alatt álló boroszlói szeminárium egykori növendéke, a németországi rabbiiskolában látta a felállítandó magyar rabbiszeminárium példaképét és készítette elő annak lehetőségét, hogy a magyar rabbiképző is konzervatív iskola legyen.

A kongresszus által kiküldött hét tagú bizottságnak, melynek feladata volt a felállítandó szeminárium tervezetének kidolgozása, természetesen Kohn Sámuel is tagja volt. Nemcsak a tanterv megállapításában volt országnak részvevője és segített a tanári kart szerencsésen összeállítani, — *Bloch Mózes* (sz. 1815, mh. 1909), *Bacher Vilmos* (sz. 1850, mh. 1913) és *Kaufmann Dávid* (sz. 1852, mh. 1899) lettek a tanárok — hanem a teológiai főiskola felállítását még mindig meghíhúsítani célzó törekvések ellensúlyozására többször értekezett *Trefort Ágoston* kultuszminiszterrel, míg végre 1877 október 4-én fényes ünnepségek között megnyitá az intézet. Midőn a fáradhatatlan pap *Tisza Kálmán* miniszterelnök, a kultuszminiszter, az országgyűlés mindkét házának, hazai és külföldi tudományos intézetek és hitközségek kiküldöttei, valamint szá-

³² *Blau*: A rabbiképző első 50 éve; *Groszmann*: II. o. 74. s. köv. 1.

³³ *Neuzeit* 1869. évf. 39 l.

mos rabbi jelenlétében az intézet megnyitásánál ünnepi beszédet tartott, eszméinek győzelmét látta, megvalósulását annak, hogy immár egyengetve van az út, mely a vallási zavarokból a helyes irányba vezeti a magyar zsidóságot. »A jövő nemzedék számára — mondotta — vezetőket, lelki pásztorokat fog nevelni, kik felekezettünk szent érdekeit méltó módon képviselni s híveiket az elzárkózás s az előítéletek vasjárma alól felszabadítani fogják, kik hitközségeinkben békét, szószekeinkről átok helyett áldást fognak hirdetni és korunk műveltségé színvonalán állván, tanuló ifjúságunkkal oly nyelven fognak beszélni, melyet ez megért és tisztel.«³⁴ Büszkén tekintett mindenkor a boroszlói anyaintézet méltó leányára, a magyar zsidó főiskolára, melynek tanárai őszinte barátot, növendékei pedig szíves pártfogót találtak benne.

Néhány héttel a szeminárium megnyitása után, 1877 október 26-án, hódoló küldöttséget vezetett *I. Ferencz József* király elé, megköszönve az intézet alapításának kegyét, midőn pedig az uralkodó azon év november 15-én magas látogatásával tüntette ki az új intézetet, Kohn is királyi megszólításban részesült.

A kongresszus által kiküldött szemináriumi bizottság 1880-ban feloszlott s helyébe a kormány 24 tagú *vezérlő bizottságot* nevezett ki, melynek Kohn állandó tagja volt. Ezen minőségben fogadta, az intézetet ismételten meglátogató *Trefort* minisztert, majd 1889-ben utódát, *gr. Csáky Albin* minisztert. A szeminárium tanmenete iránt állandó érdeklődést mutatott, majdnem minden rabbiképesítő vizsgán részt vett, több vizsgán elnökölt és azok befejeztével elbocsátó beszédet intézett a felavatandó rabbikhoz.

A tudós *Kaufmann Dávid* tanárnak korai halálával elárvelt *homiletikai tanszéket* 1900-ban elvállalta s a leendő rabbikat és hitszónokokat közel egy évtizeden át látta el tapasztalatainak bő tárházából vett gyakorlati utmutatásokkal. A teológusok által bemutatott gyakorlati beszédeknek igazságos, de jóindulatu bírálója volt; nem akarta az ifjú szármagpróbalgatásokat tulszigoru kritikával elbátortalanítani. Mint a biblia és midrás irodalom kitünő ismerője, bírálat közben megmutatta növendékeinek, hogy mikép kell a szónoknak ezen irodalmat a hívek épülésére és tanítására kiaknázni. Tanítványainak ismételten ajánlotta, hogy szorgalmasan tanuljanak és prédikáljanak. »A századik prédikációnál — szokta mondani — okvetlen sikerültebb lesz a százegyedik.«

A szemináristákat istápoló »Éc-Chájim« egyletnek pártolója volt és *Boschán Jakab* (mh. 1908), a pesti chevra

³⁴ *Bánóci*: Az orsz. rabbiképző intézet első évtizedének története. 10. l.

kadisa elnöke az ő tanácsára és buzdítására hagyományozta vagyonát egy szemináriumi internátus céljaira. Sajnos, a hagyaték utóbb elértéktelenedett s így nem felelhetett meg céljának. A pesti hitközség részben az ő szorgalmazására vásárolta meg az intézet könyvtára részére az 1897-ben elhalt nagynevű Brill S. L. rabbi gazdag könyvtárát.³⁵

A rabbiképző testvérintézete, az *Orsz. Izr. Tanítóképző Intézet* igazgató tanácsának is állandó tagja volt Kohn Sámuel.

Még a kongresszus munkálatai előtt, az 1868. év folyamán nagy feladat várt a pesti rabbira, ki egy személyben a pesti izr. elemi iskolák igazgatója is volt: megvédeni a zsidóság érdekeit a *népiskolai törvény* megalkotásánál. Az abszolút kormányknak egy 1850. évi rendelete a zsidó iskolákat a katolikus papság felügyelete alá állította. A pesti iskolák élén *Mayer István* esztergomegyházmegyei áldozár, majd 1857 óta *Kriegler János* apát állott. *Eötvös* miniszter megszüntette azon visszaállapotot, hogy más felekezet lelkeszei irányítsák a zsidó ifjúság nevelését és a hitközségi előjáróság javaslatára a *pesti izr. elemi iskolák igazgatójává* 1868 március 8-án Kohn Sámuel nevezte ki.³⁶

A kultuszminiszter törvényjavaslatot készített, mely az állam, a törvényhatóságok és a felekezetek által fentartott népiskolákat egyöntetűen rendezi. A törvényjavaslat országgyűlési tárgyalása előtt a képviselőház tanügyi bizottsága minden hitfelekezet szakembereit is meghallgatta. A zsidóság részéről *Kohn Sámuel*, mint az iskolák igazgatója, *Deutsch Henrik* (sz. 1822, mh. 1889) tanítóképezdei igazgató, *Holitscher Fülöp* és *Fuchs M. R.* hitközségi előjárók hallgattattak meg. Kohn 1868 október 30-án tartott szakszerű szabadelőadásban fejtette ki nézeteit a bizottság előtt, a miniszter jelenlétében. Altalános érdekű pedagógiai vélemény után annak szükségességét hangoztatta, hogy a törvényhatóság által fentartott iskola legyen felekezetközi és ez által minden hitfelekezetbeli tanuló oly iskolát kap, melyben nem uralkodik saját vallásával ellenkező vallási szellem. Tandij szedhető legyen, nehogy a községi iskolák ingyenessége folytán megszűnjék a minden körülmények között fentartandó felekezeti iskola, melynek költségei csak a tandíjból fedezhetők. A községi iskolába járó zsidó tanulóknak adassék meg a lehetőség a szombat délelőtti istentisztelet látogatására és szombaton oly tárgyak taníttassanak, melyeknek a zsidó tanulóknak nem kell írniok. A tervezett heti 2—3 hittanóra kevés, mert mi, zsidók, nemcsak vallástant, de

héber ismereteket is tanítunk gyermekeinknek.³⁷ Kohn javaslatai, melyekben a zsidó érdekekért valóban meghatározható módon száll sikkra, az 1868. évi népiskolai törvényben csak részben valósultak meg.

A szorosan vett lelkeszi munkával tulhalmozott rabbi két év multán kénytelen volt az iskolaigazgatásról lemondani és azt *Szántó Eleázár* (mh. 1893) jeles pedagógusnak átadni. Rövid ideig tartott igazgatói működéséhez fűződik a hitközség új iskolaépületének 1868. évi megnyitása és a tanítók anyagi helyzetének javítása.³⁸

Kohn Sámuelnek megválása az iskola igazgatásától korántsem jelentette a tanügyről való visszavonulását. A hitközség *talmud-tóra* iskolájában 1870-től 1883-ig bibliát tanít és *Kayserling, Brill, Deutsch Henrik* tanártársaival együtt valóságos proszemináriummá emeli e tanfolyamot, melynek növendékei alapos készültséggel léptek a rabbiképzőbe. Tanítványainak testi jólétét is szem előtt tartja s 1871 telén figyelemzetit a hitközségi előjáróságot, hogy a levesintézet (népkonyha) még mindig nem nyílt meg, minek folytán a talmud-tóra iskola sok jeles növendéke éhezik a hideg tél idején.³⁹

1875-től 1884-ig paptársával, *Kayserlinggel* együtt el látja a középiskolák felső osztályaiban a *hitoktatást*. Egykori tanítványai közlése szerint bár szeretően megértő, de vasfegyelmet tartó tanár volt, ki a vallástant az őt megillető színvonalra emelte. A hitközségi iskolaszékeknek egy 1882. évi ülésén ki is fejtette, hogy suly helyezendő a vallástani osztályzatnak érvényre emelésére és hogy a tanév elején a szülők körlevélben figyelemzetendők a hitoktatás fontosságára.⁴⁰

Középiskolai ifjúságunkkal való foglalkozása során meg érezte, hogy a zsidó nevelés szempontjából mennyire szükséges volna felekezeti középiskola létesítése. »Zsinagóga iskola nélkül nem állhat fenn. Annak számára ez nevelői buzgó ájtatást; csakis izraelita iskolától várhatunk nemzedéket, mely képes lesz arra, hogy a zsinagógában Izrael szabványai szerint imádkozzék az emberiség atyjához.«⁴¹ Ezt hirdette már 1869-ben, a hitközség elemi iskolájának avatásánál. Az ifjúság zsidó nevelését tovább akarta fejleszteni s nem is nyugodott addig, amíg a lovag *Freystädler Antal*-féle, eleinte kórháznak szánt alapítványt meg nem nyerte egy zsidó gimnázium céljaira.

³⁷ Izraelita Közlöny 1868. évf. 397 l.

³⁸ *Mandl*: u. o. 68 l.

³⁹ Pestü hitk. levéltár It. 38. szám.

⁴⁰ Izr. Tanügyi Értesítő 1882. évf. 70 l.

⁴¹ *Kohn*: Zsinagógiai Szónoklatok, 138 l.

³⁵ A Rabbiképző évi értesítői és az egykoru napi sajtó.

³⁶ *Mandl*: A pesti izr. hitközségi fiúiskola monografiája. 67 l.

Hosszu évekre terjedő előmunkálatok után, melyekben főleg *Kohn Sámuel*, *Kármán Mór* (sz. 1843, mh. 1915) és *Goldziher Ignác* (sz. 1850, mh. 1921) vettek részt, nyílt meg 1919-ben az *alapítványi gimnázium*, az ország egyik legjobb középiskolája.

A hitoktatás eredményessé tételére *Goldziher Ignáccal* együtt egy »izraelita hitoktatás vezérfonala« elkészítésén dolgozik. A vezérfonal négy kötetre volt tervezve s felölelte volna az elemi, polgári és középiskolák egész tananyagát. 1877-ben meg is jelent az első kötet, mely rövid idő alatt 3 kiadást ért el, a többi kötet azonban, nyilván nem Kohn Sámuelen múló okokból nem készült el. Midőn pedig az Izr. Tanítóegyesület 1878-ban pályázatot hirdetett egy *bibliafordítás* készítésére, Kohn elfogadta a *Goldziher, Kármán, Bacher* és *Bánóczy* tagokból álló bírálóbizottság elnökségét. A bizottság *Stern Mór* és *Füredi Ignác* tanítóképző tanárok fordítását fogadta el.⁴²

Igy terjedt ki Kohn Sámuelnek, a nagy hitközség ezerféle lelkészi teendőjével tulterhelt papjának figyelme az oktatás minden mozzanatára. Tanulni és tanítani, ez volt a zsidóság fentartója, ennek érdekében buzgólkodott ő is, a jó zsidó pap buzgalmaival.

IV. Papi működés.

Meisel főrabbi 1867 november 30-án, szombati prédikációja után hirtelen rosszul lett, estére meghalt s egy év múlva meghalt *Wahrmann Juda*, az elagott rabbitanácsos is. A hitközség minden lelkészi teendője immár *Brill* és *Kohn* vállaira nehezedett. Az agg bölcs, kiváló talmudista rabbitanácsos és a fiatal rabbi-hitszónok már kezdetől fogva rokonszenvezett egymással s e rokonszenv most, hogy ketten maradtak a rabbiságban és nagyon is egymásra voltak utalva, igaz, őszinte, meleg barátsággá fejlődött. Az a bölcsesség, higidtság, elővigyázat és tudásbeli készség, melyet Kohn Sámuel hosszú lelkészkedésének minden idejében tanusított, a vele született egyéni hajlamossága mellett *Brill* rabbival tartott belső barátságának is volt eredménye. Boldognak is vallotta magát, hogy 31 évig állhatott előtte, mint tanítvány a tanító előtt.⁴³

Meisel halála után a hitközség előljárósága a 26 éves papra bízta a rabbihivatal vezetését, valamint, hogy külső hatóságok előtt képviselje a rabbiságot. De a hitközség akkor már 50.000 lelket számlált s ez halaszthatatlanul szükségessé tette a rabbiság kiegészítését. Az előljáróság meleg átiratban

⁴² Izr. Tanügyi Értesítő 1879. évf. 14 l.

⁴³ Jövő 1897. évf. 16. szám.

köszönetet mond a három évig majdnem minden lelkészi munkát egyedül ellátó rabbinak s két új taggal egészíti ki a rabbitestületet. Németül hitszónokló rabbinak meghívja a dohányutcai templomba 1870-ben a már akkor is kiváló szónok és tudós történész hírében álló *Kaysersling Mayer* (sz. 1829, mh. 1905) rabbit a svájci Endingenből, míg a rombach-utcai, akkor felépült zsinagógába 1872-ben a konzervatív irányú *Pollák Lajos* (sz. 1822, mh. 1905) rabbi hivatott meg a poseni tartományból. Az így kiegészített rabbiságnak 1874 óta a nagybölcsségű, éles talmudi tudású *Brill Sámuel Löb* volt elnöke, tagjai pedig *Kohn, Kaysersling* és *Pollák*. E négy férfiú évtizedeken át a legteljesebb egyetértésben és kartársi szeretetben munkálkodott egymás mellett; összhangos működésük ideje a pesti rabbiság történetének klasszikus korszakát alkotja.

A mult század utolsó harmada, a kiegyezést követő három évtized, magával hozta az ország gazdasági megerősödését. A magyar zsidó hitközségek számára is a békés fejlődés ideje volt ez. A pesti hitközség, melynek mi sem zavarta meg belső békéjét, ugyancsak folyton gyarapodott s kiváló vallási, közművelődési és társadalmi intézmények létesítésével vált közismertté. Kohn Sámuel számára is eljöttek a zavartalan munkálkodás évtizedei, midőn nemcsak szorosán vett lelkészi tevékenységét tudta kifejtetni, hanem nagyméretű tudományos művek megalkotására is jutott ideje.

Mint a *rabbihivatal* vezetője, naponta több órát töltött a hivatalszobában. A pesti rabbihivatalban hívek tömegei fordultak meg a legkülönbözőbb, sokszor nagyon is bonyolult vallási, gyakran nagyon is kényes magánügyekkel. Házasságkötési, házasságfelbontási, zsidó hitre való áttérési, a zsidó hitből való kitérési, majd meg visszatérési ügyekben az élet sokszor oly eseteket hoz felszínre, oly bonyodalmakat alkot, hogy a rabbinak nemcsak teológusnak, nemcsak lelki pásztornak, hanem valóságos jogásznak is kell lennie. Elmergezedett családi ügyek, gyakran üzlettársak közt felmerült nézeteltérések, anyagi összeomlásokból kiutat keresők kérelmei tömegesen terelődnek a pesti rabbihivatalba. Kohn mindenkit meghallgatott, mély tudásából és tapasztalatainak bőségéből merített bölcs tanácsal látott el. Főleg családi viszályok elsimítására helyezt nagy súlyt s a családi béke helyreállítása érdekében még otthonukban is felkereste a híveket. Valahányszor pedig a hitközség előljárósága, valamely vidéki vagy külföldi rabbi, avagy a hitközségen kívül álló hatóság kereste meg vallásügyi kérdéssel, válasza minden homályosságot kerülő, alaposan megindokolt, könnyen megérthető szakvélemény volt. Elévülhetetlen érdeme a rabbihivatal ügykezelésének *megmagya-*

rositása: jegyzőkönyvek, levelezés; bizonyítványok a héber nyelv mellett fokozatosan teljesen magyarnyelvűvé váltak alatta, az eddigi német helyett. Itt említjük meg, hogy a rabbik adminisztratív munkával való túlterhelésének elkerülése okából *Meisel* halála óta a pesti hitközségben külön anyakönyvi hivatal látja el a születési, halálozási és házassági anyakönyvek vezetését.

Közismert érdeme Kohn Sámuelnek a pesti *szószékek megmagyarosítása*. Miként láttuk, az 1866 június 2-án tartott vendégszónoklata volt az első magyarnyelvű egyházi beszéd, mely a dohány-utcai templomban elhangzott. 1866 július 8-án tartotta első magyar halotti beszédét és augusztus 26-án az első magyar esketési beszédet.⁴⁴ A szombati és ünnepi istentiszteleteken kezdettől fogva sűrű egymásutánban tartott magyarnyelvű hitszónoklatokat. Kéziratban maradt prédikációs könyvének tanúsága szerint lelkészkedésének első évében 14 magyar egyházi beszédet tartott. Tekintve, hogy a korosabb hívek a XIX. század első felében nyert neveltetésüknél fogva teljesen, sőt az erősen germanizáló Bach-korszakban nevelkedett ifjabb nemzedék is nagyrészt német anyanyelvű volt, nem lehetett a szószéket egy csapásra megmagyarosítani. De amint idővel tulsulyra emelkedett a megmagyarosodott nemzedék, mind ritkábban prédikált németül, végül is teljesen magyarrá tette a szószéket.

Magyarosító munkálkodása nem volt erőltetett tüntetés, látszat hazafiaskodás, hanem őszintén átértett meggyőződéséből fakadt. A hazai zsidóság jognélküliségének korában született még; emlékébe bevésődött, hogy az ősz nagyapa mégis mily szeretettel teszi le 1848-ban kevés ékszerét a haza oltárára, mily lelkesedéssel állanak családjának tagjai a nemzetőrség sorába;⁴⁵ majd mint fiatal pap átélte 1867-ben az egyenjogúsítás nagy lelki élményét: és csak hálatartozását akarta leírni a haza iránt, midőn iparkodott minden erejével szolgálni a magyarság kulturális megerősödését. Csak azt akarta megvalósítani, amit az egyenjogúsítás ünnepén hirdetett: »Egyenjogúsításunknak egyedüli méltó váltságdíja: hazafiság s polgári erény. Kell, hogy egészen a hazáé legyünk, hogy főnk érte gondolkozzék, szívünk érte dobogjon, kezünk érte dolgozzék s ha kell, — vérünk érte folyjon is.«⁴⁶

Ugyanezen elgondolás vezérelte őt a *ciónizmus* kérdésében is. Az oroszországi és romániai zsidóüldözések és a közép-

európai államokban uralkodó zsidógyűlölet hatása alatt *Herzl Tivadar* (mh. 1904) oly mozgalmat indított meg, melynek célja Palesztinában nemzetközileg biztosított önálló országot létesíteni az egyes országokból kiüldözött zsidók számára. A ciónizmus 1897-ben Bazelen tartott kongresszuson szervezkedett s Európa minden országában egyesületeket létesített. Magyarországon a zsidóság vezető egyéniségei kezdetben idegenül álltak a mozgalommal szemben s a bázeli kongresszus alkalmával *Kohn Sámuel* főrabbi, *Schweiger Márton*, az Izr. Orsz. Irodája és *Lipschitz Lipót*, az Orth. Közetítő Iroda elnöke, egyaránt a ciónizmus ellen nyilatkoztak.⁴⁷ Azóta sokan vannak, kik ciónizmus és hazafiság között semmi ellentétet nem látnak s ma másképp gondolkoznak a palesztinai munkáról, mint gondoltak a mozgalom megindulásakor.

Templomi beszédeiben, melyek nemcsak az értelem, hanem az értelem bíráló széke előtt is megállották helyüket, tudatosan kerülte a külső csillogást, a pompázó, de csakhamar elfonnyadó szóvirágokat, a muló értékű lelki megindulások felkeltését. Higgadt és bölcsszavu volt a szószéken, hol a zsidó vallás egyszerű, áttetsző igazságait hirdette egyszerű és áttetsző mondatokban. Gyakran a legaktuálisabb napikérdéseket vitte fel a szószékre, így pl. az 1869-ben elrendelt népszámlálás alkalmából a népszámlálásról prédikál, a kongresszus előtt és után a zsidóság belső állapotáról, a nyolcvanas években az antiszemitizmus elleni védekezésről szól, 1896. pészách ünnepi beszédében egy izr. tanítónőképző felállítását sürgeti, 1897 szukkosz ünnepi beszédében a német »Gemeindebund« mintájára alkotandó szövetség eszméjét pendíti meg. A bibliából és midrás irodalomból vett találó magyarázatok alkalmazásával megőrizte beszédeiben a zsidó egyházi szónoklatnak sajátos jellegét. Beszédeit az első években nagy gonddal dolgozta ki: bevezetést készített, melyben előre jelezte tanításának tárgyát; magát a tanítást arányosan tagolt 2—3 részben fejtette ki s az egész beszédet imaszerű befejezéssel zárta be. A későbbi években, midőn egyszerű szónoki gyakorlottsága fölöslegessé, de meg a fővárosi lelkészkedés lehetetlenné is tette a beszédek írásos kidolgozását, meghonosította az exhortát, a soros tórai vagy prófétai olvasmány valamely mondata alapján kifejtett vallási buzdítást. Exhortának gondolatkörét azonban mindig előre megállapította, a gondolatmenetet legalább is vázlatosan mindig előre papírra vetette és soha készületlenül nem lépett a szószékre.

Szombati és ünnepi beszédeit a nemes egyszerűség, *alkalmi*

⁴⁴ *Vadász*: A pesti zsidó templom első ötven éve. 28 l.

⁴⁵ *Kohn*: Kohn-Schwerin Götz. 105 l. s. köv.

⁴⁶ *Kohn*: Zsinagógiai Szónoklatok. 133 l.

⁴⁷ *Venetianer*: A magyar zsidóság története. 318 l.

szónoklatait klasszikus tömörség jellemzi. Általánosan elismer-
ték, hogy alkalmi beszédek tartásában páratlan mester volt,
kinek egyik-másik beszéde valóságos essay számba megy. Nem
volt hazai zsidó hitszónok, kinek többször lett volna feladata oly
nagy és előkelő közönség előtt alkalmi beszédet tartani, mint
neki. Hallgatósága körében gyakran voltak írók, művészek,
tudósok, akadémikusok, törvényhozók, politikusok és kormány-
férfiak. A folyton fejlődő hitközség újabb és újabb intézményei-
nél mondott avató beszédei, hazafias és nemzeti ünnepélyeknél
hirdetett papi tanításai, a magyar zsidóság szellemi és pénz-
előkelőségét alkotó nagy hitközség tagjainak esketésénél és
temetésénél tartott beszédei egész légiót alkotnak.

Avató beszédeinek rövid áttekintése felvonulatja előttünk
a pesti és részben hazai zsidóság egy fél évszázadon át alkotott
intézményeit, melyeknek létrehozására gyakran ő buzdította
híveit. Megkivánta, szinte megkövetelte tőlük a felekezeti intéz-
mények folytonos kiépítését és ha valamely év új alkotás nélkül
mult el, akkor a szószékről nyíltan korholta őket. 1874. ros-
hasónó ünnepén is így prédikál »Hitközségünk nem felelt
meg szent hivatásának, hogy mint fővárosunk nagy községe,
a művelődés zászlóvivője legyen, hogy vezércsillaga legyen a
magyar zsidóságnak az új nagy eszmék érvényesítésében, a
vallásos és szellemi haladás felkarolásában, pártolásában . .
Most, az év végén ott van, hol annak kezdetén vala. Aki pedig
nem halad, az hátramegy, hanyatlásnak indul.«⁴⁸

Az igazságnak tartozunk azon kijelentéssel, hogy nem volt
gyakran oka a korholásra és a hitközség egymás után hozta
létre szebbnél szebb intézményeit. Igazgatósága idejében, 1869-
ben a hitközség Sip-utcai iskoláját, míg három évtized múltán
1896-ban a Wesselényi-utcában épült monumentális iskolát
avatta. 1869-ben a *fiárvaház* Holló-utcai épületét adta át ren-
deltetésének. Ezen épületben lakott azután több mint ötven
évig, egész 1920-ban bekövetkezett haláláig s a rabbiság ez
idő szerint is ott tartja hivatalát. Az árvaház Andrássy-uti
újabb otthonát (jelenleg az Alapítványi Leánygymnázium épü-
lete) 1881-ben s a fasori díszes hajlékot 1900-ban avatta. A nőgye-
let által fentartott *leányárvaház* Damjanich-utcai (azóta lebont-
ott) épületét 1870-ben, majd átépítése után 1880-ban, Dob-utcai
árvamenhelyét pedig (ma a »Fészek« tulajdona) 1886-ban
avatta. 1872-ben a *jászberényi templomot* adta át magasztos
rendeltetésének. A Chevra Kadisa által felállított Damjanich-
utcai *aggokházát* (most a »Mikéfe« tanoncotthona) 1874-ben,
majd évek múltán a városligetben épült otthont avatta. 1877-

ben, miként már láttuk, ünnepi beszédet mondott az *orsz. rabbi-
képző intézet* megnyitásánál. Az *Izr. Siketnémák Orsz. Intézetét*
1878-ban avatta, miután az ő tanácsára tette lehetővé *Fochs
Antal* (mh. 1874.) névtelenül tett alapítványával a Bethlen-téri
épület megnyitását. E gyógypedagógiai intézetnek állandóan
pártfogója volt, tanmenetét éber figyelemmel kísérte s midőn
1889-ben *gr. Csáky Albin* miniszter az intézetet meglátogatta,
Kohn fogadta őt s felhívta figyelmét arra, hogy a növendékek
a magyar nyelven kívül héberül és németül is tanulnak s vallá-
sos nevelésben részesülnek.⁴⁹ A Gyár-utcai régi helyiségből ki-
költözött *hitközségi kórház* most is fényelő modern épületét
1889-ben avatta,⁵⁰ míg a *Bródy Zsigmond* (mh. 1906.) ala-
pítványából létesült *Bródy Adél gyermekkórházat* 1897-ben
nyitotta meg imájával. Ugyanazon évben avatta az *orsz. gyűj-
tőjogház* zsidó imaházát.

Nemzeti öröm- és gyásznapokon a dohányutcai templom-
ban rendezett istentiszteletek mindenkor a magyar zsidóság
hivatalos istentiszteletének jellegével bírtak, melyek legtöbbjén
a legmagasabb közhatalóságok kiküldöttei vettek részt s melyek-
nek kiemelkedő mozzanata mindenkor Kohn Sámuel *hazajias
beszéde* volt. Ily beszédet tartott, miként részben már láttuk,
1867-ben az alkotmány visszaállításakor, a koronázás alkalmá-
val, a király születése napján; 1868-ban a zsidók egyenjogusi-
tásakor; 1870-ben *br. Eötvös József* emlékére rendezett
gyászistentiszteleten; 1873-ban *I. Ferenc József* trónra-
léptének negyedszázados évfordulóján; 1875-ben *V. Fer-
dinánd* leköszönt király halálakor; az 1876-ban elhalt *Deák
Ferenc* emlékére tartott gyászünnepen; 1879-ben az uralkodó
pár ezüstmenyegzője alkalmával; 1889-ben *Rudolf trónörökös*
tragikus halálakor; 1892-ben a koronázás 25-ik évfordulóján;
1894-ben *Kossuth Lajos* halálakor;⁵¹ 1895-ben a zsidó vallás
egyenjogosításának — *recepció* — törvénybeiktatása öröm-
ünnepe; 1896-ban a *millenniumi* országos ünnepe; 1898-ban
a 48-as törvények szentesítésének félszázados fordulóján, majd
Erzsébet királyné tragikus halálakor. Ide sorolható még a *Ción*
jótékonyági egyletnek a Vigadó nagytermében *Liszt Ferenc*
jelenlétében 1876-ban tartott 25 éves jubileumi ünnepe, mely-
nek Kohn volt szónoka. A világhírű művész a Nőegylet javára
hangversenyt rendezett s ennek megörökítésére az egylet a

⁴⁹ Neuzeit 1889. évf. 374 l.

⁵⁰ A kórház számára nagyobb összeget gyűjtött. A pesti hitk. levélt.
Ap./ált. 173.

⁵¹ Egykoru feljegyzések szerint soha azelőtt oly tömeg nem volt a
hatalmas templomban, mint ez alkalommal.

leányárvaházban emléktáblát helyezett el, melyet 1877-ben Kohn avatott Liszt jelenlétében.⁵²

Kellő adatok híján még csak megközelítőleg sem tudjuk megállapítani, hogy hány temetési beszédet mondott. Tény, hogy aki pesti zsidó ember 1866-tól fogva egy félévszázadon át nevet, rangot, tekintélyt szerzett magának, mindeniknek koporsójánál Kohn Sámuel mondott búcsuztatót. Közülük csak néhányat sorolunk fel. 1868-ban Meisel főrabbi, 1874-ben Fochs Antal kiváló filantróp, 1875-ben Löw Lipót szegedi főrabbi és Horn Ede államtitkár, 1878-ban Barnay Ignác hitk. titkár, 1879-ben Lányi Jakab volt hitk. elnök, 1880-ban Löw Tobiás kir. főügyészhelyettes, 1881-ben Dux Adolf kiváló ujságíró, 1885-ben Rózsay József orvos, az ujkori zsidóság lelkes munkása koporsójánál, majd Aradon Steinhardt Jakab ottani tudós rabbi emlékére rendezett gyászistentiszteleten, 1887-ben Posner Károly Lajos országos nevű iparos, 1889-ben Deutsch Henrik képezdei igazgató, 1891-ben Hirschler Ignác, az első zsidó főrend, kongresszusi elnök és Friedmann Mór főkántor, 1892-ben Wahrmann Mór, az első zsidóhitű országgyűlési képviselő, 1893-ban Szántó Eleázár pedagógus, fiuiskolai igazgató, 1894-ben Pollák Henrik orvos, a zsidó közélet egyik jelese, ki a papkereső bizottság nevében 1866-ban levelezésben állott vele s kívül azóta meghitt barátságban volt, 1897-ben Brill S. L. rabbisági elnök és Reusz Károly a pesti chevra kadisa elnöke, 1898-ban a közjótékonytságban fáradhatatlan Bischitz Johanna, 1899-ben Kaufmann Dávid rabbiszemináriumi tudós tanár, 1900-ban báró Schosberger Zsigmond koporsójánál, majd Goldberger Rajaeł budai rabbi emlékére az ottani templomban tartott gyászistentiszteleten, 1903-ban lovag Wechselmann Ignác, kinek bőkezű alapítványából létesült a vakok intézete, 1905-ben Schweiger Márton az Orsz. Iroda első elnöke, Tencer Pál ujságíró, a fővárosi és hitközségi közélet munkás tagja, Kayserling Mayer paptársa, 1906-ban Bródy Zsigmond ujságíró, főrend, 1908-ban Mandel Pál országgyűlési képviselő, Kohner Zsigmond hitközségi elnök, 1909-ben báró Kornfeld Zsigmond, a hazai közgazdasági élet kiválósága, 1910-ben Halász Nátán leányiskolai igazgató, jeles pedagógus, 1911-ben Weinmann Fülöp kir. közjegyző, hitk. elnök koporsójánál mondott emlékbeszédet.

Anyakönyvi feljegyzések alapján módunkban áll pontosan megállapítani, hogy 1866. július 24-től — mikor az első esketést végezte — 1914. október 20-ig — mikor visszavonult az alkalmi funkciók végzésétől — tehát 48 év alatt 7.261 esketési szertar-

⁵² Der Ung. Isr. 1877. évf. 388 l.

tást végzett. A funkciók ily tömegének láttára, melyhez hasonló aligha végzett bármely hitközség papja, nagyon is megértjük Kohn Sámuel azon többször hangoztatott kijelentését, hogy a fővárosi papnak sokféle és fázasztó munkája közt legfázasztóbb az esketési és temetési szertartások ellátásának munkája.

V. Társadalmi munkálkodás.

A nagy tömege folytán eléggé fázasztó alkalmi funkciók végezésénél több lelki gyönyörűséget lelt Kohn Sámuel azon zsidó vallási közművelődési és jóléti intézményekben, melyeknek megalkotásánál ő volt sokszor a kezdeményező, de minden alkalommal a létrehozásnak és irányításnak részese. Dolgozó szobájából indult ki már 1868-ban az *Izr. Ősztündij Egylet* gondolata, melyet a kongresszust megelőző februári konferencia résztvevői *Eötvös József* buzdítására meg is alakítottak. A Kohn Sámuel társelnöksége alatt működő egylet hosszú évtizedeken át támogatta a törekvő fiatal főiskolai tanulókat, kiknek sorából azután a magyar zsidó közélet számos kiválósága került ki.

Mint a tanítók tisztelője, készséggel vett részt az *Orsz. Izr. Tanítóegyesület* munkájában. Az 1866-ban történt megalapítása óta az egyesületnek pártoló, majd buzgó választmányi, később tiszteletbeli tagja, 1889. óta tiszteletbeli elnöke. Az egyesületet minden nagyobb akcióban nemcsak nevével, hanem befolyásával és összeköttetéseivel is segítette. Adományokat, alapítványokat eszközölt ki számára, miként maga is az egyesületben tett alapítvánnyal örököltette meg néhai atyja nevét.⁵³ Az egyesület 25 éves jubileumán mondott templomi beszédét így méltatja a tanítók szaklapja: »Minden szava gyöngy, minden részlete remek, egészében pedig gyémánt koszoru, oda illesztve a hazai zsidó tanítóság kebelére.«⁵⁴

Miként láttuk, egy teljes évtizeden át fázadozott a rabbiszeminárium érdekében, míg 1877-ben szerencsésen meg is nyílt az intézet. Tevékeny tagja a szeminárium, a tanítóképezde, a *fiu- és leányárvaház*, valamint a *siketnémák intézete* vezérlő bizottságának. Ez intézetek fejlődésére, tanmenetére és főleg vallásérkölcsi hivatásának betöltésére évtizedeken át nagy gondot fordított.

A kongresszust követő időben Kohn Sámuel arra törekedett, hogy egyre növekedő hitközségének minél szélesebb rétegében ébressze fel az érdeklődést a felekezet ügyei iránt és

⁵³ Izr. Tanügyi Ertesítő 1911. évf. 334 l.

⁵⁴ U. o. 1892. évf. 157 l.

terjessze a vallási ismereteket. Ezen cél elérésére kitűnő pap-társával Kayserling rabbival együtt 1871-ben »*Ungarisch-jüdische Wochenschrift*« címen hetilapot indít. A lap foglalkozott zsidó felekezeti napikérdésekkel, történelmi, irodalmi és pedagógiai témákkal és volt szépirodalmi melléklete is. A két szerkesztőn kívül többek között *Goldziher Ignác*, *Klein Mór* becskereki, *Kohut Sándor* székesfehérvári, *Roth Adolf* siklósi, *Placzek* brünni rabbi, *Reich Ignác* pesti és *Wolf G.* bécsi történész is dolgozott a lap számára. A két papszerkesztő azonban annyira el volt foglalva lelkészi teendőikkel, hogy már egy év múlvaénytelenek voltak beszüntetni a lapot.

Kohn Sámuel tovább is keres eszközt és módokat a zsidó tudásnak széles körben való terjesztésére. 1879-ben sokat tanácskozott *Mezei Mórral* a régi magyarító egylet új életre keltéséről s belevitték a köztudatba a magyar zsidó irodalom megteremtésének szükségességét.⁵⁵ Az így felkeltett közóhajnak tettek eleget *Bacher Vilmos* és *Bánóczi József*, midőn 1884-ben megindították a *Magyar Zsidó Szemlét*, a magyar zsidó irodalomnak mai nap is viruló szaklapját, melynek Kohn lelkes hive, legelső és szorgalmas munkatársa volt s melynek hasábjain két, később említendő terjedelmesebb történelmi tanulmányát tette közzé.

A Magyar Zsidó Szemlében *Goldziher* és *Kohn* egy népszerű irodalmi vállalat eszméjét vetik fel,⁵⁶ mely irodalmunkat a modern felfogás izlésének megfelelő alakban mutatná be a hittestvéreknek és a tudományos világnak is, amely továbbá kiadná a teljes Szentírás héber szövegének egyöntetű műfordítását. Így már előre ki volt jelölve az egy évtizeddel azután megalakult »*Israelita Magyar Irodalmi Társulat*« (Imit) iránya. Az Orsz. Izr. Iroda 1893-ban folyamatba tette a társulat megalakítására irányuló előmunkálatokat, melyek Kohn Sámuel vezetésével oly gyorsan haladtak előre, hogy 1894. február 14-én megtartotta alakuló ülését. *Weinmann Fülöp* kir. közjegyző világi elnök mellett, a megalakulás körül sokat fáradozott pap lett a társulat egyházi elnöke, irodalmi estjeinek gyakori felolvasója, évkönyveinek munkatársa és kiadványainak lelkiismeretes bírálója. A legtöbb választmányi, igazgatósági és felolvasó ülést ő vezette, elnöklete alatt megalakult 1894-ben a »biblia szerkesztő« bizottság s 1896-ban *Marczali Henrik* egyetemi tanárral együtt elkészíti a társulat által utóbb kiadott »Magyar Zsidó Oklevéltár« tervezetét. Egy tudományos természetű kérdésben közte és a társulat többi vezető tagja közt felmerült

⁵⁵ U. o. 1880. évf. 3. és 90 l.

⁵⁶ M. Zs. Szemle 1884. évf. 254 és 318 l.

nézeteltérés folytán 1899-ben lemondott az elnöki tisztségről, de továbbra is érdeklődéssel szemlélte a társulat fejlődését, melynek bölcsőjénél állott s melyet átvezetett a kezdet nehezségein.⁵⁷

A minden ízében magyar zsidó pap nem vált közönbössé az összszidóság ügyei iránt sem. Tanujelét adta ennek, midőn 1879-ben segített megteremteni a zsidóság jogaiért küzdő »*Alliance Israelite*« magyarországi fiókját. Nem hiányzott akkorában oly törekvés, mely a központi Alliancétól teljesen független magyar fiókot kívánt létesíteni, de győzött Kohn felfogása: a magyar fiók az eredményesebb működés okából a központhoz csatlakozott. Nem sokára szomorú alkalmá nyílt az Alliance magyar hiveinek emberbaráti készségüket bebizonyítani. Az 1881—2. évben kiüldözött orosz zsidók támogatására *Kohn Sámuel*, hatvani *Deutsch Bernát* (mh. 1893.) és *Simon József* (sz. 1844., mh. 1915.) az Orsz. Iroda titkára tekintélyes összeget gyűjtöttek, hogy a hontalanná vált orosz zsidó testvéreket nyomorán enyhítsenek. Később, 1900-ban, midőn a Romániából kiüldözött zsidók Magyarországra menekültek, Kohn főrabbi *Sándor Pállal* együtt buzgólkodott a szerencsétlen hittestvérek támogatásában.

Hazánk sem maradt ment a zsidógyűlölet árájától. A nyolcvanas évek elején *Istóczy Győző* országgyűlési képviselő által megindított és mind nagyobb körre terjedő antiszemita mozgolódás kellemetlenkedett a magyar zsidóságnak. Kohn Sámuel szószerűre viszi a kérdést és nagy történelmi tudásával kimutatja, hogy a zsidógyűlölet nem magyar jelenség. »Józan gondolkodású, vallás dolgában türelmes s a védtelen iránt lovagias nemzetünknel a zsidógyűlölet, mely sötét századokban anyai nyomort s veszedelmet hozott felekeztünkre, mindig idegen természetű volt, melyet a külföldről hoztak be ide s melynek mérges magva csak ott burjánozhatott, ahol nem magyar népség lakta a földet. Magának a magyarnak még rövid pár évvel azelőtt nem volt meg az, mivel minden más nemzet régóta bővelkedik: nem volt zsidó-ellenséges irodalma. Én ilyen kerestem, de nem találtam. De igenis találtam zsidóbarát iratokat, melyekben magyar írók, papok s világiak szót emeltek a jogtalan zsidó mellett, kit a nemzet képviselői egyhangu határozatából, végre teljesjogu polgárnak, testvérenek ismert.« Másrészt szigoruan megköveteli hiveitől, hogy iparkodjanak másoknál jobbaknak lenni s ezzel is vegyék elejét a vádaskodásoknak.⁵⁸ Az akkori sajtó véleménye szerint e

⁵⁷ Az Imit évkönyvei és *Venetianer* u. o. 370 l.

⁵⁸ *Kohn*: Mit tegyünk az ellenünk intézett támadásokkal szemben?

beszédet minden honi nyelvre le kellene fordítani és mint az antiszemitizmus elleni védőiratot, a nép között terjeszteni.⁵⁹

Különbén már a hetvenes évek liberálizmusa alatt meghuzódó s a haladó zsidóság törekvéseit elgáncsoló antiszemitizmusról kendőzetlenül kimondja a szót: »Hiába! nem kedvelik a művelt, velők egy szinten álló, szóval, a szellemileg felzabadt zsidót. Szívesebben látják őt régi szomorú alakjában, kirívó ruházatában, felöltő külsejével, romlott nyelvével, batyual hátán, falvat bejárván. Ez innyükre van.«⁶⁰

A magyarországi antiszemitizmus külföldi mintára a *vérvád* sötét rágalmával is kísértett 1883-ban. *Kohn Sámuel*, *Deutsch Bernát* és *Simon József* éber figyelemmel kísérték a Nyiregyháza lefolytatott »nagy per« minden mozzanatát és a fáradhatatlan buzgalmu *Szabolcsi Miksa* (sz. 1857, mh. 1915), akkor fiatal újságíró tevékenységétől függetlenül, nagy részük volt abban, hogy *Eötvös Károly* és *Friedmann Bernát* vették kezükbe az ártatlanul megvádolt nyírségi zsidók védelmét, mi által a per folyama az igazság medrébe terelődött.⁶¹ Midőn pedig *Zimándy Ignác* papképviselő »tudományosan« akarta bebizonyítani, hogy a zsidók rituális célra használnak keresztény vért, Kohn Sámuel az egész pesti rabbiság és a rabbiszeminárium tanári karával együtt 1884 október 22-én közzé tett nyilatkozatában valóban tudományos módon megcáfolja a képviselő alaptalan vádaskodásait.⁶²

Élült a nyolcvanas évek antiszemitizmusának izgalma, beköszöntött a kilencvenes évek liberálizmusa s elhozta a *receptiót*, a zsidó vallás egyenjogusítását, melyet a magyar zsidóság már az 1867. évi emancipáció óta sürgetett. A pesti hitközség még 1880-ban kiküldött egy bizottságot a kérdés tanulmányozására, melynek Kohn Sámuel is tagja volt. A lappangó kérdés *Vázsonyi Vilmos* (sz. 1868, mh. 1926) ifju hевétől kapott erősebb lendületet, míg négy évig tartó politikai küzdelmek után a magyar országgyűlés 1895 november 2-án törvénybe iktatta a receptiót. Kohn Sámuel még aznap a templomi szöszéken emlékezett meg a nagy vívmányról és mondott buzgó imát királyért és hazáért.⁶³

A receptió törvénnyel egyidőben életbe léptek az *egyházi-politikai törvények* is, melyek kötelezővé teszik az állami anya-

⁵⁹ Ung. Israelit 1880. évi, 330 l.

⁶⁰ Kohn: Zsinagógai Szónoklatok. 77 l.

⁶¹ Venetianer: u. o. 346 l. s. köv.

⁶² Venetianer: u. o. 359 l.

⁶³ Gábor Gyula: Az izr. vallás receptiója. — Groszmann: A receptió mozgalom politikai története.

könyvezést és magánüggé a felekezeti házasságkötést, valamint anyakönyvezést. Ha Kohn Sámuel és pesti rabbitársai »reformerek« lettek volna, melyeknek a zsidó vallás lényegét nem érintő, Európaszerte elterjedt és nálunk is meghonosult istentiszteleti külsőségek megtűréseért és fentartásáért szerették őket némely körök nevezni, ugy most tág terük nyílt volna a házassági törvények megreformálásával valóban a vallás lényegét érintő ujitásokat meghonosítani. Tájékozatlanok voltak a hívek, hogy az országos törvény által magánüggé lefokozott házassági törvények mennyiben és mily mértékben maradnak továbbra is életben. Minden felekezet és így a zsidóság körében is attól tartottak, hogy a hívek immár mellőzni fogják az egyházi házasságkötést és felekezeti anyakönyvezést. Kohn Sámuel a pesti rabbiság tagjaival együtt beadvánnyal fordult a hitközség előjáróságához s kifejtette annak szükségességét, hogy a felekezeti anyakönyv mint hitközségi intézmény, tovább is tartassék fenn és hogy házasságkötéseknél a zsidó vallás idetartozó szabályai továbbra is maradjanak teljes mértékben érvényben. Az előjáróság magáévé tette ezen javaslatokat, melyeknek helyes voltát a jövő igazolta, mivel a papjai által bölcsen irányított pesti zsidóság zöme immár önként kereste vallásunknak a házasságkötésnél és születésnél előirt ősi szertartásait.⁶⁴

A pesti rabbiság intézkedései irányadók lettek az ország többi rabbisága számára is. Az új helyzetben követendő egyéges eljárás megtanácskozására ugyanis 1895 október 15-én és 16-án 71 hazai rabbi gyűlt egybe Budapesten. Az *országos rabbikonferencia*, mely Bloch Mózes rabbiszemináriumi rektort díszelnökül, Kohn Sámuel elnökül, Löw Immanuel és Klein Mórt (mh. 1915.) alelnökül választotta, teljesen azonosította magát a pesti hitközség határozataival, miáltal az új törvények következtében semmiféle zavar sem állott be valósi intézményeinkben.

A fővárosban egybegyűlt rabbik érezték a gyakoribb közös tanácskozásoknak szükségességét s ezért egy *rabbiszöveget* alakítását határozták el, melynek előkészítésével Kohn Sámuel elnöklete alatt Klein Mór nagybecskeréki, Löw Immanuel szegedi, Neumann Ede (mh. 1918) nagykanizsai, Perls Ármán (mh. 1914) pécsi és Steinherz Jakab (mh. 1921) székesfehérvári rabbikból álló bizottság küldetett ki. Közben a községerületi elnökök kongresszus egybehívását tervezték, minek folytán a bizottság elhalasztotta a rabbigyűlés egybehívását. A kongresszus elmaradt s a rabbik erre megalakították előbb

⁶⁴ Mindezekről és a következőkről lásd az egykoru felekezeti sajtót.

a Dunántúli Rabbik Egyesületét, majd annak kibővítésével 1906-ban az *Országos Rabbiegyesületet*, mely Kohn Sámuelét díszelnökül választotta. Az egyesület munkálataiban azonban az akkor már előrehaladt koru pesti főrabbi nem óhajtott részt venni s átengedte a teret ifjabb paptársainak.

A recepció törvénybeiktatását követő évben, 1896-ban fényes keretek közt ünnepelte meg a magyar nemzet s vele együtt a magyar zsidóság is a *millenniumot*, a honfoglalás ezer éves fordulóját. A millenniumi kiállítás történelmi főcsoport bizottsága, melynek *Vaszary Kolozs* hercegprimás volt tiszteletbeli elnöke, Kohn Sámuelét az oktatás és tudománytörténeti csoportbizottság tagjává választotta. Ezen minőségében irányította a kiállításnak a zsidó egyházi életet szemléltető csoportja rendezését. Ugyancsak tagul hívta őt meg 1899-ben a Fraknói Vilmos püspök elnöklété alatt szervezett *»Uránia«* magyar tudományos színházegylet művelődéstörténetének szakosztálya. A *»Magyar Vöröskereszt Egylet«* igazgatóságának felkérésére 1898-ban részt vállalt az egyletnek háboru esetén működő tudósító irodája munkálataiban.

A millenniumi évben a községkerületi elnökök elhatározták a recepció emlékére egy *közalap* megalkotását. A *Schweiger Márton* elnöklété és *Mezey Ferenc* (mh. 1927) jegyzősége mellett működő bizottság, melynek munkálataiban Kohn Sámuel is élénk részt vett, megállapította, hogy az alap rendelkezése lesz szegény hitközségek támogatása, ösztöndíjak adományozása és közművelődési intézmények létesítése.

Ez időben egy reform hitközség gyenge kísérlete is felütötte fejét a pesti hitközség kebelében. Ezen kísérlet össze sem hasonlítható az 1848. évi reformhitközség szárnypróbálgatásával, mellyel bár téves, de minden esetre tiszteletre méltó idealizmusból kísérleteztek annak idején. Most az egyházpolitikai törvények közt foglalt és a vallás szabad gyakorlatáról szóló törvény örve alatt néhány igazgató hitközségi tag, főleg mészárosok, kik a rabbiság kárusz-felügyeletét túl szigorúnak tartották, nem épen vallási buzgalomtól, hanem inkább üzleti céloktól vezéreltetve *»Szabad Izrael«* címen egy reformált zsidó hitközséget akartak alapítani. A zsidó vallási törvényeket sértő felekezeti kontárkodók ellen Kohn Sámuel a pesti rabbiság nevében erélyesen tiltakozott, mire a kultuszminister 1897 november 16-án kiadott rendeletével betiltotta az »új vallás« megalkotását.

VI. Irodalmi munkásság.

Nagy hitközség papját a napnak minden órájában szolgálatba hívja a hívek tömege, gyakorta országos, olykor az ország határain is túl terjedő felekezeti ügyek gondozása. Nagy hitközség papja csak a pihenés óráiban tanulhat, csak az éjszakai nyugalom idején munkálkodhat zavartalanul a tudomány mezején. Kohn Sámuel, ki talán minden nagyvárosi pap közül is a legelfoglaltabb volt, sulyos hivatali teendőinek elvégzése után a tudomány buvárlásában talált lelki gyönyörűséget és teremtett soha el nem muló értékű alkotásokat. A nagy pap nagy tudós is volt.

Említettük, hogy korán nyilatkozott meg írói hajlama és már kis diák korában, megtekintik kéziratok könyve a legkülönbözőbb tárgyú írásaival: ir verseket, elbeszéléseket, elmélkedéseket, utelirásokat. Huszadik évében járt, midőn dolgozata *»Plöször«* jelent meg nyomtatásban. Még 1859-ben elkészítette *Jeremiás* Siralmainak németnyelvű teljes műfordítását s ennek egy részét adta közre 1860-ban a Löw-féle Ben-Chananiájában *»Probe einer metr. Uebersetzung der Klagelieder«* címen.⁶⁵ Ugyanazon évben megjelenik a Meisel-féle Carmelben *»Der Kleine Moses«* című négy folytatásból álló elbeszélése, egy még 1858-ban írt verses legendája *»Die Jericho Rose«* címen, míg 1861-ben megjelent ugyanott *»Modim«* című verse.

Huszontkét éves teológus volt, midőn azon kitüntetés érte, hogy *»Der Prophet Elia in der Legende«* című, 1859-ben megkezdett tanulmányát Frankel érettnék tartotta arra, hogy *Monatschriftjében* 1863-ban kinyomassa. Ebben összeállítja az Illés prófétáról szóló zsidó, keresztény és mohamedán hitregéket és kimutatja ezeknek egymással való összefüggését. A közel két ivre terjedő munkával, melyet Frankel kísérő szavakkal vezet be, a tudósok sorába lép a fiatal szerző.

Ezt követően leg három uttóró munkát írt a szamaritán nyelvéset terén. *»De Pentateucho Samaritano eiusque cum versione antiquis nexu«* címen Lipcsében 1865-ben latin nyelven megjelent doktori disszertációjában összehasonlítja a szamaritánus szentírást az eredeti héber szöveggel és kimutatja, hogy a szamaritán szöveg a Szentírásnak régi görög, szír és kaldeus fordításaira támaszkodik. *»Samaritanische Studien«* (Breslau, 1868) és *»Zur Sprache, Literatur und Dogmatik der Samaritaner«* (Leipzig, 1876) című művei a szamaritán nyelvnek

⁶⁵ A bibliográfiai összeállítást lásd, *Weisz*: Kohn Sámuel írásai. M. Zs. Szemle 1920. évf. 5. l. Lásd még *Groszmann* cikkét u. o. 1. l. és *Kálmán Odön* cikkét u. o. 1927. évf. 283 s. köv. 1.

szótárát, nyelvtanát, a többi sémi nyelvvel való összefüggését, a szamaritánok irodalmát és vallási hitelveit tárgyalják. Előbbi műve Frankel folyóiratában, utóbbi a »Deutsch-Morgenländische Gesellschaft« kiadványaként jelent meg két, eddig ismeretlen szamaritán szöveggel. Kohn Sámuel e három nagybecsű műve révén elsőrangú szaktekinélynek volt elismervé a szamaritán irodalom tudományában.

Miközben több irodalmi ismertetése és predikációja jelent meg, hivataltársával Kayserlinggel együtt 1871-ben »*Ungarisch Jüdische Wochenschrift*« címen szaklapot indít. A lap egy évig állott fenn és Kohn hétről-hétre írja benne népszerű tudományos és felekezeti közérdekű cikkeit, melyek közül tartalmánál és terjedelménél fogva kiemelkedik a sulchan-áruchról, a zsidó házasságfelbontásról, az 1871. évi, tul radikális augsburgi zsinatról írt cikksorozata.

Kohn Sámuel 1866-ban bevitte a pesti templomba az eleven magyar szót, két év múlva már nyomtatásban is megjelent magyar beszéde,⁶⁶ 1875-ben pedig »*Zsinagógai szónoklatok*« címen egész predikációs kötete lát napvilágot. A talmudi és midrás irodalomból vett idézetek célszerű alkalmazása adja meg a zsidó egyházi szónoklatok jellegét. Kohn a predikációs könyvében, mely 12 ünnepi és 12 alkalmi beszédet közöl, megőrzi ezen tradicionális jelleget. Beszédeiben vallásos érzés, világos gondolatmenet és áttetsző nyelvezet vonul végig.

Főmunkaerejét a magyar zsidóság története megírásának szenteli. Komolyan számbavehető előmunkálatok nem állottak rendelkezésére. Zsidó tudósok részéről Löw Lipótnak 1845-ben megjelent »*Schiksale und Bestrebungen der Juden in Ungarn*« című és Zipser Mayernek a budai és rohongi hitközségekről 1846—7., illetőleg 1864—5-ben írt tanulmánya, keresztény történészek részéről Hajnik Imre »A zsidók Magyarországon a vegyes házából királyok alatt« (1866) és Helmár Agost »A magyar zsidótörvények az Árpád-korszakban« (1879) tanulmánya jöhetett tekintetbe. Ennek folytán sok időt és fáradozást igénylő kutatásokat kellett végeznie levéltárakban, könyvtárakban, mindenütt böngészve, hol csak némi adatot remélt találni munkája számára.

Kutatásai közben a Magyar Nemzeti Múzeumban 12 többé-kevésbé értékes, részben igen régi héber kéziratra bukkan, melyeket »*A magyar nemzeti múzeum könyvtárának héber kéziratai*« címen ismerteti a »Magyar Könyvszemle« 1877. évfolyamában, majd a »Magazin für die Wissenschaft des Judenthums«

⁶⁶ Kohn: Hogyan fogadjuk és hogyan háláljuk meg az egyenjogúsítást. Pest, 1868.

ban is közzé teszi »*Die hebräischen Handschriften des ungarischen Nationalmuseums in Budapest*« címen. Mind a 12 kéziratnak ismerteti szerzőjét, leírja a kéziratot s azok érdekesebb részeit fordításban bemutatja. Ezen ismertetésnek és később más dolgozatának kétnyelvű közreadásával kettős cél lebegett szeme előtt, egyrészt a magyar tudós közvélemény elé vinni a zsidó tudományt, másrészt pedig a külföld figyelmét felkelteni a hazai szellemi életre.

Ugyancsak a Nemzeti Múzeumban feltalált kéziratok, valamint a bécsi és müncheni kéziratok alapján írja meg 1878-ban a talmudistának élelméjével és az irodalombúvárnak hangyaszorgalmával »*Mordechai ben Hillel*« címen a XIII-ik századbeli talmudi gyűjtőmunka szerzőjének életét és irodalmi munkálkodását. Különös balsors érte ugy Mordechait, ki mátyrhaltál halt, mint a vallási élet szabványait összeállító művét, mely megrongálva származott az utódokra. Kohn Sámuel a gyéren folyó forrásokból némiképp rekonstruálja a tudós mátyr életét és irodalmi munkálkodását. Legbehatóbban Mordechai főművével, talmudi döntvénytárával (»Széfer Mordechai«) foglalkozik, a kéziratok alapján helyreállítja annak helyes szövegét és a Mordechai által felhasznált több mint 300 halachistára vonatkozó életrajzi és irodalmi összeállított sorozatot fel.

A magyar zsidóság történetének adatgyűjtése közben azt észlelte, hogy a régi zsidó krónikák és vallási kérdésekben hozott döntvények közvetve, sokszor csak mellesleg is több-kevesebb adatot nyújtanak azon népek történetére, melyekkel a zsidók érintkezésben voltak, így a magyarok történetére vonatkozó adatokat is tartalmaznak. »*Héber kutforrások és adatok Magyarországon történetéhez*« című művében, melyet a »Történelmi Társ« 1879—1881. évfolyamaiban közölt, 32 ily adatot tesz közzé, bevezetésekkel és észrevételekkel ellátva, szövegszerű magyar fordításban s így nem zsidó tudós körökben is megközelíthetővé tett általuk addig hozzáférhetetlen történelmi kutforrásokat. A közölt adatok főleg a magyarok származására, az ország földrajzi elhelyezkedésére, a magyar-török háborúra vonatkoznak. Közben »*Vestigia Judaeorum*« címen irodalmi harcot folytat Vámbéry Arminnal arról a kérdéssel, hogy mennyiben mutatkoznak a zsidóság nyomai a magyarok őstörténetében. Hosszabb-rövidebb cikke jelenik meg a »*Monatschrift*«, a »*Zsidó Évkönyv*«, a »*Nemzet*«, a »*Pester Lloyd*«, a »*Pesti Napló*«, a »*Történelmi Társ*«, a »*Magyar Nyelvőr*«, a »*Századok*«, később a »*M. Zs. Szemle*« és az »*Imit Évkönyv*« egyes évfolyamaiban.

Szem elől nem tévesztve kitűzött főfeladatát, a klasszikus történetírás minden eszközének felhasználásával szünet nélkül

dolgozik a magyar zsidók történetét tárgyaló nagy munkáján. Fáradhatatlanul kutatja a forrásokat, a lelt adatokat lelkiismeretesen átvizsgálja, a kritika éles fényébe helyezi, az értéktelent elmellőzi, az értékeset felhasználja s a szétfolyó anyagot szerencsésen szilárd formába öntve, jelenteti meg 1884-ben főműve első kötetét »*A zsidók története Magyarországon, a legrégibb időktől a mohácsi vészig*« címen.

A zsidók történetének megírásánál nem könnyű dolog megőrizni a szükséges tárgyilagosságot. »Események és viszonyok, a szemlélő álláspontjához képest, más-más színben tűnnek fel. Ahol a felekezeti sérelemre utal, ott a hazafiság helyes intézkedést, a körülményekkel igazolható jogos eljárást lát; . . . mert másképp itél a felekezeti érzület, másképp a nemzeti tudat, meg másképp az elfogulatlan tárgyilagosság.« Így vezeti be Kohn történelmi művét, melyben csodás módon meg tudta őrizni a történetíró köteles részrehajlatlanságát és szigorú tárgyilagosságát. A hazai zsidóságnak a mohácsi vészig terjedő történetét négy korszakra osztja: 1. A legrégibb időktől a honfoglalásig 890. körül. 2. A honfoglalástól az 1092-ki szabolcsi zsinatig, mely legelőször csorbitotta a zsidók jogait. 3. A szabolcsi zsinattól a zsidóknak Nagy Lajos alatt 1360-ban történt száműzetéséig. 4. A száműzetéstől 1526-ig, a mohácsi vészig. Megírja a zsidóknak e négy korszakra terjedő külső történetét és kimutatja, hogy az ezeréves Magyarország területén már a honfoglalás előtti időkben is éltek zsidók és hogy a honfoglaló magyarok közt zsidók is voltak.⁶⁷ Az Árpád-házi királyok alatt keresztények és zsidók között barátságos viszony állott fenn s csak a külföldi uralkodók hozták be a Magyarországon eladdig idegen türelmetlenséget. A külső történettel párhuzamosan bemutatja a hazai zsidók társadalmi, vallási és szellemi életének fejlődését.

Hogy szigorú tudományos színvonalu könyvét szélesebb körökben is el tudják olvasni, az események elbeszélése során tartózkodik hosszadalmasabb bizonyítgatásoktól és csupán az általa megállapított tényeket vonultatja fel. Hogy azonban a tudósnak és szakembereknek módjukban álljon minden állítást ellenőrizni és felülbírálni, az általa használt kutfők értelmezését részint szöveg alatti jegyzetekben, részint a könyv végén közölt hosszabb függelékben indokolja meg. E függelék mindegyike egy-egy önálló tudományos értekezés. Ugyancsak történelmi következtetéseiinek ellenőrizhetése céljából könyve végén 68 addig még ki nem adott okiratot tett közzé.

⁶⁷ Más történészek részben más tudományos eredményre jutnak e kérdésekben. Lásd *Büchler*: i. m. 13 l.

Ötödfél évtized mulott el Kohn Sámuel történelmi könyvének megjelenése óta és mind e mai napig is páratlan munka maradt, melyet különféle kivonatokban ismertettek, később megjelent munkákban felhasználtak, de helyébe újabbat állítani nem tudtak. A Kohn-féle magyar zsidók története ép oly állandó értékű marad, mint nagy tanítójának, Grätznek »*Geschichte der Juden*«-ja. Kohn úgy tervezte, hogy egy második kötetben meg fogja írni, ugyancsak négy fejezetre osztva, a magyar zsidók történetét a mohácsi vésztől napjainkig. Rengeteg anyagot gyűjtött a második kötet számára, azokat szakszerűen rendezte, részben fel is dolgozta és egyes fejezetei készen állanak a nyomda számára.

A zsidó irodalomnak magyar nyelven való terjesztésére *Bacher Vilmos* és *Bánóczy József* által 1884-ben megindított »*Magyar Zsidó Szemlének*« kezdetétől fogva munkatársa volt, ő írta számára az első tudományos cikket »*A honfoglaló magyarok és a zsidók*« címen, a hazai zsidóság történetére vonatkozó több okiratot jelentetett meg benne. Itt jelent meg utolsó két, utóbb önálló tanulmányként is megjelent műve, melyek méltóan sorakoznak történelmi főmunkája mellé. Közülük az első 1889-ben jelent meg »*A szombatosok, Történetük, dogmatikájuk és irodalmuk. Különös tekintettel Péchi Simon fő-kancellár életére és munkáira*« címen. A szombatosok keresztény szekta, mely a reformáció hatása alatt a XVI-ik században keletkezett Erdélyben, Bethlen Gábor fejedelem főkancellárjának, Péchi Simonnak hitbuzgalma folytán felvirágozott, majd hosszú üldöztetések nyomása alatt aláhanyatlott, híveinek száma egyre apadt, míg végre a Bözödujfaluban lakó utolsó szombatosok közvetlenül az emancipáció után, 1868-ban nyíltan a zsidó vallásra tértek. A szekta háromszázados külső történetével kapcsolatosan megismerjük belső történetét, dogmáit, vallási és szellemi életét és irodalmát. A különféle könyvtárak és levéltárak kéziratáiból napfényre kerül a magyar irodalomnak egy addig javarészt ismeretlen ága, melyet hitcikkek, káték, héber imák fordításai és eredeti magyar imák, teológiai iratok és predikációk alkotnak. A hazai egyháztörténelem és a magyar irodalomtörténelem e nagyfontosságú, stílári tekintetben is tökéletes művét Kohn Sámuel az érdeklődő külföldi tudósok számára is hozzáférhetővé akarta tenni. Ezért 1894-ben német nyelven is közzé tette »*Die Sabbatharier in Siebenbürgen, ihre Geschichte, Literatur und Dogmatik*« címen, mint adalékot az utolsó három évszázad vallás és kulturtörténetéhez.⁶⁸

⁶⁸ A zsidó hitre tért szombatosok 1874 óta a Kohn által gyűjtött pénzekből fizették hitoktatójukat. Egy 1903 január 15-ki levelükben így

A M. Zs. Szemlében jelent meg 1899-ben másik, egyben utolsó nagyobb történelmi műve »Kohn Schwerin Götz bajai és bácsmegeyi főrabbi. Élet és korrajz. 1760–1852.« címen. Kohn irodalmi emléket állít ebben atyái nagyatyjának, az egykor nagyírú bácskai gáonnak. A dolgozat ugyan első sorban a hálás unoka kegyeletétől van áthatva, de mint az újkori magyar zsidóság történetének egy részlet kidolgozása, minden időkbén értékes olvasmány marad.

Az 1893–1900. évben megjelent *Pallas Nagy Lexikon* számára megírja az összes bibliai korszak utáni zsidó irodalmi és történeti cikkeket; »*Samareitikon und Septuaginta*« című dolgozatában 1894-ben ismét visszatér ifjúkori kutatásainak munkaköréhez; egy-egy dolgozata jelenik meg az *Imit* évkönyvben, a M. Zsidó Szemlében, egy-egy predikációját teszi közzé. Aután már csak nagy történeti munkájának második kötetén dolgozott szüntelenül, szinte élete utolsó napjáig s csak a halál gátolta meg annak befejezésében.

VII. Magánélete. Utolsó évek.

A templom szószékén, a tudomány és irodalom műhelyében, a lelkesi hivatal szobájában és minden magyar zsidó ügy szolgálatában fáradhatatlanul munkálkodó papnak élete nyitott könyv volt híveinek nagy tömege előtt. Mint 25 éves ifju került az ország legelső hitközségének papi méltóságába és egyenes jelleme, valamint szerencsés külső körülmények folytán minden zökkenés nélkül sorakoztak egymás mellé a szakadatlan munkában töltött hosszú évtizedek, melyeknek növekedésével növekedett Kohn Sámuel híveinek és tisztelőinek száma is. Valamerre csak megjelent a késő aggkoráig meg nem gyógyedt, délceg termetű, ifjabb korában férfias szépségű, később tiszteletet parancsoló fehér hajfűrtű, őszszakállu pap, mindenütt áhitatos hangulatot keltett már puszta megjelenésével.

Paptársával testvéri egyetértésben munkálkodott és nem utolsó sorban az ő nagy tapintatosságának érdeme, hogy nem csak a hitközségben, hanem széles e hazában fogalommal vált a *Kohn, Kayserling, Brill* és *Pollák* rabbikból álló rabbikollégium évtizedes összhangos és épen ezért áldásos együttműködése. E harmonikus együttműködés nem változott meg akkor sem, midőn kidőlt paptársai helyébe ifjabb munkatársak léptek. A pesti rabbiság 1900-ban *Feldmann Mózes* (sz. 1859., mh. 1927.), 1905-ben *Fischer Gyula* (sz. 1861.) és *Hevesi Simon*

halálkodnak: »Szegény hitközségünk iránt tanusított kegyességét megköszönni képtelenek vagyunk.« 1904 óta az Izr. Közalap fizette a hitoktatást.

(sz. 1868.), 1907-ben *Adler Illés* (sz. 1868., mh. 1924.) rabbik megválasztásával egészült ki. Kohn Sámuel őszinte szeretettel fogadta fiatalabb paptársait, kik tisztelettel hajoltak meg a tapasztalt, bölcs agg főpap előtt. A rabbiság minden hétnek szerdáján az ő elnöklelet alatt rendes ülést tartott; az abban uralkodó előkelő hangulat, az ott elhangzott bölcs eszmecsereik valóságos magas kuriává avatták a pesti papi tanácskozást. Tanácskozás után szívesen elbeszélgetett paptársáival s visszapillantva hosszú köztevékenységére, elmondotta élete egy-egy érdekesebb epizódját, vagy jellemezte nehány találó kifejezéssel a közéletnek egyik-másik egykori szereplőjét. A méltóságának tetőpontján álló főpap atyái szeretettel volt azon kezdőpapak iránt is, kik hosszabb-rövidebb ideig segédlelkészkedtek mellette.⁶⁹

Elmondhatjuk, hogy 1866-tól 1920-ig, tehát 54 éven át Kohn Sámuel volt a pesti hitközség egyetlen szilárd pontja, aki mellett egyházi és világi vezetők nemzedéke jött és ment el. Papi működése alatt egymásután *Lányi Jakab* (mh. 1879.), *Neuwelt Armin* (mh. 1888.), *Wahrmann Mór* (mh. 1892.), *Kohner Zsigmond* (mh. 1908.), *Weinmann Fülöp* (mh. 1911.), *Adler Lajos* (mh. 1927.) és *Székely Ferenc* ült a hitközség elnöki székében. Soha semmiféle esemény meg nem zavarta a közte és a mindenkori világi vezetők közt fenálló jó viszonyt. Mindenkor lojálisan meghajolt a világi vezetőket illető jogok előtt és épen ezért soha senki sem csorbitotta az ő papi jogait. Nem utolsó sorban az ő érdeme, hogy soha egyenetlenség nem támadt a pesti hitközség egyházi és világi vezetői között és mi sem dulta fel a hitközség belső békéjét. A hatalmas dohányutcai templom fényes istentiszteleteinek ő volt szellemi irányítója, kinek papi akaratát előtt tisztelettel hajoltak meg *Friedmann Mór* (mh. 1891.) és *Lazarus Adolj* (mh. 1925.), a művészi képességű ünnepektől főkántorok.

Megszámlálhatatlan volt tisztelőinek tábora, de épen papi méltóságánál fogva került a barátkozásokat. *Brill* rabbi, a nagy bölcs, *Pollák Henrik* az újkori zsidóság e fáradhatatlan bajnoka, *Hirschler Ignác* az első zsidó főrend, *Goldziher Ignác* a világhírű orientálista, *Deutsch Henrik* preparandiai igazgató, *Bloch Mózes* szemináriumi rektor, *Kaufmann Dávid* szemináriumi professzor tartoztak azok közé, kikkel meghitt baráti érintkezésben állott. Levelezési érintkezésben volt *Mommsen, Nöldeke, Delitzsch, Strack, Kautzsch* külföldi tudósokkal, *Cas-*

⁶⁹ *Blau Lajos* 1887, *Weiszbürg Gyula* (sz. 1866, mh. 1919) 1892-től 1905-ig; (mellette egyideig *Fényes Mór*) 1905 nyarán ideiglenesen *Weisz Miksa* (szül. 1872); 1906-ban *Richtmann Mózes* (szül. 1880.) és 1906. óta *Groszmann Zsigmond* (szül. 1880.).

sel, Philippson, Geiger, Perles, Zunz, Löw, Hochmuth és még más zsidó teológusokkal. Lelkiismeretesen végezte sokoldalú hivatását és ez teljesen kielégítette egyébként szigorú mértékkel mérő öntudatát. Boldognak érezte magát könyvtárszobájában, mely egyike volt a legértékesebb magánkönyvtáraknak. Hídegen hagyta őt a Magyar Tudományos Akadémia eljárása, midőn 1889-ben Szász Károly református püspök ajánlata ellenére sem választotta őt tagjai sorába.

A népszerűség keresésétől távol állott, annak hajhászásához hajlamossága sem volt; mégis egymás után halmozták el a szeretet és megbecsülés jeleivel és mindenki hódolattal hajolt meg nem erőltetett, hanem lényéhez tartozó előkelő, szinte főuri modora előtt, mely igaz főpappá avatta őt. Nem volt a nagy hitközség területén oly zsidó felekezeti jellegű tudományos, társadalmi vagy jótékonsági intézmény, mely nem sietett volna őt disztagjai közé választani. A fővárosnak 1872-ben történt egyesítése óta a törvényhatóságnak tagja volt, de feleketét nem érintő közügyekbe való avatkozástól tapintatosan tartózkodott. Annál nyomatékosabban emelt szót a zsidóságot érintő ügy érdekében; így pl. 1880-ban egyik fölszólalásának az lett eredménye, hogy a fővárosi iskolák zsidó tanulói a zsidó ünnepeken iskolai szünetet kaptak.⁷⁰

Huszonöt éves papi jubileumát meleg szeretettel ünnepelte meg a hitközség, s nevére nagyobb alapítványt tett, mint rabbi-szemináriumi ösztöndíjat,⁷¹ az Orsz. Izs. Tanítóegyesület pedig halála jeléül könyomatú arcképét 200 példányban kinyomatta és tisztelői közt szétosztotta. Minden más ünnepeltetést, melyre 54 évi papsága idején bőven lett volna alkalma, a leghatározottabban elhárított magától. Akarata ellenére kapta meg legfelsőbb helyről a királyi, majd az udvari tanácsosi és ezzel a »méltóságos« címeket.

Kohn Sámuel a zsidóság érdekében kifejtett munkája mellett családja meghitt körében találta meg boldogságát. A szülők iránti tiszteletet senki nálnál tökéletesebben nem gyakorolta. Házába vette agg szüleit, haláluk napjáig bőségesen ellátta, rajongó szeretettel vette őket körül s amellett fennsen hirdette, hogy ő lakik szüleinél, nem pedig szülei laknak nála.⁷² Anyja elhalálozásakor, 1884-ben a hitközségi előljáróság részvételre találoán mondja: »anyja iránti fiúi kötelességek gyakorlásában is a legnemesebb erény tündöklő példáját nyújtá Főtisztelendőségéd a hiveknek«.

⁷⁰ Ung. Isr. 1880. évf. 403 l.

⁷¹ Pesti Hitk. levéltára It. 192.

⁷² Izs. Tanügyi Értesítő 1902. évf. 65 l.

A pesti főpaprak minden tekintetben méltó hitvestársa volt *Löwbeer Katalin* (szül. 1849., házasság 1867., mh. 1921.), egy előkelő brünni családnak anyagi jóságú, nagyműveltségű és finomlelkű leánya, kinek révén *Platzek B.* brünni főbabbal sógorsági viszonyba jutott. Több mint ötévtes, ideálisan harmonikus házasságuk zavartalan boldogságát fokozta egyetlen fiuk, *Kovács Géza*, a Hitelbank igazgatója és két leányuk, *Lánczi Géza* fővárosi orvos neje és *Halász Frigyes* fővárosi ügyvéd neje gyermeki ragaszkodása és társadalmi emelkedése.

Az 1905-ben kiegészített pesti rabbiság élére az előljáróság főrabbinak nevezte ki az akkor már négy évtizede munkálkodó papot s ezzel betöltésre került a Meiselnek 1867-ben bekövetkezett halála óta 38 éven át betöltetlenül maradt pesti főrabbi méltóság. Egy további évtizeden át munkabírásnak teljességével vállaltva dolgozott ifjabb paptársaival. Az aggság koronájával diszitett főpap bölcs irányítója volt ezen általa megélt második papi generációnak, mely tagjainak egyéni értékessége folytán méltán vált világhírűvé.

A világháború kitörése és ennek elfajulása nagy lelki fájdalmat okozott a jámbor papnak. Gyakran hangzott el ajkáról a feletti bánkodó szava, miért nincs a vallás papjainak, különösen pedig az uralkodó egyházak nagy méltóságainak annyi hatalmuk, hogy győzelemre tudnák vinni minden vallás közös szent célját, a békét. Testi elgyengülés is erőt vett az életében oly sokat dolgozott férfin, olyannyira, hogy fokozatosan visszavonult a nyilvános működéstől. Amikor ötven évi lelkészkedés után látta, hogy feladatának nem képes már teljes mértékben eleget tenni, hitközsége előljáróságától nyugdíjaztatást kérte. Az előljáróság azonban nem óhajtotta a hitközséget megfosztani a bölcs aggastyán papi vezetésétől s ezért a templomi funkciók végzése alól őt felmentette és arra kérte, hogy korlátozza munkáját a rabbi kollégium további vezetésére. Az érdemes főpap meghajolt az előljáróság óhaja előtt és a nagy nyilvánosság elől való csendes visszavonulásában is pontosan vezette tovább a pesti rabbiságot, nap-nap után felkeresve a magánlakásával kapcsolatos lelkészi hivatalt.

Fiatalabb éveiben nyári szabadságát hazai, vagy külföldi fürdőhelyeken töltötte, honnan felújult erővel tért vissza munkájához. Egyetlen egyszer volt komoly beteg, 1886. tavaszán tüdőgyulladás támadta meg, melyből azonban többheti betegség után szerencsésen felgyógyult. Később a nyári hónapokat svábhgyei nyaralójában töltötte. A kommunizmus rémeszendeje ettől a pihenőtől is megfosztotta az agg főpapot, ki zokszó nélkül viselte az áldatlan állapotok súlyát. De szervezete megérezte a pihenés hiányát és a következő télen mind rövidbebbre

szabta a rabbihivatalba tett napi látogatását. Egy ily látogatás után, 1920. február 27-én, péntek délelőtt, miután e sorok írójával egy ideig elbeszélgetett,* jóízűen szíva szivarját, visszavonult magánlakásába, ott hirtelen rosszul lett, ágynak dőlt s néhány napi betegség után felesége, gyermekei és unokái karjai közt 1920. március 11-én — 5660. ádár 21-én — csendesesen elszenderült. Másnap nagy részvét mellett temették a rákoskeresztúri temetőben. Utolsó kívánságához képest hitközsége és családja került minden gyászpompát, koporsójánál csupán papátársa Fischer Gyula bucsuztatta a nagy papot, míg frissen hantolt sírjánál az egész rabbitestület »kádís« imát mondott.

Ott nyugszik az »uj« temetőben a »régí« pesti rabbikkal egy sorban *Kohn Sámuel*, a pesti hitközségnek leghosszabb ideig működött és soha el nem homályosuló érdemeket szerzett főpapja, kinek emléke legyen áldva.

Budapest.

Dr. Groszmann Zsigmond.

Lamdon Szinaj.

5588—5688.

„Jiszgaddal vejszkaddas sméh rabbó . . .“

Nem tudom, hogy miért tartottam dédapám elhalálzási évének 1827-et. Különös az emberi elme, megrögződik benne egy évszám és szuggesztív hatása. Készültem is az 1927. évre, amikor szülővárosom, Liptószentmiklós derék jegyzője, Pollák Simon tanító, beküldte nekem a sírköfeliratot:

”ני ערב שבעות ונקבר ביום א' שבעות שתקפ"ה לפ"ק
הרב הגדול

המופלג בתורה וביראה והרביץ תורה ברבים

מ"דו ס' נ'י ביח מ'נ'ח'ם זצ"ל נשיא לאום משולשה . . .

5588. (1928.) erev seuuószkor halt meg és a szinajji kinyilatkoztatás első napján temették már az új temetőbe, a fal mellé, hogy ne tapossák elhunyt ősöknek és nagyjuknak sírját a kegyeletes látogatók, rokonok és leszármazottak, hittestvérek és válságos időkben imádkozók.

Hogy mikor került a család Liptószentmiklósról és honnét, azt már nagyanyám sem tudta; rabbi Szinaj fia, nagyapám r. Bér Mikulás (Nicolau) még 1861. halt meg, amikor én még életben

* Aldom jó sorsomat, hogy 20 éven át a nagy rabbi lábainál ülhettem, 5 évig mint hallgatója és tanítványa a rabbi szemináriumban, 15 évig mint segédlelkésze a pesti rabbiságban, kit bizalmára méltatott. Két évtizeden át érezte velem atyai jóindulatának bőségét. Legyenek ez igazítelen sorok dicső emléke iránt érzett örök hálaálmak szerény jelei. G. Zs.

nem voltam, nincs meg tehát a שלשה הקבלה a hagyomány láncolata.

Családi hagyomány azonban, hogy majdnem kétszáz éve van a család Miklóson, de nem morva származású, mint pl. a Wellisch, Ring, akik Hellischauből, Ullmann a bajor Fürthből, Ransberger Romsberg- (Csehországból) származnak, hanem Krakkóvidékéről vagy Krakkóból való. Ezt igazolni látszik, hogy r. Szinaj fia „Wolf“ odaköltözött és annak egyik fia a bécsi reichsrati képviselő, rabbi Simon Schreiber kísérője volt. R. Szinaj atyja r. Menachem már kiváló lehetett és nagyatyja is, hiszen rabbi Mose Szófer, a híres pozsonyi rabbi r. Berről mint של קרושים „szentek ivadékáról“ szól.

R. Szinaj már neves talmudkorifeus volt, amikor Miklós rendkívül nagy rabbitekintélyű rabbija, a Semen Rókéach írói néven ismert Eliezer Minz, Abauj-Szántóba költözött volt, mert a községe nem volt neki elég konzervatív. A XVIII. század vége felé és a XIX. század elején hódított Mendelssohn Mózes és a biuristák szelleme; kedvező talajra talált e szellem a Bacher, Diner, Wellisch, Jannowitz, Ullmann, Donát, Goldstein, Unger (különösen r. Jajkel) családok révén és veszedelmes réseket ütött a miklósi hitközség — עיר מלאה חכמים וטופרים — hithűségébe a II. József-korabeli felvilágosodás.

A Semen Rókeach rabbiszékét nem töltötte be a hitközség; dájánja lett rabbi Szinaj Lamdon (Simandel*) 1828-ig. A talmudismusként hatalmas empórium volt „Mikelás“; élt ott sok „jódea széfer: Unger, Haas, Banét, Kirz, Klein és mint ezek mecenásai a Diner, Stern, Móse Léib Klein, Bacher, Goldstein, Strelinger családok.

Weimárban jártam és ott megfigyelt engem egy magasabb-rangu főtisztviselő; hozzám szegődött és akkor megkérdeztem: „Érzi-e a mai generáció, hogy Goethe, Schiller, Herder, Wieland városában élnek?“ Igenlő választ adott, és én elhiszem. Ugy vagyok az én szülővárossal, Miklóssal; még ma is büszke arra, hogy a zsidó hagyomány kutatását, házi jesiváját 1861-ig, hogy a világi és zsidó ismeretek élő forrását, népiskoláját 1845 óta támogatta,

* E nevet II. József korában kapta a család, de sem ő, sem a fia e nevet nem viselték; ő volt reb Szine Lamdon, a fia reb Ber Mikulás, hivatalos pecsétjén: B. Nicolau (L. a „Magyar Zsidó Muzeumban). — Nagyanyám úgy hallotta, hogy a conscriptionnál jelentkezett. „Wie heisst er?“ — „Szine lamdon!“ — „Szine heisst Er, e Mandl ist Er. Er soll Simandel heissen!“ és e nevet viselték az unokák Simon, Sámuel, Adolf és Móric. Ez utóbbi Bécsben volt kereskedő, ahol guny tárgya volt a „Simandel“ szó; Simonyi lett ő és Sámuel bátyjának a fiai is e nevet vették fel.

Hogy nagyanyám nem néptymológia révén jutott-e a családi név származásához, azt nem tudom, minthogy természetéről adat nincsen. A szellem világában elv volt: nem a termetet nézték, hanem a szavát lesték.

fenntarhatta; büszke arra, hogy a talmudizmus hírességei, a Semen rókeach, rabbi Szinaj Lamdon, reb Ber Mikulás, reb Ber Banéth, reb Mendel Kirz, reb Bendet Haas, reb Aron Unger, reb Meir Donat stb. stb. mellett 1845. óta működtek Löwenstein Bernát, Zirndorf Heinrich, Kobak, Schauer, Schlesinger stb. tanítók, nem szólva az epigonokról, a dédunokákról, akik fennen lobogtatják a talmudizmus fáklyáját (r. Salomo Haas, r. I. Gerstl, r. Icig Singer stb.) és áldoznak a modern tudományok oltárán (Singer, Stark, Hexner, Ullmann családok és az iskola neves tanítói kara). Van még történelmi áer a Vágmelletti Miklósbán, nemcsak temetőjében, templomában, iskolájában, hanem az egyes családokban is. „Noblesse oblige“, kötelez a nemesség, de nemcsak a születési, nemzetiségi, hanem a szellemi, a lelki is.

I.

Különös, hogy a régi zsidót veleszületett szerénység jellemezte. Nagy volt az ősök tisztetele, a *jichusz*, a családi előkelőség, arisztokrata jellegű társadalmának; mésalliance-tól óvakodtak; a pénzre utalt zsidó, mert hiszen 1848-ig más gazdaságot, mint pénzgazdaságot és kiskereskedelmet, meg néhány iparágat nem üzhettek, arra nézett, hogy leányának böcheret, talmudistát, szellemi műveltségű férjet keressen, fia részére még idegenből is, de *jichusz*-családból keresett hitvest, nem pedig érdek-, pénz-házasságot.

S mégis kevés a *jichusz* tábla, a családja intézménye, amilyen a nemességnél divott. Liptószentmiklóson nevelkedtem és sohasem hallottam, hogy dédapám atyja, reb Mendel hol van eltemetve; de azt igen, hogy reb Moise Kohén, a hitközség állítólag első rabbija, ott Dr. Mihalik megyei főorvos, kertjének egy elkerített temetkezési helyén fekszik. A „déde“ reb Szinaj sirjánál imádkoztak 1873-ban, amikor a kolera szedte áldozatait, de hogy a felesége merre van eltemetve, azt menyne bold. naganyám, sohasem kutatta és pláne atyjának, reb Menachem, sirjától említést nem tettek dédunokái mint pl. Sámuel nagybátyám.

Igy azt sem hallottam, milyen termetű volt; a Szimandel névhez tapadó adoma „Mandl“-t csinál belőle, tehát kis termetű férfit. En meg fiai és lányai, nemkülönbön unokái termetéről arra következtetek, hogy magas, szikár alak lehetett; a sir hossza is támogatja a föltevésemet.

Viselet dolgairól még a besz-hamidrasban sem meséltek már, amikor én mint kisfiu figyeltem sevuosz éjszakán, mit mesélnek reb Ber Mikolásról, akinek a sarköve a besz-hamidros ablaka felé intetgetett, mielőtt még Stern József megépítette a magas jégvermet. Nagyanya csak azt hangoztatta büszkén, hogy a „déde reb Szine“ a Chaszam Szóferrel, a pozsonyi nagy rabbival, rabbi Móseval,

levelezett. (Vö. Szófer Chaszam Szófer I. 119, 143, 117, 134, 261, 271, III. 17).

S érdekes, hogy egy dédunokája az Unger családnak, családi hagyományá révén, az osjikei főrabbi Dr. Ungár Simon velem, rabbi Szinaj Lamdon dédunokájával, a következőket közölte:

Szine, reb Mendel fia, egy „jó mó dipagré“, vacatiós napon más gyerekekkel az udvaron hancurozott. Lapda még nem volt, bizonyára „purga“ (mindkét végén lehegyezett fahenger, amelyet kis lapáttal egyik végén megkoppintva, emelkedőben a lapáttal megszire elröpítettek) sem, kavicsokkal dobálóztak és bizony bevették az egyik szomszédasszony ablakát. A gyerekhad elillant, de a „bábe“ lefűlelte Szinelet.

„Most majd megfizeted az ablakot!“

Szepegett, reszketett a szegény gyermek; honnét vegye ő azt a sok pénzt, amibe egy ilyen ablak kerül és honnét vegye az apja, aki bizonyára talmid chóchem volt és hetipénzből, misnájoth-tanulásból stb. élhetett.

Jól tudta Ungerné is, hogy kinek a derék fiacskája Szinele. „Tudod mit, fiacskám!“, — szölt az asszony — „én már öreg vagyok; ha majd száz éves korom után meghalok, kaddist mondasz értem. Igérd meg ezt kis fiam, elengedem neked a kártérítést“.

Multak az évek; Szineléből, az ablakot beverő kis fiúból „szinaj ve-ókér hórim“ — Chaszam Szófer szavát idézem*) — a talmudtekintély, rabbi Szinaj Lamdon, a miklósi hitközség szeretett dájonja lett.

Nagyban folyik a besz-hamidrasban a disputa; magyarázgat, fejteget, érvel, vitatkozik rabbi Szinaj és hallgatósága. A legtízesebb disputában egyszerre csak nyílik halkan az ajtó. A chevrasesz megcsörgeti az ezüst perselyt és jelenti: „reb Avrom Ungers Mutter is nifteres geworen; um drei Nachmittag wird sein de leváje“. (Unger Ábrahám édes anyja halt meg; délután három órakor lesz a temetése).

„גודקו ממי, jámborabb, igazabb nálamnál“ szöi megilletődötten a rabbi; a siurt (talmudi előadást) nem folytatja, megcsókolja a foliáns nyitott lapját, beleszi a könyvet, feláll, kelet felé fordul és kaddist mond.

A temetés után meg a gyászév leteltéig kaddist mond az egyszerű zsidóasszony lelki üdvéért rabbi Szinaj Lamdon.

Megtérítette az eltört ablaküveget.

Egyéniségéről, életéről semmi feljegyzésem nincsen. Csak azt tudjuk, hogy 5888. sziván hó 3-ág dájonja volt a liptószentmiklósi hitközségnek és bizonyára teljesen megfelelő hivatásának, különben választott volna rabbit, másrészt még nem bizta volna meg „fiát“ reb Bert, a dájani, utóbb (1832-ben) rabbi tiszttséggel.

* ד"ר ד"ר סיני ed. Pressburg, 1855. I. 44a, 119. Responzum.

Rabbi Szinaj tanított, mondott siurt a bész-hamidrásban, derását a kiváló szombatokon, járt reggel, este templomba, döntött a Sulchan-áruch mind négy ágazatában: liturgikus, étkezési, polgár- és magánjogi és házassági (térén és amennyire családi tradíció volt, amit a Chaszam Szófer (I. 119. resp.) is kiemel fentemlített (tesuvájában) rezonanzumában מורה מורה יורד להציל azon volt, hogy kimélje hittestvéreinek különösen az árvák, a jótékony egyletek pénzét és vagyonát, (V. ö. Chaszam Szófer II. 134. resp. az árpapénzek valorizációjáról!) válópörököt többnyire kiegyenlített, amint atyját követte, fia is megtett, aki három évzideszes rabbisága alatt csak egy esetben választott el házastársakat, amikor egy gyermektelen nőt a haldokló férjétől elváltatott, hogy az özvegyet megkímélje a sógorok zsarolásától.

Ha volt rabbi Szinajnak egy kis szabad ideje, felment a Diner-család székházába* beült a szőfőim-szobába. Neki magának nem tellett annyi könyvre és ott a könyvek csendes, háborítatlan magányában megfedkezett mindenről, még a gyermekekről is, akikről gondoskodott egy jó, derék keresztény cseléd**, természetesen szükösen, mert hiszen a dáján fizetése talán heti négy váltóforint volt.

Akárhányszor megesett, hogy rokona Lea Diner, benyitott a szobába és figyelmeztette, hogy ebédelnie is kellene. De ő még be nem fejezte tanulmányát. Az étkezés, pláne mióta a felesége meghalt, nem igen izgatta. Fa- vagy cintányér és fakanál volt az évészkeztető és péntekesti és szombati hus kivételével elég volt krumpli, köles, árpakása, bab stb. Ugy megszokta volt a bőjtölést: hétfőn, csütörtökön, erev ros-chódeskor és a hivatalos bőjtökön!

Szerény ember volt; tudásával nem hivalkodik; akárhányszor bevallja, hogy egyelőre valami kérdésre válaszul nem tud, vagy hogy még tanulni kell, elmélyednie. (V. ö. שריי מנהה Wien, 1862.; Peszáchim 8a, 30a, 70a, 71a, 72a, 79b vagy Abóda Zara 71b.) De ismeri is a halachikus irodalmat és lelkigyönyörűséggel nézi az irodalmat (pl. Kiddusin 6b, ahol a Haflaah-ra utal: יישיש בני הפלחה; והמצא נחה). Kétes esetekben fordul nagytekintélyű kartársaihoz; így a pozsonyi r. Móse Szóferhez, a Chaszam Szóferhez, a prágai r. Jeheszkel Landauhoz, a Nóda bi-jehudához (Baba Mézia 61b),

* Liptószentmiklós főterének közepét elfoglalta az impozáns erkélyes vármegyeház, amelyben a még osztrák csásár az ötvenes évek elején megszállott volt. A főtért körülzárták majdnem négyzetalakban a házsorok és az észak-keleti u. n. Zöldház mellett keletre volt a Diener (később Stark Armin) residencia; úgy tekintettek e sárga házra mint a bécsi zsidók Rothschild-palotára. De büszkék voltunk még, amikor Diner Mór unokái velünk jártak egy iskolába!

** Dédapám cselédjét még láttam; öregasszony volt már; Kolinázy ksod. vasuti máházó feleségének a nagyanyja volt; elmesélte, hogy bizony ő fektette le a gyerekeket és még Bérlevel (a későbbi r. Bér Nicolau); ő mondta el a krismét,

a nikolsburgi r. *Mordechai Bané*thez (a Sejóré Mincha függeléke 12b—13*).

Nem használja r. Szinaj világi nevét, de még a szokásos meghatározást sem, Menachem fia. דיק טיי מייקלאש „miklósi Szinaj“ az aláírása. Ismerték a híret a monarchia és különösen hazánk északnyugati zsidóságában.

Irodalmi följegyzések nem igen maradtak. R. Mordechai Leb Klein miklósi, később miskolczi dáján* gyűjtötte r. Szinaj néhány fejtegetését, megjegyzését a talmud egyes helyeihez: (Peszachim 8a, 30a, 70a, b, 72a, 79b; Szukka 30a; Kiddusin 5a, 6b, 43a, 43b, 55b, 62a; Gittin 48a; Názir 12; Bába Mecia 61b, 63b, Abóda Zára 71b, Sebuóth 36b, Bechóróth 6b; Temura 28a, Keriszósz 4b) és kiadta r. Bér néhány chidusim-jával a Sejóré Mincha (מרי שריי מנהה) Wien 1862. Zamarski u. Dittmarsch.) c. füzetben.

II.

Családi életéről keveset tudok. Korán juthatott özvegyiségre, mert különben gyermekei nem szorultak volna a meghitt, de mégis csak cselédnek gondozására és nem mondta volna el ez a kis Berele-vel a lefekvés előtti „Krismét.“

Érdekes, hogy nagyanyánál inkább szó esett r. Szinaj leányairól, mint fiairól. Természetesen sokat beszéltek nagyapámról, r. Bérrel; hallottam „Wolf“-ról, aki Krakóban élt és akinek fia a bécsi reichsrati képviselő Schreiber Simon rabbi kísérfője volt. A kapcsolat a fiuk között úgy látszik nagyapám halálával megszűnt.

Fiait ugyáltszik zsenge korukban részint maga, részint rabbi Naftáli (Venetianer?) rabbiszéki ülnök (Chaszam Szófer II. 134. resp., 172, 173, 254.) vagy a másik rabbiszéki ülnök rabbi Akiba (u. o. II. 134. resp.) oktatták, később Pozsonyba kerültek, ahol különösen kitűnt Berl fia, akit a Chaszam Szófer megszeretett és responsumaiban tanítványának mond (II. 24, 173, 306 resp., amely utóbbiban már éleselméjű, feltűnő rabbinak שלום התלמידי הרבני ההרויג בעל ספיה המופלג נבד מיה בערר ליי נגן של קרושים szólítja). Pozsonyból hazatértek a fiuk és Berl Batiz-Vasvárra ment, ahol rabbi Sámuel hakohén Markovics előkelő és tudós árendátor házába került, akinek később veje is lett, feleségül vette a ház idősb lányát és ennek halála után a hűgát, *Leát*, bold. nagyanyámat, akik mindketten a liptószentmiklósi beszélőolamban nyugszának.

* r. Mordechai Leb Klein, Gábor Ignác író nagyatyja, nagyapám legmegtiszteltabb társa, a szerénység mintaképe volt; még személyesen ismertem. A Sejóré Mincha zárszavában magára vállalja az esetleges hibákat, mert — ugymond — sok irat nem előlvasásra szánt és különösen nem, amit a gáón, a jámbor r. Szinaj Lamden זייל זייל írt, hanem én rövidlátásomban nem egyszer tévedtem és a jóságos isten megbocsátja azt nekem, csak — az istenért — ne tudják be e hibákat ama két nagy embernek...“

Idegenben nem kényeztethette levelekkel a fiait, mert még én láttam egy levélkéjét (Sámuel nagybátyám íróasztalából elveszett), amelyben *egyetlenegy* sor a referatumban, hogy jól van és tőlük is reméli, hogy jól vannak és azután áttér talmud-tórára és egy nehezebb talmudi helyről értekezik.

Leányai igen szépek lehettek, anyjukra fajzhattak, aki talán az alsó-kubini r. Ullman Mózes nővére lehetett (v. ö. Chaszam Szófer I. 143. resp. *גוי קרובי מיני הרב הצדיק* *משה אולמאן*... קרבי Önművelés utján a modern német műveltség emlőin nevelkedtek, különösen a legfiatalabb Tsarne, aki férjhez ment a világlátott, modern és klasszikus (latin) képzettségű Goldstein Izsákhoz, aki később a lipótszentmiklósi hitközség elnöke. Az ő házában már a XIX. század első felében zongorázni tanultak a lányok és e zene iránti szeretet átöröklődött unokákra és dédunokákra (Béldi Izor, Kornstein Egon, Szigeti Géza és Mihály).**

Rézel leánya Klein Bernát felesége lett; ennek halála után Löw könyvkereskedőhöz ment férjhez. Kellemes, tevékeny nő volt, aki második özvegységében a katolikus templombazárban, (előbb a Vármegyeház-téri köralaku bolttömbben) szatócsüzletet (liszt és fűszer) nyitott. (Unokái között neves volt dr. Klein Ede jogtudós, gróf Andrássy Gyula nevelője, aki csak vallása miatt egyetemi professzor nem lehetett, és dr. Weiser István (Izidor), az állatorvosi főiskola professzora, dédunokája Bacher Adolf nagykereskedő).

A harmadik, Frádel Árva-megyébe került Pollatschek Áron kereskedőhöz; fiai Lipót és Mór budapesti kereskedők voltak; néhány évvel ezelőtt haltak meg; Lipótnak egyik lánya kiváló porcellánfestő.

Több ízben élvezhette a Ros beszdin, a rabbinátusi elnök méltóságát, így Chaszam Szófer II. 134., lipótszentmiklósi hitközségi levéltár szerint (1827—1828). 5588 (1828)-ban a mattan tóra-ünnep beszéde előtt halt meg rabbi Szinaj Lamdon-Simandel.*

Az új temetőbe temették volt, ott a Pasteria végén. Ötven évvel ezelőtt új sírkövet állított neki a lipótszentmiklósi chevra Kadisa; a régivel letakarták a sirt (ohel), hogy rá ne léphessenek; atyja lábaihoz temették fiát, rabbi Ber Nicolaut (meghalt 1861) és ő melléje a szerénységéről híres, nagy lamdont r. Mendel Kirzet (meghalt 1883).

* Nagyanyám említette, hogy az Ulmannok rokonok, de sohasem kérdeztem, milyen fokon.

** Érdekes, hogy míg a többi nagynénét „Mühme“-nek mondták, Tsarve mint „Tante“ Goldstein szerepelt még jarg on beszédben is a családban.

* Dr. Hexner Gyula ügyvéd arról értesít, hogy Liptóvármegye levéltára Löcsére került és így nem kutathat rabbi Szinajról szóló adatok után. Talán kiegészíti e vázlatokat valamelyik felsővidéki rabbi vagy tanító kollegám.

Rabbi Szinaj sirfelirata:

יני ערב שבועות ונקבר א' שבועות שתקפיה לפ"ק
הרב הגדול

המופלג בתורה ובוראה ודרכין תורה ברבים
מהיר סיני ביה מנהם זצ"ל נשיא לאום משולשת
סיני ועוקר הרים היה בתורת משה
ביום הביכורים נלקח למנחה חדשה
נפלה כתר התורה מדר הוישה
ה' ראש גולת אריאל בתלמוד רבינא ורב אשי
יבול ואומלל פרחינו ועלי תגא יבשה
על ירה זו שכחה ומר וילענה יבשה
קול נהי אזעק ועיני בדמעות עשתה
בחר ד' — איך מנחתי מגורשה
מנחם אין לי ואיך אתאפק ואחרושה
זכות צדקו להגן עלינו יהי הרושה
תניצ'בה ותורתו וצדקתו לו** למורשה
* * * אולי נכתב לנו.

A rabbiság csak fiának, rabbi Ber, vejeiben élt tovább, amennyiben Csarne a bajai rabbi Nascher Mózes, Frádel a kalocsai rabbi Wolf József*, Regina a rózsahegyzi Elzász Manó rabbi és Jetti az ácsi Kohlbach Sámuel rabbi feleségei lettek. Ma rabbik csak Dr. Elzász Bernát, a Warthe melletti Landsberg (Németország) rabbija és Dr. Wolf József rabbi, budapesti hittanár. Inkompabilisnek tartotta volt nagyatyám, rabbi Ber, hogy fiainak határát (rabbi-diplomát) adjon, pedig éles elméjű talmudista és modern műveltségű volt Szinaj fia, és derék, konzervatív községnek megfelelő rabbi (nem szónok) lehetett volna Sámuel fia is.

Budapest.

Dr. Kohlbach Bertalan.

A Ferenc József Országos Rabbiképző Intézetben az 1877—1927. években pályadíjat nyert és nyomtatásban is megjelent dolgozatok jegyzéke.

Néhai dr. Klein Miksa az „Emlékkönyv a Ferenc József Országos Rabbiképző Intézet ötvenéves jubileumára 1877—1927. A rabbiképző első 50 éve, írták dr. Blau Lajos igazgató és néhai dr. Klein Miksa, jegyző. Budapest, 1927.“ című munka 61—68.

* Wolf József unokája Héber Bernát főgimnáziumi tanár Budapesten, rabbi Nascher Mózes fia meg volt az egykori berlini nagy szónok Dr. Nascher Simon rabbi (Szinaj), aki Baján halt meg.

oldalain összeállította „Kiirt pályatételek: I. Sikeresen megoldottak, II. Kütözött, de meg nem oldott pályatételek” cím alatt e pályatételek teljes jegyzékét. Kegyeleti okokból a jegyzék az eredeti kéziratot adta sajtó alá. A sikeresen megoldott pályatételek között nem volt feltüntetve, hogy mely dolgozat mely cím alatt hol került nyomtatásra. E hiányt kiegészítendő közlöm itt a kiegészített listát.

A pályatétel címe dült, a nyomtatott dolgozaté pedig álló betűkkel van szedve. A sikeresen megoldott, de nyomtatásban meg nem jelent pályatételek jegyzékét, minthogy az szolgai ismétlés lenne, nem közlöm.

A pályanyertes nyomtatásban meg nem jelent dolgozatok kézírata az intézet irattárában van.

1. 1885/86. tanév. Kiirt pályatétel מינה בררבה מינה, *Két büntetésnek egy elkövetett bűnre való konkurencijában a súlyosabb büntetésnek kimérése megsemmisíti az enyhébbet.* Nyertes: Blau Lajos. Nyomtatásban megjelent mű: A bűnhalmazat elmélete a hébereknél szentírásuk és hagyományuk szerint. Bölcsészettudori értekezés, írta Blau Lajos, Budapest. Hungária könyvnyomda nyomása 1887. 8° 29 lap. (Különlenyomat a Magyar Igazságügyből). שרשי וענפי דינים של קים ליה בררבה מינה על פי מקורם בחלמוד מוא יהודה אריה בלי תוצאה מיוחדת מהעופה להכמת ישראל בראשעש תרפ"ו. Gebrüder Katzburg Buchdruckerei, Akácfa-u. 45. 8° 19 oldal. (Különlenyomat a Gebrüder Katzburg Buchdruckerei, Akácfa-u. 45. 8° 19 oldal. (Különlenyomat a Gebrüder Katzburg Buchdruckerei, Akácfa-u. 45. 8° 19 oldal.)

2. 1891/92. tanév. Kiirt pályatétel: *A zsinagógi liturgia keletkezése és fejlődése a pajtánim fellépéséig.* Nyertes: Frisch Ármin. Nyomtatásban megjelent mű: A tefillák történeti fejlődése Magyar Zsidó Szemle IX. (1892) 313—320. Az „Emlékkönyv Bloch Mózes tiszteletére életének kilencvenedik évfordulója alkalmából kiadják tanítványai. Budapest, 1905 Singer és Wolfner bizománya” című munka héber részében 59—66: מעג תפילה במקדש.

3. 1892/93. tanév. Kiirt pályatétel: *A talmudban és midrásban előforduló görög és latin kölcsönzők kritikai jegyzéke és azon hang- és alakantani törvények kutatása, melyek felvételüknél irányadóak voltak.* Nyertes: Krausz Sámuel. Nyomtatásban megjelent mű: Griechische und Lateinische Lehnwörter im Talmud, Midrasch und Targum von Samuel Krauss. Mit Bemerkungen von Immanuel Löw. Preisgekrönte Lösung der Lattes'schen Preisfrage. Berlin, N. W. 6. S. Calvary & Co. 1898. I. 349 oldal, 1899. II. 615 oldal.

4. 1894/95. tanév. Kiirt pályatétel: *A Machzor Vitry szerkesztése és szerzője.* Nyertes: Weisz Miksa. Nyomtatásban megjelent mű: A Machzor Vitry szerkesztése és szerzője. Bölcsészettudori értekezés. Írta Weisz Miksa. Budapest, 1895. Neumayer Ede könyvnyomdája, Szerencsen-utca 35. 8° 40 oldal.

5. 1897/98. tanév. Kiirt pályatétel: *Gans Dávid élete, művei és ezeknek forrásai.* Nyertes: Weisz Mór. Nyomtatásban megjelent

mű: Winterberg Gyula udvari tanácsos a pesti chevra kadisa elnökének családfája (1450-től kezdve) és őse Gans Dávid (1541—1613) történetirő és csillagász élete és művei. Írta Dr. Weisz Mór rabbi. Vác, 1912. Nyomatott Kohn Mór könyvnyomdájában. 27 + 38 oldal 8° (Különlenyomat a Magyar Zsidó Szemléből XXVIII (1911) 171—208).

6. 1899/900. tanév. Kiirt pályatétel: *Az Eszter könyvére vonatkozó midrásművek kritikai elemzése, forrásai és egymáshoz való viszonyuk kimutatása.* Nyertes: Edelstein Bertalan. Nyomtatásban megjelent mű: Az Eszter midrások. Írta dr. Edelstein Bertalan. Budapest, 1900. Nyomatott Neumayer Ede könyvnyomdájában, Proféta-utca 7. szám 8° 74 oldal.

7. 1900/01. tanév. Kiirt pályatétel: *A lélekvándorlás tana irodalmunkban.* Nyertes: Silberfeld Jakab. Nyomtatásban megjelent mű: A lélekvándorlás tana a zsidó irodalomban. Írta Silberfeld Jakab Budapest, 1902. Nyomatott Neumayer Ede könyvnyomdájában, Proféta-utca 7. 8° 46 oldal.

8. 1901/02. tanév. Kiirt pályatétel: *Azon esetekre vonatkozó törvényes szabályoknak magyarázása, melyekben mózesi parancsolat tilalommal, vagy két parancsolat egymással összeütközik.* Nyertes: Guttman Mihály. Nyomtatásban megjelent mű: Az „Emlékkönyv Bloch Mózes tiszteletére életének kilencvenedik évfordulója alkalmából kiadják tanítványai, Budapest, 1905. Singer és Wolfner bizománya” című munka héber részében 1—20: כללי ענין עשה דוחה לא תעשה.

9. 1901/02. tanév. Kiirt pályatétel: *Juda ibn Tibbon terminológiája vallásbölcseze i művek fordításában, szótári alakban.* Nyertes: Schönwald Károly. Nyomtatásban megjelent mű: Juda ibn Tibbon terminológiája vallásbölcsezeti művek fordításában. Első rész. Írta: dr. Schönwald Károly. Budapest, 1902. Radó és Rózsa könyvnyomdája, Ó-utca 2. 8° 30 oldal.

10. 1901/02. tanév. Kiirt pályatétel: *A magyar hitközségek életére és rabbijaira vonatkozó adatok Landau Ezekiel „Noda Bihuda” című művében.* Nyertes: Richtmann Mózes. Nyomtatásban megjelent mű: Landau Ezekiel prágai rabbi (1713—1793) és a magyar zsidók. Adalék a magyar zsidó községek és rabbijaik történetéhez a XVIII. században. Írta: dr. Richtmann Mózes Budapest. Az Athenaeum irod. és nyomdai rt. nyomása. 1905. 8° 55 old. (Különlenyomat a Magyar Zsidó Szemléből XXII (1905) 298—343).

11. 1904/05. tanév. Kiirt pályatétel: *Az askétizmus állása a zsidó vallásirodalomban.* Nyertes: Drechsler Miksa. Nyomtatásban megjelent mű: Az askétizmus állása a zsidó vallásos irodalomban Maimuniig. Írta dr. Drechsler Miksa Kunszentmiklós, Schwarz Lipót könyvnyomdája és könyvkötészete 1906. 8° 84 oldal.

12. 1906/07. tanév. Kiirt pályatétel. *Jób könyve a középkor zsidó szentírás magyarázatában*. Nyertes: Kálmán Ödön. Nyomatásban megjelent mű: *Jób könyve a középkor magyarázatában*. I-ső rész (900-tól 1200-ig). A Steinfeld Antal-féle alapítványból jutalmazott pályamű. Irta: dr. Kálmán Ödön. Budapest, Mezei A. könyvnyomdai műintézete, IX. Ráday-utca 8. 12. 1909. 8° 77 old.

13. 1907/08. tanév. Kiirt pályatétel. *A Mózes II. könyvéhez való mekhilták összehasonlítása, mint adalék a tannaitikus midrás történetéhez*. Nyertes: Feldmann Áron. Nyomatásban megjelent mű: *A két mekhilta összehasonlítása*. Adalék a tannaitikus midrás történetéhez. Irta dr. Feldmann Áron. Az országos rabbiképző-intézet részéről jutalmazott pályamunka. Vác. Katsburg Lipót könyvnyomdája. 1910. 8° 69 oldal.

14. 1909/10. tanév. Kiirt pályatétel: *A széder Élijáhu (Tanna debé Elijáhu)*. Tartalma, eszméi és viszonya a talmudi és midrás irodalomhoz. Nyertes: Guttmann Simon. Nyomatásban megjelent mű: *Széder Elijáhu rabba veszeder elijáhu zutta (Tanna debé elijáhu)* tartalma, eszméi és viszonyai a talmudi és midrás irodalomhoz. A budapesti országos rabbiképző intézetben pályadíjjal jutalmazott mű. Bölcsésztdoktori értekezésül. Irta Guttmann Simon, Vác. Készült Katsburg Lipót könyvnyomdájában. 1912. 8° 79 oldal.

15. 1910/11. tanév. Kiirt pályatétel: *Pseudo Balkhi kitab al-bad val tarikh (ed. Cl. Huart)* című munkája zsidó vonatkozásainak és ezek forrásainak kimutatása, ugymint a kimutatott adatok kritikai tárgyalása. Nyertes: Schwarz Jakob. Nyomatásban megjelent mű: *Pseudo Bálchi Kitáb ál-bád' vál-tá'rich (a teremtés és történelem könyve)* (ed. Cl. Huart) című munkája zsidó vonatkozásainak és ezek forrásainak kimutatása. Az Országos Rabbiképző Intézetben pályanyertes mű. Irta: dr. Schwarz Jakob, 1910. Nyomatott Kohn Mór könyvnyomdájában. Vác, 8° 59 oldal.

16. 1910/11. tanév. Kiirt pályatétel: *A kairói genizából kiadott gáoni responsumok egybevetése az idevágó irodalommal különös tekintettel Maimuni Misné Törjára*. Nyertes: Kis Henrik. Nyomatásban megjelent mű: *Gáoni responsumok „A. M. Tud. Akadémia könyvtárának arab és héber kéziratái” (Kaufmann-alapítvány 593/c. 1. 2. Sz.) alapján bölcsésztdoktori értekezésül kiadta, fordította és magyarázatokkal ellátta Kis Ch. Henrik*. Budapest. Az Athenaeum Irodalmi és Nyomdai R.-T. nyomása. 1912. 8° 36 oldal.

17. 1910/11. tanév. Kiirt pályafelvétel: *Ábrahám b. Dávid széfer hakkabáljának forrásai és kritikája*. Nyertesek: Klein Miksa és Molnár Ernő. Nyomatásban megjelent mű: *Abrahám ben Dávid mint történetíró*. I. rész. Különlenyomat a Magyar Zsidó Szemle 1914—1917. évfolyamaiból. Írták: dr. Klein Miksa és dr. Molnár Ernő. Budapest, 1917. Nyomatott Kohn Mór könyv-

nyomdájában Vácson. 8° 130 oldal. (Különlenyomat a Magyar Zsidó Szemlelől XXXII. (1915) 195—226; 279—302; XXXIII. (1916) 28—43; 113—145; 284—297. העוסף להכנת ישראל הראב"ד בתור חוקר דברי הימים (1921) 93—108; 165—175.

18. 1910/11. tanév. Kiirt pályatétel: *Az áldozatok jelentősége a hagyomány irodalma és a középkor zsidó szentírás magyarázóinak bölcsészei szerint*. Nyertes: Pfeiffer Izsák. Nyomatásban megjelent mű: *Az áldozatok jelentőségének történetéről a héber irodalomban*. Irta: dr. Pfeiffer Izsák, Pápa. Nyomatott a főiskolai könyvnyomdában 1911. 8° 79 oldal.

19. 1911/12. tanév. Kiirt pályatétel: *Ábrahám b. Dávid Zikhrón Dibré Rómi és Dibré Malkhé bájith séni című műveinek forrásai és kritikája*. Nyertesek: Klein Miksa és Molnár Ernő. Nyomatásban megjelent mű: *העוסף להכנת ישראל הראב"ד בתור חוקר זכרון דברי ימי ישראל VIII (1925) 24—35; IX (1926) 85—88.*

20. 1912/13. tanév. Kiirt pályatétel: *A tannaiták és amórák szentírásmagyarázatának nyomai a vulgátában*. Nyertes: Niedermann Mór. Nyomatásban megjelent mű: *A vulgata viszonya az agadához és targumokhoz. Az Országos Rabbiképző Intézetben pályadíjjal jutalmazott mű. Bölcsésztdoktori értekezés. Irta: Niedermann Mór. Budapest, 1915. Neuwald Illés utócai könyvnyomda VIII., Üllői-ut 48. 8° 59 oldal.*

21. 1914/15. tanév. Kiirt pályatétel: *A héber etimológia a midrásban és talmudban*. Nyertes: Bernáth Miklós. Nyomatásban megjelent mű: *Az etimológia a hagyományos irodalomban*. I. rész. Bölcsésztdoktori értekezésül írta: Bernáth Miklós. Budapest, 1916. Neuwald Illés utócai könyvnyomda, Üllői-ut 48. 8° 66 oldal.

22. 1915/16. tanév. Kiirt pályatétel: *A „kitab al idah fi-l-chejr al mahd” (ev. Bardenhewer) Zerachjah b. Izsáktól eszközölt héber fordításának (M. Tud. Akadémia könyvtár kézirta, Kaufmann alapítvány 284. II. sz.) kritikai összehasonlítása az arab eredetivel*. Nyertes: Schreiber Ignác. Nyomatásban megjelent mű: *Pseudo-Aristoteles liber de causis Zerachja B. Izsák által eszközölt héber fordításának kritikai összehasonlítása az arab eredetivel, a latin és a többi héber fordítások figyelembe vételével a M. Tud. Akad. könyvtára Kaufmann-alapítványának 284. sz. kézirta alapján. Bölcsésztdoktori értekezésül első ízben kiadta és bevezető kísérettel ellátta Schreiber Ignác Budapest. Az Athenaeum irodalmi és nyomdai részv.-társ. nyomása 1916. 8° XVIII + 38 lap.*

23. 1915/16. tanév. Kiirt pályatétel: *A kalám hatása a Száádja utáni gáoni korszak irodalmára*. Nyertes: Geyer Artur. Nyomatásban megjelent mű: *A kalám hatása a Sáadia utáni gáoni korszak irodalmára. Bölcsésztdoktori értekezés. Irta: Geyer Artur,*

Nyomatott a Vörösmarty-könyvnyomdában, Rákospalota. 8° 52 oldal. 1916.

24. 1918/19. tanév. Kiirt pályatétel: *Állatképek a bibliában.* Nyertes: Hevesi Ferenc. Nyomatásban megjelent mű. A „Szenvedés, igazság. Dr. Hevesi Ferenc tanulmányai. Csitány G. Jenő könyvnyomdája, Székesfehérvár, 1928^a című munkában: Állatképek a bibliában. 114—174.

25. 1925/26. tanév. Kiirt pályatétel: *Az aristotelikus elemek részletes kimutatása Maimuni philosophiájában.* Nyertes: Benoschofszky Imre. Nyomatásban megjelent mű: Maimuni aristotelismusa, írta: dr. Benoschofszky Imre. Budapest. Légrédy nyomda és könyvkiadó r.-t. 1926. 8° 90 oldal.

Ujpest.

Dr. Friedman Dénes.

Adalékok a magyar zsidóság ingatlan-tulajdonosságához.

Az 1839/40. diéta megalkotta a 29-es törvencikket. E törvény-cikk 5. §-a megállapítja, hogy „Amennyiben az izraeliták polgári telkeknek (fundus) szabad szerzhethése gyakorlatában lennének, az ily városokban ezen gyakorlat jövőre nézve is megállapítatik.”¹

E szakasz szerint tehát az eddigi szokás lesz a mértékadó. Már Szegedi János megállapította, hogy „... si lex praecedat, consuetudo autem sequatur: si enim lex contraria sequatur consuetudinem, tunc lex civilis abrogat consuetudinem”² itt azonban a törvény megelőző szokást a törvény is megerősíti. E szokásnak törvénytől szokásjogi jellege van, azaz a szokásjog oly kérdésben alakult ki, amelyet a törvényhozás nem szabályozott.³

A szabad királyi városok szokásai közt volt az is, hogy kijelölték ama helyeket, ahol a zsidók házat szerzhettek maguknak. Olyan megszorítás ez, amely a városok ellenérzésére vezethető vissza, amellyel a zsidók irányában viselkedtek.⁴ Bár e megszorítás, amely nem minden város szokása, nem felel meg a Hármaskönyv nyújtotta leírásnak, amellyel az a szokás feltételeit vizsgálja, mégis megvolt, sőt egyes helyeken éppen az utóbbi években emelkedett statumi erőre. Az 1840-es törvény pedig érvényben hagyja ezeket és így szabadon érvényesül a városi hatóságok rosszindulata. Persze vannak kivételek is, de ezek elég ritkák.⁵ A felsőbb hatóságok megvizsgálják ugyan gon-

¹ Tripartitum juris Hungarici Tyrocinium stb. Zagrabiea, 1736. p. 20.

² Molnár Kálmán: Magyar közjog² I., Pécs, 1926. 35. l.

³ „... ut valeat consuetudo ... primo ... sit rationabilis” ... Hkv. Prologi titulus 10.

⁴ Pest városa 1841-ben pártolja Boscovitz kérését, amidőn ez házat vesz s ezt saját nevére akarja iratni. L. szerző: Adalékok a magyar zsidóság reformkorszakbeli történetéhez. Bp., 1928. 15. l.

dosan az ügyet, de minthogy a törvény *betűje* a városi szokások mellett foglal állást, a kérvényező zsidókat, akik házat akarnak venni, illetve házukat telekkönyvileg szeretnék nevükre iratni, visszautasítják. Ezekből az esetekből látunk az alábbiakban két érdekesebb példát.

I.

Steiniczer Jakab aradi zsidó nagykereskedő 1844-ben megvette Titl Máttyás vaskereskedő aradi házat, amely a belváros egyik értékes telken feküdt. Avval a kérelemmel fordul tehát a cancelláriához, hogy a házat saját nevére irathassa.

A cancellaria átteszi a kérést a helytartótanácsához véleményadás végett.⁶ A helytartótanács mielőtt véleményt alkotna, Arad városához fordul.⁶

Arad szabad királyi város meglehetősen hosszan válaszol a helytartótanácsnak, felterjesztését a főherceg-nádorhoz, mint a helytartótanács elnökehez intézve. A felterjesztést⁷, amelyet Schänfeneder Ferenc polgármester és a városi tanács vezető tagjai⁸ írtak alá, részletes elabóratum, amely azt bizonyítja, hogy a folyamodó „habár ... erkölcsére nézve magát jó viseletűnek tanúsítana ... másoknál magának több és kedvezőbb jogokat nem igényelhet”. Főargumentuma, hogy 1835-ben Aradon olyan tanácsi határozat létesült, amely szerint a városban zsidók nincsenek keresztényektől, de még más — már régebbi idő óta birtokos-zsidóktól sem vásárolhatnak házat. E határozatot nemcsak nem szünteti meg az 1840: 28. t.-c. — mondja a városi tanács — hanem egyenesen megerősíti, tehát hiába hivatkozik rá a folyamodó. „... a zsidók városunkban a birtokaikba lévő házak 's polgári telkek mennyiségén felül, egyéb házak 's telkeknek szerzhethése gyakorlatában a fentebb felhívott tanácsi végzéseink ellenére valamint nem léteztek, úgy jelenleg sem léteznek.” Ezek szerint Aradon meg volt állapítva a zsidó-birtokosi házak száma és ezt a számot megszavazta a folyamodónak házvásárlása. Steiniczer ugyan már eleve élt a gyanúval s régi házat a zsidó községnek engedve át, csak egy ház tulajdonosként gerálja magát. Am ez a csere sérti az aradi keresztény lakosság érdekeit. A régi ház u. i. a külvárosba állott és csekély-értékű volt, míg a most megvásárolt a belváros egyik legszebb utcáján emelkedik és 15.000 forint értékű. Minthogy tehát e csere régi törvényes szokásba ütköznék, Arad városa pedig ragaszkodik törvényes jogaihoz, kéri a folyamodónak elutasítását.

E felterjesztés alapján küldi fel a helytartótanács a cancelláriának az ügyet.⁹ Ebben válaszol a fentebb említett cancellariai leíratra és csatlakozik ennek kéréséhez, „... quod recurrentem conformiter desidero referentis magistratus civici a petito suo amovendum humillime existimet.”

⁶ Országos levéltár: Canc. 10.408. 1844. VII. 4.

⁷ U. o.: Htt. t. 28236. 1844. VII. 30.

⁸ 3410. sz. 1844. IX. 2. L. hit. t. 17.645. sz. a.

⁹ Szerb Tivadar bíró, Jankovich Gábor kapitány és Frantzely Albert, Petrovich Balázs, Markovits József tanácsnok.

⁹ Htt. t. 36530. 1844. X. 8.

A cancellaria alaposan áttanulmányozza az ügyet. Látni akarja a városi határozatot is, hogy megállapítja, mi a törvényes eljárás.¹⁰ A felsőbb utasításra¹¹ Arad tanácsa beküldi „nagykereskedő Steinczer Jakab zsidónak” ügyében a kívánt határozatot.¹²

Az 1845 nyarán jön le a végleges döntés Bécsből.¹³ Steinczert elutasítja, mivel kérése a fennforgó körülményekben nem teljesíthető. A helytartótanács értesíti a döntésről Arad városát¹⁴ és így a városi álláspont győzött s az ügy befejezést nyert.

II.

A másik eset Szegeden történt, szintén a 40-es években. Szmétán Ignác nyilvános árverésen megvásárolta apósának Deutsch Dávidnak a házat. A vásárlást megtámadja Szeged városa és e szerint jogtalan vásárlás megsemmisítését kéri. Azt bizonyítja a városi tanács, hogy e ház kívül esik azon a kerületen, amelyben zsidó házat vehet. Úgy határoz, hogy új árverést irjanak ki s ez árverésből a zsidók rekesztessenek ki. E határozat sérelmes volt Szmétán Ignác számára, aki felesége, Deutsch Rozália révén is jogot formál a házhoz. Ezért felfolyamodik a tárnokmesterhez, akitől az ügy a királyi cancellariához kerül. Véleményadásra szólítja fel ez a helytartótanácsot.¹⁵

Ez úgy találja, hogy két okból utasítandó vissza Szmétán ügye. Először azért, mivel valóban a város régi szokása alapján tilos ott zsidónak újabb házat vennie, másodsor mert nem áll az, hogy Deutsch Rozália örökös jogon birja a házat: hiszen nyilvános árverést tartottak és a megvett ház tulajdonosul kizárólag Szmétán Ignácot írták, feleségéről nem történt említés. Az pedig, hogy a ház azelőtt is zsidó tulajdonában volt, nem szolgálhat jogalapul. Ezek alapján a helytartótanács a városi tanács mellett foglal állást. Igazat ad a városnak abban, hogy ez 1928-as rendeletre hivatkozik. Nyomós érv volt még az 1842-iki analógia, amely Gotthilf Ferenc temesvári zsidó hasonló esetében a városnak adott igazat.

A cancellaria¹⁶ részletesen foglalkozik az ügygel. Bekéri az összes iratokat, a szegedi városi határozatot, az ezt először elutasító helytartótanácsi végzést, amely azután módosult. Legfelsőbb helyről Lajos főherceg is helybenhagyja a cancellaria eltasító végzését¹⁷. — Ezután gróf Zichy közli a cancellaria végső döntését, amellyel Szmétán Ignácot elutasítja.

Igy ezt az ügyet a felsőbb hatóságok úgy intézik el, hogy a város álláspontja győzedelmeskedik.

Budapest.

Dr. Csetényi Imre.

¹⁰ Canc. 17645. 1844. XI. 24.

¹¹ Htt. t. 253. 1845. I. 7.

¹² 1299. sz. a. 1845. IV. 21.

¹³ Canc. 11117. 1845. VII. 17.

¹⁴ Htt. t. 31109. 1845. VIII. 19.

¹⁵ Canc. 6612—1843.

¹⁶ Canc. 480. 1845.

¹⁷ Canc. 11801. — Schönbrunn, 1845. VII. 12. Auf a. h. Befehl S. Majestät.

IRODALOM.

Középkori zsinagógák.

(Krautheimer R., *Mittelalterliche Synagogen Berlin* [1927], 285. l., 8°).

A zsinagógáról elég bő irodalom van, de az épületekről eddig csak két munka létezett. Az ókori galileai zsinagógákról szól *Kohl-Watzinger* (*Antike Synagogen in Galilaea. Mit 18 Tafeln und 306 Abbildungen im Text. Leipzig 1916*), a középkoriakról pedig *Grotte A.* (*Deutsche, böhmische und polnische Synagogen-typen, Berlin 1915*). Egyes zsinagógákról mások is irtak, de az első összefoglaló munka a cimben megnevezett. Itt mindjárt megjegyezhetjük, hogy a jelen munka sem teljes, amennyiben a Kelet zsinagógái nincsenek benne ismertetve, csak az európaiak. A kiállítás fényes.

A könyv többet nyújt, mint amennyit a cím mond. Az első fejezet (9—27) „Vallás és művészet” egyebek közt a kép kérdését tárgyalja. Arra az eredményre jut, hogy a zsinagóga nem ellensége a művészetnek, inkább közömbös. Maimonides azt mondja, hogy képek elterelik a figyelmet az imáról és hogy ő behunytt szemmel imádkozik. Clairvauxi Bernát, a zsidó történetben is kegyelettel említett híres apát a templom művészi díszítésének ugyanilyen okból ellensége volt (17. és 19. lap). Az ájtatos ember ma is behunytt szemmel imádkozik. Képgyűlölet csak Ezra után keletkezett a zsidóknál az 5. században isz. e. (nem 6-ik, mint K. 17. l., helyesen 32. l. lent), de csak a bálványimádás ellen irányult, nem a művészet ellen általában. Csak a hellenizmus elleni harc fejlesztette ki a művészet elvetését. Ekkor sem volt oly erős, mint az ős kereszténységben (22). A szentély lelkes leírása Josephusnál, a 3—4. század galileai és északafrikai zsinagógák, valamint az alexandriai zsinagóga leírása a talmudban azt bizonyítják, hogy a zsinagóga nem volt a művészet elvi ellensége. „Noch der Targum Pseudo-Jonathan, ein bei der endgültigen Redaktion des Talmud *verworfenen Kapitel*, tritt für die Zulassung von figurlichen Darstellungen ein und verbietet nur ihre Verehrung” (23). Az általam aláhuzott két szónak nincs értelme, a targum nem fejezet. Erről a

kérdésről máshol értekeztem. Hogy a jeruzsálemi szentély 79-ben lett lerombolva (29. l.), bizonyára csak sajtóhiba. K. azt hiszi, hogy a zsinagóga Ezra kora után lassanként fejlődött ki, ami mellett szől egyebek közt az, hogy Egyiptomban az isz. e. harmadik századból eredő zsinagógai két feliratot találtak (39). A 42. lapon arról van szó, hogy a zsinagókákban isz. előtt áldozatot mutattak be. Ezt a kérdést monografice kellene tárgyalni. Az antik zsinagóga tárgyalása közben — hol most tartunk — K. egyebek közt ezt mondja: „Der Gottesdienst ist im (Jerusal.) Tempel und in der Kirche magischer Natur: es gehen Dinge vor die einen anderen Sinn haben, als die tatsächliche Handlung ihn ahnen lässt, die symbolisch eine zweite Handlung darstellen und in denen deshalb jede Geste genau beachtet sein will, weil eine Abweichung den hinter ihr stehenden Sinn, das Gemeinte zerstören würde. Dinge und Vorgänge der wirklichen Welt wirken ein auf eine zweite, dahinter stehende Welt“ (46). Megjegyzendő, hogy az imát is érvénytelenné teszi, ha elmondásába hiba csuszott be. A zsinagóga tanház, melyben istentiszteletet is tartanak. A zsidó vallásosság racionalis alapon nyugszik, a zsidó istentisztelet alapépitménye nem magikus, bensőséghez vezet, az ilyen bensőségnek nincs szüksége külső projekcióra. Elég neki minden tér, amely a kevés követelménynek némileg megfelel. Ebből a körülményből magyarázható meg a zsinagógai architectura egész fejlődése (részletesen 46. l.) A zsinagóga a szentéllyel nem áll semmi vonatkozásban (47). Sacralis tendenciák csak később jelentkeztek. K. kutatásainak eredményeit saját szavaival adjuk. „Was das Judentum der Zeit um Christi Geburt zu sagen hat, sagt es in der Sprache der hellenistischen Antike . . . Die jüdische Kultur, die in der Umgestaltung des Ethischen wie Religiösen — Erlösungsgedanke usw. — wesentlichstes, orientalisches Kulturgut der antiken Welt vermittelt, ihr ganzes Denken damit umzugestalten geholfen hat, steht künstlerisch völlig unter dem Einfluss der Antike . . . Die jüdischen Kultbauten der Zeit (ókor) sind als architektonische Lösung in jedem Falle von Westen her übernommen, nicht vom Osten“ (74—5).

Az első két fejezet után következik a mű tulajdonképi tárgya: „a középkor zsinagógája“ (77—142). Miután ecsetelte a zsidók elterjedését Európában és a zsidók kiszorítását a keresztény államból, anélkül hogy polgári jogegyenlőségüket bántották volna, említi, hogy a vallásbeli ellentét egyre fokozódott és az első kereszties hadjáratot közvetlenül megelőző években kezdődtek az üldözések. „Ennek okai még kizárólag vallásos természetűek. Más indító okok nem voltak tudatosak. A nemzeti ellentét a középkorban nem játszik szerepet, a tudat számára nem létezik. A törzs-ellentét, a zsidók állása mint idegen faj a germán világban, nem

volt ok az ellenségeskedésre.“ (82—3). Vallásbeli türelmetlenség-ből az izolálás 11—14. században végrehajtott, a zsidók kiestek az európai kulturából, melyhez 1000-ig asszimilálódtak. A 15. században a zsidók a városi kulturaközpontokból el vannak távolítva és a zsidók nem haladnak többé az európai kultúrával. A képzőművészet fejlődésére a zsidóknál ez a folyamat jelentős. „Im ganzen Mittelalter h lten sie (Juden) mit der europäischen Entwicklung noch fast gleichen Schritt. Mit dem 16. und 17. Jahrhundert aber zeigt sich der Unterschied. Die kulturtragenden Schichten schreiten weiter. Das Judentum behält mittelalterliche Stammtypen und mittelalterliche Formen noch lange bei“ (85). Az épület alakítása függ a benne lefolyó istentiszteletől.

A zsinagóga architecturáját befolyásolja a beléje helyezett Bima (vulgo belamer) és az Áron a frigyszekrény, ahol a Tóra van elhelyezve. Vagy a Bima, vagy az Áron uralja a tért. A Bimán olvasták a Tórából, az Áron előit történt az előimádkozás. Tanítás és ima az istentisztelet két alkotó eleme. A zsinagóga eredetét a tanításnak köszöni, Ezra magaslatról olvasott fel a Tórából. Az ima dereka szintén tanítás, a Sema Jisráel, a hitvallomás, amely a Tórából van véve. Ezt csakhamar mindenkinek magának kellett olvasni, az olvasás benne van még a névben: קריאת שמע (vulgo Krisme). A nép imádkozni nem tudott, amiért még a misna korában a 18 benedikcióra, a Tefillát, az imát két katexochén az előimádkozó recitálta, a gyülekezet pedig csak Áment mondott az egyes benedikciókra. Ugyanez áll a Semát megelőző két és követő egy benedikcióról. Az istentisztelet tartalmáa tehát a tanítás, ez pedig az Almemorrol történik. A frigyszekrény adott az épületnek sacralis jelleget, mit idővel a kifejtett ima erősített. Alapjában a zsinagóga profán jellegű épület. Az Áron és a Bima mintegy küzdenek az elsőbbségért, oly küzdelem, amely mai napig tart a Bima elhelyezésében. Miután a közönség a Tóra felolvasását már nem értette, veszített eredeti jelentőségéből és mintegy kultusz-cselekménnyé, az ima részévé lett, egyesítették a zsinagógai tér két alkotó elemét. Mindez természetes öntudatlanul történt, azaz anélkül, hogy erről a cselekvő közönség zámat adott volna magának. Tudták azonban azt, hogy a Bima ősidők óta — természetesen kivételekkel — a zsinagóga közepén állott és így a konzervativizmus kérdése lett, hogy hol helyezték el a Bimát. A mi könyvünk részletesen tárgyalja e küzdelmet az ókortól kezdve. Szól még a lámpák elhelyezéséről és a zsinagóga egyéb berendezéséről. Mindezek befolyásolták a zsinagóga architecturáját. Főképen Nyugaton és a középkorban. A tér beosztása is tekintetbe jön: két hajó vagy terem. „In den beiden Typen der zweischiffigen Halle und des wenig gestreckten Saales bewegt sich die Entwicklung der synagogen Architektur des Mittelalters“ (126).

Volt-e külön zsinagógái építéset? Erre szerzőnk határozott nemmel felel.

Érdekes kérdés az, hogy mikor kezdték a templomot előcsarnokkal ellátni? Most „Polis” a közkeletű neve. Könyvünk tárgyalja a „Mikve”, a női fürdő kérdését is. Ez többnyire a zsinagógával volt összeépítve, a külön épület ujkori ujtás (148: Speyer és Worms).

Hosszu története van a női templomnak. Mi azt hisszük, hogy minden időben volt *női karzat*. A középkorban női zsinagóga egyáltalában nem volt. A 14. század előtt csak Wormsban volt biztosan női zsinagóga, amely a 13. században épült. A regensburgi, erfurti, rufachi, miltenbergi és bambergi zsinagógának nem volt női osztálya, a prágai Altneuschulhoz is csak a 17. században toldottak ilyet, ugyszintén a posenihez (132). Ebben az ujtásban a nőemancipáció kezdeteit szabad látni. A héberben néhány sajtóhiba van, mit itt feljegyezni nem érdemes. Egy pontról azonban kell pár szót mondanunk. Szerző helyesen kizíratosq miniatűrjeiből is követeztet. A 18. kép (95. lap) alá azt írja K. *Tórafelolvasás*. A kép fölött azonban héberül ez áll: „A családfo és háznépe olvassák a Hagádát”.

Budapest.

Dr. Blau Lajos.

A föld vallásai.

(*Die Religionen der Erde ihr Wesen und ihre Geschichte. In Verbindung mit Franz Babinger, Leo Baeck, Heinrich Hackmann, F. E. A. Krause, Karl H. Meyer, Friedrich Pfister, Günther Roeder, Albert Schott, Franz Rolf Schweder, Erich Seeberg, Otto Strauss dargestellt von Carl Clemen. Mit 136 Illustrationen. München, 1928. XII., 515 lap, nagy oktáv.*)

Miután évezredekig a vallást a tudósok tisztán felekezeti hovartozásuk szemüvegén át szendélték, a 19. század második fele óta kialakult a vallástudomány, a vallástörténet és a valláspszichológia, amelyek a szokásos polémia helyett, hogy enyhe szóval éljek, a vallások megértését tüzték ki első feladatokul. Megmarad minden hitfelekezetenek a maga theológiája, melléje sorakoznak az említett tudományzakok, melyek függetlenül vizsgálják a vallást, belevonva az összes létezőket és létezetteket egyaránt, tartózkodva a bírálattól és értékeléstől. Az illető hívek lelkületét kell megismerni, nem pedig a saját nézetet idegen vallásokra értéknérőül alkalmazni. Elég nagy számban vannak vallástörténetek, de oly átfogó és oly közérthető stílusban írt, mint a jelen mű, alig van még egy. Ez kiterjeszkedik a praehistorikus vallásra is, melyre eddig nem voltak tekintettel. A tudomány birodalma egyre szélesbedik. Amint a folklore a primitív népeket is bevonta kutatásai körébe, úgy tett a vallástudomány is.

Magasabb szemszögből mindezekben a demokratikus gondolat érvényesülését kell látni, amely az embert minden fokon, mint embert akarja megbecsülni és megérteni. Ez a jelen műben teljes mértékben mutatkozik, mivel tárgyilagosan adja elő a tényeket. Valamennyi dolgot elismert szakember tollából ered, melyekben meg lehet bízni. A mű céljához képest a nehéz tudományos apparátus elmaradt, de a mű azon épült fel.

A mű négy szakaszra oszlik, melyek a következők:

- I. A praehistorikus vallás.
- II. A primitív vallás.
- III. A népvallások (összesen 10).
- IV. A világvallások.

Világvallásnak négy van felvéve: A zsidóság (Baeck Leó berlini rabbi). A buddhizmus (Hackmann H. professzor). A kereszténység (Seeberg E. professzor). Az iszlám (Babinger F. prof.). Világos, hogy a sorrend kronológiai, a legrégebb a zsidó vallás. *Kuener*, a nagy bibliatudós, a hollandi Tudományos Akadémia elnöke, aki a maga korában elfogulatlan ember volt, hirdette és emelte érvényre azt a nézetet, hogy a zsidó vallás csak *népvallás*, a kereszténység ellenben *világvallás*. Hallgatója, néhai *Goldziher* Ignác, már akkor opponált, azt mondvá, hogy nemcsak a hívek száma adja meg a vallásnak a világjellegét. Két emberöltő után ez a felfogás a zsidó vallást illetőleg a keresztény világban is utat tört magának. A keresztény theológia jobbszárnya folytatja ugyan még polémiáját az anyavallás ellen, sajnós, hamar meg fog győződni, hogy a harcvonal eltolódott, hogy a *vallás negációjának frontján kell küzdenie*. Nemcsak az antiszemitizmus, hanem a zsidó vallás értékének leszállítása — hogy az igazságnak megfelelőbb, erősebb kitéltet ne használják — szintén aláassa a kereszténység fundamentumát. Az összes pozitív vallásoknak egységes, közös fronton kell a harcot végigharcolni. A vallástudomány és a valláspszichológia sem kedveznek a pozitív vallásoknak, minden vallás negatívoknak nagy, egyre szaporodó táboráról nem is szólva. A privilégiumok korszaka a szellem világában általában megszűnt, amióta az európai tudomány a klasszikus irodalmon felül a Kelet nagy kulturájával, a jelenlegivel és a múltal egyaránt, megismerkedett. Áll ez a vallásról is, meg kell érteni másokat is, legalább türelmet, sőt becsülést kell irántuk tanusítani. Ennek a követelménynek a jelen munka, melynek ismertetése és megértése, nem kritikája, a cél. Felvilágosítás, nem térítés.

A legterjedelmesebb szakasz a IV. és zsidó szempontból a legérdekesebb. A következő vallások tárgyaltatnak benne: a babilóniai, az egyiptomi, a kínai, az indiai, a perzsa, a görög és római, a kelta, a germán, a szláv, a japán. Az egyes vallásoknak engedett tér különböző, aránylag sok tér jutott a görög-római vallásnak (163—

233) és az indus vallásnak (95—145). Ezeknek a zsidó vallásra semmi befolyásuk nem volt, a görög és rómainak sem, noha a zsidó nép a görögökkel és rómaiakkal évszázadokon át politikai és társadalmi szoros kapcsolatban állott. *A zsidó vallás az egyetlen az ókori vallások között, melyre a hellenizmusz semmiféle befolyást nem gyakorolt.* A filozófia a gondolkozásra hatással volt, de a vallásra nem, csodás jele a mély és szilárd zsidó vallásos érzületnek és gondolkozásnak. De azért a görög-római vallás ismeretéből is esik fénysugár a zsidó vallásra, több azonban a babilóni, egyiptomi és perzsa vallásból. A zsidó nép mindhárommal töretlen népélete korában — a perzsával legalább a száműzés századától Nagy Sándorig (5—4. sz. előtt) — tartós összeköttetésben állt, midőn külső behatásokra még hajlammal bírt. A főniciai vallás, a Baalkultusz gyakorolta a legnagyobb és legtartósabb befolyást, de ez a vallás nincs könyvünkben külön tárgyalva. Az izraelita-zsidó vallás fensége a bab. és egypt. vallással való összehasonlítás világosságán ragyog a legfényesebben. Említést érdemlő hatás eddig csak Babilónia oldaláról lett kimutatva; pl. kalendárium, angyal- és hónapnevek. Az egyipt. hatás a zsidó nép kezdetei idején történt és nem szembeszökő, noha Mózes I. könyvében van néhány egyipt. szó és vonás. Legujabban Yahuda eddig meg nem jelent értekezésében héber szólásokban lát egyipt. eredetet, amely ténnyel a Genézis ősiségét vallja, ill. bizonyítja a modern bibliakritika ellenében. A talmud korában a *zsidó büvészet* mutat egyipt. hatást, mire ily című munkámban rámutattam, amint-hogy viszont zsidó hatás mutatkozik az egyipt.-görög *büvészpapyrusok*ban. A perzsa vallás hatásairól a zsidó vallásra már egész irodalom létezik.

Sok részletről lehetne beszélni, de csak egyet említek, amely mutatja, hogy az érintkezések mily mélyen fekszenek. Az egyipt. önéletrajzokban már a második évezredben, időszámításunk előtt a fejedelmek vagy a magas hivatalnokok a piramisok szövegeiben azt mondják, hogy a bűnöket, melyeket egymásután felsorolnak, nem követték el, ellenben ezt *állandóan állítják: »a gyengéket és örvényeket védtek, a mezteleneket ruházták és az éhezőknek enni adtak»* (64. lap). Ezer évvel később a Babilóniában élő próféta, miután a nép bűneit ostromozta, a bőjtöt magában elég vezeklésnek nem tartja, így folytatja: *»Ez a bőjt, melyet kedvelek: a gonoszság bilincseinek feloldását, a járom köteleinek felbontását. Szegj kenyeredből az éhezőknek, a bolygó szegényeket viadd házadba, ha meztelent látsz, ruházd fel és véredtől ne húzdj el»* (Ézsaiás 58, 6—7). Más formában ugyanaz a tartalom, sőt részben ugyanazok a kitételek. Egyiptomi mondások évezredek mulva még a babilóniai talmudban is megjelennek, miről incidentaliter bővebben nem szólhatok.

Budapest.

Dr. Blau Lajos.

A talmud és az orvosi tudomány.

(Héber nyelven.)

I. L. Katzenelson dr.-tól; Berlin 1928, 4° 400 oldal, 44, részben színes ábrával.

Szerző a gyógytannal nem is foglalkozik, hanem csakis néhány válogatott fejezettel, főleg a trephatannal. Itt hozza a talmud és Rasi szövegét és hozzáfűzi az ő orvosi és halachikus magyarázatait. Mindenütt nagy öntudattal és fölényvel beszél, mint aki azt hiszi, hogy a trephatanhoz csakis a modern orvos érthet. Mózes Szofer és hasonlók *»nem az ő baldóverjei, mert nem tudják a bonctant; J. Eibenschütz »hasból beszél: amit Rasi magyaráz, »az semmi«, sőt akárhány helyen okosabb akar lenni magánál a talmudnál is. Bevezetésül 80 oldalon át tárgyalja a modern bonctant, histológiát, élettant stb. ez pedig már magában teljesen elhibázott eljárás, mert itt nem a mai orvostudományra van szükség, hanem orvosi történelmi ismeretekre, miből pedig ebben a könyvben vajmi keveset találunk. Ami a trephatant illeti, részletes kritika részéről felesleges, mivel e tannal már bővebben foglalkoztam a »Gyógyászat« 1924. 4. sz. MGWJ. 1925. és »Hazofeh« 1926-ban írt munkámban, ahol a szerző által felvetett összes kérdéseket már én is felvettem és fejtegettem. A halachikusan képzett rabbi azok összehasonlításával hamarosan megállapíthatja, hogy kinek van igaza, a többi t. olvasóknak pedig itt ugyis minden mindegy lehet. Itt csak néhány pontra szorítkozom, melyek talán közérdeklődésre számíthatnak. Szerző könyvében grandiozus nézetként végig húzódik az a gondolat, hogy a tannaiták és első amorák azt vallották, hogy a trepha nem életképes és hogy *csakis külső* behatásra keletkezett elváltozások tehetik az állatot trephává, és *azért!* *»belső hiány nem hiány«*. Ellenben a késői amorák, Rabbától kezdve, azt tanítják, hogy a trepha életképes, hogy trepha akkor is, ha az elváltozás belső okból, betegség által jött létre, és *ennél-fogva* belső hiány, igenis hiány. Erre pedig kurtán azt mondod, hogy az ember nem tudja, nevesse-e rajta, vagy bosszankodjék. Ami bizonyítékot felhoz, az még súlyosabb kritika alá esik, mint maga a *»felfedezés«*, mely mellesleg mondván, ellenkezik az egész eddigi halachikus irodalommal: *»az ég által»* (Chul. 56. b.) azt jelenti, hogy betegség által; részlegesen tömszelve (reah atuma)-kóser; sőt ezen különleges taná érdekében még szövegjavítástól sem riad vissza, amennyiben Chul. 56 b²¹-ben a *»az ég által«* szót törli! Mentéggéül szolgálhat itt, hogy néhány modern theologus ugyanazt teszi: a helyett hogy javítanának tudásukon és logikájukon, inkább javítanak egvet — a szövegen. Orvosnak ugyan joga van tévedni halachikus dolgokban, de szerzőnk — mint már is látható — visszaél ezzel a joggal. De vannak vaskos orvosi tévedések is. Mint Maimuni, ő is azt állítja, hogy a bal szív nagyobb mint a jobb; ez pedig csak embernél állítja, hogy a bal szív nagyobb mint a jobb; ez pedig csak embernél állítja, hogy a bal szív nagyobb mint a jobb; ez pedig csak embernél állítja, hogy a bal szív nagyobb mint a jobb; sőt ha az embernél a van így, míg az állatnál mindkettő egyforma; sőt ha az embernél a*

jobb szív tulteng, akkor beszélünk ökörszívről. Ha pedig az üregek, a kamrák mindenhol egyformák, azt más helyen ő maga is kifejezetten hangsúlyozza. A talmud azt kérdezi: melyik a szív csöve? és azt feleli: a két tüdőszárny közti zsír (Chul. 45 b). Erre szerző azt írja, hogy mivel az aorta fala fehér, azért nevezetik zsírnak, mely szintén fehér, mert valóban semmi zsírja nincs! Mikor én a vágóhídra jártam és tanulmányoztam a szerveket, sehol sem láttam az aortát: megkérdeztem egyik állatorvos kollegámat, mire azt felelte: »íme ez a zsíradék a két tüdő között«, vagyis szakasztottan azt, amit a talmud mond. Késével eltávolította a zsíradék felső rétegét, és láthatóvá vált az aorta. A talmud ezen megállapítása nagyon sikerültnek mondható, mert így legjobban különböztethetjük meg a szabadon látható tüdő-ütfőrtől, melyet Maimuni a »szív csövé«-nek tart. Tehát a talmud itt jobban tudja a bonctant, mint az őt »magyarázó« modern ember-orvos. A gerincvelőről szóló tan alapjául azt veszi, hogy az 1—2 lágyékcsigolyáig terjed; ez pedig hamis, mert csak embernél van így (egyenes járása folytán), állatnál ellenben csorbíthatatlan a kereszt-csont utja ér, és csak ott kezdődik a cauda equina. Szerző minduntalan ócsárolja és szidja az ujkori rabbikat, mert nem tudják a bonctant, és íme kisül, hogy a legelemibb tényeket ő maga sem ismeri. A talmud szerint trepha, ha a nyelőcső belső rétege vörös, a külső pedig fehér. Ezt szerző lehetetlennek tartja és nyomatékosan kiemeli, hogy Maimuni nem is említi. Pedig nagyon is említi! persze eldugott helyen (h. sechitta VII. végén), de fel is sorolja a 70 trephafaj között (38. sz.). Rabbinak szabad tévednie halachikus kérdésben, mert hiszen ez az ő hivatása, de orvosnak már nem. Ami a természet-tudományban a tények ismerete, ugyanaz a halachában a »b'kiuth«: és akinek ez nincs, az vagy hallgat, vagy csak nagyon szerényen nyilatkozik, de fölünyes okoskodás nem vezethet jóra. Ime egy példa: Szerző imputálja a talmudnak azt a badarságot, mintha összetévesztené a levágot állatot az élővel, mintha mindkettőnél elhaltnak volna mondható az a szövetrész, mely beszúrásra nem vérzik! (Chul. 45 b); ennek a kulcsa pedig — mint már kimutattam — Niddah 55 a-ban lehet, t. i. elég volna a szövet száraz volta, és felesleges, hogy körömmel karcolható is legyen, ha azt látjuk, hogy élővel már a vérkeringés hiánya is a végleges szövethalált jelenti. De legjellemzőbb és legérdekesebb a következő: az egyik misna szerint elég, ha a májból marad valamicske, a másik szerint kell, hogy oliva nagyságu rész maradjon meg. Ezt az ellentmondást a talmud azzal oldja meg, hogy »az egyik R. Chija szerint, aki eldobta (mit?), a másik R. Simon szerint, aki mártással (és salátával) ette«. Itt szerzőnk élcelődik Rasi magyarázata fölött, mert hogy lehet a máj hiánya kóser csak azért, mert valakinek ez a szerv nem izlik? és hozzátézi, hogy várni kell egy rendkívül élszesű emberre (nagar bar nagar), aki ezt a relytélyes helyet megfajti. Nos hát, nehogy

engem ilyesfajta igazságtalan hirbe hozzanak, sietek kijelenteni, hogy ezt a talmudrészletet egy chedertanuló is megértheti. A talmudrabbik ugyanis a máját ép oly kevéssé szerették, mint e sorok írója, mert nem »hus«. R. Simon azonban mégis ette, mártással és salátával (hogy valamiképp le tudja nyelni), mert nagy életfontosságot tulajdonított ennek a szervnek, tehát nagy győgyerőt is (Organoterapia); ennek megfelelőleg követelte, hogy maradjon belőle egy oliva nagyságu darab, mert különben az állat életképtelen és trepha. R. Chija azonban eldobta, mert neki sem izlett, de életfontosságot és így győgyerőt sem tulajdonított neki, tehát kóser, ha csak valamicske marad belőle — az epehólyag elzárására. A mai kor fényesen igazolta R. Simont. A májban van vitamin — chajuthe és vészes vérszegénységnél egyedüli életmentő, de szegény betegek bizony különböző mártásokkal és salátával tudnak megbirkózni a napi 250 gr. főtt májjal! A baj itt onnan ered, hogy szerzőnk Rasit hiányosan idézi, pont a legfontosabbat hagyja ki! Ez a jelenség, mely másutt még sokkal súlyosabb formában ismétlődik (196₁₁ o.) arra kényszeríti az olvasót, hogy a szerző minden idézetét az eredetiben ellenőrizze. Teljesen elhibázott szerzőnek az az eljárása, hogy minduntalan beleinterpretál a trephatanba olyan természetegységeket, melyeket a talmud korában sohasem ismerhettek. A pontos kórbonctani leíráshoz tartozik: terime, szín, állomány, bérnök. De e négy közül a talmud mindig csak egyet tárgyal: külön a terimét (tüdő), külön a sziveket (tüdő, bélrendszer), külön az állományt (tüdő, gerincvelő) és külön a bennéket (vese), úgyhogy a modern orvosnak még csak sejtelve sem lehet, hogy mi mindent értekelt alatta, és ezt bizony maguk a talmudrabbik sem tudták. Szerzővel szemben nyomatékosan kiemelem, hogy a tüdő perforatiója nem légmell miatt volt trepha, mert hiszen légnyomásról még a középkor sem tudott. Ép oly hibás, mint merész szerzőnek a Misnán eszközölt az a szövegjavítása, hogy csak egy vese hiánya kóser, holott a vese pathológiája összevissza csak 100 éves. Fokozottabb mértékben áll mindez a bibliai és talmudi hőrbetegségekre. Én mint bőrgyógyász soha mégcsak meg sem kíséreltem ennek a kérdésnek a megfajtását. Csak annyi legyen itt megemlítve, hogy a Misna szerint a leprás beteg igenis részt vehetett a társas széderestén, tehát nem volt »töme« (Keriszósz 15 b, fent) és nem is félték tőle. Bizonyos továbbá, hogy a szülőnő tisztátalanságának nem volt egészségügyi háttere, mert hiszen ha trepha gyermeket szült, tiszta maradt. Igaz az is, hogy a trepha emberről szóló érdekes tant szerző teljesen mellőzi. Abrák közül a jók feleslegesek, a szükségesek részben hiányoznak (tüdő, szív) részben gyatrák. Végül írásmódok mint: Antrax, trichophiton, milliariis, bacillus, exfalliatus, Hürtl (következtesen), sinovialis, hipophisis, Diphteric stb. kedvezőtlen világot vetnek a — korrektor műveltségére.

A zsidó irodalom főirányai.

Dr. Friedman Dénes e címen kiadott jeles műve nem konvencionális irodalom-ismertetés, hanem — s ez benne az ujszerű — szellem-történet. Hogy úgy mondjam, a zsidó kultúra bölcselétének vázata, belső fejlődésének, jellegének föltárása. Keresi és megállapítja a genuin zsidó szellemiség mivoltát, lényegét. Hat korszak irodalmi termelésében mutatja be a zsidóság szellem-történetét. 1. A biblia, 2. a görögösség, 3. a hagyomány, 4. az arab-zsidó, 5. a rabbinizmus és 6. a nyugati hatás elemzésével. Találó helyes felosztás, mely megfelel a szokásos csoportosításnak.

Szerzőnek érdekes s eredeti szempontja, hogy a Bodnár Zsigmond hullámvonal-elméletét alkalmazza a zsidó szellem fejlődés-történetére: a termelésben való lendületnek és hanyatlásnak egymásra következő, szabályszerű váltakozását. Biblia, hagyomány, rabbinizmus: a hamisítatlan zsidó szellemiség és produktivitás. Görög, arab és nyugati hatás: idegenség, keveredés, kimerültség. Ez a beállítás meszterkelt s a korszakok lényegének, értékének méltatásában ellenmondásokra vezet. A világkultúrák befolyása, érvényesülése még nem vall elernyedésre, a népi erők fáradtságára. Ellenállhatatlan, spontán jelen-ség az, mint a népiségnek önmagát» revelálása, kiélése az irodalmi alkotásokban, melyeknek vegyi szétbontása, görácsövi vizsgálata során kiütközhetnek idegen motívumok, de ez a tény nem a néplelek meddő-sége, az ősi, speciális zsidó eszmei tartalom összezsugorodása, az egykor centrális jelentőségéből való kiszorulása. Hiszen pl. Philot is az erkölcsi egységesség s univerzalizmus fölényének tudata inspirálja. Az arab-zsidó kor termelése szintén produktív és zsidó, mert a vallás uralkodik benne, a biblia megigazolása a kor műveltsége, bölcselete alapján. Nem menekülés az idegenbe, hanem tudományos fejlődés. Hogy külső hatásra? De ez nem torzította, vagy sekélyesítette el az energiákat, sőt fokozott aktivitást jelentett: az eredeti készletnek új értékekkel való gazdagítását s ez által kulturhistoriai életképességét.

Ígaza van a szerzőnek, hogy a szentírás és a talmud a genuin zsidó szellem. Judea és Babilonia a — Vallás. Törvény és prófétizmus, ritus és etika. A tudományt és bölcselést az araboktól és Európától kapta a zsidóság. Örült neki, buzgón művelte vallása igazainak megdicsőítésére, aztán magáért az igazságért. A tudományok története, haladása sokat köszönhet a zsidó észnek. A tudományos gondolkodást nem Judea alapította meg, de azért becületükre válnak a kulturhistória mérlege; a zsidóság teremtvő géniusza adta a világnak a legtöbbet, a legnagyobbat: a tiszta egységesség hitét, az emberiség fogalmát, az igazságosság eszméjét, a tökéletesedést, messianizmus ideálját, az Erkölcs törvényeit.

Makó.

Dr. Kecskeméti Ármin.

TÁRSADALOM.

Az Országos Bizottság ülése.

Mikor az Országos Iroda illusztris elnöke, báró dr. Kohner Adolf, ezélt egy évvel magas és felelősségteljes tiszttségét elfoglalta, mindjárt székfoglaló beszédében körvonalazta azokat a célokat, melyeket maga elé tűzött és megjelölte azokat az eszközöket, melyek segítségével e célokat megvalósítani kívánja. A kongresszusi zsidóság szervezete, mely 1868-ban az egész magyar zsidóság számára készült, már megalkotása idejében sem volt tökéletesnek nevezhető, aminek okaira ezúttal nem kívánunk kiterjeszkedni. Azonban a kongresszusi szabályzat gondoskodott arról, hogy a legalább is minden három évben összeülő egyetemes gyűléssel oly törvényhozó és ellenőrző testületet teremtsen, melynek módjában lesz a felekezet szervezetét tovább fejleszteni, a változó viszonyokkal lépést tartani, a felekezeti életet figyelemmel kísérni. Az autonómia szükségképeni, elengedhetetlen correlativuma a parlament, a testületi szervezet, melyben az önkormányzat akarathatározását nyilvánítja és közegeit, hatóságait ellenőrzi. A kongresszusi szabályzat különös végzete volt, hogy tulajdonképen teljes hatályban sem a maga egészében, sem területileg soha hatályba nem lépett és épen azok a rendelkezések nem mentek át a gyakorlati életbe, melyek a legcélszerűbbeknek és legsikerültebbeknek voltak nevezhetők. Ilyen volt az egyetemes gyűlésre vonatkozó rendelkezés is. Hogy az elmúlt hatvan év alatt a kongresszus miért nem hivatott össze, annak számos oka van. Természetesen a legfőbb ok az volt, hogy a felekezet mindjárt az egységes szervezet megalkotása után kétfelé, sőt háromfelé szakadt, aminek megakadályozására az akkori kormány és országgyűlés semmit sem tett, sőt azt a legnagyobb mértékben elősegítette.

A kongresszusi szabályzatok II. része 62. §-ának megfelelő kényelmes magyarázatával a kormányok hosszú sora az

Országos Iroda és a kerületi elnökök számos kérelme, panasza és sürgetése dacára állandóan megtagadta az egyetemes gyűlés egybehívásához való hozzájárulást, arra is hivatkozván, hogy nem lehet szó egyetemes gyűlésről ott, ahol nincs egység.

Ekként a kongresszusi szervezet lassanként megmerevedett, a benne foglalt amúgy is inkább csak elméleti biztosítékok egymásután töredeztek le és a felekezetek autonómiaja sem egyházi, sem iskolai téren nem érvényesült. Mindenütt bizonytalanság, rendszertelenség, ellentmondás, szétszakadás kapott lábra és a kormányzat még ha nem is akarta volna, kénytelen volt a beavatkozás és intézkedés jogával élni.

Ez volt a helyzet a világháború kitöréséig. A felekezet legjobbjai belátták és átértékelték az állapotok tarthatatlanságát és méltatlanságát, de sajnos, tehetetlenek voltak. Elmondhatjuk, hogy az Országos Iroda volt az egyetlen biztos pont a zürzavárban és ehelyütt is hálával kell megemlékeznünk azon kimagasló férfiakról, akik a csupán közvetítő szervként elképzelt Országos Irodából az idők folyamán a felekezet egyetlen főhatóságát kifejlesztették és azt a kerületi elnökök ülésével együtt a kongresszus hatáskörét pótló intézménnyé építették ki.

Sem a világháború, sem az azt követő szomorú időszak nem volt alkalmas nagyobb kezdeményezésre. A háborút közvetlenül megelőző években megindult ugyan a nagy mozgalom az egységes autonómia kiküzdésére, de sajnos, ez a törekvés meghiusult. Az Országos Iroda hivatalosan nem vett részt ezen akcióban és így az 1912. évi nagygyűlés inkább csak az egyes hitközségek társadalmi jellegű mozgalma volt. A háború utáni években is volt ilyen »nagygyűlés«, mely a hitközségek szövetségét kívánta megalakítani, nem törődve a fennálló törvényes szervezettel.

Az Országos Iroda és a kerületi elnökök által egybehívott »Országos Bizottság« elődeiül tehát a fentebb érintett kísérletek nem tekinthetők. Hanem ilyen volt az Országos Bizottság, melynek létesítése a kerületi elnökök 1924. évi november hó 17-én tartott ülésén határozottan el oly rendeltetéssel, »hogy a trianoni békekötés folytán területi szempontokból és egyébként is hatályában gyengült törvényes szervezet érdekében az első autonómisztikus szervezkedésből eredő kongresszusi statutumoknak a fennálló szabályok alapján való átalakítását előkészítse; az Országos Bizottság feladata volna, hogy a kongresszus célszerű időpontban való egybehívása, az alakult választási szabályzat módosítása, valamint az e tárgyu javaslatainak az egyes községkerületek által való elfogadása és a

kormányhatóság által való jóváhagyása iránt a szükséges intézkedéseket tegye meg.«

Az Országos Bizottság azonban különböző, e helyen részletezni nem kívánt sajnálatos okokból nem oldhatta meg a reá bízott feladatokat és így működése inkább csak az országos intézmények létének biztosítására irányult.

Az Országos Iroda ujonnan választott elnöksége a kerületi elnökökkel egyetértésben azonban újból napirendre hozta az Országos Bizottság eszméjét. A felekezet mai zilált állapota, a gazdasági elromlás, a hitélet sülyedése, a kis hitközségek lassu sorvadása, a hitközségi alkalmazottak nyugdíjbiztosítása, az elpusztult Közalap regenerálása és főként a szervezeti reformok eszközzésének sürgőssége mind cselekvésre készítette. A kerületi elnökök ülése 1928. április 22-én határozta el egy a kerületek kiküldötteiből alakítandó Országos Bizottság létesítését. E határozat folytán az Iroda elnöksége megkezdte a bizottság szervezésére irányuló munkálatokat és a kerületi elnökök 1928. december 4-iki ülésükön az Országos Bizottság ülését 1929. február 19. napjára tüzték ki. A bizottság tagjai az egyes kerületek javaslatára a kerületi elnökök ülésétől kapták meghívó levelüket és így ezen testület kongresszus hiányában a felekezet alkotmányos szervének tekinthető, mely egyesíti magában a magyar zsidóság egyházi és világi kitünőségeit. A bizottság ülésének tárgysorozata az összes aktuális kérdéseket felölelte; a szervezeti kérdéseken kívül a vidéki kishitközségek megmentése, a vallásoktatás egységesítése és elmélyítése, a vagyonválsági földjuttatás, a Közalap felújítása, a rabbik és hitközségi tisztviselők nyugdíjállítása, a rabbi- és tanítóképző intézetekkel kapcsolatos internátus létesítése és a zsidó diákok szerepeltek a tanácskozási programján.

A közbefjött forgalmi akadályok miatt az országos konferencia csak március 12-én ültetett össze. A bizottság 200 tagja közül 160-an jelentek meg, ami egymagában is mutatja, mily jelentőséget tulajdonított a magyar zsidóság egyeteme ezen testület tanácskozásainak. A kultuszminisztériumot dr. *Petri Pál* politikai államtitkár, dr. *Tóth István* helyettes államtitkár és dr. *Gerlóczy Károly* miniszteri tanácsos képviselték. Dr. *Hevesi Simon* vezető főrabbi fenkölt eszmemenetű, magasszámvalású megnyitó imában kérte az Örökkévaló áldását a Bizottság munkásságára.

Báró dr. *Kohner Adolf* megnyitó beszédében rámutatott a megoldandó feladatokra, vázolta a Bizottság megalakulásának histórikumát. Részletesen foglalkozott a szervezeti kérdésekkel, megjelölve azon közjogi lehetőségeket, melyek e tekintetben nyitva állanak.

Külön kiemelte az elnök az orthodoxiával való békés együttműködés fontosságát is és végül a mexikói és oroszországi vallásszűkítésekkel szemben a vallásszabadság nevében kifejezést adott a magyar zsidóság tiltakozásának.

A nagy tetszéssel fogadott megnyitó után általános várakozás mellett a Szegeden hivatalosan távol lévő kultuszminiszter képviseelő dr. Petri Pál államtitkár a következő beszéddel üdvözölte az Országos Bizottságot:

»Tisztelt Országos Bizottság! Méltóztassanak megengedni, hogy a hivatalos ügyekben Szegeden távollévő kultuszminiszter ur helyett igaz örömmel és nagybecsüléssel én üdvözöljem a most összeülő Országos Bizottságot. (Éljenzés.)

Tudomásom szerint 1868. óta a magyar kormány képviselői nem szólhattak hivatalosan az izraelita felekezet szerveihez. Az utolsó, aki szólt, Eötvös József báró, a legideálisabb államférfiu, a legnagyobb magyar kultuszminiszter volt. (Ugy van, ugy van.) Igazán lehetetlen helyzetbe kerülnek, ha én, mint az ő utóda kívánnék itt felszólalni. Sajnos, azonban, a mai országos gyűlés hatásköre, célja, szűkebb keretek között van megállapítva, mint annak idején, az 1868-ban ülésező egyetemes gyűlésé. Akkor báró Eötvös is azt remélte, hogy az egyetemes gyűlés minden magyarországi izraelitára egyaránt kötelező lesz és mindenkit befogadó országos autonóm szervezetet fog megalkotni. Felejthetetlen szavakkal adott akkor kifejezést annak a reményének, hogy ez a szervezet olyan lesz, mely biztosítja az izraelita felekezet autonómiáját és ugyanolyan szabadságot biztosít neki vallási és iskolai ügyeinek intézésében, mint ezt a hazában bármely más felekezet élvezi.

A vallásszabadságot, a jogegyenlőséget lángoló szavakban hirdető e szónok után — azt hiszem — nehéz volna ezekben a keretekben felszólalnom. De a mai ülésnek egészen mások is a céljai. Én azonban azt hiszem, hogy ha ennek a gyűlésnek keretei szűkebbek is, lehet, hogy határozatai épen olyanok, sőt talán még termékenyebbek lesznek, mint annak a nagy célokat maga elé kitűző kongresszusnak határozatai. Hiszen egy tanácskozás eredményei nem a kitűzött célok nagyságától, hanem attól függenek, hogy mennyit fog azokból az életbe átültetni és megvalósítani. (Ugy van.)

Meg vagyok győződve róla, hogy ezek a szép célok a kongresszusi szervezet azóta mutatkozó hiányainak pótlása, korszerű átalakítása s — amire különösen nagy súlyt helyezünk — a rabbi- és tanítóképzés átalakítása és megfelelő biztosítása, a hitfelekezeti alkalmazottak jogviszonyainak, különösen nyugdíjügyeinek biztosítása és — ami állami szempontból is fon-

tos — az egész hitélet mélyítése meg is fog valósulni. (Élénk helyeslés és taps.)

Mélyen tisztelt Uraim! Ezt állami szempontból is fontosnak tartom, mert báró Eötvös József már 1869-ben kifejtette, hogy mit köszönhet a magyar hazá a magyarországi zsidóságnak és ecsetelte a zsidóság lángoló hazafiasságát. Azóta hatvan év folyt le és én tanubizonyoságot tehetek az én szerény szavammal, hogy a vallásos zsidóság nagy értéket biztosított a magyar kulturának. (Éljenzés és taps.) A magyar tudományosság, a magyar művészet, a magyar közélet és a magyar gazdasági élet terén úgy külföldön, mint itthon a hitvallásos zsidók is nagyban hozzájárultak munkájukkal az elért eredményhez és becsületet szereztek a magyar névnek. (Éljenzés és taps.) Meg vagyok győződve, hogy az a nyilatkozat, mellyel Eötvös József felszólalását befejezte, most is megállja helyét és én is hangsúlyozom, hogy azért is kívánok szerencsét az Önök munkásságának, mert meg vagyok győződve róla, hogy az Önök munkássága és tanácskozásai nemcsak a hazai izraelita felekezetnek, hanem a magyar hazának is javára fognak szolgálni. (Éljenzés és taps.)

A kultuszkormány általam, Tóth István és Gerlóczy barátaim által nemcsak a legélnékbb figyelemmel fogja kísélni az Önök tanácskozásait, hanem amennyiben csak anyagi helyzetünk megengedi, mindent el fogunk követni, hogy azok minél teljesebb mértékben az életben is megvalósuljanak. (Élénk helyeslés és taps.)

Méltóztassanak megengedni, hogy rövid felszólalásomat azzal a szent áldással fejezzem be, amely minden vallásos ember lelkében kell, hogy éljen, amit Mózes mondott, amikor kérte a Mindenhatót, hogy áldja meg Önöket az Ur, és könyörüljön Önökön, fordítsa az Ur orcáját Önök felé és adjon Önöknek békességet.

E mondással fejezem be felszólalásomat és Isten áldását kérem az országos gyűlés tanácskozásaira. (Lelkes éljenzés és taps.)»

Lelkes, szünni nem akaró taps és éljenzés fogadta a kultuszminiszter illusztris képviselőjének kimagasló jelentőségű beszédét, melynek befejezését a bizottság tagjai állva hallgatták végig. Mint az államtitkár ur megállapította, a magyar kormány képviselői 1868. óta nem szólhattak hivatalosan a magyar zsidóság képviselőihez; hozzá tehetjük ehhez, hogy az elmúlt szomorú idők alatt a magyar zsidóságról, annak hazafiasságáról és a nemzet egyetemét szolgáló munkájáról ily hangon, ily megértéssel és elismeréssel soha nem beszéltek felelős kormányférfiak. Helyesen mutatott rá dr. Dési Géza képviselő,

hogy ha másért nem, ezen felszólalásért is érdemes volt egybe-hívni az országos konferenciát. A beszédnek az ad különös, történelmi jelentőséget, hogy az, mint a kultuskormány hivatalos megnyilatkozása hangzott el és úgy a belföldi, mint a külföldi sajtó ily értelemben méltányolta azt.

Méltán idézte fel *Petri* államtitkár megdicsőült báró *Eötvös* József emlékezetét; az a beszéd, mellyel az Országos Bizottságot, és vele együtt a magyar zsidóságot üdvözölte, méltó volt a halhatatlan miniszter szavaihoz, melyek 1868. december 14-én Pest vármegye székházában az egyetemes gyűlés megnyitása alkalmából elhangzottak.

* * *

A napirend első pontja a szervezeti ügyek megvitatása volt. Dr. *Gábor* Gyula, a Pesti Izraelita Hitközség tudós, nagyérdemű főtájkára nyitotta meg a tanácskozásokat, nagy-szabású, a szervezet minden jelentős kérdését felöllel elab-orátumával. Részletesen foglalkozott a probléma alapvető közjogi vonatkozásaival, kiemelve, hogy a magyar zsidóság a kongresszusi bázisról, mint egyetlen törvényes alapról, le nem mondhat, attól el nem térhet, ennél fogva a szerves nagy reformok csupán az előzetes választások megejtése után egybe-hívandó kongresszus által valósíthatók meg.

Addig is azonban, míg ezt a nagy alkotmányozó munkát elvégezhetjük, feltétlenül szükséges a halasztást nem tűrő kisebb terjedelmű módosítások és javítások előkészítése és megvalósítása. Erre az Országos Bizottság, mint a felekezet egyetemét reprezentáló testület, van hivatva, épügy, mint az új kongresszusi választási szabályzat megalkotására. A kisebb reform előkészítésével, valamint a választási szabályzat megalkotásával egy külön szervezeti albizottság volna megbízandó, mely javaslatát az Országos Bizottság ujonnan egybehívandó plénuma elé terjesztené letárgyalás végett. Részletesen tárgyalta ezután dr. *Gábor* Gyula azon legfontosabb kérdéseket, melyek az ugynevezett kisebb, póttatutum keretében volnának megoldandók. Ilyenekül jelölte meg Csonkamagyarország új községkerületi beosztását, az adózás megfelelő szabályozását, a községkerületek és különösen a központi főhatóság budget-jogának kellő kiépítését. Tüzetesen foglalkozik az elaborátum az egyházi bírások korszerű megszervezésével és az országos intézmények fentartásához való felekezeti hozzájárulások biztosításának hatékonyabbá tételével megfelelő végrehajtási jog megadása által.

Dr. *Gábor* Gyula nagy tetszéssel fogadott alapvető tanulmányának felolvasása után dr. *Endrei* S. Henrik szólalt fel a

szervezet kérdéséhez, lényegében teljesen egyetértve dr. *Gábor* Gyula fejtegetésével és indítványával. Részletesen foglalkozott az új status quo hitközségek alakulásának lehetőségével. Igen fontosnak tartja az új hitközségek kritériumainak pontos meghatározását és a rabbik jogállásának megfelelő szabályozását.

A kiváló szakértelemről tanuskodó előadás után dr. *Krón* Ferenc, a X. községkerület érdemes elnökhelyettese, terjesztette elő az általa készített alkotmánytervezet főbb intézkedéseinek indokolását. Felszólalásának a rabbik jogkörét tárgyzó része élénk vitára adott alkalmat, melyben dr. *Gulyás* József és jánosi-i *Engel* József, a X. községkerület elnöke, vettek részt.

Dr. *Csobádi* Samu felszólalásában azt fejtegette, hogy a most sorra kerülő reformnak lehetőleg tágkörűnek kell lenni. Többek felszólalása után az elnök a szervezeti kérdések feletti vitát berekesztette.

A tanácskozás napirendjének második pontja a vallás-oktatás egységesítése és elmélyítése volt. Tudvalévöleg az Országos Iroda kezdeményezésére ezeltől mintegy 25 évvel külön erre a célra szervezett bizottság tárgyalta e kérdést. A szakbizottság munkásságának eredményeként az Országos Iroda kiadásában 1906-ban megjelent a Magyarországi Izraeliták Vallásoktatásának Egyetemes tanterve, amely azonban teljes egészében nem érvényesülhetett. Az elmúlt közel negyedszázad tapasztalatai szükségessé tették, hogy a vallásoktatás nagyfontosságú ügye újból revízió alá vétessék, a tananyag, a változott viszonyoknak megfelelőleg újból megállapíttassék és gondoskodás történjék arról, hogy a tanterv a való életbe mindenütt átmenjen.

A távollévő dr. *Bernstein* Béla főrabbi helyett dr. *Kálmán* Ödön főrabbi szólalt fel elsőnek a tárgyzóhoz, aki rámutatott a vallásitanítás és a vallásos nevelés fogyatékoságaira, amit a felekezet legfájdóbb sebének érez. Teljes a fejtelenség, a szét-huzás, a rendszertelenség. Javasolta, hogy a vallásoktatás kérdésének megvitatására külön albizottság küldessék ki, mely oly tervezetet dolgozzon ki, melyben az egységes tanterv, az intézményes tanfelügyelet, a hitoktatóképzés nagy kérdései megoldást nyernek.

Ezután a Pesti Izr. Hitközség nagytudomány, érdemes tanfelügyelőjének, dr. *Munkácsi* Bernátnak, felszólalása következett. Kiemelte, hogy a szakkörökben nincs eltérés a vallásoktatás tárgyai tekintetében, csupán a tananyag mennyisége és felosztása vitás. Ez okozza aztán az egyes hitközségek közti eltéréseket, az elemi iskolai heti óraszám, a középiskolai bibliai

tananyag, valamint a vallásos eszmék és intézmények összefoglaló tárgyalása tekintetében. A maga részéről csatlakozik dr. *Kálmán Ödön* indítványához és igen helyesen hangsúlyozza annak szükségességét, hogy a tanterv alkalmazása minden hitközségre nézve kötelezővé tétessék.

Dr. *Friedman Dénes* főrabbi igen értékes felszólalásban vázolta az albizottságra háruló feladatokat. A tantervnek fel kell ölelnie a bibliának eredeti szövegben való ismeretét, a liturgia kimerítő oktatását és a zsidó vallás történetének és irodalmának tanítását is. A bibliai fordítás azért vallott ugyszólván mindenütt csodót, mert a heti két óra a hittanításra távolról sem elegendő. Az is felette viasz helyzet, hogy számos helyen a hitoktatók kisebb képzettséggel bírnak, mint a tanítványok. Az albizottság foglalkozék a tanterv, a képzés, a tanügyi főhatóság, az egységes tankönyv és metodika és végül a tanárképző kérdésével.

Siógárdi Zöldi Márton vezérőrnagy érdekesen számolt be azokról a tapasztalatokról, amiket mint a Pesti Izr. Hitközség iskolaszékének tagja szerzett. Beszéde révén kiemelte annak nagy fontosságát, hogy a világháború zsidó hősi halottainak emléke megfelelő módon megőrkíttessék.

Kálmán Elek javasolta, hogy az összes iskolafajokra kiterjedő hitoktatási tanterv és módszertani utasítás állapíttassék meg. Szerinte országos hitoktatóképző intézet volna szervezendő, végül nagyon helyesen a felekezetenk tanügyi téren a többi egyházakkal való egyenjogúsítását sürgette.

Dr. *Pfeiffer Izsák* főrabbi azon okokat részletezte, melyek az eredményes vallásoktatást lehetetlenné teszik. Ilyenek az engedélyezett heti két óra elégtelensége és a családi környezet vallástalansága. A vallásoktatás munkájának a családban kell megkezdődni.

* * *

A konferencia második napján dr. *Szabolcsi Lajos* tartotta meg nagyszabású előadását a zsidó diákügyekről. Ismertette a kérdés történetét és a belföldön tanulmányaikat végző egyetemi hallgatók segélyezésének szervezetét. Számítása szerint 1200 főre tehető a magyar egyetemeken tanuló ifjak száma, akiknek előmenetele szinte kivétel nélkül kitűnő. A külföldön tanuló ifjak sorsában jelentős fordulatot jelent az 1923. év, amikor *Mussolini* törvényben biztosította a magyar zsidó egyetemi hallgatók részére a tandíj- és vizsgadíjmentességet. Az Országos Bizottság tagjainak lelkes tapsa és éljenzése mellett róta le a felszólaló a magyar zsidóság hálás köszönetét az olasz nemzettel és a külföldi nagy zsidó testületekkel szemben, melyek, élükön az *Allianceszal* és a német *Centravereinnal*, idegenbe szakadt fiainkat támogatásban részesítik.

A külföldön eddig mintegy 1450 oklevelet szereztek diákjaink, akiknek legnagyobb része külföldön helyezkedett el, megbecsülést szerezve a magyar és zsidó névnek.

Dr. *Blau Lajos* indítványára az Országos Bizottság elhatározta, hogy mindazon külföldi testületeket, melyek idegenben kényszerült diákjainkat segélyezik, átiratilag üdvözlő, köszönetmondva nekik áldozatkészégükért.

Ezután dr. *Dési Géza* országgyűlési képviselő méltatta dr. *Petri Pál* államtitkár beszédének politikai jelentőségét; úgy látja, hogy a zord tél már elmúlt rólunk, utban van a tavasz, a magyar zsidóság kikeletje, ennek volt hirdetője az államtitkár is. A magyar zsidóság a nagy revízió munkájából kiveszi a részét; a külső revíziót azonban csak akkor érhetjük el, ha a belső viszonyokat is revideáljuk, ha visszaállítjuk a jog, erkölcs, igazság és szeretet régi belső határait, ha elszakított testvéreink látni fogják, hogy itt több igazság, több jog van, mint máshol.

Blum Ödön miniszteri tanácsos indítványára elhatározta a bizottság, hogy a magyar nemzet nagy barátját és diákjaink istápolóját *Mussolini* olasz miniszterelnököt üdvözölni fogja.

Dr. *Mezey Sándor* a Közalap felújítása érdekében emelt szót. Nagyszabású, emelkedett hangú előadás keretében vázolta a magyar állam ezeréves fennállásának emlékeztetere a hálás magyar zsidóság által létesített alap keletkezésének történetét. Annak idején a felhívás kibocsátása után 879.542 koronát ajánlott fel a felekezet az alapítvány megteremtésére; ezenkívül volt még több alapítvány, köztük egy kétszázézerkoronás is. Hol vannak ma már azok a nemeslelkű, áldozatkész, megértőszívű zsidó családok utóda! Eltűntek, jórészen elpártoltak tőlünk. És hová lettek a nagy férfiak, akik a múlt század végén a magyar zsidóság vezetői voltak! Kidőltek lassanként báró *Hatvány Sándor*, báró *Kornfeld Zsigmond*, *Schweiger Márton*, *Kohner Zsigmond*, *Wahrmann Mór*, *Weisz Berthold*; elköltözött már a helyükbe lépő újabb nemzedék, báró *Ohrenstein Henrik*, mucsinyi *Wohl-Rumi Adolf*, *Baumgarten Lajos*, báró *Dirsztay Béla*, báró *Weiss Manfréd*, a patriarcha *Mezei Móric* és a magyar zsidóság nagy vezére, dr. *Mezey Ferenc* is.

A Közalap feladata szegény hitközségek támogatása, rab-bijaik és egyéb alkalmazottaik segélyezése, ösztöndíjak és pályadíjak adományozása, iskolák létesítése volt.

Feladatának mindvégig megfelelt, gyámolította a fiatal tudósokat, művészeket, írókat, magyar iskolát emelt az elmaradt Máramarosban; a Ludovika Akadémiánál 150.000 aranykoronát helyezett el honvédtisztek nevelése céljára. Évente 40.000 koronát juttatott a felekezet rászoruló intézményeink.

A háboru utáni nagy pusztulásban odaveszett a Közalapnak záloglevelekben és hadikölcsönben elhelyezett vagyona is.

Elérkezett azonban az ideje annak, hogy tíz évvel a háboru befejezése után a magyar zsidóság újból felépítse ezt a nagy-szerű rendeltetésű alapot. Intézményeink, hitközségeink, szegény küzködő papjaink, éhező ifjúságunk mind-mind rá vannak utalva a támogatásra, a gyámolításra. A Közalap felújításával a magyar zsidóság újra jelét adja élni akarásának, életképes-gségének.

Lelkes éljenzés és taps jutalmazta a felszólalót, akinek legszebb jutalma bizonyára az volna, ha tehetős testvéreink tettekkel is tanujelét adnák a zsidóság ügye iránti szeretetüknek.

Báró *Köhner* Adolf mondott ezután köszönetet a szép tanulmányért. Bölcs szavakkal fejtegette, hogy nem lehet, de nem is szabad mindent másoktól, az államtól várni. Egy közületben kell lenni annyi erőnek, önéretnek, annyi áldozat-készségnek, hogy első sorban megkísérli, miként volna lehetsé-ges saját eszközeiből segíteni önmagán. A magyar zsidóság nem lehet kolduló szerzet.

A gyűjtést 10.000 pengővel nyitotta meg az Országos Iroda illusztris elnöke és remélhető, hogy példáját igen számo-san fogják követni.

* * *

A napirend következő tárgya a vidéki kis hitközségek meg-mentésének nagy problémája volt. Dr. *Winkler* Ernő nagy-kamizsai főrabbi részletes statisztikai adatokkal alátámasztott, kimerítő referátumban tárgyalta a magyar (és általában a közép- és nyugateurópai) zsidóság ezen sordöntő kérdését. Az utóbbi évtizedek gazdasági fejlődése, amihez még a falusi zsidó lakosság létfeltételeit megsemmisítő szövetkezeti mozgalom, a forradalmak és egyéb körülmények járultak, fokozatosan elnéptelentették a falusi hitközségeket; a viszonyok mindinkább a nagyobb városokba kényszerítik a zsidóságot. Ezzel sajnos, karöltve jár a falusi zsidó családi kör vallásos hagyományainak pusztulása. A hitélet dekadenciája nem tagad-ható. De megdöbbentő a visszaesés a zsidóság természetes gyarapodásában is; 1900-ban 1.000 lélek után 164 lélek volt a normális gyarapodás, 1920-ban már csak 124, *1926-ban nem egészen 1!* Ezzel szemben az utolsó években országos viszony-latban a természetes szaporodás 7 és 11 között ingadozott. Az 1921. évben a zsidóság arányszáma országos viszonylatban 5,9% volt, azonban ez a szám az 1927. évben már 5,6%-ra csökkent. Az egyke és egyse szomoruan pusztít, a kitérések és a vegyes házasságok romboló hatása is jelentkezik. Helyesen

emelte ki az előadó, hogy az egyke nem gazdasági, hanem erkölcsi kérdés.

A születések magyarányu csökkenése mutatkozik az elemi iskolai tanulók országos arányszámában is; szemben az 5,6%-os lakossági arányszámmal, a zsidó elemi iskolai tanulók az összes elemi iskolai növendékeknek kb. 3%-át teszik ki. A háboru előtt Nagymagyarországon 416 zsidó iskola volt, köztük 228 államsegélyes. Jelenleg 160 iskolánk van; ezek közül 1922 óta 76 iskolától vonatott meg az államsegély a csekély tanulói lét-számra való hivatkozással. A magyar zsidóságnak szent köteles-sége az iskolák fenntartása és a középiskolai hitoktatásnak Talmud Tórák felállításával való kiegészítése.

A hives lelki gondozása ijesztő képet mutat számos helyen. Legalább 41 azon önálló hitközségek száma, ahol a fennálló jogszabályok ellenére a rabbiállás nincs betöltve. Ezek között vannak 150—180 nagyrészt jómódu adófizetővel bíró anya-könyvi kerületek, melyek kicsinyes anyagi szempontból nem töltik be a rabbiállást. Az 1885. évi anyakönyvi rendelet köte-lezővé teszi anyakönyvvezető rabbi alkalmazását; a rendelet végrehajtása minden esetben sürgetendő és az ott megírt sanctió — a kerület önállóságának megszüntetése — alkalmazandó volna.

A szétszórt falvakban élő családok gyermekeinek hitok-tatása vándortanítók alkalmazása útján valósítandó meg. Sürgeti az előadó a nyári szünidőkre rabbielöltek kiküldését a lelkileg magukra hagyott hitközségekbe. A hitoktatás nívója igen sok kívánni valót hagy hátra minden fokozaton. Minél számosabb önálló hitoktatói állás volna szervezendő a kultuszterárc terhére, amióttal a hitközségek tehermentesítése volna elérhető. A fel-állítandó tanítónőképző intézet rövidesen éreztetné jótékony hatá-sát. A zsidó nőt be kell vonni a vallásos életbe. Sürgős feladat a belmisszió kiépítése. A rádió útján igen szép eredményeket lehetne elérni a vallásos ismeretek és a zsidó tudományok népszerűsítése terén. Részletesen foglalkozott az előadó azokkal a teendővel, melyek a vallásos élet elmélyítését volnának hivatva elősegíteni és amelyek elsősorban — más egyházak mintájára — a zsidó nőegyletekre, társadalmi és kulturális alakulatokra várnak. A zsidó közélet jellemének teljesen át kell alakulni, másrészt a felekezeti hatóságok oly jogkörrel ruházandók fel, melyek a vallásos intézmények fenntartására szükséges anyagi eszközök behajtását biztosítják. A nagy alaposággal kidolgozott tanulmány más hatást tett az Országos Bizottság tagjaira. Az Országos Iroda és a vidéki hitközségek ügyeinek albizottsága bizonyára értékelni fogja az elhangzott javaslatokat

és oda fog hatni, hogy azok a gyakorlati életben minél előbb, minél nagyobb terjedelemben hatékonyá váljanak.

Fodor Mór, a XI. községkerület érdemes titkára, mint a vidéki kis hitközségek alapos ismerője szintén behatóan foglalkozott a kérdéssel. Az anyahitközségekre a jövőben azon feladat hárul, hogy a rabbisági kerület vallási szükségleteinek kielégítéséről is gondoskodjanak. A rabbisági kerületek jelenlegi területi beosztása megváltoztatandó, mert a viszonyok az 1885. évben történt rendezés óta teljesen megváltoztak, a vidéki kis hitközségek elnéptelenedtek. Fejérmegyében pl. ötven olyan hitközség van, ahol egy-két-három zsidó család él teljesen vallási elhagyatottságban. Hasonló a helyzet az ország számos más vidékén. Ezen családok gyermekei nem részesülnek vallásoktatásban; a kiküldött kérdőívekre beérkezett válaszok közül nem egy akként szól, hogy a hitoktatást a katolikus, vagy protestáns lelkész látja el. A felszólaló ezután az orvoslás eszközeivel foglalkozott. Gyökeres változás csak a felekezet anyagi dotációjának megfelelő rendezése után remélhető.

Dr. Pfeiffer Izsák monori főrabbi propaganda bizottságok szervezését sürgette. Meg kell adni annak lehetőségét, hogy a kerületi rabbi az ellenőrzést minden kis faluban gyakorolhassa. Ma sok helyen be sem eresztik a rabbist.

Dr. Wallenstein Zoltán pécsi főrabbi lelkes szavakkal hívta fel az Országos Bizottságot a vidéki kis hitközségek megmentésére. A hatvanas év előtti ideológia elmúlt, gyökeres rendszer-változásra van szükség. Ezt ma már nemcsak a rabbik, hanem a helyzet tarthatatlanságát belátó világi vezetők is belátják. Intézményesen emelni kell a rabbiállás tekintélyét.

Dr. Waldmann Lajos és dr. Spitzer Mór, Kell Dezső és dr. Junger Mózes zalaegerszegi főrabbi érdekes és tanulságos felszólalásai után az elnök berekesztette a vitát. Indítványára az Országos Bizottság öt albizottságot küldött ki azon rendeltetéssel, hogy az elhangzott beszédek és benyújtott indítványok alapján kidolgozott érdemleges javaslataikat terjesszék az annak idején újból egybehívandó plénum elé. Az idő rövidege miatt több fontos tárgy nyilvános megvitatása elmaradt, így a nyugdíjintézet és az internátus kérdése is. Reméljük, hogy ez nem fog ártani az ügyeknek és az albizottságban történt alapos előkészítés kezésedni fog a szakszerűségről és a teljes sikerről.

A szervezeti albizottság elnöke báró Kohner Adolf, társelnöke dr. Eulenberg Salamon lett. Az Országos Bizottság által választott tagokon kívül hivatalból tagjai ezen legfontosabb bizottságnak a községkerületi elnökök és elnökhelyettesek. Az Országos Rabbiegyesület elnöksége öt rabbi, a pesti i. z. hitközség további két világi tag kiküldetésére kéretett fel.

A vallásoktatás és tanügyi albizottság világi elnökévé dr. Kecskeméti Adolf, egyházi elnökévé dr. Blau Lajos választattak meg.

A pénzügyi albizottság elnöke dr. Glücksthal Samu, társelnöke Székely Ferenc, a nyugdíjintézeti albizottság elnöke Sándor Pál, társelnöke dr. Kriszhaber Adolf, végül a vidéki hitközségek albizottságának világi elnöke dr. Dési Géza, egyházi elnöke dr. Löw Immánuel lettek.

Ez utóbbi albizottságba a választott tagokon kívül minden kerületi elnökség egy-egy tagot delegál, míg a nyugdíjintézeti albizottságba az Országos Rabbiegyesület fog három rabbist kiküldeni.

Kimondattott, hogy minden albizottság kiegészítheti magát oly szakértőkkel, akik az Országos Bizottságnak nem tagjai.

* * *

A választások megejtése után báró Kohner Adolf elnök tartotta meg záróbeszédét. Köszönetet mondott a bizottság tagjainak és az előadónak a zsidóság javára végzett munkájukért. Különös melegséggel üdvözölte dr. Gerlóczy Károly miniszteri tanácsost, aki évtizedek óta a zsidó ügyek irányítója a kultuszminisztériumban és aki böles és tapintatos működésével ezen valóban nehéz ügykörben áldásos eredményeket ért el, nagy hálára kötelezvé a magyar zsidóságot.

Az elnök végül a Bizottságot és minden jóérzésű magyar zsidót arra kért, támogassák az Irodát azon törekvésében, hogy a felekezet összes tényezőivel egyetértésben dolgozhasson a jobb és szebb jövőért.

A zajos tetszéssel fogadott elnöki zárás után általános figyelem közepete dr. Gerlóczy Károly miniszteri tanácsos emelkedett szólásra. A szeretet és bizalom megnyilvánulását azzal iparkodik meghálálni, — ugymond — hogy első akar lenni törvényben biztosított jogaink védelmezésében, igazságunk győzelemre juttatásában. Nem nehéz a minisztériumnak sikert felmutatni, ha egy felekezetnek olyan kiváló vezető férfiai vannak, mint a magyar zsidóságnak. A kormány nevében őszinte köszönetet mondott azokért az ideális, nemes, nagyszerű cselekedetekért, melyeket ők a nemzet, a haza és a felekezet érdekében végeztek. Azzal a kívánsággal fejezte be felszólalását a vallás- és közoktatásügyi miniszter nevében, vajha sikerülne az összes tényező buzgó működése mellett szeretett hazánkat és az izraelita felekezetet egy szebb jövő felé vezetni.

A kultuszminisztérium kiváló képviselőjének nagyjelentőségű nyilatkozata mély benyomást tett az egybegyűltekre. Azok a kijelentések, melyek a kultuszkormány hivatalos megbizott-

jainak ajkáról elhangzottak, mindnyájunkban azon reményt keltik fel, hogy a sokat szenvedett magyar zsidóságra valóban szebb jövő vár. A magyar állam 1868-ban hasonló szeretettel és jóakarattal foglalkozott az állampolgári jogok teljességével felruházott zsidóság ügyeivel és nyíltan bevallhatjuk: nem a kormány jóindulatán, hanem a mi egyenlenségünkön, békétlenkedésünkön, viszálykodásainkon mulott, hogy a részünkre felajánlott jogokkal élni nem tudtunk és ott tartunk, ahova hat évtized után jutottunk. Tanuljunk a letűnt nemzedék hibáiból és miként báró *Kohner* Adolf mondta; ne várjunk mindent másoktól, hanem a saját erőnkre támaszkodva igyekezzünk segíteni magunkon.

Mindent másoktól várni, mindent másokra bízni a gyengék és az önbizalmukat elvesztettek dolga. A magyar zsidóságnak meg kell mutatnia, hogy van ereje, bátorsága és önbizalma a saját sorsát kezébe venni és irányítani.

Az országos Bizottság ülését dr. *Kiss Arnold* vezető főrabbi költői szépségben gazdag, nagyszerűen felépített záróimája rekesztette be, melyet a gyülekezet mély meghatottsággal állva hallgatott végig.

Ezzel az ünnepélyes aktsussal ért véget a magyar zsidóság nagy konferenciája. A kezdet biztató és bizakodó volt; tőlünk függ, hogy a folytatás és a befejezés méltó legyen a kezdéshez.

Budapest.

Dr. Bakonyi László.

Előterjesztés

a Ferenc József Országos Rabbiképző-Intézet és az Országos Izraelita Tanítóképző-Intézet internátusa tárgyában.

Az Országos Rabbiképző-Intézet és az Orsz. Tanítóképző-Intézet nevében tiszteletteljesen a következő előterjesztést bátor-kodom tenni:

A kongresszusi százasbizottság az orsz. izr. rabbi-képezde számára készített szervezési és tanterv 62. §. a következőket mondja:

»Az intézet csak a tanulók szellemi kiképzéséről gondoskodik, nem pedig azok lakásáról és egyéb életszükségeitéről. A vezérelő-bizottság mindazáltal oda fog törekedni, hogy szegény és derék tanulók nyilvános és magán ösztöndíjakkal lehetőleg segélyeztessenek.« Az intézet megnyitásával azonnal megindultak az adakozások e célra, ezenfelül nyolc hitközség évi 5—200 forintnyi évi járulékra kötelezte magát. Csakhamar megalakult »Az orsz. rabbiképző-intézet hallgatóit segélyező Éc Chajim egyesület«, amely az idők folyamán alapítványokkal tekintélyes vagyona tett szert. Az 1879/80. tanévben a m. kir. vallás-

és közoktatásügyi minisztérium a növendékek segélyezésére évi 1500 forintot engedélyezett, amiben egyuttal a Rabbiképző-Intézet magyar nemzeti és vallási hivatottságának örvendetes elismerése nyilatkozott meg. Ezt a vállalt kötelezettséget a közoktatásügyi kormány a magyar állam legsúlyosabb pénzügyi válságáig, a világháború második esztendejéig hiven teljesítette. A magyar állam, nehéz pénzügyi helyzete ellenére is, az utolsó években növendékeink segélyezésére újból évi 4000 aranykoronát folyósított. Rendszeres segélyeket nyújtott a Pestü Izr. Hitközség és Chevra Kadisa, az Orsz. Izr. Közalap, 1920. 21. óta az Orsz. Magyar Izr. Kultúregyesület. A törekvés kezdettől fogva egy internátus felállítására irányult, melyet 1912-ben néhai báró Hatvány József, vezérelő bizottságunk fennkölt gondolkodású elnöke karolt fel, kit sajnos terve keresztülvitelében 1913-ban bekövetkezett korai halála akadályozott meg. Utódja az elnökségben, dr. Mezey Ferenc, az internátus felállítását egyik életcéljának tekintette. Erre a célra szolgált volna a 100.000 koronát kitevő Ferenc-József alap, az Éc Chajim 150.000 koronára rugó vagyona, a Boschan Jakab és neje-féle Hold-utcai háromemeletes házalapítvány és a Freund József és neje által kifejezetten internátus céljára adományozott József-köruti 27. sz. a. levő négyemeletes bérpalota. Az ismert szerencsétlen körviszonyok folytán mindezek az alapok megsemmisültek, csupán a Freund-féle alapítványi ház maradt meg, melynek harmadik és negyedik emeletén a két intézet internátusa elhelyezhető.

Az Orsz. Izr. Tanítóképző-Intézetnek régente teljes állami dotációval fenntartott internátusa volt a Baross-utca 77. sz. alatt. Ez az internátus gróf Zichy János minisztersége alatt 1912-ben létesült Bánóczy József és Mezey Ferenc buzgólkodására, Mosdóssy Imrénének, az igazgatótanács elnökének, és Neményi Imrénének, az ügyosztály főnökének támogatásával s 50 növendéket látott el.

A kommun az internátust feloszlatta. A kommun bukása után a helyiségeknek csak kis részét adták vissza, amely maig 24 növendéknek szolgál hálóhelyül. A bennlakó növendékek hátralevő része az intézet tornatermét tartja lefoglalva, ami sok kényelmetlenségnek és anomáliának forrása.

Az állami dotáció, az internátus egyedüli anyagi alapja megszűnt a szanálással kapcsolatban 1920-ban. Azóta az internátus élete anyagi bizonytalanságban folyik, mert évről-évre mindig újból fel kell venni a küzdelmet a fenntartásra szükséges eszközök előteremtésére.

Tisztelt Értekezlet!

Zsinagóga és iskola a zsidóság két erőssége, melyek évez-

redéken át tartották fenn vallásunkat és melyek mintául szolgáltak a népeknek. A zsinagóga a felnötteké, az iskola a gyermekeké, a zsinagógában a rabbi, az iskolában a tanító hirdeti vallásunk ősi, örökérvényű magasztos tanait Istenről és emberről. Vallásunkat csak az a szellem tarthatja fenn a jövőben, amely fenntartotta a múltban. Ennek a szellemnek ápolása és terjesztése a rabbik és tanítók hivatása, pap és tanító nélkül nincsen hitfelekezeti élet. A magyar állam nagylelkűen fenntartja a Rabbi- és a Tanítóképzőt, melyekben minden időben a vallási vonatkozáson felül a magyar nemzeti kultúra egy-egy szervét látta, a hitfelekezet kötelessége már most, hogy a két intézet növendékeit tanulmányi éveikben elartsa, amint ezt minden más hitfelekezet mint magától értetődőt teszi. Az anyagi terhet, évi 60.000 pengőt, hitfelekezetünknek minden időben és minden téren tanusított áldozatkészsége mellett a jelen súlyos viszonyok között is biztosan el fogja birmi. Azt a tiszteletteljes kérést terjesztem az országos értekezlet elé, határozza el, hogy a Rabbi- és Tanítóképző internátusát megalkotja. Oly alkotás lesz ez, amely áldást fog hozni hitfelekezetünknek és emlékeztessé fogja tenni első országos értekezletünket.

Budapest, 1929. március havában.

Dr. Blau Lajos,

Dr. Szemere Samu,

a Ferenc József Orsz. Rabbiképző-Int. igazgatója,

az Orsz. Izr. Tanítóképző-Int. igazgatója.

Ezt az előterjesztést az Országos Értekezlet napirendjébe felvette, de az idő rövidsége folytán nem tárgyalhatta. Nem kétséges, hogy egyhangulag hozzájárult volna és hogy a legközelebbi gyűlés e fontos tárgyban határozni fog.

Megemlékezés Kaszab Aladáról.

... És elhangzottak az utolsó szavak, a fájdalomtól megtört szivekből az utolsó sóhajok, azután leeresztették a nehéz ércpokorsót a földbe, hogy a test visszaadassék a pornak, amelyből vétetett.

A pesti izr. hitközség alapítványt létesített emlékére, megfesti az arcképet, azután tovább forog az élet közönyös kereké, csak a krónikások tesznek majd egy évszámot a hitközség történetéhez: »Kaszab Aladár 1928—1929.«

Kaszab Aladár gondoskodott arról, hogy emléke megmaradjon az utókor előtt. A szenvedő emberek olvasni fogják az ő nevét, ha azon gyógyító azilum felé sietnek, melynek mása az ő akarata szerint, Isten segítségével egykor fel fog emelkedni. Az ő nevét áldják mindennap azok a szűkölködők, akiknek éltel adatott. Szükséges erről egyáltalában beszélni? Van-e

Magyarországon zsidó, érző, jószívű ember, aki a nagy filantropról ne hallott volna?

Nem, én nem Kaszab Aladáról a jótékony emberről akarok írni, hiszen mit is írhatnék róla újat?

»*Dicsérik őt a kapukban az ő cselekedetei*« (Példabeszédek: XXXI.)

Én az én szeretett, megboldogult elnökömről akarok megemlékezni, akinek csak egy év adatott meg arra, hogy nagyot, maradandót alkosson a hitközség életében.

Kaszab Aladár 1928—1929. Vajjon üres volt-e ez az év? Nem rejt magában emlékeket? Ha életünk Kaszab Aladár filantropiótól, intézményi előjárótól, marad valami annak a Kaszab Aladárnak, aki egy esztendeig volt a pesti izr. hitközség elnöke?

»De mortuis nil, nisi bene.« A halottakról csak jót szabad mondani. Ezt tartja a régi latin közmondás. Szükség van-e arra, hogy Kaszab Aladárnak, mint hitközségi elnöknek emlékeztetést ezzel a mondással vértesszük?

Nem! Ő az az ember, akinek bármely életszakaszát, nyugodt kézzel bármikor fel lehet tární és nem kell kiméletesen elhallgatni egy epizódját sem. Róla akkor mondjuk a legjobbat, ha az igazat mondjuk. Óra áll a példabeszéd másik formája: »De mortuis nil, nisi vere«, a halottról ne mondjunk mást, csak az igazat. Az igazság a legszebb kegyelet! Róla el lehetett mondani az igazat. Életében is, a koporsójánál is. A kendőzetlén, a nem szépített igazságot s ha ezt tettük, akkor csak a legjobbat mondtunk róla. Pedig az, amit a főnökről mond a tisztviselői kar, rendszerint igaz szokott lenni, hiszen ki lát bele jobban az ember lelkébe, mint a hivatali munkatárs, akivel az illető nap-nap után érintkezik, a gondolatait kiseréli, akitől néha-néha tanácsot kér s aki előtt sokszor akaratlanul is, kitarja legbensőbb gondolatait? A közélet embere odakünn a fórumon tógában jelenik meg s ez a tóga eltakarja a szívet. A cothurnusát magára öltött közéleti férfiu politikai és társadalmi pózokban szokott szerepelni, a társadalmi élet kiválóságait pedig a tetszetős gesztusok teszik ismertté, de sem a póz, sem a gesztus nem hűséges tükrei az emberi léleknek. Kaszab Aladár a hitközségnél nyitott kebellet, kitarít szívvvel jelent meg mindenkoron. Őszinteség és nyíltság jellemezte minden szavát, minden tettét. Nem volt mit leplezni. És én mégis félve közelíték ennek az egy esztendőnek emlékeihez. A kórháznak, az érdekeltnak, a megsebzettnek előbb saját magával kell megküzdenie, míg tisztán, könnytelen szemekkel kezébe veheti a tollat és maga elé idézheti a korán távozottat. . .

* * *

Emlékezem! Örömnép volt az a nap, amikor a lelkes hívó tömegek viharos üdvözlése köszöntötte Kaszab Aladárt a hitközség elnöki székében. Egy új aranykorszak glóriás hajnal-fényét láttuk a távolból felbukkanni. Szédülten hallgattuk az új igéket: »Ne legyen ehhez zsidó család.« »Csökkenjenek a terhek«. Nem, ezek nem voltak a mindenkori kormányzat beköszöntő frázisai, ezek élő hitté váltak, amint az új elnök ki-mondotta őket. Fényes multja, gyönyörű alkotásai, nemes jó szíve képezték zálogát annak, hogy ígéreteit be fogja váltani. Mögötte állott az egész fővárosi zsidóság. Hatvanéves volt már akkor, de egy huszéves ifju nem indulhatott volna több, nagyobb energiával a megvalósítandó feladatoknak, mint ő, aki mögött már egy alkotásokkal és dicsőséggel telt egész emberöltő állott. Reggeltől estig dolgozott, mindenre kiterjedő figyelemmel. A milliós angol kölcsöntől a tisztviselők íróasztaláig, a zsidó kongresszustól a reggeli postabontás szabályáig minden foglalkoztatta. Bámulatos gyorsasággal csapott át egyik témáról a másikra, órák alatt akarta hónapok munkáját elvégezni. Folyton gerjedező új elgondolásai éjjel sem hagyták nyugodni. Saját maga mesélte gyakran, hogy álmából felriadva éjszaka készít jegyzeteket. Pedig ekkor még nem sejtette, hogy mekkora terhet vállalt magára.

Nem szólva a mult terhes örökségéről, az építkezési problémáról, a tisztviselő kérdésről és mindazon gondokról, melyek sajnos még ma is ólomsullyal nyomják hitközségünket, új nehézségek, új megterhelések hárultak reá. A Kaszab Aladár név mágnus volt. Végzetes mágnus saját magára nézve. Minden nyomort, szenvedést, igazságtalanságot magához vonzott ez a név, amelytől mindenki a megváltást várta. Az elnöki előszoba állandóan tömve volt, segílyt, támogatást kérők seregével és Kaszab Aladár segítézet, tanácsolt, támogató. Eddig még sohasem látott lázas munka és sürgés-forgás indult meg a hitközség épületében.

Második Gyula pápa, már mint öreg ember került Szent Péter székébe s tudva, hogy életéből csak néhány év van hátra, ezen rövid idő alatt akarta Itáliát felszabadtítani, az egyház hatalmát helyreállítani és a művészetekben halhatatlant létesíteni. Bottal verte Michelangelót, aki nem tudott egyszerre a sixtini kápolna freskóin, a pápa siremlékén és az ágyuöntő műhelyen dolgozni. Ilyen uralkodónk volt nekünk Kaszab Aladár is. Dolgozni kellett a Wesselényi-utcai templom tervpályázatán, az új nyugdíjszabályzatán, az elnöki szoba berendezésén, a polgári étkezde felállításán. Új élet, új színek, új lehetőségek horizontját láttuk. Feszült a vitorlánk, repült a hajónk, rajta a holnap hőse ...

Pedig akkor már a hatalmas kór ugyszólván bevégezte rajta végzetes munkáját. Talán meghosszabbítja életét, ha ott hagyva a lázas munkát, a felörlő gondokat, visszavonul a magánéletbe, ahol a békés pihenés, a szépen leélt élet boldogító tudata, az orvostudomány minden vívmánya gyönyörű évek sorát ajándékozhatták volna neki. De Kaszab Aladár, a zsidó Achilles, számot vetett a sorsával és a rövidebb, küzdelmesebb, de dicső életet választotta. Ott akart elesni, azon a küzdőtéren, amelyet ő a legszebbnek tartott: a zsidó közélet mezején.

Vagy talán túlbecsülte saját fizikai erejét? Azt hitte, meg tud küzdeni a két nagy ellenféllel, a gyilkos betegséggel és céljainak nagy akadályával: a lehetetlennel ...

Miódón II. Rákóczi György a szerencsétlen erdélyi fejedelem, aki Erdély és Lengyelország koronáját a török és német császárok ellenére egyesíteni akarta, elesett a fenesi csatatéren, az egykoru krónikás így énekelte róla:

»Ha Hektor volnál is, sok volt két Herkules,
Fél csapás két császárt nem vág le, mert feles.«

Kaszab Aladár, Te nagy ideálista, a magyar zsidóság korán porbaomlott vezére, Isten veled. Amíg közöttünk szépért és jóért lelkesedő emberek lesznek, addig nem vész el annak az évnek emléke, amikor Te a pesti izr. hitközség zászlótartója voltál.

Hírnöke voltál, megszemélyesítője annak az új, boldogabb kornak, amikor ismét seregestül támadnak majd férfiak Izráelben, akik munkájukat, vagyonukat, életüket feláldozzák a zsidóság oltárán. Példádon sokan fognak felbuzdulni, emléked sokaknak adja vissza a bátorságát és hitét. Azon a szent uton, amelyen, mint Enoch, Istennel vándoroltál, sokan fognak követni az igazak és a Te szellemed fogja utjukat megvilágítani!

Budapest.

Dr. Gábor Gyula.

Dr. Weisz Mór.

Az Országos Rabbiképző Intézet, a Magyar Zsidó Szemle, a magyar rabbikar gyászos hirt jelent: dr. Weisz Mór korai elhunytát. A Magyar Zsidó Szemle benne szorgalmas munkatársát gyászolja, az Országos Rabbiképző Intézet hűséges tanítványát, növendékeinek lelkes pártfogóját, a magyar rabbikar pedig jellemes, becsületos, jámbor szolgáját Izráel szent ügyének és hivatásának. Sokan és nagyon szerették őt, amit az a külső körülmény is mutat, hogy végső akaratához híven

minden pompa nélkül való végső tisztességén közel ezer főnyi tömeg kísérte a földi pálya utolsó útjára. Megérdemelte ezt a szeretetet azzal a bájos, örökké vidám modorával, mellyel minden embert fogadott — a régi hagyományos parancsnak s saját lelkülete nemes szándékának megfelelően. Lelkes és jámbor ember volt; lelkessége megnyilvánult abban a ragaszkodó szeretetben, mellyel az őt felnevelő intézet, annak tanári kara és reászoruló növendékei irányában viseltetett. A szűkölködők állottak legközelebb lelkéhez, segítette, támogatta őket. Nemes lelkének emelkedett gondolkodását jellemzi azon utolsó kérése: hogy a kis jegyzetes könyveket, melyekbe adakozó készségének való megnyilatkozásait s a reábizott javakkal való becsületes sáfárkodást feljegyezte, utolsó pihenőjében a feje alá tegyék. Winterberg Gyula egyik őséről, — a volt chevra elnöknek különben családi történetét (l. alább) ő írta meg — regélik, R. Eleazár Flekeles prágai rabbiról, ki egyik legtudósabb, legszerényebb hívét — miután végrendeletében a szónokokat a fölötté mondandó gyászbeszéd tartásától eltiltotta — így parentálta el, megállítván a háza előtt elvonuló halottas menetet: »beszélni nem szabad fölötté, de sirni csak szabad miatta.« Így nála is. Ha nem is hangozhatott el gyászbeszéd koporsója felett, szabad őt megsiratnunk lapunk hasábjain, hol szorgosan művelte kedvelt studiumát, a történelmet, a zsidó históriát.

Emlékezésül, okulásul álljanak itt szerény életének időrendi adatai is. 1872. október 2-án született a nyitramegyei Verbőn. 1889-ben lesz a rabbiképző növendéke, itt tíz esztendőn keresztül tanul. A budapesti egyetemen szerzi bölcsészdoktori oklevélét 1898-ban, rabbivá 1900. március elsején avatták. Ekkor lett a pesti chevra kadisa rabbija; állandóan a temetőben teljesített szolgálatot, huszonnyolc szolgálati esztendeje alatt közel 40.000 ember fölött mondva búcsuztatót, gyászbeszédet. Becsületes hivatali munkájának végzése mellett tudott arasznyi időket szakítani tudományának művelésére is. Valamennyi dolgozata a históriai tudományok köréből van véve. 1929. március 18-án halt el, 20-án temették.

Disszertációja, mely 1899-ben jelent meg, a szicíliai zsidók történetéről szól. (A szicíliai zsidók története főtekintettel a

középkorra. Tulajdonképen különlenyomat a Magyar Zsidó Szemle 1899-iki évfolyamából. 35—80.) Az ő közreműködésével jelent meg az IMIT kiadásában a magyar zsidó oklevéltár is. (Magyar Zsidó oklevéltár, kiadja az Izr. Magyar Irodalmi Társulat, I. kötet 1092—1539. Dr. Weisz Mór közreműködésével szerkeszti dr. Friss Ármin Budapest, Wodianer F. és fiai bizománya 1903. 8° 524 oldal.) Szemináriumi hallgató korában írta meg Ganz Dávid életrajzát, mely munkájával pályadíjat nyert. Ezt később, mikor a pesti chevra kadisa szolgálatába lépett, kiegészítette és nyomtatásban is megjelentette. (Winterberg Gyula udvari tanácsos a pesti chevra kadisa elnökének családfája 1450-től kezdve és őse Ganz Dávid 1541—1613. történetirő és csilagász élete és művei. Írta dr. Weisz Mór rabbi, Vác 1912. Nyomtatott Kohn Mór könyvnyomdájában, 27—38 oldal 8°. Különnyomat a Magyar Zsidó Szemléből XXVIII, 1911, 171—208.). Munkatársa volt a Nyitra megyei lapoknak, a Bloch Emlékkönyvnek (Egy Béth-Hamidras-féle alapítványról, amelyből kanonoki javadalom lett 141—151), a Blau Emlékkönyvnek (Ganz Dávidnak — a zsidó történetirőnek és csilagásznak viszonya Tycho de Brahehez és Kepler Jánoshoz. (343—348 — Magyar Zsidó Szemle XLIII, 1926, 343—348.), a Magyar Zsidó Szemlének (A Spanyolországból kiűzött zsidók kirabolásának állítólagos jogalapjai XVII, 1900, 132—136, Katholikus főpapok elhunytát gyászoló zsidók V. századtól XII. századig XVIII, 1901, 58—61, Az első —1376. évben vizsgázott — okleveles zsidó orvosnő, XLI, 1924, 113—115.).

Ujpest.

Dr. Friedman Dénes.

TUDOMÁNY.

Bibliai vonatkozások Csokonai
költészetében.

Csokonai költészetében a barokk örökségként átvett klaszikus mitológia mellett jelentékeny területet fog át a biblia. A görög-római mitoszok istenei, félistenei, héroszai mellé felsorakoznak a bibliai hősei, a zsidó nép őstörténetének prófétái, királyai. A bibliai kornak elsősorban azok az alakjai népesítik be Csokonai költészetét, kikről évezredek folyamán lekopott minden földi-emberi vonás és a valóság-látszat elhomályosulásával a szimbólumok magasságába emelkedtek. A pogány istenségek dekoratív rokokó pompájával szemben ezek a bibliai hősök: típusok, eszmék hordozói, kiknek nevéhez dicső korok és hőstettek, az örök bölcsesség és költészet emlékei fűződnek. A jelképi zsidó bibliai alakok a hagyományos magyar költészet közvetítésével jutottak el Csokonaiig, miközben elpárologtattak minden vallási vonatkozást, zsidó jelleget, úgy, hogy költői beállításukban nem érzik már az eredet, a forrás levegője, hanem csak a név bibliai hangzása utal vissza a kölcsönzés helyére. A magyar költészet századok alatt tradíciót teremtett a bibliai apparátusban. A szimbólikus alakok és képek lendületet adtak a költői képzeletnek és a hozzájuk fűződő költői érzelem és gondolat közelebb fekvő, konkrétizáltabb érthetőséget kapott. Csokonai beleszületett a biblia magyar irodalmi hagyományaiba, de a konvenció elszíntelenítette apparátust művelődési élményeivel gazdagította és az elemek felhasználásának merev formáit költői eredetiségével meglazította.¹

¹ A zárójelben álló kötet- és lapszámok a következő kiadásra utalnak: Csokonai Vitéz Mihály összes művei. Három kötetben. Kiadták: Harasznyi István és dr. Gulyás József. Genius kiadás.

Mózes könyvei.

Az első emberpár történetéből elsősorban Éva alakja érdeklí Csokonait. Az emberteremtés férfi tagjáról ritkábban szól. Egyik dévajhangu, sikamlós tárgyú költeményében, mint a férfi nem őst, említi Ádámot. (Castis omnia casta. II. 195.) Majd egy másik alkalommal ugyancsak tréfás hangon, de minden pajzánság nélkül azt a kívánságát fejezi ki, hogy a születendő gyermek Ádámra üssön, azaz fiu legyen. (Somogyi kázus. II. 246.) Még egyszer előfordul Ádám neve Csokonai verseiben, szójátékként alkalmazva Horváth Ádámra: »Te vagy első ember köztünk és Ádámja magának, A kies magyar Helikon szűk paradicsomának.« Itt Csokonai bizonyára Horváth Ádám göcseji Helikonjára céloz, melynek nők voltak a tagjai. (Horváth Ádám névnapjára. II. 378.) Ugyanebben a versében felemlíti az oldalbordát is (Móz. I. 2, 22), az embernek asszonyiá formált részét: »Délutánra meg tegyük meg oldalbordád Évának.« A bordát egyébként idézi másutt is. Tempefőiről, a méla vándorköltőről, gróf Fegyverneki elhiszi, hogy gazember, nem jó bordából került, azaz nem tisztességes, becstületes származása. (Tempefői V. felv., 4. jel., III. 231.) Az előbb említett szabadszáju költeményében Évára, mint a nő anyai hivatásának letéteményesére, hivatkozik. »Éva napra« irt versében az ünnepeltet Ádámné leánykájának, első anyánk druszájának nevezi. (II. 380.) Az a gondolat, hogy Évában a kigyó (Móz. I., 3, 4) ébresztette fel a kíváncsiságot és vette rá, hogy a tiltott gyümölcsből egyék, a következő tréfás fordulattal jelentkezik a »Castis omnia casta« című költemény elé irt, és tettetett rosszalással sopánkodó megjegyzésében: »Ejnye kisasszonykám! Bánom, hogy nem azt parancsoltam vala, hogy olvassa el, talán rá se nézett volna. Be Éva természet! Mert ugyan a megtiltott fának csak virágait szagolta, de az egekre kérem, meg ne kószolja gyümölcsseit.« Ezt az idézetet úgy kell értelmeznünk, hogy a leány, aki elolvasta már az épséggel nem épületes mozzanatokban bővelkedő költeményt, vigyázzon, nehogy a versbe foglalt pajzánkodások élő szereplője legyen. A tiltott gyümölcsöt egy ízben a szerelmi csókokkal azonosítja Csokonai. A szerelmes csókok gyakorlati értékét nem ismeri, mivel ebben a paradicsomban járatlan s »ama jónak és gonoszának tudásának (sic) fájáról azon édes gyümölcsöket még nem szedte.« (Melyik a legjobb csók? II. 571.) Csokonainak az asszonyi állhatatlanságról vallott felfogását nemcsak Seneca mondása erősíti meg: »crede ratem ventis, animum non crede puellis, Namque est feminea tutior unda fides«, hanem Éva is, aki ezt a mondást már régen példabeszéddé tette a paradicsomban. (Egy indivi-

duale dátum az asszonyi állhatatlanságról. II. 154.) Az Édenkert (Móz. I. 2, 8) különböző vonatkozásokban szerepel Csokonai költeményeiben: a szerelem által tenyésznek Édennek pálmái (A szeretet. II. 565); a magyar hazának boldog Édene (Trocheus lábakon. II. 694); a nap fényt és termést hint a világra és tőle éden lesz a lakhelyünk (A nap innepe. II. 779); a hajdani Édenkertet idézi egyik töredékes versében (Töredék. II. 394) és Édennek nevezi gyermekkori szerelmének, a debreceni Rozáliának meztelen testét is (A feredés. II. 30). Külön kell megemlítenünk az Éden-Éva kapcsolatot Csokonai egyik komoly, gondolati elemekkel átszőtt verséből. Halotti ének ez, melyben a költő a váznak képzelt halál rettenetes külsejének okát magyarázza. A halál szemei a könnyhullatás miatt beesettek. Akkor zokogott, amikor az emberiség a romlásba süllyedt. Ott volt a halál az Édenben, amikor Éva által meghalt az élet, amidőn egy falat almával elvesztette azt, amivel nem ér fel a világ minden kincse. (Szomoru halotti versek. 6. II. 345.)

Jubál, a hárfásoknak és fuvolásoknak őse (Móz. I. 4, 21), a dalköltészet első művelőjévé lesz Csokonainál. Szerinte a poézisnek legrégebb és legközönségesebb neme: az éneklésre vagy dalolásra alkalmas verselés. Jubáltól kezdve napjainkig, minden időben és minden helyen éreztek az emberek és ha ez az érzelem erőt vett rajtuk, dalolásra, táncra, mértékre szedett beszédre fakadtak. (Jegyzések és értekezések az anakreoni dalokra. I. 187.)

Mózes első könyvének geneológiai családfáját Enók (Móz. I. 5, 26) és Matuzsálem (Móz. I. 4, 18) képviseli. A bibliának a gyakori használat és költői alkalmazás miatt egyik legismertebb szimbólikus alakja: Metuselách, ki a nép képzeletében az öreg, törődött, de hosszú életű ember megszemélyesítője. Csokonai is ebben a vonatkozásban használja: Nem csodálkozhatunk azon, hogy az élet számtalan ellensége miatt csak kevés élő jut el az öreg korig, hogy az élők között nincsenek Nestorok, nincsen Matuzsálem, kinek haláláig kilenc seculum mult el. (Szomoru halotti versek. 9. II. 353.) Az »életbe feleragadt Enókkal« ugyancsak az ősmult boldog életidejét szimbolizálja, amikor horatiusi fordulatokkal (Hor. Carm. II. 14) a kérelhetően halál könyörtelenségén kesereg. (Szomoru halotti versek. 1. II. 332.)

Miként a barokk költészetben keveredik egymással pogány és keresztény mitológia, ugy Csokonainál is párhuzamba kerül antik isten és bibliai alak. Bacchus és Nőé (Móz. I. 9, 20–21) egyazon hivatásnak küldöttjei a földön. A bortermő vidékek ép úgy völgyei Bacchus istennek, mint ahogy Nőé ültette be

a Hegyközét. (Vizital. I. 107.) A közel ezer éves Nőé életkorát hangsúlyozza a költő egyik névnapi köszöntőül irt és borozgatás közben elszavalt versében: »Elj Bálint sokáig, sokáig, A szőlőt plántáló Nőének napjáig.« (Bálint napja. II. 182.)

Az Ábrahám személyéhez kapcsolódó történeti mozzanatok mellőzésével egyedül Malki-Cedeknek, Sálem királyának, neve (Móz. I. 14, 18) érinti a biblia idevonatkozó eseménycsoportját. Csokonai azonban a zsolttárok (Zsolt. 110₄) vagy az újtestamentum (A zsidókhoz irt levél. 6₂₀) szövegéből veszi a gondolatot, amidőn a veszendőbe menő magyar nyelvről megjegyzi: »Ázsiából kibujdosván atya, anya, vér és rokonság nélkül és mintegy Malchisedek rendi szerént lakik itten Európába.« (G. Koháry Ferencnek. II. 638.)

Jákób harcának (Móz. I. 32, 25) motívumait Csokonai az erőszakoskodás káros következményeinek példázására használja. Szücs Sára debreceni »költőnő« megírta az 1802. évi nagy tüzvész történetét. Csokonai a leánypoéta kigúnyolására fonta Szücs Sára koszoruja című versét (II. 184), melyben lelkisínylő iróniával veti »collegá«-ja szemére a bizarr gondolatot: azt hitte, hogy erőszakos soraival a parnassusi lakosok közé kerülhet. Már pedig erőszakossággal mire sem jutni. Mert mit is nyert Izráél, mikor istennel birkózott?

*Jobb lett volna áldás nélkül csak Izráél
Maradni, mint lábát így csámpásítá el.
Mert osztán Jákóbnak a tempora helye
Félre ficamodván, dőcögött csipeje.*

Mózes második könyvének néhány gondolati párhuzamként felhasznált helyéről, mint Mózes és a csipkebokor (Móz. II. 3, 2), Mózes lejövetele a Sináj hegyéről (Móz. II. 19, 14), a Mózes arcáról leomló fény (Móz. II. 34, 29–35), külön fejezet keretében teszünk említést. Csokonai a költészet eredetét a nemzetek származása előtti időkre vezeti vissza, s amennyiben a régi dolgok rendjében vissza tud következtetni, már a Vörös-tenger partján hallja a poézis szavát Mózes szájából. (Móz. II. 15, 1.) Mózes után még csak sokára élt Homeros, a költészet atya. (Levele G. Koháry Ferenchez. II. 640.)

Csokonai költészetének bölcséleti elemei elsősorban a halál problémájával foglalkozó költeményeiben halmozódnak fel. Ezek egyikében (Szomoru halotti versek. 9. II. 353) a halál-gondolathoz fűződő elmélkedés vonalán eljut a fájdalmas igazsághoz, hogy a halál nemcsak egyenként viszi sírba az embereket, hanem néha rakásra hullanak a halottak. Ennek a gondolatnak szinte önkéntelenül is a bibliai öldöklő angyal (Móz.

II. 12, 29) képzetével kellett társulnia. És valóban: a költő a tizedik egyiptomi csapás példájával igazolja állítását:

*Ó az az öldöklő angyal, mely meg raku
Minden házat holttal egy szörnyű éjszaka.*

A gondolatkapcsolódás folytatódik és Csokonai ráüt a biblia másik nagy emberpusztítására, az asszir táboron átvonuló angyal rettenetes halál-utjára: Az öldöklő angyal Sancherib »számtalan táborát kicsiny számra vette.« (Kir. II. 19, 35.)

A Szin-pusztában vándorló zsidók előtt leszálló fűrjek (Móz. II. 16, 13) érdekes hasonlatra vonták Csokonait. A felhasznált bibliai kép azonban azt mutatja, hogy a költő emlékezetében összekeveredett a fűrjus és a vele kapcsolatos manna sorsa. A biblia ugyanis a fölös mannamaradékra vonatkozólag mondja, hogy reggelre megbűzhödött. Csokonai ellenben a rothadás szagát a fűrjusra viszi át. A debreceni kollégiumban töltött életének idejével már annyira betelt, hogy a szaga az orrán jön ki, ép úgy, mint Izráel fiainak orrán a husszag, mikor sok fűrjet ettek. (Cs. levele Puky Istvánhoz. II. 654.)

Csokonainak »Az istenek osztozása« című, pajkos-tréfás hangú költeményében (II. 210) Pluto felnyergel egy Isten-Agát, felül a hátára, miként Bileám, ki hajdanában számárháton ment Palesztinába. Bileám a biblia szerint az Eufrates melletti Petórbán lakott és Bálák az Arnón partján elterülő Moáb városába ment eléje. (Móz. IV. 22.) Csokonai azonban tultéte magát a biblia nyújtotta földrajzi adatokon, Bileámot Palesztinába utaztatja. A Bálám és szamara kapcsolat még egyszer előfordul: a Csetneki Pergőben (II. 318, 320).

Mózes halálának helyére (Móz. V. 32, 49) történi utalás az egyik halotti versben. Az elköltözött bucsuszavait a város véneihez intézi, azzal a kívánsággal, hogy Isten: mindnyájukat »hordozzon, míg Nébón maga el nem temet.« (T. N. Mihályfalvi Iván ur utolsó tisztességére. II. 366.)

A prófétai könyvek első része.

Csokonainak a nemes magyarok serkentésére írt s németből átdolgozott versében (Serkentés a nemes magyarokhoz. I. 287) a magyarok kara harci riadót fuj és a franciák ellen kemény küzdelemre buzdít. A történetek muzsája meglegedetten hallja ezt a harmóniával zengő éneket, melynek ereje olyan, mint az Ur és Gedeon fegyvere, midőn Izráel megverte a hadrakészülőt. (Birák 7, 21.) A költő itt világosan kitesztő gondolati párhuzamot állít fel a franciák ellen készülődő magya-

rok és a midjanita-amalékítákat megfutamító Izráel serege között.

Pusztán a bibliai történetekben való jártasság magyarázza, hogy Csokonai egyik tréfás költeményében, melyben egy döglött nyulra ír sirverset, a Birák könyvének három alakját (Bir. 9, 1 10, 3. 11, 1) is említi, anélkül, hogy tárgyi vagy gondolati kapcsolat lenne a vers tartalma, szelleme és a bibliai nevek viselői között. Semmi egyéb nem vezethette itt Csokonait, mint hogy rimre volt szüksége. Bizonyára ekkor foglalkozott a debreceni kollégiumban a Birák Könyvével. A több részből álló tréfás és csufoló dő vers, amelynek az Epitafium egyik része, 1795 februárjában készült és a következő címe van: Currens de lepore a. 1795 diebus februarii: mely által tudtára adatik a fekete vármegyének (collegium) egy hallatlan és példa nélkül való történet. A szóban forgó verssor így hangzik (II. 164):

*Bizony ugy is megennélek
Jair, Jefe, Abimélek
Bizonyságom.²*

Sámson élettörténetének két epizód részletével találkozunk Csokonai költészetében. Az istenek osztozása című költeményben (II. 209) Plutóra vonatkoztatva mondja, hogy az alvilág ura csaknem széjjelvágtá nyelvé »Sámson ur fegyverével.« (Bir. 15, 15.) Ehhez a verssorhoz a debreceni kéziratban maga Csokonai írta hozzá a felvilágosító megjegyzést: számaráll. Sámson és Delila történetének szomorú vége a szerelem veszedelmére figyelmeztet. Mert, akik a szerelem szirénzavára megállnak, azok a tenger örvényébe merülnek:

*Mig Sámson Delila álommal kínálja,
A gyilkos kéz alvó szeméit kívájja.*

Szép, költői kifejezés-e Sámson bukásának. (Bir. 16. 21.) Rövid két sorban elmondott emberi tragédia, melynek mindent átfogó két motívumát emeli ki csak a költő. (II. 7.)

Csokonai a halál gyilkos hatalmáról szólva, arról elmélkedik, mily sűrűn ejti el a halál szörnyű nyavalyáinak légiójával

² Érdekes itt megemlíteni »A híres Sós András és Szél Gáspár verseiből némely töredékek...« c. költemény, ill. verses párbeszéd két sorát. Ezt a verset Balassa József (Irod. Közl. 1895. 314 l.) Csokonainak tulajdonítja. Gesztesi Gyula (Irodalomtört. 1913. 367 l.) azonban rámutat arra, hogy ennek szövege megvan a Poétacenzura c. protestáns iskolaírásműben (R. M. K., 1903. 263 l.), melyet Nagy István 1796-ban írt. A költeményben, mely az üres rimhajhászt gúnyolja, található ez a két sor:

*Lovat cigánnyal sohse cserélek
Gedeon, Thola és Abimélek.*

a földi halandókat, csecsemőket, ifjakat, öregeket, kiket lassan-lassan elgyengít, elerőtlenít, majd kezének egy intésével a sirba taszít. Ennek a hirtelen halálnak bibliai példája: Eli, (Idm. S. I. 4, 18), aki akkor dőlt ki főpapi székéből, amikor nem is vélte. (Szomoru halotti versek. 9. II. 352).

»Hát már Saul is a próféták közé került?« (Sám. I. 10, 11) Ezt a közmondással lett kérdést használja fel Csokonai arra, hogy Tempefői vígjátéki álarcában mondja el véleményét a fűzfa-énekekről: Felfordult a világ, ha Achillessel együtt ül Thersites, ha a kanász is betekint a világ dolgába, ha a fűzfa-poéta is zöld borostyánnal kötözi homlokát, ha már Saul is a próféták között látszik. (Tempefői. II. 200.)

Góliát (Sám. I. 17, 4) Csokonainál is mint a nagyság szimbóluma szerepel. (Az igazság diadalma. I. 257.)

A bibliának ezt a kitételét: Saul megverte a maga ezreit, Dávid a maga tizezreit! (Sám. I. 18, 7) Csokonai a már többször említett *Castis omnia casta* című költeményében idézi. Szerelmi győzelmeinek plasztikusságát festi vele, mert amidőn a költő szerelmi harcait vívja, Saul- és Dávidként veri meg a maga tizezreit.

Dávid személyével kapcsolatban kell megemlékeznünk Szent Dávid hegedűjéről. Csokonai a Dorottya előszavában (I. 540) arra figyelmeztet, hogy bár époszának cselekménye Somogyban, Kaposvárott játszódik, az olvasóknak még sem szabad valósággal megtörtént históriára gyanakodniok. Mint-hogy a költő földi és különösen nemzeti dolgokat akart imi, munkájának nézőhelyét a földön kellett felütnie. Ezért nem játszódik a Dorottya a holdban, bár a hold elég tágas lett volna és »ott az együgyűek állítása szerint Dávid hegedülvén, nem lett volna szükség a toponári zsidókat is Pegazus szárnyain felforspontoltatni« Csokonai racionalizmusa ütközik ki e sorokból. Együgyűségnek, tudatlanságnak tartja a nép hitét, mely a holdban képzelni hegedülő Szent Dávidot. Még határozottabb formában juttatja kifejezésre a csodákban, babonában hívő népi felfogással szemben vallott álláspontját Csetneki Pergő című költeményében (II. 321). Ebben a versben a papjelöltek oktalanságát, tudatlanságát rója meg. És ennek a tudatlanságnak szinte kritériuma: hogy az egyik, hároméves rectoriára kiment papjelölt azt hiszi: a holdban Dávid hegedül.³

³ Heller Bernát dr. (IMIT Évkönyv, 1919. Kefelevonat) német források alapján az ujholdi imádság elferdítéséből magyarázza e néphitét. — Görög mitológián eredete is feltehető. Selenének, a hold istennőjének fiát, Musaeust gyakran vélték látni a holdban anyja mellett. Musaeus mithikus lantos költő volt. A pogányságból nem egy vallási mozzanat került át a

Említi még a költő: Szent Dávid okosságát (Szücs Sára koszoruja. II. 185), Szent Dávid Muzsáját, Jedutumot. (Ez utóbbiakra nézve l. e dolgozat utolsó fejezetét.)

Csokonai leggyakrabban halotti verseiben használ bibliai képet. A halál gondolata, az elmulás fantáziakötő problémája felszabadítja vallásos hitét és felszínre hozza a bibliai mult párhuzamait. Így halmozódnak egymásra a bibliai vonatkozású példák abban a költeményben, amelyben a halál utjának gáttalan tovahaladását eseteli. Sem a szépség, sem az okos elme, de még az istenfélelem sem szabadít meg a haláltól. Mindenki a halál martalékkává lesz. Meghalt a deli termetű Absolon (Sám. II. 14, 25), bezáródott szája Salamonnak (Kir. I. 11, 43), ki a bölcsesség eleven példája volt, és sirba szállt Dávid (Kir. I. 2, 10), a legszentebb is, kinek »halálánál szebb példát a halálra nem látni«. (Szomoru halotti versek. 10. II. 356.) Absolon szépségét egyébként még egy másik költeményében is aposztrofálja. Gunyolja csufolódo ellenfelét, kit szép Absolonnak nevez s kinek lobogó haja még a cserfán akadhat (Sám. II. 18, 9.). (Rut ábrázat s szép ész. I. 52.)

Salamon, a bölcsesség szimbolikus alakja, nemcsak bizonyító elem Csokonai számára, hogy halálával általános, egyetemes vonatkozásban igazolja az élet mulandóságát, hanem emberi ideál is, kit személyes, szubjektív kapcsolattal két ízben is felidéz. A költő élete célkitűzéseiben Salamon bölcsességével tart rokonságot. És mindkét esetben az énekek-énekéből kihangzó liliomon közvetítésével hozza érintkező közelségbe énjét Salamon nagyszerűségével. A természet szépségével nyhiti gondjait; az éneklő madarak, a hegyek hűs forrásai élesztik fel lelkét, és

*Ha sétatlok, szép utamon Liliomon sétatlok
S kevélykedve a Salamon Dicsőségén járkálok.*

Amint ebben a költeményben (Az én vagyonom. I. 116) szembe állítja Csokonai a maga szabados életszeretével az önimádó fősvények élettartalmát, ugy ehhez hasonlóan bucsuzó beszédekben is (II. 591) az ellentét két végpontjában rögzíti meg: az alacsony lelkek igyekezeteit és a maga cselekedeteit. »Olyan pályát nyitottam meg magamnak, írja, melyen liliomokon, Salamon dicsőségét olcsító liliomokon... lehetett futnom.«

keresztény vallásba. Lassanként elhomályosult a pogány költő alakja és a hold lantosává az egyistenhit szoltáros költőjét tette a népképzlet. — A magyar költészetben gyakran előfordul. Megvan Arany, Petőfi, Tompa stb. költészetében is. — V. ö. még Pollák Miksa: Arany János és a biblia. Bp. 1904. Berze Nagy János: Petőfi költészetének folklóre-párhuzamai. Népelet, 1923/24.

Salamonban a zsidó költészet és irodalom reprezentánsát jelöli meg Csokonai, midőn Homeros, Horatius, Metastasio, Rousseau, Hafiz stb. mellé állítja. A szellemművészet nagyjainak ebben a felsorolásában a valláskülönbség adja az egyikbe-helyezés alapját. A költő ugyanis nemcsak a mindennapi élet színterére determinálja a zsidógyűlölet embertelenségét, hanem az irodalom alkotó területére is átviszi kulturáliságának tettertékű megnyilatkozását. Szerinte a költészetben »indifferens a religió« és a műzsák egyaránt magukhoz ölelik »Jehova tisztelőjét Salamonban, a Zeuszét Homér- és Horatiusban.« (Gr. Széchenyi Ferenchez. II. 723.)

Kazinczy Ferenc irodalmi vezéregyéniségének tisztelői közé tartozott Csokonai V. Mihály is. 1801-ben felvidéki utján keresi a vele való találkozást és Regmec felé mentében a távoli kegyomromról mondja, érzelmi, hangulati állapotát emelve ki: »Mintha Karmelt (Kir. I. 18, 19) látni mentem volna a szent Föld felé.« (Trocheus lábakon. Kazinczy Ferenchez. II. 695.)

Élijáhu próféta mennybemenetele, az égbe szálló tüzes szekerek és tüzes lovak fenséges csodája (Kir. II. 2, 11), a magyar költészet »Illés szekere« motívuma helyet kapott Csokonai költészetében is. Abban a halotti versben, amelyet Enök személyével kapcsolatban már idéztünk, Csokonai az ég megszünt javai között az enóki életevek eltűnésén kívül felemlíti Illés sorsának soha többé meg nem ismétlődő végjelenetét is. Az ég nem küldi le többé tüzes szekert, hogy a földi jámbor elnyerhesse azt, amit »Illyés nyere«. De ha Csokonai tagadja is az égbeszállás csodájának megújulását, Horváth Ádám névnapjára irt köszöntőjében (II. 379) mégis az a kívánsága, hogy az ünnepelt, ha majd Illyéssel a virtus diadalmi szekerén nyargalni fog az ég felé, bizza Elizeusára a próféták vidékét, hagyja nála palástját s lelke kettős mértékét. A kivánság második része Elisa próféta szavait és a Jordán vízének kettéválását előidéző köpeny-motívumot foglalja magában (Kir. II. 2, 9). Az Illés szekerén végbemenő égbemelkedés óhajta ismétlődik a Hunyadi Ferenchez című költeményben (I. o.).

Szancherib seregének pusztulásáról már szóltunk.

Egyéb bibliai vonatkozások.

A psalmusok emlegetésén (III. 214, 243), a zoltári köz-helyeken (örizz meg, óh istenem II. 393 — Zs. 16.; verd el, kik felkeltek ellenem u. o. — Zs. 59₂; ne nézd az én büneimet III. 245 — Zs. 51₁₁; perelj, uram, perlóimmal III. 242 — Zs. 35₁), a gondolati motívumokon és nótá-dallamokon kívül (I. utolsó fejezet): a zoltárok könyvéhez kapcsolódik a Gerson

du Malheureux c. vigjáték egy-két jelenete is. A kísértettől rettegő Porházi iskolamester és Támadi méltóságos ur (I. felv. 12, 13 jel.) zoltárokat énekel. A dráma szövegébe iktatott ének a 38. zoltár 22—23. verssorának parafrázisos átköltése, szó szerint átvéve a Szenci Molnár-féle zoltárfordításból. A 46. zoltár, valamint a 26. zoltár 1., 8., 9. és a 104. zoltár 1—4. verseinek éneklésére csak utasítást ad a költő. A teremtés művének isteni fenségét magasztaló zoltársorok kijelölése azonban feltűnő, mert tárgyi tartalmuk épenséggel nem illik a remegő iskolamester kómikus helyzetéhez, gyáván-reszkető hangulatához.

Csokonai az asszonyi állhatatosságról szóló, nőgunyoló költeményében (Egy individuale datum...) (II. 156) Lórinak, a szemérmetlen leányzóknak, templomi viselkedését »Jób kétszín ördögé«-vel hasonlítja össze. Ép úgy jött be Lóri az Isten házába, mint Jób ördögé (Jób 1, 6) az angyalok seregébe. Az igazság diadalma című versben (I. 255) Behemot és Leviáthán hatalmas hangjával szeretne végigdördülni a föld hátán a költő, hogy szótá a világ egyik sarkától a másikig hasson. (Jób 40, 10, 41, 1.)

Az Énekek-éneke (Én. é. 21) hangulata ömlik el Csokonai Lilla-dalainak egyik legbájosabb, legkedvesebb alkotásán, Az eleven rózsához című költeményén (I. 468). Lillánál szebb rózsza nincs se tavasszal, se nyáron és

*Még nagyobb dísz nyerne Sáron
Csak te ott virítanál.*

Csokonai jól ismerte a bibliát és a »zsidó nyelvhez értők« közé tartozott. Ez a kettős körülmény tette lehetővé, hogy hiánytalan párhuzamba állíthatta a hitvesét sirató Czinderyné, tolnai Festetics Máriaát a férjét elvesztette Noémivel. Az özvegy nemes asszony panaszzsava egyhelyütt így hangzanak (Czindery sirja felett. I. 260):

*Nevem nem Mária leszen, Hanem Mára már
Mert keservvel jolyt egészen Nékem e pohár.*

Hasonló a Mára név (Ruth. 1, 20) használata Csokonai egyik halotti versében (Szomorú halotti versek. 5. II. 340.), melyben az asszonyokhoz intézi szavait s a sír feletti jajgatásra hívja őket:

*Megsüggedt orcáid halovány halmára
A bánat üljön s légy valójába Mára.*

Ugyanígy fedi egymást a név tartalma és a gondolat hangulati eleme ezekben a szavakban: amit a fáradt lant, rezgő ének tesz, azt nem illik Eszter (csillag) nevének szentelni. (Nádasdi Sárközy Istvánné... tiszteletére. I. 270.)

Jabes tiszteletreméltóbb volt testvéreinél és Isten megadta neki, amit kért: megáldotta, határait megszélesítette, minden veszedelemtől megoltalmazta, hogy bűt ne lásson (Krón. I. 4, 9—10). Jabes Csokonai képzetében a boldog, szerencsés ember szimbólumává magasztosult. Jabesről ugyan a biblia nem említi, hogy hosszú életet élt, a költő a földi gondtalansághoz mégis hozzáköti a tartós élet boldogságát, mert fantáziája így színezi tőkéletessé a jabesi napokat. Ezzel a feltevéssel lesz csak érthetővé Csokonai Köszöntő című költeményének ez a sora: »Míg egyszer vénséggel felül mulod Jabest« (Köszöntő. Lengyel József senior ur nevenapján. II. 144) és csak ebből a meggondolásból kiindulva, értelmezhető ez a kívánság: »Érjen meg örömben Jabesi időket«. (Hunyadi Ferenchez. I. 289.). Kissé valószínűtlen volna arra gondolnunk, hogy Csokonai jabesi időken azokat a szörnyű napokat érti, melyeket Jabes-Gilead lakói átéltek az ammonita Náhás ajánlatának elhangzásától Saul felmentő seregének győzelméig. (Sám. I. 11, 2. 11) A valószínűtlenséget fokozza, hogy a kitételek képes értelmének megfejtése így még keményebb nehézségre ütközik.

Az 1741-i diétát magasztaló kilenc énekes Kantatá-ban Magyarország anyala, a haza geniusza, azzal vigasztalja a magyarokat, hogy ha meghal is Ferenc, Mária Terézia férje, az ország kegyes pártfogója, helyébe az ég mást fog adni, ki Pannoniának Cirusa lesz (Krón. II. 36, 220. Ezra 11) (Az 1741-diki diéta. I. 93.)

A költő műveiben ismételten előforduló bibliai tulajdonnevek és köznevek:

Jehova. Az istennévként ezt a hagyományos alakját több ízben használja Csokonai: Jehova négy betűje (I. 300); — szentje, — lelke (I. 301); — hármat mennydörög (I. 301); — nek háromszor szentet kiáltani (I. 302); — szűtő keze (II. 329); — szent városa (II. 543); — től átkot kérni (II. 602); — uralkodó szava (II. 626.). Egy megjegyzése szerint azonban a zsidók a maguk istenét Jákob, Izrael stb. istenének nevezik. (A nemes magyarságnak felülése. I. 226.)

Kanaán. Kanaán mezeje = Magyarország (I. 425); tréfás kívánság: mint Kanaánban folyon lépes mézed (II. 165); az isten fiának jelenlétével megnevesedett Kanahán (II. 543).

Jordán. Jordán partjai (I. 252); Jordán körül legeltében (II. 185.).

Jeruzsálem. A jaj Jeruzsálemet belől szorongatja (II. 353); Jehova szent városa Jeruzsálem (II. 543); Kuruzs szavai a Kamyonéban: Jeruzsálem, Jeruzsálem. (III. 315).

Babylon. Babylon tornyai eldőlnék (I. 410); Babylon leánya (II. 185); a bűn a világot Babylonná tette (II. 249).

Seraphim. Csokonai A Szélhez című költeményében (I. 401) használja ezt a kitéltelt: a zsoldárok erős seraphi zengzete. Megjegyzésként hozzáfűzi, hogy a seraphi jobb mint a Serafimi, tudják a zsidó nyelvhez értők. A költő azonban nem következetes e szó alkalmazásában, mert bár tudja, hogy a melléknév képzőt az egyes számú alakhoz kell kapcsolnia, mégis a többszámú seraphim-hoz teszi a magyar többes-k képzőt: sok Serafimok (I. 79). Előfordul még: minden szerafim (I. 302), száz kar Sérafimnak zengedezése (I. 362).

Cherubim. Többes számban használja és pedig helyesen a kerubim alakot: »Uram teremtőm! ha van még a te kerubimod között...« Nyilvánvaló, hogy itt Csokonai érezte a többes számot, egyébként nem használta volna a között névutót, mely feltételezi a többest. (III. 228.) Mégegyszer: a kerubimok retentető vállán (I. 301).

Egy-két bibliai vonatkozása kitéltelt el kell különítenünk az eddig tárgyaltaktól, mert Csokonai ezeket szitokként adja drámái szereplőinek szájába. Tehát nemcsak szellemben ütnek el a már említettektől, hanem formailag is együvé kapcsolódnak. Valamennyi Csokonai vigjátékaiban fordul elő. Ismert mód a magyar irodalomban a zsidók megvetésének kifejezésére, hogy a zsidókkal harcban álló palesztinai pogány népnek, a jebuzeusoknak, nevével bélyegzik meg őket. (Móz. II. 3, 8.) A Gerson du Malheureux című vigjátékban Kardos hadnagy támad rá Szeh Ábrahám zsidóra e szavakkal: Herodes teringette Jebuzeusa; Ábrahám, Izsák, Jákob ágyékából került; kovásztalan kenyéren hizott; millió Farahó teringette (III. 262). Majd ismét: szedte-vette ringy-rongy Jebuzeusa (III. 262), szedte-vette millingós teremtette pogány Jebuzeusa (III. 263). Hasonló hangot használ a zsidóval szemben a Cultura című vigjátékban Pofók: Ábrahám rongyos maradéka; te Jebuzeus, te pogány (III. 335, 336). Meg kell azonban állapítanunk, hogy ezek a káromló, becsmérlő szavak nem Csokonai felfogását, érzelmeit visszhangozzák, hanem csak a magyar vigjátékok tradicionális stílusát folytatják.

A Tempefői szatirai játékban Csikorgó füzfapoéta idézi Ábrahám, Izsák, Jákob és Dávid nevét. Görög szavakkal mond áldást Tempefőire és tréfás görögnyelvű jókívánságát a bibliai forma elmondásával kezdi: Abraham degennesze ton Iszak, Iszak degennesze ton Jakob... (III. 194.)

Szeh Ábrahám lóbőrre alkuszik s Porházi iskolamester gunyosan vásárlásra hangolja a zsidót: Kóser bőr az Ábrahám, Mózes könyve szerint megnyuzva. (Megjegyzendő: Ábrahám kéri a gunyt és önrzetesen felel vissza: Kelmed mester uram, csak könyörögjön, a zsidónak való a lóbőr, nem kend-

nek). (Gerson. III. 236.). — Karnyóné monológjában a hűtlen Lipitlortyt jeremiási szimbolikus értelemben (Jer. 4, 4) körülmetéletlen szívünek nevezi. (Az özvegy Karnyóné. III. 295.)

A „Hunyadi Ferenchez“ és a „Csetneki Pergő“ című költemény.

Csokonai költeményei közül a címben említett két alkalmi verssel tartalmuk érdekességénél és bibliai vonatkozásaik gazdagságánál fogva külön fejezetben kell foglalkoznunk. A Hunyadi Ferenchez című költeményt debreceni kollégiumi növendék korában, 1794-ben, írta Csokonai. A papi pályára készülő költő készítette tehát ezt a verset egy papi ember ünnepére. Ez a kettős körülmény magyarázza, hogy a költemény levegője, hangulata bibliai színezetű. Azzá teszi: zsoltáros dallama, tárgyi anyaga.

A Hunyadi Ferenc szuperintendens tiszteletére írt költemény öt énekből és egy verses beszédből áll. Az első ének a 79. zsoltár nótájára íródott. Ábrahám nagy-jóságú Istenét szólítja a költő, ki mindene a benne bízó szíveknek. Kéri, legyen kegyelmes népéhez és lakozzék Áronjával (a főpap Hunyadival), hogy házában minden ember halleluját zengjen. A vers fogalmazványában az első ének után következő szövegben Dávid szent muzsáját idézi a költő s kéri: ihlesse ajkait. »Pengesd, urnak egész háza! vig Jedutumodat!« — írja Csokonai. S ezt a sort talán úgy kell felfognunk: urnak egész háza ihlesd vig Jedutumodat (Zs. 62 stb.), a zsoltáréneklő költőt, Csokonait. Majd folytatva: tiszteld papodat, hü Áronodat (Áron előfordul még II. 185), és Sion leányai vig nótával cédruságakat fonjanak a megtisztelt főre. A második énekben a költő a nagy ünnep lantosává szegődik: Jeruzsálem ligetében szent öröm fohászodik és ünneplő muzsika örvend a pap életének. A harmadik ének mintegy a zsoltáros gondolatpárhuzamával a Helikon ligeteit hívja fel vigadásra. A beszédben fantazia fényénél meglátott, de szem elől elrejtett dolgokat mond el a költő: Leszállott a vallás, az ég és föld között e szent követ. Ábrázatján Jehova négy betűje látszott, méltóságos mellén az az Urim Thumimmal (Móz. III. 8, 8), rajta két kerub lángolt. Akik látták, azokra fényt vetett, mint Mózes emészthetetlen csipkebokra. Arcáról szent fény omlott, mint Mózeséről, mikor lejött a Sinájról (Sináj még II. 171). Ez a követ szállt le a vidám nap tiszteletére, s e napon sokan üdvözölték a főpapot, kit a nagy Simonnak és e kegyes Áronnak leányai tisztelnek. S a követ tudatja, hogy e férfiu, kinek érdemei az Ur házában be vannak metszve a sittimfába, tetszést talált Isten előtt, mert

Isten meghallgatta hiveit, kik így imádkoztak érette az éghez: Isten éltesse sokáig a kegyes püspököt, hogy hordozhassa az Ur törvénytábláit. Legyen Isten házát építő Ezra. (Ezra 7—10) Lévi e fiának egész nemzetsége legyen a nép előtt Jehova szentje. Értjen meg örömben Jabesi idöket és majdan Isten Illyéssel ragadja fel az égbe. Az ima szavai ott lebegtek az Ur számolyánál, melyet a kerubok tartanak vállukon. S Jehova hármat mennydörgött e kérésekre. Jehova lelke az ünneplőkkel lakozik, ad kegyes Ábdiást (Kir. I. 18, 4), kegyes Esdrásokat (Még egyszer: Légy Esdrás az Ur házában. II. 114), törésre állt Mózes (Zsolt. 106, 23), istenes papokat, superintendenst... A jelenés eltűnik, a követ *háromszor kiált szentet* Jehovának (Jezs. 6, 3) és ezt zengi a szerafook szája is. Ezt a jelenést látták a titkot ismerő költők és eljöttek Hunyadi házába, hogy elmondják. A negyedik énekben Hunyadi majdan való halálát siratja a költő, a 84. zsoltár nótájára írt ötödik énekben pedig Isten áldását kéri a főpapra, kit mint prófétát kedveljen az Ur és áraszsa reá, mint Libanon völgyére, az ég áldását.

A Csetneki Pergő maró szatira. A papjelölteket gunyolja benne Csokonai a vallási tudományokban való járatlanságuk miatt. Kályhámestereknek nevezi őket. Mind számár Páltól származnak. Ezen járt Bálám is, a próféta atyja. Bálám a számarát jól megdöngögte, mert az alatta a hasára feküdt. Ma is megvan »ez a reláció, mert pap és számar közt nagy a disztinkció.« Ezek azt hiszik, hogy mert egy-két prédikációt el tudnak kiabálni, már is papnak fogják őket meghívni. Vastag a tudatlanságuk: a Miatyánkról azt hiszik, hogy Ésaías írta, a Gradualról, hogy Mózes és Debóra; a heti könyörgést Phaedrusból csinálják, mert azt vélik, hogy azt Esdrás coramisálta. A Leviathánt Lévi fiának, Behemótot Bálám atyjának tartják. Az egyik azt hiszi, hogy a holdban Dávid hegedül, a másik, hogy az Édenkert auctor, Baruch kántor, és hogy Jób, ez a szent író, Arábiában volt az első szolgabíró, megírta a kalendáriumot és pápaszemen nézte a gönczi templomot. Ugy vélik, hogy Hámán scholarum director volt Gósen földjén, hogy Káin makrapipával járt vásárra, és hogy Fáraó professzer volt Leidenben. De nemcsak a vallásukat nem ismerik, még diákul sem tudnak, mert pl. ezt a latin szöveget: Salomonem capite, a madaí mester így fordította:

*A Salamon zsidót mindjárt megfogjátok,
Adós árendával jogságba tartjátok.*

* * *

Csokonai költészetének bibliai vonatkozásai meggyőznek arról, hogy a költő széleskörű olvasottságának, nagy európai műveltségének egyik jelentős tényezője, összetevője volt: a bibliai tudás. Műveinek a bibliával érintkező részlegein valami atavisztikus mult-öröklődés érződik. Miként az őskeresztény képzőművészet alkotásain az ószövetségi ábrázolások és alakok a látás pillanatában a tudatmező centrumába villantották a szimbólikus megjelenítések mögött elszélesedő újtestamentumi vonatkozásokat, úgy Csokonai költészetében is azonban értelem-világosságot növelő gondolatátársulást hoz létre tartalom és szimbólum, valóság és elvontság között a bibliai alakok beállítása, színezése, a képek és hasonlatok kapcsolódása. Csokonai a biblia embervilágától és miliómotívumaitól szomorú halotti verseit függetlenítette a legkevésbé. S ezzel: mintegy új költői szépségekre szabadította fel a reformációkorabeli halál-tánc-költészet hangulatát, kérdéseit, ráutalásait.

Budapest.

Dr. Zsoldos Jenő.

Zsidókra vonatkozó törvényeink az Aranybulláig.

A keresztényjellegű királyság megalapításakor a törvényhozó királyi hatalom nem foglalkozott zsidókérdéssel. Ez természetes volt. Szent István törvényei a frank capitularék hatása alatt jöttek létre¹ s mint ilyenek, egy már szervezett keresztény államnak fikcióját állították fel. A valóságban azonban nem is volt e korban Magyarországon zsidókérdés. A kabar törzsben lehettek zsidók,² de ezek alkalmasint Gyécse idején részesülhettek még a keresztységben s a többi zsidó kis számban lakott az országban, hiszen rendezett zsidó község csak Esztergomban volt.³ Kétségtelen, hogy szanaszét az országban laktak zsidók; az is kétségtelen, hogy Németországból, ha nem tömegesen is, de jöttek be zsidók, — mindezek azonban nem alkottak külön szervezetet és így ügyüket nem kellett állami kérdéssé tenni.

¹ A. F. Kollár: De originibus et usu. perpetuae potestatis legislatoriae circa sacra regum Hungariae libellus singularis. Viennae, 1764.

² Bár Karácsonyi ezt teljesen kétségbevonja: A magyar nemzet őstörténete 896-ig. Nagyvárad, 1924. 58. l.

³ Kohn: A zsidók története Magyarországon. Bp., 1884., függelék 1.

A zsidók ügyét először rendező törvények a kánonjog hatása alatt jöttek létre.⁴ Annak azonban, hogy Magyarországon érvényesülni kezd az az irány, hogy a zsidó vallást a keresztény államhatalom rossz szemmel nézi, — emeljük ki, hogy a zsidó vallást és nem a zsidó fajt — annak oka a cluny-i irány volt.

Szent László királyt VII. Gergely pápa — aki a cluny-i irányt a pápai széken reprezentálja — avval üdvözli 1079 március 21-én, hogy tudatában van ama körülménynek, hogy a »nagylelkű fiu« kész a Szentszéknek engedelmeskedni.⁵ Ez a szellem lengi át az 1092-ben tartott szabolcsi zsinatot. Az országban e korban a német bevándorlás háttérbe szorult és latinusok jöttek be a mai Belgium déli és Franciaország északi részéből. E néven ebben az időben a vallonokat értették.⁶ Ezekkel papok is jöttek be hazánkba,⁷ akik benne éltek a cluny-i szellemben. Már pedig a zsinati törvényhozás egyházi jellegéhez szó nem férhet. »A zsinati rendelkezésekben az egyetemes egyház Európa-szerte érvényesülő felfogása és törekvései jutnak kifejezésre.«⁸ A cluny-i szellemű papság dik-tálja azokat a törvényeket, amelyek a zsidók ügyét rendezni akarják.

Hogy Magyarországon a dolgok nem úgy állanak, mint azokban az országokban, ahol a cluny-i reformnak működnie kellett, avval a zsinat nem törődött. Mi nálunk a papság körében a nicolaizmus sem volt meg oly mértékben, mint például Itáliában, amelynek papságáról Damiani Péter Liber Gomorrhianusa olyan megdöbbentő képet fest.⁹ Ennek ellenére a magyar papság erkölcsi életét is rendszabályozza a zsinat, amelyik még nem áll teljesen a coelibatus alapján. Am az erkölcsi rendszabályok minden concubinatus ellen irányulnak, aminő a papok második házassága, szolgálójával való együttélése — és a zsidó-keresztény házasság, amely kánonjogilag

⁴ Helmár Ágost: A magyar zsidótörvények az Árpád-korszakban. Pozsony, 1879. V. ö. Závodszy Levente: A Szt. István, Szt. László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai. Bp., 1904.

⁵ Fejér: Codex Dipl. I. 443.

⁶ L. Karácsonyi: A magyar nemzet áttérése a nyugati kereszténységre. Nagyvárad, 1927. 182. l.

⁷ Füssy I.: A Szt. Egyedről nevezett somogyvári apátság története. Kath. Szemle, 1902. 50., 116.

⁸ Hóman: Magyar történet. I. Bp. 1928. 314. l.

⁹ Horváth Mihály: A kereszténység első százada Magyarországon. Bp., 1878. 420. l. V. ö. Henkirch: Das Leben des Petrus Damiani. Göttingen, 1875.

nem tekinthető házasságnak: »Si Judaei uxores Christianas sibi associaverint, aut aliquam personam Christianam in servitio apud se detinuerint, ablatae ab eis libertatae reddantur.« (S. Ladislai Decr. lib. I. cap. 10.)¹⁰ A zsidó-keresztény együttélést az egyház mindig perhorrescálta és nem ismerte el törvényes házasságnak.¹¹

Egy más cikk a vasárnapnak és más keresztény ünnepnapnak munkaszünettel való megülesét a zsidótól is megkívánja, s ennek okát is megmondja: ne scandalizetur Christianitas (u. o. cap. 26.) és a »még jajabb a megbotránkoztatónak« elve abban érvényesül, hogy büntető szankció is járul a törvény-cikkhez: az ünnepnapon dolgozó zsidó elveszti munkaeszközeit.

Már Kohn Sámuel megállapította,¹² hogy e cikkek egyike sem jelent jogfosztást a zsidóság részére. Sérelmesek annyiban, hogy keresztény rabszolgát nem tarthat zsidó e korban, amikor a mezőgazdaság még rabszolgaerőre volt alapozva. Pedig a zsidók rabszolgát régen tartottak hazánkban, noha nem állhat meg az a megállapítás, hogy ennek eltiltása miatt most egyszerre térítették a hazai zsidóság a kereskedelemre, hiszen már 960 körül mennek hazai zsidók a prágai vásárra.¹³

Könyves Kálmán király törvényei a kereszténységtől két csoportot különböztet meg: a zsidókat és az izmaelitákat. Még nem kisebb ember, mint Katona István »Ismaelitae hi, sive Judaei, sive Saraceni«-nek említi az utóbbiakat¹⁴ és azóta is sokszor volt kérdés tárgya, mi a két csoport közt e korban a különbség. Foglalkozik a kérdéssel Salamon Ferenc,¹⁵ Hunfalvy Pál,¹⁶ az Árpádkort tárgyaló munkák,¹⁷ foglalkozik vele Jerney¹⁸ Károcsy János úgy fejté meg az izmaeliták kér-

¹⁰ A törvényidézetek mind a millenárius Corpus Juris Hungarici-ból (Bp., 1899.) valók, ennek helyesírásával. Az idézett szövegből a *Christianas* szót Péterffy *Christianorum*-nak olvasta (Sacra concilia I. 19. l.), olvasatát megdönti Kohn i. m. 369. l.

¹¹ Az egykoru kánonjogi helyeket már Helmár kimutatta. Az új Codex Juris Canonici szerint ma is »Nullum est matrimonium contractum a persona non baptizata cum persona baptizata« (Can., 1070.). A magyar állami hatóság pedig még a zsidó törvényes feleségének sem adja meg az *uxor* címet, csak *conthoralis*-nak nevezi.

¹² I. m. 64. l.

¹³ Hóman i. m. 167. l.

¹⁴ Hist. Crit. III. 101. l.

¹⁵ Budapest története, Bp., 1885. II. 86–88. ll.

¹⁶ Magyarorsz. ethnogr. Bp., 1876. 337. l.

¹⁷ Igy Márczali: Magyarország története az Árpádok korában. Bp., 1896. 225. l.

dését, hogy ezek muhammedán-hitű bolgárok voltak s magyar nevük böszörmény volt.¹⁹

Feltűnő, hogy Kálmán decretumának 74. és 75. cikke milyen szigorú ez izmaelitákkal szemben s a zsidókkal milyen kevéssé az. Ezt Kohn megállapítja és úgy mondja, hogy a törvény »a zsidókkal nyájasan bánk el.«²⁰ Pedig a törvény tendenciája mást mutat. A zsidóság: európai probléma, — míg az izmaeliták: speciális magyar kérdés. Ezt a magyar kérdést el lehet intézni magyar módra, be lehet olvasztani ezt az értékes anyagot a nemzettestbe. Ilyen nép másutt nincsen, nem kell s nem is lehet külföldi analógiát keresni. A zsidóság azonban megvan a többi államban is; itt tehát az eljárás az általános európai. Nem cél ezt az elemet beolvasztani, hanem éppen separálni kell, mint ez megtörtént külföldön is.

A zsidókra azt mondja még Kálmán törvénye, hogy »ipsi (Judaei) nusquam nisi ubi sedes episcopalis est, manere sinantur«. E törvényről már Kohn megállapította, hogy a valóságban nem alkalmazták. Megállapítja ugyanis, hogy Budán és Pozsonyban már száz évvel Kálmán után voltak zsidók. Tudjuk azonban, hogy a decretum 22. pontja Pozsonyt a püspöki városokkal egy sorba helyezi (in sede episcopali et majoribus praepositis necnon Posonii). Mindkét helyen volt u. i. társaskáptalan és így nagyobb egyházi jurisdictio székelt ott.²¹ Kétségtelen azonban, hogy a törvényt e mellett sem vették szigorúan.

Kálmán király u. n. zsidótörvénye az első törvényünk, amelyik kizárólag a zsidók ügyével foglalkozik. Szabályozza ez a törvény a zsidóság-nyujtotta kölcsönöket, a tanuskodást és még egyszer megállapítja a keresztény rabszolga tartásának tilalmát.²²

A középkornak ez időszakában pénzüzletekkel elsősorban a zsidóság foglalkozott és csak IX. Gergely pápa biz meg toscanai kereskedőcégeket pénzkövetelések behajtásával;²³ ettől kezdve lépnek fel a pápai bankárok, akik Magyarországon

¹⁸ Tudománytár XV.

¹⁹ Kik voltak s mikor jöttek be hazánkba a böszörmények? Bp., 1913.

²⁰ I. m. 20. l.

²¹ Franz Eckhart: Die glaubwürdigen Orte Ungarns im Mittelalter. (Mitt. des Inst. österr. Gesch. forschung. IX. Erg. b.J. 2. Heft.) Innsbruck, 1914. — Fejérbáta egy possonyi káptalan alapítását a 11. sz. második felére, a budaiét a 12. sz.-ra (Égyetemi előadás 1919–20-ban), Jerney ez utóbbi 1010-re teszi. (Tört. tár II. 40. l.)

²² A törvény szövegét l. a millenárius Corpus Jurisban: I. 120. sk. l.

²³ G. Schneider: Die finanziellen Beziehungen der florentinischen Bankiers zur Kirche von 1285. bis 1304. Leipzig, 1899.

csak a középkor vége felé szerepelnek nagyobb arányokban.²⁴ Addig a pénzügyleteket hazánkban a már említett izmaeliták, akik mint pénzverők is jelentősek voltak,²⁵ zsidók, németek és olaszok bonyolították le. Ez természetesen nem érintette a zsidóságnak zömét, amely mezőgazdasággal foglalkozott, hiszen ehhez kellett a rabszolgák. Volt tehát földművelő és volt a mellett kereskedő zsidóság is Magyarországon. Sőt a földművelés most sem zárult be a zsidóság előtt, csak nehezebbé válik művelése: »Agriculturam si quis eorum (sc. Judaeorum) habet, paganus hanc mancipiis exerceat, — ahol az agricultura szó szántóföldet jelent. Pogány rabszolgával tehát művelheti a zsidó a földjét, sőt a következő mondat: possessiones quidem Judaci qui possunt emere, habeant — biztosítja a földbirtokvásárlási jogokat is. Pogány rabszolgák még vannak e korban az országban, sőt sok zsidó foglalkozik is rabszolgakereskedéssel.²⁶ Most eltűnt a király a zsidókat attól, hogy keresztyén rabszolgákkal kereskedjenek, csak pogányokra engedvén meg e jog gyakorlását.

Mint hogy azonban a pogány rabszolgák száma fogy, sőt aránylag nem nagy idő múlva a rabszolgák osztálya teljesen megszűnik,²⁷ — a zsidóság de facto mégis elveszti földművelő foglalkozását és nolens-volens teljesen kereskedővé lesz. Ezt jól látja Kálmán király is és már mostan, amikor vannak ugyan zsidó kereskedők, de még nem kizárólagos foglalkozásuk ez a zsidóknak, már most *legem dedit Judaeis*. E törvény szabályozza a kölcsönügyleteket és az árúval való visszaéléseket. Meg kell itt említenünk azt a véleményt is, hogy a zsidó kereskedelem ellen való védekezés lett volna már I. Bélának amaz intézkedése, amellyel vasárnapról szombatra teszi át a vásárt.²⁸ Nézetünk szerint ennek okát nem ebben kell keresnünk, hanem a vallásos áhitat-parancsolta megünneplése a vasárnapnak; még a zsidó kereskedelem aligha volt akkor olyan veszélyes konkurrens, hogy ellene védekezni kellett volna.

Mindezeknek a törvénycikkeknek, amelyek a zsidó kereskedelmet szabályozzák, gyökere a decretum Gratiani (II. liber 25—26 cc.), bár Kálmán törvénye enyhébb-formájú.

A zsidókra vonatkozik III. Béla 1190-i oklevelének egy

²⁴ Mayer Béla: Pápai bankárok szerepe Magyarországon a középkor végén. Bp., 1925.

²⁵ Hóman: Magyar pénztörténet. Bp., 1916. 239. l.

²⁶ Hóman: Magyar történet I. Bp., 1928. 324. l.

²⁷ L. Erdélyi László: Árpádkor. Bp., 1922.

²⁸ Hóman i. m. 324. l.

pontja, mint ezt Kohn említi.²⁹ Ez az oklevél azt állítja, hogy »liber homo, vel servus, Sarachenus, Ebreus, Christianus» fizesse a Jézsmát. Am Fejérpataky László megállapítja,³⁰ hogy III. Bélának volt egy oklevele 1190-ből a pécsi püspökség számára, de a reánk maradt szöveg annyit toldott hozzá, annyi tendenciózus változtatást végzett, hogy a ma ismert szöveget, amelyben az *Ebreus* szó előfordul, teljesen interpoláltak kell tartanunk. Ezek szerint ez az adat nem hiteles.

A zsidók azonban a megszorító intézkedések ellenére erősödnek és ennek reakciója lesz II. András 1222-es Aranybullája. Budapest.

Dr. Csetényi Imre.

A „legnagyobb magyar” fiának zsidó tanítója

Gróf Széchenyi Istvánt az 1848. március 15-iki események az első magyar felelős minisztérium közlekedésügyi tárcájával bízták meg. Azonban a politikai helyzet hazánkban idővel annyi zavart okozott, hogy a »legnagyobb magyar« lelkét »teljes aggodalom töltötte el« (Révai Nagy Lexikona XVII. 423. és a Széchenyire vonatkozó összes forrás és egyéb munkák). Szeptemberben oly izgatott volt már, hogy minisztertársai felmentették a munka alól. Távozási engedélyt kért és szept. 5-én elhagyta Pestet, ahova többé soha vissza nem tért. Döblingben töltötte életét. Családjá már előtte hagyta el Pestet. Nemeslelkű hitvese, született gróf Aspangi Seilern Crescentia (kinek első férje gróf Zichy Károly volt) a kezében levő irás szerint 1852. március 27-én Bécsben lakott Hohe Brücke 145. szám alatt. Vele volt két fiuk, a 16-ik esztendőben levő gróf Széchenyi Béla és a 13-ikban levő Ödön.

A teljesen megmagyarosodott érzelmű grófnő magyar nevelést akart adni fiainak. Erre a célra az akkor Bécsben az egyetem orvosi karának zsidó hallgatója szemeltetett ki, Ligeti József, kinek eredeti neve Förstner volt.* Nincs módomban

²⁹ I. m. 78. l. ³⁰ III. Béla király oklevelei. Bp., 1900. 11. l.

* Ligeti szülei, Förstner Eliás (Illés, Eljáhu) és Eszter a tatai temetőben nyugsznak. Atyja a régi temető III-ik sora 20-ik, anyja VII. 45-ik sír alatt. Anyja fiát korán (13-ik évében) 1835. chesván 3-án (okt. 26.) árvaságra hagyta. Ugy látszik, hogy igmándi volt, azonban Oroszlányban halt meg és Tatára hozták be örök pihenőre. Atyja 1791-ben született Oroszlányban és 1865. júl. 2-án halt meg Tatán (Halálzási anyakönyv 22. lap 247. szám) 74 éves korában mellbajban, mint magánzó. József fiuk 1823. sziván 5-én (május 15.) Oroszlányban született és a Tatán 1831. chesván 6-án (október 13.) elhunyt Presburger Méir (temető III. 17. sír) metélte körül (körülmetelési anyakönyv 22. l. 33. sor). Förstner család még most is lakik Oroszlányban.

megállapítani azon körülményt, hogy miképen került Ligeti a grófi udvarba. Azonban jellegzetes az akkori kor, főiri körökben lehetséges, gondolkozására, hogy zsidó fiatalember készítsen elő grófi fiút a soproni bencés-gimnáziumban leendő vizgára. E sorok írója a komáromi bencés-gimnáziumnak volt az első három évben növendéke és még most is szeretettel és hálával emlékezem vissza, hogy a legjobb indulattal viseltetett velünk, zsidó gyermekekkel szemben majdnem minden bencés tanárunk, nemcsak, hogy nem kényszerítették bennünket szombaton írásra, de még az írószközök iskolába való hozatalára sem reflektáltak zsidó fiúk részéről ezen a napon, vagy zsidó ünnepen. Nem volt az ötvenes években sem feltűnő, hogy bencés-gimnázium részére zsidó tanító készítsen elő grófi, nagy reményekre jogosító gyermeket. Sőt az igazgató önmaga utasítást ad a tanulandó anyagra nézve.

A legnagyobb magyar ifjúkori nevelője, későbbi jószágigazgatója Lunkányi (Liebénberg) János levelez Ligeti Józseffel a leendő vizsga tekintetében. A kezemben levő levél borítékán a következő címzés van:

*Wohlgeboren Herrn Joseph Ligeti
abzugeben bei Exz. Gräfin Széchenyi*

Hohe Brücke N. 145.

Wien.

A levél szövszerinti tartalma így hangzik:

Sopron. Márc. 27/1852.

Tekintetes Ur!

Director ur azt izeni, hogy nem azon jegyzéket kívánta, amit beküldeni tetszett és ami a tanult studiumokat sorozza elő. — Hanem ő kívánta és kívánja most is, hogy midőn bejönnek, méltóztasson elhozni minden studiumból a kérdéseket, melyek szerint gf. Béla a studiumjait tanulta és melyeket Uraságod neki tenni szokott.

Teljes tisztelettel
készköteles szolgálja
Lunkányi.

Éz a rövid levél jellegzetes azon finom, szabadelvű gondolkozás tekintetében, amellyel a jószágigazgató, a nagy gróf volt tanítója, megszólítja volt tanítványa fiának tanítóját, a zsidó fiatal orvosnövendéket.

Legnagyobb sajnálatomra nem tudok arról beszámolni, hogy mennyi ideig** volt Ligeti József a továbbiakban is a

** Itt lakó rokonai Nobel Adolf és özv. Prager Ferencné (kinek birtokában vannak a leközölt iratok) állítása szerint több éven át.

Széchenyi fiúk tanítója, azonban annyi tény, hogy érdemes embere volt életében mindig a társadalomnak és zsidó felekezettünknek.

Ezen levél megírása után hat évvel már Székesfehérvárott találjuk, ahol az egész vidék legkeresettebb orvosa volt, az ottani zsidó vallásközösségnek előljárója, később alelnöke, majd iskolaszéki elnöke, továbbá a XI-ik izraelita községkerületnek is elnöke.

A magyarság ügyének az osztrák abszolút-uralom idejében valóságos bajnokává vált. Amidőn 1860-ban a fehérvári zsidó hitközség a templomban, az iskolában és a tanácskozó teremben a magyar szót meghonosítani kívánja és ezen cél keresztülvitelére iskolabizottságot nevezett ki, az első helyen dr. (Fürstner) Ligeti Józsefet találjuk (Steinherz: Magyar Zsidó Szemle XI. 188). Bécsben lévő nagy összeköttetése révén keresztülvitte, hogy Ferencz József akkor még csak osztrák császárnál kihallgatáson megjelenhetett a fehérvári hitközség megbízatásában, ahol magyar nyelven kérte a helytartótanács egyik rendeletének (u. o. 548) végrehajtását. Majd ugyancsak dr. Ligeti József és a hitközség egy másik tagja (Kreisler Sámuel) a község megbízásából később emlékiratot nyújtottak át Ferencz Józsefnek (u. o. 623).

Kitűnő szerep jutott neki osztályrészül, amidőn dr. Gugenheimer József rabbi állásáról 1861. március 9-ikén lemondván (u. o. 189), bekövetkezett azon tragédia, hogy gróf Teleky László, az akkori »határozati pártnak« a feje (Tisza Kálmán elődje) öngyilkos lett 1861. május 5-ikén és a fehérvári zsidóság gyászünnepélyt tartott a tragikus végzetű nagy hazafi emlékére, dr. Ligeti József bizatott meg az emlékbeszéd megtartására, amelynek szövszerinti szövege a következőképen hangzik:

Emlékbeszéd gróf Teleky László halálára.

Mélyen Tisztelt Közönség!

Ha igaz, mit bölcs Salamon a példabeszédek könyvében megírt, miszerint Isten azt fenyíti, akit szeret, úgy talán nem csalódunk, ha azt állítjuk, hogy az egész földkerekségen nincs nemzet, melyet Isten a magyar nemzetnél jobban szeretne; mert ha e hazának mult és ujabbkori történetén végigtekintünk, úgy találjuk, hogy csaknem minden második lapja egy-egy gyászlap, melyen e nemzet örökös szenvedése, lételélérti küzdelme, a vad ellenség fegyvere, s a művelt ellenség ármánya elleni folytonos harca meg van írva.

Nem lehet szándékunk az állítást adatokkal bebizonyítani, minek itt helye nincs, hanem áttérünk egyenesen azon meg-

rendítő eseményre, melynek emlékezetére a mai gyászünnepély szentelve van, azon iszonyu csapásra, mely az országszerte bálványozott drága ember és nagy hazafi mult hó 5-én bekövetkezett váratlan halála által nemzeti szabadságunk és függetlenségünk szent ügyét érte, azon általános jajkiáltásra, mely nemzetiség és valláskülönbőség nélkül minden magyar ajkairól elhangzott azon gyászshír hallatára, mely miként a villámot nyomban követő menydörgés, csaknem egyszerre futotta be az egész civilizált Európát, azon férfi, ki munkás életén át lekének nagy tehetségeit a legnemesebb céloknak szentelte, ki a nagy hazafi nevére tettek és szenvedések által egyaránt érdemessé tette magát, hogy a mindnyájunk által imádott Széki gróf Teleky László nincs többé.

Tisztelt Gyászoló Közönség! Egy ily férfiúnak kimulása az élők sorából nagy veszteség leendett mindig, mennyivel inkább most, midőn sűrű felhők borítják hazánk látkörét, midőn annyiszor megtámadott nemzetünket a szokottnál nagyobb veszélyek fenyegetik és lételéért küzdve, legjelesebb fiaink közremunkálására van szüksége. Ki fogja betölteni az ő helyét? Kit szilárd jelleme, szeplőtlen becsületessége és éles előrelátása oly magas fokára állított a közbizalom- és népszerűségnek, hogy azt hittük, az Isten tüzoszlopul küldte közénk, hogy a nemzet előtt járva, biztos kalauzunk legyen a haza jövőjének homályfedte pusztájában.

Erezzük a köz megdöbbenést, mely e váratlan csapás alatt magyar hon szívet átrezgé, visszahangoztatjuk a nagy jajkiáltást, melyben Teleky László halála miatt egy egész ország sajtó honfiui fájdalma tört ki. És hogyha a nemzet benne egyik legjelesebb vezérét siratja, hadd omoljanak, édes hitsorsosim a mi könnyűink a vallásszabadság és jogegyenlőség bajnok férfiáért.

Mert Teleky volt az, aki már 1843-ban, midőn a magyar országgyűlésen először felszólalt, a polgári jogoknak a hon minden polgáira egyenlő kiterjesztését jelszóul tüzte ki. Ő volt az, ki külföldön léte alatt, midőn még a száműzetés keserű kenyerét ette, ügyünk mellett felszólalt és a magyarországi zsidók felszabadítását a nemzet legsürgetőbb teendőnek mondta. Ő volt az, ki hátrahagyott beszédtüredékében, melyet már szive vérével irt vala, rólunk meg nem felejtkezett. E nemes szív felháborodott azon tantalusi kinok látásán, melyet azon 400.000-t megközelítő nép érez, mely szabad hazában élve, dacára bebizonyított hazaszeretetének és áldozatkészségének, a szolgaság lealázó rabláncait viselni kényszerítették.

De ha örökre elnémultak is azon ajkak, honnan bátorító szavakat vettünk volna, mikre netaláni csüggedésünkben oly

bizonyossággal számítottunk, vigasztaljuk magunkat azon öntudattal, hogy az elhunytnak szelleme nem költözött el porhüvelyében és hogy ama nagy elvek, melyeknek a boldogult egyik zászlóvivője és személyesítője vala, nem voltak az ő kizárólagos sajátjai, az összes nemzetnek tulajdonai azok s annak szívéből kiirthatatlanok.

S habár egy nagy tehetségnek a köztérrel eltünése hézagot hagyott is maga után, de erősödve az elhüségnek és állhatatosságának példája által, melyet a dicsőült életében adott, a nemzet ernyedetlen erővel azon cél felé fog törekedni, melynek elérhetésére ő önzéstelen feláldozással annyit tett és szenvedett.

S míg a négy folyam partján magyar lakik és a hazának csak egy romlatlan gyermeke leszen, az 1864-ik év május 5-én jobblétre szenderült Teleky László hire, emléke és dicsősége élni fog.

Mindenható Isten! Tekints le reánk mennyei trónodból és hallgasd meg könyörgéseinket s mindazokét, kik mai nap dicső halottunk lelke nyugalmáért feléd fordulnak. Az irgalmasság Istene részesítse lelkét örök üdvösségben. Legyen meg neki a béke áldása, mint a jog és szabadság nagy harcosának és mártírjának. Világoljon előtte az örök világgosság, miként világitott az ő szelleme e földön minekünk. Amen.

Azon szabadelvű gondolkozás és felekezeti különbséget nem ismerő készség, amelyet a gróf Széchenyi családnál tanító korában tapasztalhatott, Ligeti József további életére mély nyomokat hagyott. Benne volt ez az u. n. »korszellem«-ben. Midőn tehát a mult század hatvanas éveiben Fehérvárott egy »kisedóvoda alapítását célzó egyelet« alakult, dr. Ligeti József azt a »korszellemnek« megfelelően úgy irányította, hogy az óvodában felekezeti jelleg egy irányban sem domborodjék ki. Midőn azonban 1868-ban a választmány az alapszabályokat kijátszani kívánta és az imádkozás oly formája hozatott be, mely annak egy határozott felekezeti jelleget ad, Ligeti »népszerűségének egész sulyát latba vetette... és a meggyőző érvek egész hatalmával a szabadelvűség ügyét hathatósan megvédeni« törekedett. Mivel azonban a »reakcionárius szűkeklbőség« ellen nézetét keresztülvinnie nem sikerült, hivataláról, amelyet a kisedóvoda-egyletben viselt, lemondott. Vele együttérző társai azonban elégtételt kívántak neki adni, amidőn az egyletben kifejtett nézetei és elhüség elismerése mellett a következő iratot intézték hozzá:

Tekintetes Orvostudor Ur!

Midőn Sz.-Fehérvár városában a kisedóvoda alapítását

célzó egyesület alakult, a legőszintébb örömmel üdvözölték ezt a tisztelettel alulirottak s egy percig sem késtek egy oly intézet alapítását hathatósan gyámolítani, melynek feladata leendett a kisdedeknek minden felekezetség távoltartása mellett az első szellemi kiképzést nyújtani.

Amennyire fájdalommal esett a tisztelettel alulirottaknak az alapszabályok megvitatásánál tapasztalni, hogy egyes tagok az intézetre egy bizonyos felekezeti bélyeget sütni akartak, annál örvedetesebben hatott rájuk, midőn sikerült a kérdést a korszellem követelte elveknek megfelelőleg eldönteni. Az óvoda virágzott s a minden alkalommal az intézet körül nyilatkozó érdekeltség tanusítá, hogy ez Sz.-Fehérvár összességének általános érdeke által az alapnevelés nélkülözhetlen tényezőjének tekintetik.

Annál nagyobb sajnálattal kellett értesülniök a tisztelettel alulirottaknak, hogy újabb időben az intézetbe az imádkozás oly formája hozott be, mely annak egy határozott felekezeti jelleget ad.

Midőn Tekintetes Uraságod a választmányban az alapszabályok ilyképeni kijátszása ellen óvást tett, a reakcionárius szűkebb többség felzudult ellene, de Tekintetes Uraságod nem szünt meg a meggyőző érvek egész hatalmával a szabadelvűség ügyét hathatósan védeni, mindaddig, mignem végre a küzdelem sikertelenségét belátva, leköszönt azon hivatalról, mely körül annyi érdemet szerzett magának.

Midőn a tisztelettel alulirottak Tekintetes Uraságodnak e fölötti sajnálatukat kinyilatkoztatnák, nem mulaszthatják el leghálásabb érzelmeiket és legőszintébb rokonszenvéket kifejezni Tekintetes Uraságod iránt, ki népszerűségének egész súlyát látva vetette, hogy Sz.-Fehérvár szabadelvű polgárainak ügyét ennek szentségéhez méltóan, oly eszmék ellen védje, melyek a népnevelés modern irányzatával kiálló ellentétben vannak.

Kik egyéb iránt legnagyobb tisztelettel maradnak Sz.-Fehérvárott, 1868. okt. 23-án.
Tekintetes Ligeti József orvostudor urnak tisztelői: Dr. Kohut Sándor főrabbi.

Az »Aruch Completum« szerzőjének kezevonása után következik még 77 aláírás. Erről azonban más összefüggésben óhajtok beszámolni.

Tata.

Dr. Goldberger Izidor.

Az ember tragédiája formai tartalmához.

Madách halhatatlan műve imént megjelent héber fordításának¹ olvasásakor a keretszinek (I., II., III., XV.) még inkább gyakorolnak keleti, vallásos, teológiai hatást a figyelmes olvasóra. S sok oly gondolat ismétlődik meg bennünk, melyek a magyar eredeti tanulmányozásánál is éltek már tudat alatt. Ezuttal a formai tartalomnak ember tragédiájabeli egyik jellegzettségére s azoknak már eddig is vázlatosan ismertetett és még nem ismertetett nem pusztán zsidó, hanem keleti párhuzamaira óhajtok reámutatni, azokat összeállítani. Az álmobeli jelenetezésről szólók az alábbiakban. Egyszerűségében megfogalmazva a kérdést; hol ismertek azok a motívumok, hogy az első ember a történetet előre látta. Bizarr, szin pompás gondolat — csak keleti termék lehet ős eredetiségben. Megbeszélünk textusául alkalmazható Lucifer e szava:

»Bűbáját szállítok reátok
És a jövőnek végéig beláttok
Tűnékeny álm képei alatt.«²

A gondolatbeli hasonlóság kimutatása nem terjedhet természetszerűleg odáig, hogy a színek is megegyezzenek, hanem csupán a motíválási forma tárgyunk ezuttal. Már Bernstein Béla³ reámutatott az ember tragédiája és a zsidó irodalom viszonyát tárgyaló dolgozatában arra, hogy »amit Madách költői génusza kitalált, hogy hatalmas eszméit megfelelő keretben tárja fel, azt több mint másfélszer évvel előbb egy szerény talmudbölcse még szerényebb alakban már kifejezésre juttatta.« Az egész drámai költeménynek az egész zsidó irodalomra gyakorolt hatását vizsgálva, nem boncolja a felsorolt helyeket s természetszerűleg a nem zsidó, más keleti irodalombeli párhuzamokra nincs tekintettel.

Gen. rabba (24. fej.) ezt olvassuk: Isten megmutatta az első embernek minden nemzedék kutatóit, bölcseit, írástudóit, vezetőit. Ez Ádám nemzetiségének könyve.⁴ Hasonló változatban Ex. rabba (40. fej.)-ben, ahol Mózesnek hozza Isten Ádám könyvét. Itt királyokról, vezetőkről, prófétákról van szó. Majd Lev. rabba (26. fej.)-ben, ahol a szereplő Mózes a bírákról, királyokról, bölcsekről, vezetőkről, helyettesekről, tisztviselők-

¹ Fordította: Feuerstein Avigdor, Varsó 1924.

² Ember Tragédiája ed. Alexander 546—548. sor.

³ IMIT Évkönyv. 1896. 121 és kk. Itt a hagyományos irodalom helyjegyzéke is megtalálható. Gen. rabba 24, Ex. rabba 40, Lev. rabba 26, Peszikta rabbati 23, Abot di rabbi Natán 31.)

⁴ Gen. 5. 1.

ről, állatokról, erőszakosokról, rablókról és prófétákról esik szó. Személy szerint még Saul-ról, az első zsidó királyról is.

A felsorolt első két esetben említették a Gen. 5. 1. verse, Ádámnak valóságos könyve is. A harmadikban, minthogy itt Mózes a szereplő, e könyvről nem esik szó. Az eddigiekből kitetszik, hogy az agáda világában élt a tudata annak a képnek, mely szerint Ádám az egész történetnek ismerője volt. S ezt az ő könyvével⁵ hozzák valamelyes összefüggésbe. Ugyanezt a nagy tudást tulajdonítják a nagy tanítónak, Mózesnek is. Mit jelent az Ádám-könyv és annak fogalma, arra a babilóni talmud néhány alább megbeszélendő helye nyújt felvilágosítást.

Baba Mecia traktátusában⁶ olvassuk: Ádám könyvében meg van írva, hogy a csillagász Sámuelből bölcs lesz, de ordnáltatni nem fog (mesternek nem fog nevezetni). Ádám könyve címszóhoz Rási megjegyzi, hogy megmutatta neki (Ádámnak) a nemzedékeket és azoknak tudósaikat. E képben én azt az ókeleti szokást vélem felfedezni, hogy minden história és krónika az első emberrel kezdődött,⁷ második logikai lépés, a könyvet az első szereplőről nevezték el,⁸ harmadik logikai lépés, az első szereplő a szerző is, tehát »Ádám könyve.« S ez bevilágít az Ádám látta történet motivumának pszichikai kohójába. Erre különben az ókeleti irodalom más területéről is lehet példát felhozni.

Nagyszámu Ádám-könyv irodalmat ismerünk.⁹ Ezek csak részben tartalmazzák a bibliai szűkszavú és szerzőjük által kiszínezett történetet, tovább mennek, történetet is adnak, mi több, látnak. Már Josephus Flavius is említi Ádám meglátását az Archeológiában.¹⁰ »Ádám a dolgok elpusztulását részben tűz, részben heves vízőmlések által, előre megmondotta.« A kitétel nem jelentős fontosságú, csupán az ismert elvi fogalom bizonyítására említettük.

Sok sémi nyelven írt ugynevezett Ádám-könyv maradt reánk. Egy szír szövegűt kiadott Renan a Journal Asiatique-ban.¹¹

⁵ Alább testamentumával.

⁶ 85 b és 86 a.

⁷ Bibliai példa a Krónika.

⁸ Általános ókeleti szokás.

⁹ A teljes bibliográfia összeállítva Schürernél III. 396—399. alatt.

¹⁰ Német kiadás 24. old. I. kötet.

¹¹ V. Serie II. Tome. 1853. Fragments du livre gnostique intitute Apocalypse D'Adam, ou pénitence d'Adam ou testamente d'Adam cimen. Szír és francia szöveg.

Ebben¹² »encore du testament de notre père Adam« címen kis, rövid, szűkszavú áttekintés található az uralmakról. Itt szó van Asszíriáról, Jeruzsálemről, Zachariásról, Juda Makkabiról, Antiochusról s végül Jézusról.

Jelentősebb adatot tartalmaz a különben felette terjedelmes etiops Ádám-könyv, melynek német fordítását is bírjuk már 1893-ból.¹³ A könyv három részre oszlik. Az első és legterjedelmesebb rész Ádám haláláig terjed, a második Nőé haláláig. A harmadik Jézus fellépéséig. Szerzőnk legendák gyűjteményét nyújtja. A harmadik rész krónikaszerű jelentés. Bűnbeesése előtt az ember a boldogság kertjében élt, azután a Sátán hatalmába kerül. A második részben szó van Istennek Ábráhámmal kötött szövetségéről, hogy ő eljő 5500 év múltán és megváltja az ő ivadékait. A harmadik rész, mely innen Jézus idejéig terjed, szűkszavú. A részek összefüggése abban rejlik, hogy keresztény tendenciájú könyvről lévén szó, Isten 5500 év után megváltja a bűnbeesett embereket és Ádámot és jámbor utódait a kertbe visszahelyezi. Szerzőnek célja — Dillmann szerint — Ádám életét megírni; az Isteni hirdetését megbizonyítani. Biblías legendakönyv ez. Tehát Ádám a legendás sorozatnak mindvégig szereplő személye marad.

Az elmondottakból kitetszőnek vélem azt, hogy Ádám-krónikák nagy számmal léteztek az ókori kelet különböző területein, melyeknek szerzőjeül is Ádámot, szereplőjeül is Ádámot tartották, noha a krónikás anyag jóval túlmélt a paradicsombeli koron. S kis fantázialépés kellett ahhoz, hogy a krónikákban foglaltakat Ádám, az első személy, majd szerző által látottnak véljék s költői gondolatát fejlesszék és egészítsék.

Hatalmas átdolgozásra és példás kidolgozásra talált ezen ókeleti motívum Madáchunknál.

Ujpest.

Dr. Friedman Dénes.

A szabadságharc zsidó hősei a magyar irodalomban.

»S mikor lassan kapaszkodunk fölfelé, egyszer csak egy sirdombot pillantok meg« — írja *Rákosi Viktor*¹ — »korhadttal fakeszttel. Azután egy másik sirdomb, harmadik sir... negyedik sir... kereszttel, vagy anélkül...« Valóban, amikor a magyar írók vezetésével visszaszállunk a múltba, a dicső küzdelmek után elesett hősök sirhalmai között sok olyat találunk,

¹² 4. fejezet 458. oldal.

¹³ Jahrbücher der biblischen Wissenschaft von Heinrich Ewald. 1852—53. 1—144. A fordítás Dillmanntól való.

¹ A Korhadttal fakeszttel előszavában.

amelyet nem korhadtt fakesztt díszít, hanem amely a kiengesztelő elmúlás zizegő levelei alatt zsidóhittű magyarokat takar.

A Korhadtt Fakereszttben szereplő zsidó *fiu*² nem volt honvéd. Hiába hirdette meggyőződésének erejével: »Nekem épp úgy kötelességem feyvert fogni, mint a többieknek. Itt születtem, itt is akarok meghalni, a haza az enyém is, nemcsak a maguké...«, a katonák nem fogadták be maguk közé. De amikor jött az ellenség és a zsidó hűtlenségére, fukarságára számítva ezer aranyat ajánlott neki, ha elvezeti a magyar táborba, a zsidó fiu nem árulta el azokat, akik őt kitagadták maguk közül, hanem fülükbe harsogta a vészirt: »Ébredjete, itt van az ellenség, vigyázz, vigyázz, ébredj, ébredj!« Az ellenség megrémült és megzavarodva látta, milyen veszedelmes helyzetbe került s a hős zsidó fiura sortűzet adott. Holttetemébe az ezredes elvakott dühvel rugott bele. »A holttest a rugástól megfordult és lehajtotta fejét. Talán, hogy elrejtse szégyenét, talán, hogy megcsókolja a földet...«

Ha tovább lapozgatunk irodalmunkban, *Tóth Ede* posthumus dalművében, a Névtelen Hősökben szívünkbe tünik egy név: Gescheit Iczig. A név még régi, a név még idegen, de a lélek, az álom és a szívnek dobbanása már magyar. Nem is vonja ezt senki kétségbe. A darab rokonszenves hősei: Paraszniai, a pap, Elek, a segédlelkész, Ilonka, a bájos hajadon őszinte bizalommal és barátsággal viseltetnek iránta; csak a mindenkivel civódó, más boldogságát megzavaró, a kiéhezett honvédek elől mindenét eldugó, maga a toborzásnál gyáván megfutamodó agglegény, a »féligur« Csipkés Tamás, aki azért célját mégis zsidó segítséggel akarja elérni, ő egyedül akar az antisemitizmus örök fegyveréhez, a fokoshoz folyamodni, De Iczig felelete — a tréfa álarca alatt — súlyosabb igazságot tartalmaz a fokosnál:

*Soh' se duljon-juljon kend,
Ez a jött-ment mást teend.
Kend maradjon idehaza,
S legyen kedvesebb a hasa,
Mint a szegény magyar haza!
Ez a — jött-ment zsidó pedig
Honvédnek áll s jatesküszik.
— Eljen a haza!*

És Iczig valóban nemcsak Ilonkát segíti szerelmeséhez, a segédlelkészhez — most: vitéz kapitány uramhoz — a harcban is kitünteti magát; Ilonka bátyjával, Jóskaival együtt hadnaggyá

² A novella címe: A Zsidó Fiu.

lesz s amikor a darab végén azt olvassuk, hogy a két hadnaggy már nemigen várhatja meg a lakodalmat sem,

Jóska, Iczig. Holnap reggel indulunk.

Mi még tovább harcolunk,

jóleső örömmel tölt el a látvány, mint indulnak bajtársakként hadba közös szülőanyjuknak, a haza földjének megvédésére a Jóska és Iczigek, a zsidó és nemzsidó: magyarok.

A magyar szabadságharc vitéz harcosai közé tartozik *Jókai Mór* A Mi Lengyelünk című regényének hőse, Negrotin kapitány is. Bölcsője fölött magyar dal nem zengett, ereiben magyar vér nem csörgedezett, lengyel anya szülte, lengyel föld nevelte. És ez az eszményi jellemű zsidótiszt mégis a magyar szabadság leghívőbb, legfanatikusabb hősei közé tartozott. Ide hozta közénk két rajongó nemzetnek egyformán kiolt-hatatlan vágya a feltámadás után. Hőstettei ott szerepeltek Haynau feketekönyvében a bitófára szántak lapján: lengyel légiót alakított, a turai csatában nagy vérengzést vitt végre, áruhában a lázadók fővezérségétől titkos üzenetet vitt Klapkának. Maga jegyezte azután ezekhez újabb »bűneit«: elcsábított tizenkét ulánust feyverestől, elfoglalta a császári postakocsit, a hadipénztárt a feketekönyvvel és új szabadsapatot toborzott össze. Ahol csak szükség volt rá, mindenütt megjelent, a tömegből délcegen emelkedett ki achilleusi alakja, mikor Plutó lován egyik kezében a zászlós dzsídával, másikkban pallossal száguldott serege előtt. Ellenség meg nem rémitette, tulerő meg nem félemlítette, csüggedés rajta erőt sosem vett. Amikor a haza egét fekete felhők borították el, amikor a temesvári csatavesztés hírére kétségáz élő hős megrémült, akkor az haragos mennydör-gésénél irtózatossabb halotti csendben erőteljes férfihang harsant fel; akkor a lengyel zsidó kapitány kezéből falhoz repült egy pohár, az asztal fölött megvillant egy kard és mintha Isten szava volna, zengett a kiáltás: »Él Buda, áll Komárom még!« Negrotin kapitány egyike Jókai valószínűtlenül tökéletes férfialakjainak. Minden vallásnak szentségét, a felekezetek között békét és egyetértést hirdeti. Erénynek tartja zsidóságát, amelyet más bűnnek tart. *Kol nidré* estéjén böjtölve imádkozik az egyszerű zsinagógában. Egyszer azonban szívében szerelem-nek lángja lobban fel a püspök unokahuga, a szépséges Natália iránt. Szerelméért az életet elveti magától, de hitét nem:

»Az, aki meg tudja tagadni az Istenét, meg tudja az tagadni a szerelmét is, a hazáját is s megérdemli, hogy azok is megtagadják őt. Most minden veszély között azt mondom: »Előttem Rafael, mögöttem Michael, jobbfelel Uriel, balfelel Gab-

riel, fejem fölött Izrael.«³ De itt bennem Dániel. A térhetetlen igazság. En hitemet el nem hagyom, még szerelmemért sem...»

A zsidó ott is hős tudott lenni, ahol nem öldöklő fegyverrel, hanem az önzetlenségnek páncéljával, a becsületességnek pajzsával kellett küzdenie, a zsidó ott is hős tudott lenni, ahol a haza oltárának papjaként kezelték a háború egyik háromszor fontos tényezőjét: a pénzt. Klapka a főintendásáról azt írja Jókai⁴: »Senki sem emlegeti ennek a férfiúnak nevét. Pedig a szabadságharcnak ő volt a legnevezetebb alakja. Ő kezelte a pénzt. Klapka élőszoval gyakran elbeszélgetett róla. Hihetetlen csodatörténeteket. Holländernek hívták. Zsidó volt. Talán még most is él. Szegényül, elfeledten.« Bizony ilyen önzetlen becsületességgel nem lehet meggazdagodni, így csak dolgozni lehet, így csak használni lehet. Amikor Komárom átadásakor a meglévő ezüsből kiosztották a fizetéseket, a többit pedig az árvák pénzének beváltására adták, Holländer bácsi bizony elfelejtette kivenni a fizetését, de Klapkától sem fogadott volna el egy fillért sem. Majd csak haza segíti őt a fia, mert »a derék Holländernek a fia is derék ember volt; mint őrnagy szolgált Klapka hadseregében.«

Ebbe az irodalmi arcképcsarnokba illeszkedik bele — a sváb faj mellett a zsidó vallású hősöknek védelmében — *Herceg Ferenc A Hét Sváb* című regényének egyik rokonszenves alakja, Heim Poldi is. A regény hőse, Graf Jani megérkezik Bécsből, de hat hársát már előre értesíti jöveteléről. A hat barát közt van Heim zsidó is, ami a társaság egynémely tagját el is kedvteleneti. Graf Jani azonban tüntető melegséggel öleli meg a zsidót. Azután előterjeszti céljait, eszményeit: népjogok, egyenlőség, szabadság... Ekkor két kéz nyul át az asztalon és ragadja meg jobbját, az egyik Heim zsidóé, a másik Lutz hadnagyé. Mindenki tudta már ekkor, hogy a rákok és horvátok maguknak akarják a Bánságot megszerezni. Furcsa, vad martalócok gyülekeztek az alibunári dombvidéken. Első áldozatul a hét sváb közül Holky doktor volt, a második Heim zsidó.

Heim Poldi a háboruskodás előkészítésében is kitett magáért. Az imént magyar zászló alatt két század jól fegyverkezett és kemény tartású vingái bulgárt vezetett a városba. Azóta is

³ Vajda Béla: Jókai Mór c. dolgozatában (1904.) még nem foglalkozhatott A Mi Lengyelünkkel, amely a Jókai Mór ötvenéves írói jubileum alkalmából közrebocsájított nemzeti díszkiadás kiegészítő sorozatában, mint a hátrahagyott művek VIII. kötet (1912.) jelent meg. Ez a tévedés azonban — Izrael, Izrael Istenének szelleme helyett — a Rab Rábyban is szerepel.

⁴ Szintén A Mi Lengyelünkben.

serényen dolgozik a szent ügyért. Most azonban a szomszédos Fehértemplom lakossága előre nem látott óriási veszedelembé került. A császári sereg fölvonult a hegyek közé, iszonyu vérenzést vitt végbe egy éppen miséző szerb tábor közepette, majd visszavonult Fehértemplomba. Ott ordinán várt a parancssal: azonnal visszavonulni. »Parancs, parancs!« mondá hidegen, hivatalos ábrázattal és vállat vonva az alezredes. Hiába könyörögnek, káromkodnak a svábok, hiába tördelik kezüket a nők, az alezredes kiadja utasításait és felsőbb parancsra védelem nélkül hagyja a várost, martalékul dobva a szerbek örjögésig fokozott dühének.

Másnap éjjel vagy százötven verseci legény várakozott a csillagos éjszakában. A nemzetőrség két hatfontos ágyujával Fehértemplomba indultak, Graf Jani vezette őket, köztük volt a Szalvátor patikus, Hoffer Tóni és Heim zsidó is. Az indulás pillanatában a kazlak közül egy öreg asszonyosság bukkant elő, Heimné asszony volt s a fiát kereste. Nagyon nehezen vált meg egyetlen fiától, szeliden és szomoruan zengett hangja, amikor azt kérdezte: »Hát igazán elmegy Poldi?« Heim szerette volna a marcona tüzért adni, restelte magát társai előtt s zordonul felelt: »Mama, maga ehhez nem ért!« De Graf Janinak hirtelen az jutott eszébe, milyen baj származhatnék abból, ha az ő édesanyja is neszét venné a dolognak s ezért hirtelen megindította a csapatot. A kis csapatot lelkesedve fogadták Fehértemplomban. Mintha megyei fölmentő sereg érkezett volna, úgy ujjongtak, úgy mondogatták egymásnak: »Ugy-e mondtam, hogy nem kell őket hívni? Ugy-e mondtam, hogy maguktól is eljönnek?« Hát még amikor a két ágyut meglátták! Másnap reggel valóban ágyuzni kezdtek már a szerbek a várost.

»Heim, aki nem akart tétlenül vesztegelni ágyuja mellett, fölkapta egy elesett nemzetőr szuronyos puskáját. Az országúton egy sebesült szerviánus feküdt, egy kövér, öles ember. Graf Jani az üldözés hevében keresztül akarta szurni a kardjával.

— Ne bántsd szegény ördögöt! — kérlelte Heim.

A földön vonagló ekkor rájuk sütötte hosszú pisztolyát. Heim megtántorodott és Graf karjaiba szédült. Fakó arccal, kimeresztett szemekkel bámult barátja arcába.

— Mondd meg anyámnak, mondd meg édesanyámnak —

Nem beszélt többet, mert ömlött a szájából. Egy órával később már csak öten voltak a hét svábok. Holky doktor után a Versecről való Heim tüzer is meghalt.

Heim Poldi tehát bevonult a hősök csarnokába, a nagy eszme harcának dicső áldozatai közé. Követi a többi jóbarát is. Egyedül Graf Jani marad életben a hét sváb közül. Amikor ő

is sebet kap, egy sirkő mögé vonszolja magát. Ott szemébe tűnik a kő felirata: Leop. Heim Junior. »Az öreg Heim tehát hazahozatta szegény Poldit Fehértemplomról... Most golyó pattogott a kövön, — Jani ösztönszerűen behuzta a fejét, — a Poldi sirköve azonban jó kő volt és megvédte a jóbarátot«.

Láttuk tehát, hogy Rákosi, Viktor A Korhadt Fakeresztek között zsidó hős sirját is őrzi, Tóth Ede A Névtelen Hősök között zsidó hőst is bemutatott, Jókai Mór A Mi Lengyelünk című regényének hőse zsidó kapitány és Herceg Ferenc regényében, A Hét Svábben is az egyik legrokonszenvesebb »sváb« zsidó. Rákosi Viktor novellája azt a történeti mozzanatot emeli ki, hogy a zsidót Pesten, Pozsonyban és több nagy városban kiközösítették a nemzetőrök közül s az mégis véret ontotta hazájáért. Tóth Ede dalművében a zsidó szóval és példával mutatja meg, hogy nem az az igazi hazafi, aki idehaza tudja vitézül a fokost forgatni, hanem, aki vagyonát és életét kész feláldozni a hazáért, bármilyen faju, bármilyen vallásu is egyébként. Jókai felfogásáról felesleges e helyen bővebben szólnunk. Annál szívesebben mutatunk rá azokra a finom vonásokra, melyekkel Herczeg Heim Poldit, Heim Poldi hazafiságát jó szívét, fiúi szeretetét rajzolta, bár később ez alakot eléggé nem sajnálható módon regényéből készült drámájában, A Fekete Lovasban teljesen elejtette. Távolról sem tekintettük át ezzel teljes irodalmunknak azokat az alkotásait, amelyek szabadságharcbeli zsidó hőskről emlékeznek meg, mégis, minthogy a tárgyalt művek egyike sem szerepel, részben nem is szerepelhet még, Kecskeméti Ármint,⁵ Vajda Béla,⁶ Bernstein Béla⁷ idevágó dolgozataiban, azt hisszük, nem végeztünk teljes fölösleges munkát e rövid »seregszemlével«.

Budapest.

Vidor Pál.

⁵ Kecskeméti Ármint: A »Zsidó« A Magyar Népköltészetben és Színműirodalomban. Budapest, 1896. Kecskeméti Ármint: A »Zsidó« A Magyar Regényirodalomban. Budapest, 1897. (Mindkettő a M. Zs. Sz.-ben is.)

⁶ Vajda Béla: Jókai És A Zsidóság. Budapest, 1904. (A M. Zs. Sz.-ben is.)

⁷ Bernstein Béla: Jókai És A Zsidók. Budapest, 1925.

IRODALOM.

A magyar művelődés 1777-től 1848-ig és a zsidók.

Nem régen megjelent *Kornis Gyula* államtitkárnak egy kétkötetes nagyszabású munkája (607 — 650 l.) ily címmel: *A magyar művelődés eszményei 1777—1848.*, mely a magyar művelődéstörténeti, nevezetesen neveléstörténeti irodalomnak kimagasló alkotása. Ennek egyes fejezetei néha a magyar művelődés bizonyos szakaszainak valóságos monografiái, néha még művészileg kikerekített esszayk. Némely részlete pedig legalább alapjául szolgálhat egy-egy monográfiának.

Hogy ilyen nagy történelmi munkában, melynek jelentékeny része a felvilágosodás korával és a forradalmi időkkel foglalkozik, a *zsidókról* is kell beszélni, az természetes. *II. Józsefnek* a zsidókra vonatkozó intézkedései adnak *Kornisnak* először alkalmat arra, hogy róluk szóljon.

II. József a birodalom első fejedelme — ugymond — aki a zsidófiukat a gimnáziumokba és a főiskolákra bebocsátja. Rendelete így szól: »Minden zsidó gyermeket különbség nélkül, a keresztény gyermekekhez hasonlóan a latin iskolába fel kell venni, ha szabályszerű elemi iskolai bizonyítványa van. A szülőknek figyelmét azonban föl kell hívni arra, hogy gyermekeik mindig illedelmesen és tisztán öltözve jelenjenek meg az iskolában, minden megkülönböztető jel nélkül, ami a többi gyermeknek gunyolódásra adna alkalmat. 2. Viszont a tanárok saját pártatlan és szeretetteljes viselkedésükkel ne csak az illő bánásmódnak és türelemnek példáját adják a tanulóknak, hanem erre a keresztény ifjuságot időről-időre figyelmeztessék is és az ezzel ellentétesen viselkedőket szembeszökő szigorúsággal büntessék meg. 3. Habár az adásvevés és a csere minden faja általában már el van tiltva az iskolában, mégis a tanárok ebből a szempontból a zsidó fiukat különös figyelemmel kísérik, mert éppen ez adhat leginkább alkalmat a kétféle

felekezeti ifjuság között a rendetlenségre és viszályra. 4. Mivel a tanítás imádsággal kezdődik, amelyen a zsidók jelenléte nem volna illő, részint az ő vallási fogalmaik, részint azon tisztelet miatt, melyet mi kötelességek vagyunk az imádságban előforduló dolgok és nevek iránt tanítani; ezért a tanárok hagyják meg a zsidó gyermekeknek, hogy mindig valamivel később jöjjenek az iskolába, mint a keresztények és pedig akkor, amikor az általános iskolai imádságnak vége van.»

Mennyi mindenre kiterjedő figyelem, mondhatni: gyengédség van e rendelet egyes pontjaiban! Ha ehhez még hozzávesszük, hogy a zsidó tanulók ünnepeiken fel voltak mentve az iskola látogatásától, igazán csak hálával gondolhatunk a nemeslelkű uralkodónak eme intézkedésére. Ennek az intézkedésnek a rendelet bevezető szavai szerint »az a célja, hogy alkalmat adjon egy nemzet kiművelésére.« Ez a cél azonban meg volna húsítva, ha a zsidó szülőknek attól kellene félniök, hogy a gimnáziumba küldött fiaik bántalmazásoknak lehetnek kitéve, vagy vallásukban meg lehetnek zavarva. »Ézért a tanárok utasítatnak, hogy a náluk jelentkező zsidó szülőket első sorban illő nyájassággal, de aztán annak biztosításával is nyugtassák meg, hogy mindkét szempontból magasabb rendelet folytán gyermekeik védelméről elegendő módon történt gondoskodás.«

II. József az egyetemet is megnyitja a zsidók számára. Idevágó egyik rendelete (1783. jun. 5.) azonban erősen hangsúlyozza, hogy »a zsidó nemzet Bécsben tartózkodó studentseinek csakis abban az esetben van az itt tartózkodás megengedve, ha az alsóausztriai kormányzóságnál havonként tanáraiktól szorgalmukat és a tudományokban való jó előmenetelüket igazoló bizonyítványt mutatnak föl. E mellett vigyázni kell arra, hogy tanulmány ürügye alatt semmiféle kereskedést ne üzenek s ezzel a polgárokat vagy a toleranciát élvező zsidókat meg ne károsítsák.« József a zsidók kulturális egyenjogúsításában annyira megy, hogy állami ösztöndíjakat is kiutalt nekik. »A zsidó nemzet tanulói is, mondja rendelete (1786. aug. 31.), részesíthetők olyan ösztöndíjakban, amelyek a vagyonos osztályba tartozó tanulóktól fizetett tandíjából származzan és a szegény és derék alattvalók közt osztatnak szét.«

Ezek az idézett rendeletek eredetileg az örökös tartományokra vonatkoztak. Visszhangjuk volt az az intézkedés, mely a zsidóság magyarországi iskolaviszonyait szabályozta. A helytartótanács arra kötelezi a zsidókat, hogy a keresztény népiskolák szervezetének és tantervének mintájára állítsanak fel népiskolákat, hogy ezekben a »jüdisch-deutsch«, a zsidó-német zsargon helyébe a felnövekvő zsidó nemzedék megtanulhassa

a helyes német nyelvet, mert őfelsége ezentul sem a polgári ügyiratokban, sem a bírósági tárgyalásoknál meg nem tűri a zsidó-német tájszólást, és az ilyen nyelven fogalmazott ügyiratokat érvényteleneknek minősíti. A rendelet azonban előre látja a nehézségeket is, melyeket az új iskolák felállítására és a közismert zsidó makacsság (a helytartótanács szavai) gördít. Ezek legyőzésére külön utasításokat ad a tanügyi hatóságoknak. Megengedi a zsidóságnak, hogy gimnáziumokat is felállítson; mivel pedig erre nem sok a remény, a helytartótanács II. József utasítására lehetővé teszi, hogy a zsidók a keresztény gimnáziumokba járhassanak; egyébként a rendelet a felsőiskolákat is megnyitja előttük, a theologiai tanfolyam kivételével. A zsidó iskolákban ugyanazoknak a tankönyveknek használata kötelező, mint a keresztény iskolákban (a hittant természetesen kivéve). A zsidó szülőknek maguknak kell gondoskodniok a hitoktatóról. Két év alatt a zsidók kötelesek tanítóikat a keresztény tanítóképzőkben kiképeztetni; addig a laikus tárgyakat náluk is keresztény tanítók tanítsák. Ezeknek azonban szigorúan tilva van minden dogmatizálás, nehogy a zsidóság okot találjon II. József iskolai reformjával való szembeszállásra.

Hogy ez a reform minél előbb elérje célját, ott, ahol új szervezeti iskola létesül, a réginek azonnal meg kell szűnnie. E rendelet életbeléptetésétől számított tíz év múlva a huszonöt éven alul való zsidó ifjaknak szigorú büntetés terhe alatt tilos az iparüzés, a korcsmák és gazdaságok haszonbérlete, a gabonával, dohánnyal, gyapjával, bőrrrel való kereskedés abban az esetben, ha nem tudják bizonyítani, hogy újfajta zsidó iskolában vagy közös keresztény iskolában tanultak. Végül a rendelet meghagyja, hogy a zsidó gyermekekkel való bánásmód a magyarországi keresztény iskolákban is ugyanolyan legyen, mint ahogy a császár erre nézve az osztrák tartományokban intézkedett (I. fent).

II. József idevágó rendeleteiből — jegyzi meg Kornis — nyilvánvaló, hogy a zsidók művelődésbeli emancipációjának legfőbb rúgója nem is annyira az általános filantropia, mint inkább a birodalom egységes német nyelvénés megteremtése. Nem nyomhatom el azt az észrevételt, hogy Kornisnak e megállapításával nem értek egyet. Megengedem, hogy Józsefnek a zsidókra vonatkozó rendeleteiből is kitünik germanizáló szándéka, de vannak rendszabályai között olyanok, melyeknek semmi közük sincs a nyelvi egységesítéshez és melyeknek csak József felvilágosodottsága és vele kapcsolatos filantropiája lehetett a forrása. Azt ugyan alig lehet feltenni, hogy a sok kedvességet a zsidók iránt csak azért parancsolta rá a keresztény iskolákra, hogy ilyen módon ezekben csábítsa a zsidókat és

őket így németül jól beszélő polgárokká tegye. Az én impresszióm szerint, melyet a *Kornistól* idézett rendeletekből szereztem, az, hogy *Józsefnek* alattvalóinak általános egyenlőségére vonatkozó törekvéséből folytak a zsidóságra vonatkozó intézkedései is és ezt az egyetemes törekvését és a germanizálásra vonatkozó speciális igyekezetét tekintve, természetesen kell találnunk azt, hogy a művelt emberekké növekedő zsidó tanulókat a zsidó zsargon használatáról le akarta szoktatni és tiszta német beszédre akarta őket szorítani.

II. József nemes reformszándéka egyébiránt részint a tanügyi és közigazgatási hatóságok nemtörődömségén hajótörést szenvedett. A zsidóság még évtizedekig nem igen élt a gimnáziumok és a főiskolák látogatásának jogával: egyelőre még igen ritka a zsidó gimnáziumi tanuló.

Egyoldaluan gazdasági természetű foglalkozásuak számára — jegyzi meg *Kornis* — a latin iskola idegen és haszontalan; ha el is végzik, a hivatali és a közéleti pályák egyelőre még zárva vannak előlük. *Kornis* e megjegyzése egészben véve helyes, de annyi bizonyos, hogy a zsidók egy része vallásos természetű aggodalomból, a német műveltség modern szellemétől való félelemből is idegenkedett az új iskoláktól.

Hogy József reformtörekvései a gyakorlatban milyen meddők és hogy még 1848-ban is aránylag milyen kevés zsidó ifju végez közép- és főiskolát, az kitünik a következő meglepő számadatokból. 1848-ban, amikor a fővárosban még csak három gimnázium van, a budai gimnáziumnak I. osztályába 73 tanuló közül 5, a II-ba 43 közül 3, a III-ba 85 közül szintén 3 zsidó fiu iratkozott be, a IV. osztályba *egy sem*, a retorikai (V.) osztályba 2 jár (66 tanuló között), a poétikai osztályba pedig 3 (56 tanuló között). Hasonló ekkor az arány a vidéki iskolákban is. Ezekben az állapotokon csak a zsidók egyenjogúsága tud majd segíteni. »Sehol az egész keresztény világban, — panaszkodik az utóbbira nézve 1848-ban egy rabbi (*Roth Herman*): A zsidók polgárosítása ok- és célszerű. Pesten, 1848.) — hol csak zsidó lakik, sehol, mondom, kevesebb gond nem fordítatot rájuk, mint éppen hazánkban, Magyarországon. Még Csehországban is sokkal több szabadalmakkal bírnak, mint itt. Ott egy zsidó rendkívüli tanár az egyetemen; ott a zsidó ügyvéd lehet; ott az ipar dolgában nem korlátozva. Hazánkban meg oly szükkeblűség uralkodik a zsidó ügyben, mely egy constitutionális országnak csak szégyenére válik, mert elismert dolog, miszerint a *zsidó-emancipatio hévmérője a nemzetek műveltségének*. . . A status feladata más nem lehet, mint arra iparkodni, hogy alattvalói közül senki ereje kifejtésében ne gátoltassék, hogy az általános versenyzés, vetélkedés által az általános bol-

doglét előmozdítottassék. E szerint tért, szabad és korlátlan tért mindenkinek; hadd nyulhasson a zsidó is az ipar s tudományok akármelyik ágához. . . A zsidó tanuló a bölcsészeti pályáról lelépve, további haladására csak egy ut vezet, az orvosi pálya, a többi mind elzárva állt. De hát, kérdem, mit csináljon az, ki a bonctudománytól undorodik? vagy kinek éppen más ágazatára a tudományoknak van hajlama.»

Amellett, amit a jámbor rabbi itt sürget, t. i. a zsidók egyenjogúsága mellett, már a negyvenes évek elején lándsát tör báró *Eötvös* József vezetése alatt a liberalizmus és demokratizmus folyton erősödő iránya és mihelyt a zsidóság későbbben a teljes polgári egyenlőséget kivívja, hirtelen lepi el a középiskolákat és ezeken keresztül a szellemi pályákat. De ennek rajza már nem tartozik *Kornis* könyvének keretébe.

Ezzel bucsut is vehetünk a kitünő munkától, melynek gazdag tartalmából csak izelítőt nyujtanak ezek a zsidókra vonatkozó részletek. Melegen ajánljuk olvasóinknak, nevezetesen a hitközségi, valamint a tanári és tanítói könyvtárak vezetőinek a szép könyvet, melynél értékesebb mű kevés jelent meg újabban a magyar könyvpiacón.

Budapest.

Dr. Waldapfel János.

A zsidóság erkölcsi világa.

(Prof. J. Ziegler Rabbiner in Karlsbad. Die sittliche Welt des Judentums zweiter Teil: Vom Abschluss des Kanons bis Saadja 1928, M. W. Kaufman, X + 397. Herausgegeben von der Grossloge X. J. Ö. B. für den tschechoslowakischen Staat.)

A zsidó ethika modern idöben szóhoz jutott *Steinthal* H., *Allgemeine Ethik* (1885) és *Cohen* H., *Ethik des reinen Willens* (1904) c. munkákban, melyek szerzői bölcsészek voltak, de zsidó tudásuk befolyást gyakorolt rendszerükre. Zsidó ethikát irt *Lazarus* M., a népsychologia megalapítója, aki ily mű megalkotására tekintélyes zsidó tudásánál fogva is hivatva volt. Mindhárom jámbor atmoszférában nőtt fel és mindhárom rabbinak készült és egyetemi tanár lett. A tudomány soha sincs befejezett és magától értődik, hogy a zsidó ethikai rendszer ismertetése sem tekinthető lezártnak. Ha a zsidó vallásbölcseletnek volnának tanzsékei, mint a keresztény vallásbölcseletnek, bizonyára már újabb és tökéletesített idevágó művek is léteznének. Ebben az irányban csend állt be, de más irányban haladás mutatkozik. A filozófiai rendszeres ethika mellé sorakozik a zsidó mult ethikájának összeállítása, vagyis a biblia, a talmud, a vallásbölcészek, az erkölcstanítók ethikai nyilatkozatainak rendszeres, csoportos összeállítása és szösz szerint való közlése modern

nyelven (német, angol). Ilyen művet néhány év előtt négy kötetben erre a célra alakult berlini társulat bocsátott közre, melyben az eredeti szövegek fordítással és minden szakaszt megelőző összefoglaló bevezetéssel nyomattak le. A tervet ehhez a munkához is Zieger Ignác, a magyar Rabbiképző kiváló neveltje, készítette, aki önállóan maga is kidolgozta ezt az erkölcs-tant és a címben említett név alatt közrebocsátotta az első kötetet, melynek zsidó tartalmú könyvnél ritka sikere volt. Jele annak, hogy művelt köreinkben örvendetes érdeklődés él régi etikánk megismerése és kétségkívül gyakorlása iránt is. Amily örömmel üdvözölte közönségünk Ziegler művének első kötetét, époly örömmel fogja fogadni az ímént napvilágot látott második, az anyag gazdagsága folytán sokkal terjedelmesebb második kötetet is. Az utóbbi körülménynél fogva a szerző lemondott az eredeti szövegek közléséről, hogy a terjedelem meg ne drágítsa a könyvet és egyébkép is elriassza a nagy közönséget. Z. eljárását csak helyeselni lehet.

A jelen kötet nagyobb munkát igényelt, mint az első, amely a bibliáról szólt, nemcsak az anyag bőségénél és szét-szórtságánál fogva, hanem azért is, mert nem lett eddig úgy feldolgozva, mint a mindenkit felekezeti különbség nélkül érdeklő biblia, amely annak tartalmát alkotja. A jelen kötet az elsőtől elütően a tudományos köröknek is szolgálatot tesz, anyagot nyújtva egy a zsidó lélekben gyökerező zsidó etika felépítésére. Ziegler előtt, mint előszavában hangsúlyozza, ez a cél is lebegett. Mindjárt mondhatjuk, hogy műve ezt a célt kiválóan szolgálja, de azért mégis megmarad népszerű olvasmánynak a nagyközönség számára.

A mű az elő- és zárószón, valamint a forráskimutatáson kívül hat fejezetre oszlik, melyek a következők: I. Az istenfogalom (1—27). II. Ember és Isten (29—78). III. Izráel küldetése (79—118). IV. Izráel útja Istenhez (119—209). V. Az ember viszonya embertársához (211—350). VI. A jámborság jutalma és a bűn büntetése (351—376). Megállapíthatjuk már ebből a tartalomjegyzékből, hogy a zsidó etika kiválóan gyakorlati irányú, vagyis az embert nem annyira elméletekkel, mint inkább gyakorlati tanokkal és utasításokkal kívánja el látni, hogy mindig erkölcsösen cselekedjék. Az elmélet kiépítése a görögöktől ered, kik a nemzsidó köröket befolyásolták és mai napig befolyásolják. A talmud és hatása alatt a későbbiek is épügy, mint már maga a biblia, a gyakorlatban mutatkozó bölcs cselekedetekre veti a fősúlyt. A fő nem a magas, nem ritkán légius *theoria*, hanem a *jó cselekvés*. Ezt általában felismerték, sőt el is ismerték, nem ritkán gáncsolták, vagy legalább kifogásolták, azt mondva, hogy »hausbacker Moral«,

hogy nincs »Elan« benne. De így csak a papiros etika gondolkozhatik, melynél a jó rendszer a jó cselekvés fölött áll. Hogy a zsidó etikánál a gyakorlat a fő, mutatja az, hogy az ember és ember közötti viszonyról szóló fejezet a legterjedelmesebb (140 lap), arról szól a talmud (az egész zsidó hagyomány) a legsűrűbben. Teszi ezt a biblia szellemében és még senki sem mutatta fel azokat a pontokat, melyekben hanyatlást mutat. A nacionalista antiszemitizmusz, amely következetes, a bibliára is anathémát mond, a legkövetkezetesebb az Újtestamentomra is. Ebből a szempontból Ziegler művét az általános felvilágosítás hathatós eszközének és az általános etikát szolgáló műnek is tekinthetjük.

Ziegler műve nem pusztá regisztrálása a bölcsek mondásainak, nem pusztá összeállítás, hanem megvilágítása, a mögötük rejlő szellem kutatása, felmutatása, igazolása. A vallásproblémák fejtegetése, sűrűn önálló megfejtése. Mondható, hogy Z. nemcsak referál, hanem az összes kérdésekben állást foglal, részletekben ugyan, de mégis nagy vonalokban vallásbölcseletet ad, amely bővebben kifejtve, itt-ott összekapcsoló gyűrűket beillesztve, teljes összefüggő rendszerré fogható össze, építhető ki. Azok is, kik vele kardinális pontokban nincsenek egy véleményen, ösztönzést nyerhetnek fejtegetéseiből, mindennek felett tisztelni fogják nemes törekvését, őszinteségét, komolyságát, mondhatjuk, bátorságát is, mellyel minden problémának szemébe néz és lelkesedését, mellyel vallásunk igazait megvédi és köreinkben közkinccsé kívánja tenni. Feltete sok részletre kellene rámutatni, de meg kell itt elégednünk néhánynak kiemelésével. Izráel küldetését mély gondolatokkal fejtegeti 81 s. kk., nem adva fel semmi lényegest a múlt hitéből, ennek keretében szólva a Kiddus Hasém és a Chillul Hasém őseredeti nagy zsidó eszméről és a belőle fakadó vértanúságról. Az egyik pont: »Izráel küldetésének teljesítése a világ sorsának egyik momentumá« (100 kövv.). Meggyőzően mutatja ki, hogy az isteni parancsok önkéntes vállalása a *heteronómiát autonómiává* teszi (144 kövv.). Igazolja az ugynevezett rituális törvények és szokások kötelező voltát, rámutatva vallásfenntartó erejükre a multban és jelenben. Tiszta világosságba helyezi a kiválasztás eszméjét, felmutatva a történet által beigazolt jogosságát és az emberiség szempontjából is világgraszoló hatását. A mű minden kérdésre kiterjeszkedik, a problémák együtt vannak, már ez által is megkönnyíti a velük való foglalkozást. Z. maga sem mondja, hogy minden kérdésre végleges feleletet adott, azt sem állítja, hogy teljes rendszert nyújt, ezt a harmadik kötetre igéri, melynek nagy érdeklődéssel nézhetünk elébe. Itt az ideje, hogy vallásbölcsele-

tünket és bölcséleti etikánkat magunk teremtsük meg, és ne legyünk kénytelenek ezekért a szomszédba menni. Örvendetes mozgalom mutatkozik e téren, a magyar zsidóság is részese, amennyiben Hevesi és most Ziegler hathatósan működnek közre.

Budapest.

Dr. Blau Lajos.

Német Zsidó Encyclopedia.

(*Encyclopaedia Judaica*. Das Judentum in Geschichte und Gegenwart. Band I. Aach-Akademien. XXXI + 1216. Band II. Akademien-Apostasie XXII + 1232. Berlin „Eschkol“ 1928. Nagygyedrejt. Főszerkesztő Dr. Klatzkin J., szerkesztőtárs Dr. Elbogen J.).

Az amerikai Zsidó Encyclopédia (Jewish Encyclopedia), amely 1906-ban lett befejezve, azt tervezte, hogy a nagy 12 kötetes művet német nyelven is megjelenteti, amely célból a német nyelven írt cikkeket vissza is tartotta. Minthogy ezt a szándékát nem vitte keresztül, 22 év után a németek maguk karolták fel a tervet, akik már 84 év előtt vetették fel, még pedig először az eszmét és így az Encyclopédia tulajdonkép visszatért első hazájába. A lefolyt emberöltő alatt az angol mű részben elavult, részben pedig a zsidóság helyzete, melyről képet akar adni, lényegesen megváltozott. A jelen E. különben is a jelenkorra nagyobb súlyt kíván vetni, mint elődje. E két okból megjelenését örömmel kell üdvözölni. De még más okból is. Az angol nyelvet, mindamellett, hogy Amerikát a legujabb statisztika szerint négy milliónál több zsidó lakja, még ma is kevesebb zsidó érti, mint a német nyelvet, mivel Európában közel háromszor annyit zsidó él, kik általában értenek németül. Különben is a modern zsidó tudomány hazája ma is Németország, hol száz év előtt megszületett. Az érdeklődés is nagyobb a régi világban, mint az újban, hol egyfelől a zsidó tudásnak nincs oly régi gyökere, másfelől pedig a gyakorlati tevékenység az időt és erőt absorbeálja.

Az iránylevekről, amelyek a szerkesztőket vezették, az előszóban részletesen nyilatkoznak és azokat helyeseknek ismerhetjük el. Az egyik az, hogy fontosabb témákról összefoglaló monográfiákat adnak, melyekre a részletes címszóknaál utalnak. Rövidség kedvéért egyebekre nem terjeszkedünk ki. A J. E. amerikai képet mutatott, az E. J. európaiat. Amannál nagyobb súlyt vet a kelet-európai zsidóságra, hol a zsidó tömegek laknak. Ez a törekvés kifejezésre jut egyfelől a nevezett zsidókra vonatkozó cikkek számában, másfelől az azoknak engedett terjedelemben. Kételkedni lehet abban, hogy a mű vásárlóinak száma igazolni fogja-e ezt a liberalitást. De hát a

több jobb, mint a kevesebb, csak ne menjen más cikkek rovására.

A kiadók a mű terjedelmét 12 kötetben állapították meg. Az első kötet terjedelméből kiszámítható, hogy kerekén 20 kötetre volna szükség, ha a többi kötet az elsőnek mintájára készülne. A szerkesztők tényleg megszorították a cikkek nagyságát és remélik, hogy 12 kötettel befejezhetik művüket. Nem lesz azonban nagy baj, ha ezt a számot túl is lépik. Akik megszerzik, nem fognak e miatt visszariadni. Hogy mily nagy az érdeklődés, mutatja az, hogy a vállalat képviselője Budapesten 30 példányt adott el a jelen nehéz gazdasági helyzetben és nincs kétség a felől, hogy a mű haladásával új aláírók is fognak jelentkezni. Magyarország, amely az amerikai J. E.-ban úgy cikkek, mint a munkatársak számát tekintve, aránylag minden más országnál erősebben volt képviselve, a jelen két kötetben kissé háttérbe szorult ugyan, de a későbbiekben ez minden tekintetben ki lesz köszörülve. A szerkesztők közt most a magyarok közül csak Guttman Mihály foglal helyet, a munkatársak között már most is szép számmal vannak, amely szám még növekedni fog. A J. E. főszékhelye New-York után Budapest volt.

Az E. J. megelőzőjével szemben tárgykör tekintetében kibővült, amennyiben a *művészetet* és a *gazdaságot* nagyobb mértékben vonta be a tárgyalásba. Széles tér jut a *cionizmusnak*, amely a J. E. előkészítése idején még embrióban volt és nem volt még tényező. Ugyanez áll a *jiddis* irodalomról és írókról. De a héber nyelvű irodalom is óriásilag növekedett a lefolyt 30 évben, különösen a háború befejezése után, amióta Palesztinában a zsidó lakosság, főképp pedig a zsidó kulturális intézmények meggyarapodtak. Ezenfelül a nézőpont, az állásfoglalás, a beállítás, az objektivitásra való törekvés minden elismerése mellett, mások, mint a J. E.-nál voltak. Megváltozott a világ, a zsidók is megváltoztak belső ügyeikben. A népek minden keserűségüket, melyeket minden zsidó befolyástól menten maguknak okoztak, a zsidókon öntik ki. Az »Antisemitismus« cikk kiváló terjedelme és szisztematikája, mint valamely általános jelentőségű tudományé, encyclopedistikus lecsapódása a civilizált gyűlöletnek. Valóságos csemege a pszichológusnak, hol késik a filozófus, aki ezt a világtörténeti anyagot, melyhez hasonló nincs a világon, a tudomány objektivitásával tanulmányozná? Kiemelhetem az említetten kívül az összefoglaló cikkek közül az I. kötetből a következő hármat: *Afrika*, *Aegypten*, *Abgaben und Steuern*. Ez utóbbi nagyon tanulságos, illusztrációja annak, hogy a zsidók, kiket az asszimiláció hatása alatt újabb időben a zsidók maguk is *vendég-*

népnek neveznek, mily megvendéglésben részesültek a gazdanepek részéről. A zsidó nép történetének szignaturája az egész földtekén az adó, magyaros szóval kifejezve a: fizess. Vendég!

Az antiszemitizmusz ikertestvére az *apostazia*, amely cikkel a II. kötet végződik. A térítés főszköze a gyűlölet, illetve az abból fakadó terror, elnyomás stb.; a misszió teljesen fölösleges, nincs is eredménye. Ezt az említett cikk adataiból is meg lehet állapítani. Statisztikai adatok száz évre visszamenőleg csak Poroszországból vannak, az áttérések össz-száma a jelenlegi porosz zsidóság 5%-t tenné ki. Csodálatos ellenállás az állandó korrumpálásnak, melynek a zsidók a szóbanforgó vonatkozásban ki vannak téve, amely azt mutatja, hogy téves az az általános hit, hogy a világi műveltség a térítő. Galícia és kapcsolt részei nagyobb kontingenst szolgáltatnak, mint a művelt német zsidóság. A zsidó egyházközpontoknak az apostazia problémáját épügy kellene tanulmányozniuk, mint az apológiát, amely e műben széles alapon tárgyalatik, ha a reális tények alapján akarnak egyházközpontjukat csinálni befelé és kifelé egyaránt. Az Encyclopédia számos cikkel szolgál a laikusoknak is, nemcsak a teológusoknak, tudósoknak, íróknak s hivattásszerűen a zsidósággal foglalkozóknak. Ez a felfogás vezérelte a magyar megrendelők jórészt is.

Jeles cikkeket vannak a II. kötetben, melyek közül a fentiek mellé néhányat idejegyzek, megjegyezve, hogy az egész kötet áttekintésére eddig elég időm nem volt. Ugyanezért tekintsenek ezek csak példának a sok közül. *Akrostichon* (Elbogen), *Akzente* (Spanier és Nadel), *Al Tikre* (Torczyner, felsorolás a bibliai helyek szerint, a bibliográfia nem teljes), *Alchimie* (Suler), *Alexandrien* (Simchoni és Rosanes), *Alphabet* (több cikk, egy Hellertől). A kiválóbbak közé tartozik *Amoräer* 631—686, melyben az összes amorák abc rendben vannak felsorolva, jelentékenyen javítva és kiegészítve Goldberger Izidor jegyzékét (Bornstein). *Amsterdam, Antisemitismus*, melyről már szóltunk (956—1104. Az 5. pont Magyarország). *Apokalyptik, Apokryphen*. Magyar a munkatársak közt Heller, Weisz s mások.

Az egész műről általában és az első kötetről részletesen szóltam itt nem ismételt szempontokból a Revue des Études Juivesben. Az a benyomásom, hogy a mű II. kötete máris haladást mutat és nem kétséges, hogy az E. J. egyre jobb és jobb lesz. A legmelegebben ajánlhatom a külsőleg is fényesen kiállított, számos érdekes képpel díszített *állandó művet* megszerzésre. Aránylag igen olcsó és részletfizetésre (havi 6 márka) is kapható. (Cím: »Eschkol« Verlag, Berlin—Charlottenburg Bismarckstr. 106).

Budapest.

Dr. Blau Lajos.

Zsidó Lexikon.

(*Jüdisches Lexikon*. Ein encyclopädisches Handbuch des jüdischen Wissens in vier Bänden. Mit über 2000 Illustrationen, Beilagen, Karten und Tabellen. Herausgegeben von Dr. Georg Herlitz und Dr. Bruno Kirschner. Unter Mitarbeit von über 230 jüdischen Gelehrten und Schriftstellern und unter redaktioneller Mithilfe von Elbogen stb. Band I—II. A—H. XXXVI + 1472, XXXII + 1772. »Jüdischer Verlag«. Berlin 1927—1928).

A tudás encyclopedistikus feldolgozása kétféle lehet, olyan, amely szaktudást közöl, és olyan, amely csupán információt ad. Az általános encyclopédiák is ily két fajra oszlanak, pl. a nagy Brockhaus és a két kötetes kis Brockhaus, hasonlóan a Meyer, a Herder, a Francia Larousse, épígy az angol és amerikai hasonló művek. A »Jüdisches Wörterbuch« azonban több a maga nemében, mint az említett kisebb kiadások úgy általános terjedelménél, mint az egyes cikkek bőségénél fogva. Nagyjában a fent említett mindkét célt szolgálja, az információt főképp a tartalommal, a szaktudást inkább a bibliográfiával. A kiadók nem kimélték sem fáradságot, sem költséget, hogy tökéletes munkát hozzanak létre. Az előkészületek a velem való érintkezésbe lépéstől az első kötet megjelenéséig majdnem tíz esztendőig tartott, lelkiismeretességükre, vall, hogy több ízben kérték ki tanácsomat és ajánlataimat a munkatársak tekintetében készséggel elfogadták. Kiváló technikai szakértelemmel és tapasztalatokkal bírnak ily lexikális mű szerkesztéséhez és kiállításához. Finom ízlés ömlik el e köteteken, megérdemelné az »Encyclopaedia« nevet is, melyről az »Encyclopaedia Judaica« művel való összecserélés elkerülése végett kölcsönös megegyezéssel lemondtak. Hogy a műre mily szükség volt, mutatja a könyvkereskedői siker, amely az első perctől fogva követte. Nemcsak Németországban, hanem a volt Osztrák—Magyar monarchia egész területén és azonkívül is, Közép- és Kelet-Európában. A cikkekben valamint ezek szerzői közt Magyarországnak képviselve van, épügy a mű megrendelői között is.

Irodalmi és tudományos szempontból ezt a művet is, mint az Encyclopaedia Judaicát a Revue des Études Juivesben méltattam és nem tartom szükségesnek, hogy e helyen az ott mondottakat itt ismétljem. Általában konstatom, hogy a mű teljesen megfelel céljának, ha akadnak is benne hibák. Ezek ily nagyszámú szerzők által készített munkánál elkerülhetetlenek, különösen a zsidóságról szólónál, melynek nincsen kellő számú szaktudósa. Ezt a művet is meg lehet szerezni részletfizetésre. Terjedelméhez és kiállításához képest olcsó és legmelegebben ajánlom olvasóinknak. Valószínűleg hamar el fog fogyni, mivel az érdeklődés köreinkben öröndetesen fokozódott

a saját multunk és jelenünk iránt, melyekről minden vonatkozásban felvilágosítással szolgál. (Cim: Jüdischer Verlag, Berlin, W 57. Potsdamerstr. 63.).

Budapest.

Dr. Blau Lajos.

Posnanski Sámuel emlékkönyv.

(Livre d'hommage à la mémoire du Dr. Samuel Poznanski (1864—1921) offert par les amis et les compagnons du travail scientifique. Édit. par le comité de la grand Synagoge a Varsovie. Varsovie 1927. Otto Harrassowitz Leipzig.

XLVII+216 (nem héber) +214 (héber) nagy oktáv.)

Poznanski S., aki sokoldalú és alapos tudós volt, mint ember is kivált jelleme és kedvessége által. Korai halála, csak 57 évet ért el, általános részvétet keltett. Velem is állandó levelezésben állt, a Hazofehnek kiváló munkatársa volt. A Mekize Nirdamim vezetője volt Simonsen D. és Freimann A. mellett. E két társa és utódja a rabbiszéken, Schorr M., szerkesztették a viszonyok konszolidálása után a cimben jelölt könyvet, amely méltó emléket állított a jeles tudósnak.

Az európai nyelveken írt rész 16 dolgozatot tartalmaz, 8 németet, 5 angolt, 2 franciát, 1 lengyelt. Az utóbbi Poznanski életrajza, ezt követi a bibliográfia francia nyelven, amely annak idején a párisi Revueben is megjelent. Marx és az elhunyt fia írták. 306 szám (1889—1921), többszáz cikk 5 Enciklopédiában és körülbelül 200 könyvbírálat. Felette nagy szám, ha tekintetbe vesszük, hogy Poznanski mindig alaposan dolgozott és mindig mondott valamit és azt is, hogy rabbisága nagyon lefoglalta. Azt írta nekem egy ízben, hogy »nem jut a munkához«.

A dolgozatokat, néhány kivételével, melyeket csak átfutottam, elolvasva, azt látom, hogy nagyon becsesek. Tekintettel azonban a rendelkezésre álló térre nem említhetem meg valamennyit, meg fogok elégedni a teljes névsorral. *Büchler* A. a menyasszony és a vőlegény kíséréséről a Chuppába (החופה) beható terjedelmes dolgozatot ír három fejezetben (82—132). Az első és második század Palesztinájáról van szó. Sok hibát igazít helyre és sok újat állapít meg. A *Büchler* által idézett helyekből megállapítható, hogy Chuppa bekerített hely volt, hova az új pár visszavonult a házasság konzumálása céljából, vagy szimbolizálásából (111. l. 3. j.: Tosz. Jeb. 10, 1. 2. s más helyek). Innen érthető az ismert mondás: 18 éves korban házassodjék az ember (Abóth 5, 21 להיטה). Van még egy *Büchlertől*, ugy látom, nem idézett hely, amely jogi téren mozog és így szól: a chuppa létre hozza a házasságot, habár nem előzte meg házasságkötő formula (Kidd. 5 a הופה קונה). Ezt R. Huna bab. Amóra állítja a 3. század első felében és a talmud diszkussziót

folytat fölötte. Kétségtelen, hogy ez volt az ősi formája a házasságkötésnek, decensebb, mint a כהן ניה, amely ennél is régibb. Ebből nem következik, hogy nem volt Chuppa a házban, amely nem ezt a célt szolgálta. A palesztinai zsidók rendszerint csak egy szobával bírtak, az alvásra a házasságok használhattak házasságkötés után is Chuppát. Így érthető több mondás a Chuppáról, erre volt az, hogy a házassodást (idézték: »18 éves korában a Chuppára«) ezzel a szóval jelezték, amely külsőleg a házasságkötés jellegzetes és látható pontja volt. A 108. l. 3. j. idézett példázat semmikép sem bizonyítja azt, hogy a menyasszony hazakisérői, a menyasszonnyal a vőlegény nélkül ettek-ittak, midőn a Chuppába kísérték, hiszen a vőlegény házába kísérték, ahol a Chuppa volt. *Duschinsky C.* A Jekum Purkan történetét adja elő. Apróságokban némi javításra szorul. 185, 2 L. Kohn h. olv. S. Kohn, munkája »Mordechaj ben Hillel« nemcsak a Monatsschriftben, hanem mint önálló könyv is megjelent. R. Zerachját nevezik ugyan »Baal Hamaór«-nak, de a munkája természetesen csak »Hamaór« (185, 8. jegyzethez). 186., 3 *Duschinsky* azt mondja, hogy a Machzor Vitryt 1207-ben szerkesztette Rasi (1040—1105.) egyik tanítványa. Hogy lehetséges az, hogy 107 évvel Rasi halála után tanítványa könyvet ír? 187, 5-höz kiegészítendő *Epstein* neve mellé *Bacher*, aki a gáonok kronológiáját a J. Enc. számára elkészítette. D. két érdekes szöveget ad ki kéziratból. — *Ginzberg L.* érdekes párhuzamokat mutat be az agáda és az egyházatyák közt *Mózes II.* könyvéhez (194—216). — *Kokowzoff P.* pétervári keresztény tudós azt bizonyítja, hogy *Bachja ibn Pakuda*, a Chóboth Halebábóth szerzője, 1050—1100 közt élt (13—21). — *Krauss S.* (133—146) cikke »Adalékok a gáonok történetéhez« egyebek közt azt állítja, hogy a כהן szó, mellyel a gáonok idejében a tudósok féltévi összjövedelét jelölték, כלל szóból ered, mivel a misna, melyet tanulmányoztak, *Serira Gáon* (ismert levele) szerint csak כלל-t tartalmaz. Sohasem találjuk a misna ilyen elnevezését és már azért sem tartjuk azt az etymológiát szerencsésnek.

Marx A. közzé tesz egy arab tudósítást *Busztanairól* (73—81), mely kéziratnak kolofonja magyarul így szól: »Be vannak fejezve a mi tanítónk és mesterünk *Nátán Gáon* iratai arról, amit elbeszéltek neki az Akadémiák (bab. iskolák) fejei és tanítója néhai R. Chusiél, a tudósok feje. Íratott *Kairóban* a *Seleucida* aera 1312-ik évében« (73). Ezt a *Nátánt M.* azonosítja R. *Nátán Habablival*, kitől a *Juchaszinban* fennmaradt elbeszélés a gáoni iskolák berendezéséről származik. Kolofonunk szerint *Chusiél* 1000-ben már nem élt. A kronológia nem vág össze. Ugyanis *Sámuel Hanágid*, aki 892—1055-ben élt, gyászalt intézett R.

Chananélhoz, Chusiél fiához, ami nem lehetséges, ha Chusiél 1000 előtt halt meg, mivel akkor Sámuel még gyerek volt.

Irtak még a nem héber részben: Obermann (Debóra énekéről); Schorr M. (az összetett szavakról a sémi nyelvekben); Schwarz A. (Levitikus 16, 23-ról); Seeligmann S. (a négy ország synodusának 1677. évből kelt levele Amsterdamba); Simonsen D. (Maimuni négy arab nyelvű responsum). A kérdések sem hosszúak, a feleletek még rövidebbek 1—2 sor.

A héber rész 15 dolgozatot ölel fel. Marx A. P. életrajzát írja meg héber nyelven (1*—16*). — Dubnow S. a kazár kérdés utolsó eredményeit ismerteti a Schechter és Asaf által felfedezett kéziratok alapján (1—4). Bennünket mint zsidókat és magyarokat kettősen érdekel. — Blau L. (5—17) azt a szabályt állítja fel, hogy a hagyomány műveinek nevei a tartalom egyes pontjainak többes számai. A haláchát tartalmazó mű neve Haláchóth, a toszeftát tartalmazóé toszáftóth sit. Hét nevet tárgyal részletes bizonyítással. — Mann J. (18—32) a bab. exilarchákról szóló értekezése azt bizonyítja, hogy az exilarchátus nem szűnt meg 1038-ban. Ezután is voltak exilarchák, habár nem volt oly hivatalos állásuk, mint azelőtt. Posnanski ugyanezt bizonyította a gáonokról művében: *Babylonische Geonen in nachgeonischer Zeit*. M. a 13. századig tud lemenni. Dolgozata végén családfát konstruál. — Bornstein H. J. ismert kronológus a Thekufákról és fejlődésükről értekezik (33—58). — Davidson J. a Sziciliában letelepedett nyugatiak piútjait fedezte fel és írja le (59—77). — Markon J. D. kiadja Salamon ben Jerucham karaita kommentárját Ruth könyvére két leningradi kézirat alapján (78—96). — Gaster M. ismeretlen korfui gyászdalokat tesz közzé német bevezetéssel (97—144). — Cassuto D. Hósea 2. fejezetét magyarázza (115—135), főképp német irodalmat használva fel. Hósea 2, 4 szavait »ő nem feleségem és én nem vagyok férje« válóformulának tekinti. Hivatkozik munkámra a zsidó válásról és válólevélről (német I., 25, II. 15) és cikkemre (Monatsschrift 69, 1925, 140—141), ellenben azt, hogy a kařaita getben is benne volt a Hósea verse, Funk cikkéből (Jahrbuch d. jüd. liter. Gesellschaft 16, 1924, 132—135) idézi, holott ugyanezt Funk munkából vette, mint egész cikkének eszméjét és legtöbb anyagát (126. l. 5. j.). C. utal arra, hogy az ékíratokban is megvan a formula. — Mar-Szádja életrajzához. Nem nagyon biztos. — Aptovitzer V. morstein A. (136—144) genizatóredékekből adalékokat ad (145—169) hasmoneus és antihasmoneus politikát fedez fel a haláchában és agadában. Tudós és éleseszű dolgozat, de feltevésnél többre nem lehet értékelni. — Freimann A. (170—180)

kiadja R. Hillél kommentárját R. Jismáel 13 exegetikai szabályt tartalmazó barajtájára (Merzbacher kézirat, melyhez a bécsi kézirat is fel lett használva). — Thon J. a zsidó szektákról elmélkedik (181—203). Nem a tények beszélnek, hanem a politikus szerző. — Elbogen J. részleteket közöl egy kézirat Rasi kommentárból Ezkielre (204—214).

Valóságos diszüm, melynek tetemes költségeit az elhunyt rabbi hitközsége viselte, amely a mű címlapján mint kiadó szerepel.

Budapest.

Dr. Blau Lajos.

Megjegyzések

Benedek Irodalmi Lexikonához.

Az e helyütt megbeszélendő mű hézagpótló irodalmunkban. Kis helyen nagy tömeg irodalmi kérdésre kapunk feleletet — helyes feleletet — az Irodalmi Lexikonban. Kevés oly magyar nyelvű könyv van, mely 1200 két hasábos sűrűn szedett oldalon ennyi irodalmi tudományt tartalmazna. Ha a bő tartalom nem csupán alfabetikus sorrendbe — mint ahogy könyvünk teszi — akarnók sorozni, úgy azt mondhatjuk, hogy a címszavak hármass csoportba oszthatók. Vannak személyi cikkek, melyekben az írók életrajzi adatai, főbb munkáik címei és működésüknek értékelése található. Nagy írókról szóló cikkek közül egyesek essai — értékűek. A cikkek második csoportját az ugynevezett általános cikkek teszik, hol műfajokról általában, irodalmi fogalmakról, elvont dolgokról van szó. Ezeknek ki-dolgozása is sikerült, csak zsidó vonatkozásaikban hiányosak. (alább részletesen). Az egyes irodalmakról való összefoglaló cikkek közül a nagyobbak szinte önmagukban kézikönyvnek tekinthetők. A tartalom gazdagságát hozzávetőleges pontosság-gal megközelíti és szemlélteti, ha ezen összefoglaló címszavak sorát ideiktatjuk. Ime a névsor: Aethiopiai, amerikai-angol, angol, arab, aram és szír, ausztráliai, babilóni és asszír, basszk, bolgár, buddhiztikus, cseh, dán, egyiptomi, erdélyi magyar, eszperantó, eszt, finn, flamand, francia, georgiai, gót, görög, hettita, hirlap, holland, ifjusági, ind, indián, japán, katagán, kelta, khinai, kopt, kymro, latin, latinnyelvű, látomás, lengyel, lett, litván, magyar, mandeus, néger, német, norvég, oceániai,

indonézai, olasz, orosz, örmény, őskeresztény, pehlevi, perzsa, ponyva, portugál, provençal, román, skót, spanyol, svéd, szanszkrit, szép, szerb-horvát, szlovén, szlovenszkói magyar, szorle, tót, török, ukrán, védikus világ és zsidó irodalom.

A legtöbb tévedés ilyen munkában általában in hebraicis akad. Könyvünk zsidó címszavú cikkei jók, hiszen azok szakember — Weisz Miksa dr. — tollából valók, a legkiáltóbbak a hiányok az általános cikkek zsidó vonatkozásainál. Álljanak itt mutatóul azok, melyeket a mű tüzetes áttekintésénél kijelöltem — alfabetikus sorrendben. Ime megjegyzéseim. Az *abecedaria* címszónál, hol arról van szó, hogy a verssorok alfabetikus sorrendben következnek egymás után, a bibliai egyáltalában nincsen említve. Pedig ott az ismert példák egész sora található: 145. zsoltár, 119. zsoltár, 111. zsoltár és »Jeremiás siralmái« egyes fejezetei. Különböen erről magyar nyelvű keresztény író könyve is részletesen szól: Radó Polikárp, a kereszténység szent könyvei I. 167. oldal. — Az *acta martyrum* címszónál meg kell említeni a zsidó memorkönyveket is. Amint az egyház a martirokat könyvbe iktatta, úgy a zsidó községek is. E jegyzékek a memorkönyvek. — *Alexandria* címszónál nincsen említve az irodalmi termékek között a biblia görög fordítása, szeptuaginta. Pedig ez Philo és Isephus mellett a legjelentékenyebb. — *Alliteráció* a bibliai költészetnek is egyik külső formája. (L. Radó i. m. 165. oldal). — *Álnév* címszónál meg kell emlékezni a középkori Pseudoarisztotelikus irodalomról. Mindent neki tulajdonítottak, így volt tekintélye a munkáknak. — *Alvilágjárás* volt a zsidó költészetben is. Többen is megjáráták a paradicsomot. Erről részletesen Bacher Agada. — *Anagorismus*, az egymásra ismerés motívuma a költészetben. A zsidó irodalomban is ismeretes. L. Bacher Agada. — Az *Apokrif* címszóban különbséget kell tenni apokrif és predepigráf között. Ez ott nincs feltüntetve. — *Ariel*. Nincs említve, hogy e kifejezés Jesajásból való 29. fej. 1. vers. — *Babiloni teremtés* mítosz címszónál nincsen említve, hogy ezt Venetianer magyarra fordította. (L. Magyar Zsidó Szemle). — *Bánóczy* József életének ismertetésénél az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat bibliafordítása mellőzve van. — *Bél és a sárkány* motívum ismertetésénél nincsen említve, hogy

a tárgy az apokrif irodalomban is feldolgozásra talált. — Az Emlékirat egyik legrégebbi fajtája a bibliai *Nechemia* könyv. Nincsen említve. — Az *Enciklopédiák* között mint jelentős irodalmi segédeszközöket meg kell említeni: a 12 kötetes angol nyelvű Jewish Encyclopedia és a 24 kötetes Realencyclopaedie für protestantische Theologie und Kirche műveket is. — *Epitalamium*, menyegzői dal a 45. zsoltár s talán az Énekek-éneke is. Nincsenek említve. — *Eschatologia* ismertetésénél kerüli a messiasz szót, pedig zsidó vonatkozásban az is az eschatologia, az eljövendő dolgok körébe tartozik. — *Eufemismus*, hogy a jó szót használják a rossz értelmű helyet, számos példa a bibliában. — Az *evangeliumok* irodalmának ismertetésénél nincsen említve a legkülönb munka: Klausner, Jésu Hanacri, Jeruzsálem 1927. — Az *exegezis* történetének áttekintésénél nem lehet figyelmen kívül hagyni a zsidó bibliamagyarazatot. — *Ezekielnél* csak a tragédiaköltő van említve, a próféta nem, pedig ő is s általában valamennyi írópróféta beletartozik az irodalmi lexikonba. — A *farsangi játék* ismertetésénél lehet megjegyzésszerűen utalni a *Purimspielre* is. — A *feddő* költészet áttekintésénél nem mellőzendő el a biblia. A jepsajási és jeremiási, s általában a prófétai beszédek egész sora. — Az *idill* szónál meg kell emlékezni a bibliai Rúth könyvről is. Azt hiszem: Goethe ezt tartotta a legkülönb idillnek. — *Inspirált irások* fogalmát a zsidó is vallja. A felfogás azonban e helyütt nincsen megemlítve. — Az *Iréne* motívum ismertetésénél meg kell említeni az Eszter históriát is. Talán a Judit gondolat is ide tartozik. A hazát szerelemmel megmentő leány. — *Kalila vadimna* — azt hiszem — eredetileg nem arab — mint *könyvünk* mondja — hanem szír fordítás. — A *kaszida* versformájánál megemlíthető, hogy a héber piut is ezt használja gyakran. Az első sorban a félsorok is összecsengenek, aztán csak a sorvégek. — *Karköltészet* tárgyalásánál feltétlenül megemlítendő a bibliai zsoltáriróadalom is, hol szintén a karköltészet egyik fajtájával állunk szemben. Pl. 58. zsoltár. L. Radó i. m. 162. oldal. — A *klasszicizmus* könyvünkbeli meghatározásával szemben, mely nem egészen világos, idézem legutóbbi dolgozatom néhány sorát: (A zsidó irodalom főirányai 19. oldal). Gondolatvezetés, mely ugyszólván minden műben

pozitív vagy negatív formában megnyilvánul, jellemző gondolkodás: ez a korszellem. Ez ugyyszólván minden műben többé kevésbé megnyilvánul s ahol ez a korszellem legélesebben tükröződik vissza: az a klasszikus mű. Nem abban áll valamely irodalmi alkotás klasszicitása, hogy maradandó érték-e vagy sem, hanem abban, hogy korának uralkodó szellemét mily mértékben fejezi ki. Ott e tétel igazságát példákkal bizonyítottam. — A *Kohut Sándor* életrajzában tévedés csuszott be. Az *Aruch completum* nem 7, hanem 8 kötetből áll. — A *könyvtár* címben, hol a hazai gyűjteményekről van szó, meg kell említeni a Ferenc József Országos Rabbiképző Intézet könyvtárát, mely a legteljesebb hazai zsidó bibliotéka. A *Krisztus a költészetben* nagyobb címszónál egy szó említés sem történik a héber nyelvű Jézushistóriáról, pedig ezek is igaz, hogy negatív értelemben — de Jézus költemények. — *Láncos könyvek* magyarázata tudtommal e kétféle lehet. Vagy azért láncolták le a középkorban a mise könyveket, hogy a kánoni dallamot és szöveget énekeljék s így nem lehetett a könyveket kicserélni. Vagy pedig egyszerűen azért, mert igen nagyon vigyázni kellett az értékes művekre, hogy el ne lopják azokat. — A *látomásirodalom* ismeretében nem lehet teljességgel elmellőzni a bibliai vízióknak nagy és jelentős számát. — A *laudatio funebris* egyetemes irodalmi ismertetésnél meg kell említeni azt is, hogy a talmudokban is maradtak reánk gyászbeszédtöredékek, különösen Moed Katan traktátusban. — A *Magyar Zsidó Szemle* adatai helyesbitendők. 1921. óta Blau Lajos és Hevesi Simon, 1926. óta rajtuk kívül Friedman Dénes is szerkeszti. — A *makama* ismertetésénél helyet kell juttatni a zsidó Charizinek is. — A misztifikáció példájánál meg lehet említeni a Karaita Firkowitsch esetét is, ki szintén, mint a csehek, bizonyítani akarta a karaimus régi mivoltát. — A hazai *műfordítások* történetének elmondásánál nem kapnak helyet a héber műfordítók, Patai, Kecskeméti, Vajda, Makai, Kiss stb., stb. — Általában a *könyvhíányai* ilyen természetűek, tehát a héber vonatkozásokat nélkülözők. A bevezetésben hangsúlyozottak befejezésül is megismételhetők. Rengeteg anyag található az Irodalmi Lexikonban — tulzás nélkül nevezhető hézagpótlónak. (Irodalmi Lexikon többek közreműködésével szerkesztette Benedek Marcell. Gyöző Andor kiadása Budapest, 1927. 1224 oldal.)

Ujpest.

Dr. Friedman Dénes.

Irodalmi Szemle.

A királyi magyar egyetemi nyomda története 1577—1927, írta *Iványi Béla* és *Gárdonyi Albert*. A tárgyi emlékek kiegészítésével szerkesztette *Czakó Elemér*. Alapításának 350-ik évfordulójára kiadta a m. kir. egyet. nyomda, Budapest, [1928]. 202 lap. 4°.

Hogy ezt a szép, finom izléssel kiállított művet e helyen említjük, azért történik, mivel az egyetemi nyomda 1818 óta héber könyveket is nyomott. Az erről szóló részt itt szóról-szóra közöljük. Így hangzik (140—141. lap):

»Amikor az uralkodó Novakovics szabadalmát az egyetemi nyomdára ruházta át, ennek érvényességét az összes keleti nyelvű nyomtatványok előállítására és kiadására kiterjesztette. Amikor Rosenthal Naftali 1807-ben Pesten zsidó nyomdát akar nyitni, az egyetemi nyomda tiltakozik ez ellen. Három évvel később Trattner Mátyás kér engedélyt zsidó nyomtatványok előállítására. A helytartótanács ennek megadását attól teszi függővé, kiván-e az egyetemi nyomda szabadalmával élni, amire utóbbi héber-betűs nyomtatványok előállítására is berendezkedik, ami 12.000 frt ára beruházással járt.²²⁹ A zsidó betűk metszésével Falkát bízzák meg; ő azonban 6 év alatt mindössze kétféle típusu betűgarnitúrát tud elkészíteni. A hiányzó betűtípusokat külföldről kellett megrendelni 1000 frt-ért s a helytartótanács meghagyására a betűöntőműhelynek 6 hónap alatt el kell készülnie a megfelelő számú betűk öntésével. Evégből Falka mellé 4 frt napidíjjal Lenner Ferenc adjunktust s 2 frttal még egy másik segédet rendelnek és három betűöntő munkást, akik csakis héber betűk előállításával foglalkoznak. Tauchnitz Károly lipcei betűöntőtől 3 garnitúra zsidóbetűs matricát vásároltak, a bécsi Mansfeld Józseftől 2 mázsa zsidó betűt.²³⁰ 1818-ban kezdte el az egyetemi nyomda a zsidó könyvek kiadását. Irodalmi tanácsadója utóbiaknál az óbudai tudós rabbi volt, a könyvek főbizományosa meg a pesti Rosenthal Naftali. Minthogy azonban nyomdánk zsidó kiadványokra kizárólagos szabadalmat szerezni nem tudott, ugyancsak megérezte a bécsi Schmidt Antal versenyét s

a zsidó kiadványok beszüntetését határozta el. Ezzel elsősorban Rosenthal Naftali károsodott volna, aki a nyomdához intézett emlékiratában 1821 március 31-én kifejti, hogy Schmidt csak a naptárkiadás terén veszedelmes, egyebekben pedig nem tud az egyetemi nyomdával versenyezni s utóbbi zsidó könyvei ugyancsak kapósak. Az 1819-ben 3000 példányban nők számára megjelent imakönyvet pld. már 1820-ban újból kiadták s az új kiadás is teljesen elfogyott. A husvéti imádságok 1820-ban nyomtatott 4000 pld.-a szintén elfogyott és stereotipizált kiadása is igen kelendő, miként az 1819-ben 4000 pld.-ban kiadott uti imaké is. Minthogy nyomdánk a héber betűs fölszerelésre mintegy 50.000 frtot költött, beruházásait nem hagyhatta kárba veszni s 1821 május 4-én ismét kizárólagos szabadalomért folyamodott. Minthogy azonban a helytartótanács sem tartotta veszedelmesnek a bécsi Schmidt versenyét, az uralkodó a szabadalmat most sem adta, mert mint a helytartótanács leirata mondja, nem akarja a szabad versenyt szabadalmakkal korlátozni, tehát igyekezzék a nyomda, hogy kiadványaival bárkivel versenyezhesen. A türelmetlenkedő Rosenthalnak erre nyomdánk azzal felelt, hogy ha a héber könyvek előállítását olyan jó üzletnek tartja, adja ki ezeket a saját számlájára.²⁹¹ Bár Rosenthal a tanácsot nem fogadta meg, nyomdánk mégsem szüntette meg a héber könyvek kiadását és 1823-tól 1875-ig 100 ilyen nagyobbára vallásos tárgyú nyomtatványa ismeretes, ezek sorában 1862-től 1874-ig egy sorozat kalendárium s több héber betűkkel szedett német nyelvű könyv.²⁹²

Jegyzetek:

²⁸⁹ Nyomdai irattár. 1810. 690. sz.

²⁹⁰ U. o. 1811. 342. és 1818. 126. sz.

²⁹¹ U. o. 1821. 305., 309. és 406. sz.

²⁹² L. Balogh: Címjegyzékek.

A magyarországi héber nyomtatványok bibliográfiai összeállítására a Rabbiképzőn pályakérdést tűztem ki, melyet Spiegel Ármin hallgató és mellettem könyvtárőr, meg is oldott, de pályaműve mindeddig nem látott napvilágot. Wachstein Bernát, a bécsi hitközség könyvtárának igazgatója, ép most keresi a budai héber kiadványok címeit. Talán Balogh Címjegyzékek c. munkájában megtalálhatók.

Magyarországon az első könyvet 1573-ban nyomták, a *Chronica Hungarorum*-ot, melynek utolsó lapján, a 11. lapon facsimilében közölve van. Mátyás udvarán olasz humanisták éltek, akik a könyvnyomást is átplántálták Budára, illetve az ő hatásuk alatt létesített Karai László alkancellár Budán nyomdát. Mint a német nyomdászok, úgy a magyar nyomdászok is Olaszországba vándoroltak, mert a könyvpiac a középkorban is ott volt. Azelőtt a kéziratos, azután a nyomtatott könyv készült Itáliában. A legtöbb héber kézirat olasz eredetű. Az egyetemi nyomda 1577-ben alapított meg Nagyszombaton. Könyvünk gazdagon van illusztrálva, kár, hogy nincs meg az illusztrációk listája. A népszerűen irt könyv époly érdekes, mint tanulságos.

*

Krauss S., Joachim Edler von Popper. Ein Zeit- und Lebensbild aus der Geschichte der Juden in Böhmen mit 12 Abbildungen auf 10 Tafeln, Wien, 1926. IV, 152. lap.

Ez a könyv elsősorban családi történet, de szerző szerint a tudományt is hivatva van szolgálni. Az életrajz hőse primator volt a 18. században Prágában, nemesi rangra emeltetett, közérdekű tevékenységet fejtett ki és nagy alapítványokat tett végrendeletében. Szerző egyik öse. A függelékben 19 okmány van kinyomva. A könyvben magyar vonatkozások is vannak és egyébkép érdekelheti a magyar közönséget. Szerző maga adta ki művét és megrendelhető nála, Wien, II., Ferdinandstrasse 23. Legmelegebben ajánljuk olvasóink figyelmébe.

*

Apfelbaum Abe, Mózes Zacuto élete és munkája. Lemberg, 1926. 52 lap. (Héber nyelven). Függelékben: Blau Lajos észrevételei a műhöz.

Zacuto Mózes (1625—1697), velencei és azután mantuai rabbi, híres kabbalista volt. Amellett nagy talmudista és szónok. Írásai csak részben vannak kiadva, érdekes leveleiből is csak szemelvények. *Apfelbaum*, az elhagyott lengyel városkában, csekély irodalmi eszközökkel bár, szépen folyó, vonzó életrajzot irt, amely ír a harmadik biográfia, melyet anyagi áldozattal közrebocsát.

*

Fleischer L., Abraham Ibn-Ezras Commentary to Exodus etc. Vienna, 1926. XXXIX. — 352 — 8.

Fleischer, ki jelenleg a legnagyobb Ibn-Ezra kutató, mint folyóiratainkban, a Szemlében és a Hazofehban közzétett becses dolgozatai mutatják, a címben nevezett munkában újból kiadja I. E. rövid kommentárját Mózes II. könyvéhez és azt közérthető nyelvre átírja. Szerencsés gondolat, jobban érthető a szöveg, mintha, mint az szokás, Ibn Ezra egyes kitételeit kommentálná. Az olvasó mindjárt tudja, hogy I. E. mit mond. Parafrázisát becses bevezetéssel látta el, melyben a felhasznált kéziratokról és minden más kérdéstről számot ad. A szövegkritika külön dicséretet érdemel. Jeles munkatársunknak kívánjuk, hogy munkáját folytassa és kiadhassa.

*

Zsidó Évkönyv az 5689. bibliai évre, szerkeszti *Kecske-méti* Vilmos, II. évf. Budapest, 1928/29. 240 lap.

A címben nevezett Évkönyv 78 közleményével már a második évben is jelentékeny haladást mutat. A szerkesztő nagy sikere, hogy az összes pártok és irányok vezetőit és képviselőit egy kalap alá tudta hozni, ami egyik biztató jele annak, hogy a magyar zsidóság annyi balsors után meg fogja találni az utat és módot, hogy szorongatott helyzetében egységes erővel védje meg az igazait. Az Évkönyv egyszersmind kis tükre a hazai zsidóság szellemi erejének, hitbuzgóságának és magyarságának. A gazdag anyagot a szerkesztő áttekinthetően hét csoportra osztotta, melyek a következők: I. Esztendő fordulóján. II. Új feladatok előtt. III. A zsidó élet nagy kérdései. IV. Keresztény írók zsidó közéleti férfiakról. V. Történelmi miniatűrök. VI. Tudomány, Kultúra. VII. Emlékezés, Novella, Vers. Ez Irodalmi Szemle keretében nem sorolhatjuk fel a közleményeket, még kevésbé méltathatjuk, általában mondhatjuk, hogy jelesen szolgálják a zsidó ügyet, hogy régi szóval éljünk, hasznos mulattató. Aktuális jelentőségű az egész hazai hitfelekezet szempontjából azok a programok, melyeket báró *Kohner* Adolf, dr. *Hevesi* Simon, dr. *Eulenberg* Salamon, *Kaszab* Aladár s mások, mint a magyar zsidóság vezérei adnak. Hitközösségünknek nemcsak kifelé, hanem befelé is van-

nak bajai, melyeket csak céltudatos, kitartó munkával lehet orvosolni. Kifelé bátorság, befelé kultúra. A jogért harcolni kell, melynek a protestánsok dicső példáit adták éppen hazai földön. Mi már régen protestáltunk.

*

Dávid Antal, Babel és Assur. I. Történet. Egy térképpel. Budapest, 1926. 180 l., 8° (Szent István Társulat kiadása).

Az ásatások egyre több és több emléket tárnak fel az ókori kelet világából és így szükségesnek mutatkozott magyar nyelven is képet festeni e rég letűnt világról, amely hatásaiban sok tekintetben mai napig eleven. 20 év előtt Mahler Ede bocsátott közre ilyen munkát (1906), mióta az anyag örvendetesen megsaporodott. Ezt dolgozza fel a közönség szélesebb rétegei számára Dávid. A történetet 3 fejezetben levezeti a legrégebb időkől Babilónia végleges bukásáig, 539-ig, időszámításunk előtt. Az 1. fejezet ismerteti a földet és népét, a 2. fejt a történeti forrásokat, a 3. fejt a tulajdonképi történetet mondja el. Csupa háboru. A bibliában is előforduló neveket legalább zárójelben oda kellett volna tenni az asszir név mellé, mint D. maga is tette, pl. Kyrosnál és Belsőácárnál (152—3. lap), de nem tette, pl. Salmanasszárnál és Szanhéribnél (127. és 131. l.). A 47. és 48. lapon említi D., hogy a források synchronistikusan adják elő a babilóni és asszir királyok történetét. A királyok könyvének szerzője ezt a mintát követhette Izráel és Juda királyai történetének előadásában. Az utalások az egyik-másik király vitéz tetteire, melyek meg vannak írva Izráel és Juda királyainak könyvében (vagy hasonló), azt sejtetik, hogy Izráelben és Judában olyan könyvek voltak, mint az assziroknál. D. egy fejezetben összeállítja Babel és Assur királyainak listáját és egy másikban bibliográfiát ad »Irodalmi tájékoztató« címmel. Világosan ír, könyve olvasható és bevezető tankönyvnek is használható. D. szerint (128. l.) Szalmanassar a tíz törzset »méd hegyekbe vitte.« A Királyok könyvében »városok« áll. Talán conjectura ירי helyett ירה Ennyit mint nem szakember is mondhatok.

*

Mandl B. (Budapest), Med. Dr. Markus Moses: Sohn des Pressburger Oberrabbiners R. Mosche Charif, praktischer Arzt in Deutschland von 1766 bis 1786, *Wien*, 1928, 19 lap.

Ezt a biográfiát M. először az IMIT 1913. Évkönyvében tette közzé, most egy osztrák lapban kibővítve németül is megjelentette. Sok helyről hordta össze az adatokat és érdekes életrajzot alakított belőlük. M. Moses protektora *Tychsen* ismert orientalista volt, akitől egy héber levél is közölve van, amely rabbinikus ismeretei mellett tanuskodik. Tychsen, kit magam is idéztem egy dolgozatomban, a maszórával is foglalkozott.

*

In Memoriam Rev. Dr. and Mrs Philip Klein (New-York, 1927. Kiadja Morris Engelman).

Dr. Klein Fülöp (szül. Baracsán 1849., mh. New-York 1926. III. 21.) tanult a pozsonyi és kismartoni (Hildesheimer) jesiván, azután gimnáziumot végzett Bécsben és növendéke lett a berlini Hildesheimer rabbiszemináriumának (rabbioklevél 1871). Rabbí volt Libauban 1880—1890. és ebben az évben kivándorolt és a new-yorki első magyar zsidó »Ohab Zedek« községnek rabbija lett. Az amerikai orth. községeknek, az »Agudah« és egyéb testületeknek feje volt. A háboru után a magyar jesivák támogatása az ő műve volt. Alapul a régi Magyarországot vették. Az emlékkönyv kiadója is magyar bevándorolt. A méltatások jórésze magyaroktól ered, közöttük van Balthazár debreceni püspök, kinek méltatása magyar nyelven adatott ki. Fränkel Adolf, Reich Koppel és mások héberül írtak, Blau Lajos angolul, többen németül. Ugy látom, hogy az amerikaiak között a többség világi ember. A szépen kiállított, képekkel illusztrált füzet nincs lapszámozva (vagy 60 lap). A rabbiné, S. R. Hirsch unokája, Mendel Hirsch leánya szintén kiváló asszony volt. Engelman M. kiadványával kegyetes emléket állított a nagyérdemű Klein F. házaspárnak, kik két napi időközben haltak meg. Ilyen nyilatkozatoknál kritika nincs helyén, de nem hallgathatom el, hogy orthodox vezérrabbi és élnök (Ullmann) szájában különösen hangzik a »Seel-sorger« szó, izléstelen a **למקדש כהלל** motto (A. M. Stein rabbi) és lehangoló benyomást tesz, ha a német »Agudah« elnöke Rosenheim R. Sámuel 1, 23 közismert versét hibásan idézi. Klein berlini rabbi méltatásában két oldal nem következik a kellő sorban.

*

Eisenstein J. D. Ozar Massaoth, *New-York*, 1926, 352 kéthasábos lap, nagy quart. (Héber nyelven, megfelelő héber címmel.)

Eisenstein J. D. a héber könyvek nagy kiadója és terjesztője. Először megalkotta a héber Encyclopédiát 10 kötetben (Ozar Yisrael), amely 1913-ban lett kész. Azóta különböző tartalmu más 10 kötetet bocsátott közre, valamennyit szép kiállításban és aránylag feltűnő olcsó árban, ami annak a jele, hogy nagy számban keltek el. Utolsó értesítése szerint az összes 10 kötetet 30 dollárért adja, 50 dollár helyett. Az Encyclopédiáról és más kötetekről e helyen annak idején szoltunk, az újabb kiadvány egyik kötetét, az *Ocar Dinimet*, külön cikkben méltatjuk, ugyanezért itt csak röviden fogjuk bemutatni az említett kötetet és utána még egy másikat.

A jelen mű legfőbb érdeme, hogy a héber utleírásokat, összesen 24-et, egy kötetbe összegyűjtve adja. Az első *Tudelai* Benjámin (1167—1173) híres munkája, amely több európai nyelvre van lefordítva és amelyet historikusok és geográfusok, mint nagybecsű forrást használnak, az utolsó pedig *Montofiore* Judit naplója 1839-ből. A bevezetésben szó van előbbi utazókról, Nagy Károly zsidó követéről, aki mint tolmács kísérté a követséget Harun Alrasidhoz, Eldad Hodániról, Chaszdaib ibn Saprútról, Jehuda Haléviről és Ábrahám ibn Ezráról. Az Eldad művét, amely Epstein és Müller új kiadásai dacára ritka, jó lett volna felvenni. Röviden a keresztény utazók is fel vannak sorolva. Téves az az állítás, mellyel a bevezetés kezdődik, mely szerint a zsidók csak a templom lerombolása után szóródtak szét. Közismert tény, hogy a zsidó nép többsége már legalább 300 évvel azelőtt más országokban lakott. Volt egy arab-zsidó utazó is a 10. században, kit E. nem említ. A legjobb kiadások lettek alapul véve, *teljesen* lenyomatva, csak Sámuel Romanelli utleírásából lettek egyes részletek kihagyva, jelesen azok, melyekben a marokkói zsidókat kritizálta. Kár volt, mert a mű így csonka és a régebbi kiadások nem pótolhatták. A művek használhatóságát emelik a jegyzetek, melyekben az országok és városok nevei latin betűkkel vannak körülírva és a héber

térképek. Továbbá a mű végén adott alfabetikus Index. Külön lista sorolja fel a sirokat a helységek alfabetikus sorrendjében (329—349). Felette hasznos mű.

*

Eisenstein J. D., Ozar Wikkúchim, *New-York*, 1928. 384 kéthasábos lap, nagy quart.

Ez a mű két részből áll: I. Diszputációk (24 darab). II. Polémiák a kereszténység ellen (11). I. kezdődik Josephus Apio elleni iratával és végződik Mendelsohn Lavaterrel való vitájával. A bevezetésben röviden összesítve vannak a talmudban előforduló védekezések az eretnekek és keresztények ellen, melyeket dr. Farkas is összeállított a Hazofehben. Érdekes az, hogy a talmud, tudásom szerint, nem támadja a kereszténységet, csak visszaveri a támadásokat. Amíg a zsidó hitet nem bántották, a talmud tekintélyei hallgattak. A bibliában erősebb a polémia a bálványok és imádók ellen, mint a talmudban. Jóchanan, a nagy palesztinai amóra, annyira ment, hogy a Szentföldön kívül élő népekről azt mondta, hogy nem bálványimádók, csak őseik szokásait követik. Főlösképpen megjegyezni, hogy E. a maga nevében nyilatkozatokat nem tesz, a második részben is csak referál. Egyébiránt érdekes tény az, hogy az ókorban az egyházatyák némelyike és mások is, még kíváncsiak voltak arra, hogy mit mondanak a zsidók, később már csak arra, hogy mit felelnek, hogyan igazolják hitüket, illetve hitetlenségüket. Ezt a művet is alfabetikus tartalommutató zárja be.

Budapest.

Dr. Blau Lajos.

Neuwald Illés Utódai könyvnyomda, Budapest, VIII., Üllői-ut 48.

Felelős kiadó: **Dr. Blau Lajos.**

TÁRSADALOM.

Baracs Károly

udv. tan.

1868—1929.

Alig pár órával előbb beszéltem vele utoljára, mintsem hogy leverte őt lábairól a hirtelen támadó, végzetes kór.

A magyar zsidóság korán kidőlt vezetőjének siremléket állító bizottság utolsó ülésén voltunk együtt, — ez volt a magyar zsidóság érdekében végzett utolsó munkássága. Mintha még e közért való kötelességét teljesíteni akarta volna a hűséges barát.

Mert a közért, a zsidó egyetemes érdekekért dolgozott, mert a magasabb rendű kötelességek lánglelkű teljesítője volt, mert hűséges, odaadó szív dobogott Baracs Károly keblében.

A polgári élet munkájában vezető pozícióba jut; képzettsége, széleskörű, európai műveltsége, bölcsesége előtt örömmel megnyitották a fölfelé haladás ajtait. E fölfelé ivelés fokain mindig többet nyujtott, egyéniségéből többet sugározott, mint a vele egyenlő soruak.

A társadalmi életbe nagy nevek örökségeivel indul. Ám ő soha nem kér a kölcsönvett fény sugarból, még ha az apai, nagypapai, családi dominium is. Amint gyásztsztességén mondták róla kedvenc költője szavaival: »Mit őseidtől örökölsz, te magad szerezd meg újra, hogy birtokod legyen.« Nem erőnek tekinté a szent örökséget, mely őt könnyebben viszi fölfelé, hanem kötelességtöbbletnek, mellyel terhelten *kell* haladnia.

A hitéletben akkor vállalt szerepet, midőn a közviszonyok kétségbejítő zavarában többé nem volt nélkülözhető az ő abszolút emberi értéke. Sziklára volt szükség, melyet hiába csapkod a tarajos hullámvérés, mely kiemelkedik messze, magasan, mely fényszörót hord a sötétben világítva. Nem kereste a felekezeti életben szereplést, de nem is húzódott vissza attól, ha úgy látta, hogy szükség van rá. Kétszer egymásután vá-

lasztá meg őt a budai hitközség elnökének, s általa Buda lett egyideig — nehéz időkben — a magyar zsidóhitélet tengelye. Mikor harmadszor akarta *önmagát* megtisztelni a nagymultu hitközség, — ő nem vállalta az elnökséget. »Ma nem lehetek egész életemmel a hitéleté, ha nyugalomba vonulok polgári hivatásomtól, ha nem is hívnának, majd *én akarok* dolgozni felekezetemért.«

A felekezeti életbe előkelőséget vitt be.

A kicsinyes, a határokon túl nem néző kehilla légkörbe, azokon felülemelkedve, a nagyvonaluság, a széles látókör, a kifinomult izlés, az egyetemes érdekek világát vitte be. Környezetét, munkatársait felvitte a maga benső életének magasságaiba. Lényé körül hordotta, magából sugározta ezt a légkört, ezt a meglátást, ezt a nemes hangulatot, melyet lektűrjei szereztek neki.

Mindenütt, ahol járt *útszellemíté* a gondolkodást. Mellette nem lehetett anyagiás torzsalkodás, apró intrika, hangos vásári zaj. Habitúsának fenséges nyugalma, bölcs higgadsága — mely azonban soha nem volt megalkuvó — nehány megfontolt, világos mondata — egyszerre fényt derítettek a tárgyalások menetére.

A hitközségi élet zárkózottságát a *közösségi* élet élénkségével váltotta fel. Ő honosítá meg a hitközségek vezetőinek, papjainak időnkinti barátságos összejövetelét. Mindenkor elragadtatással gondolok vissza ez órákra, akár midőn nagyuri házánál, a szellemi arisztokráciától ragyogó családjá körében, ezer értékes Könyv társaságában, budai szép otthonában fogadott, akár midőn megtisztelte szerény otthonainkat megjelenésével.

A Könyvet nagy betűvel irtam. A könyv volt az ő szerelmese. Talán egyetlen ember nem volt Pesten reális pályán működő, ki annyi időt töltött volna könyvek mellett, ki oly megható szeretettel közeledett volna egy-egy könyvritkasághoz, mint Baracs Károly. Egyik napilapunk többhasábos cikket ír róla elhunytakor, az »*Olvasó*« címmel s őt, mint a könyvet olvasók eszményi mintaképét magasztatja a közismert író, ki egyszerűsremind remekművek, klasszikusok boltosa is. Senki nemesebb izléssel, nagyobb irodalmi ismerettel, antikutatások iránti hűségesebb szeretettel nem közeledett a könyvekhez!

Es ebből áradt a könyv emberei iránti nagy tisztelete is. Megható, sőt zavarbahozó volt sokszor a tollforgatók iránti előzékenysége, figyelmessége. E sorban külön kell kiemelnünk a rabbik irányában való kedvességét, a hitközségben a rabbi állás tekintélyét emelő intézkedéseit, tevékenykedését.

A zsidó könyv, a zsidó kultúra iránti nagy tiszteletében vállalt helyt az Országos Rabbiképző intézet vezérlőbizottságá-

ban. Amint általában a hitközségekre tagolt magyar zsidóságot nevelni akarta a magyar zsidóság országos intézményei iránti feladatokra.

A zsidó kultúra iránti kötelesség mélyen élt lelkében. A Pro Palesztina mozgalom élő megtestesítője volt. Az őshaza felébredt zsidó irodalma, kulturája fénysugarat ragyogtattak lelkébe.

Es mindenek fölött igazságszeretet lakozott egyéniségében. Nem passzív iustitia, kinek keblében csak a tökéletes igazság honolt, hanem az aktív ténykedő Igazság, amely kilép és elszántan harcol és mindenütt elfogadtatja az abszolút igazságot. Es ez az igazság eszményein párosult egyéniségében a végtelen szeretettel és bájjal, mellyel lenyügözte mindazt, akivel a sors összehozta...

Igazságszeretete, minden vélemény és felfogás megbecsülése vezette őt a korszerű ujitásban, hogy a budai hitközségben, mint elnök, a *lajstromos* szavazási rendszert honosította meg. Másutt — jól szervezett választásnál — a kisebbséget, az ellenzékét teljesen elnémíthatta, kibuktathatta a többségi párt. De Baracs örömmel hallgatta mindenkor az ellenvéleményt, az eszmék tisztázásában gyönyörűséget talált, a meggyőzősnek volt hive, nem az elnémításnak.

Hasonlóképen elsőnek nyitott kaput a *nők* előtt, a budai hitközség előjárósága megadván a nőknek az aktív és passzív választójogot, különösen tanügyi, közjótékonyági és kulturális ügyosztályaiban. A nők emancipációjának gondolatát Baracs vitte át a hitközségi tanácskozásokba. Ha elvi kérdésekben valakivel nézeteltérésben vált el, ha nem sikerült a kölcsönös meggyőzés, úgy őt nem hágyta nyugodni a kérdés. Ismételten kereste a találkozást, az elejtett vitafonal újra felvételét, ismét új meg új érveket gyűjtött nagyszerű logikával felszerelt elméműhelyében, ragaszkodott saját felfogásához, kitartó, szellemes debatteur készsége előtérbe lépett, de soha érdességet, merevséget, gúnyt, megbántást, sőt érzelbeli változást sem észlelhetünk a más nézetten állókkal szemben.

Felejtethetlen lesz számomra épen az említett utolsó találkozásunk alkalmával felmerült vitánk. Küszöbön állott bizonyos fővárosi exponált egyházpolitikai kérdés, melyre nézve valahonnan megtudta álláspontomat, mely nem egyezett felfogásával. Négyszemközötti beszélgetésre invitált s szőnyegre hozta a kérdést. Felsorakoztatta ellenérveit, minden ellenmondatom után karbafűzött kézzel, jóságos, bölcs, szinte atyai szeméit reámfüggesztve, pár másodpernyi gondolkodás után válaszolt, kitartva véleménye mellett. Midőn az iránta érzett nagy tiszteletben nem akartam merevnek, macaksnak, vitázónak mutat-

kozni, viszont álláspontomat is helyesnek éreztem, azt ajánlottam, hogy kérjük fel a mindkettőnk előtt nagy tekintélyt, az ő bátyját, a zsidóság főrendiházi papképviselőjét, a kérdés döntő bíróját, a zsidóság főrendiházi papképviselőjét, a kérdés döntő bíróját, mire ő hirtelen elhárító mozdulattal így szólott: »Oh, nem! Nagyon tisztetek nagybátyám véleményét, de a tekintély nem dönti el az igazságot, bármelyikünk mellé állna is az, az igazságnak önmagából kell kisarjadni!« Az eszmék tisztázása után, tudom, valamelyikünk meghajol az igazság előtt! Legközelebb visszatérünk e kérdésre, fejezte be szavait.

Sajnos, nem térhettünk többé vissza reá. De utolsó hozzám intézett ércveretű kijelentését egyénisége jellemzésül fogadhatjuk el.

Nagy koncepciójú gondolkodására, a hitközségi életben való előrelátására vet fényt indítványa, melyet a budai hitközség új alapszabályai közé kívánt felvételni elnöksége idején, hogy ugyanazon elnök két ciklusnál hosszabb ideig *nem* viselheti tisztségét. Az ellanyhulástól, a lendület, az alkotó készség csökkenésétől félt, ha nincs megújulás a hitélet vezetésében. Bár a budai hitközség — épen mert nem olyan nagyon bővében van a magyar zsidóság a kiváló, vezetésre termelt férfiakra és Baracs személyére is gondolva — nem fogadta el az elnökség idejének korlátozását, ő két ciklus után *nem* vállalta harmadszor a vezetést.

Mindenkivel szemben elnéző, megértő, magára nézve a legszigorubb következetességben ítelt.

Kivételes egyénisége az ősi örökségnek méltó továbbvivője, nevéhez méltó (barach — áldott) átélője lett. Ezért emelkedett a magyar zsidó élet nagyjai sorába, kiket a felekezet tisztelete, hálaja kísér életében, múltában.

* * *

Temetésén impozánsan nyilatkozott meg az ország zsidóságának megdöbbenése, gyásza, fájdalma. Hitközségén kívül az Országos Iroda, a Rabbiképző, Tanítóképző, a pesti, újpesti, óbudai, kőbányai, kispesti székesfehérvári, szegedi, veszprémi, kecskeméti, nagykanizsai, győri, szombathelyi, pécsi, szolnoki, nyitrai stb. hitközségek és községkerületek, azok intézményei kértek részt a gyászról. Sirjánál dr. Kiss Arnold és dr. Edelstein Bertalan budai rabbik, dr. Heller Bernát szemináriumi tanár, dr. Bárczy István ny. miniszter, a budai társadalom nevében, dr. Eulenberg az Orsz. Iroda, dr. Kriszhaber a budai hitközség, dr. Pfeiffer a Pro Palesztina, Diósi a hitk. tisztviselők nevében bucsuztak. Áldás emlékére.

Kőbánya.

Dr. Kálmán Ödön.

TUDOWÁNY.

Dr. Mezey Ferenc pályája.

Bevezetés.

Nincs eszményibb akarat, mint az igazság meglátása. Nincs szentebb cél, mint az igazság megközelítése. Nem lehet és nincs nehezebb feladata a *jelennek*, mint bírói palástot öltve, törvényt ülni, itélni a kor és eseményei és azok szereplői fölött! Meglátni, melyek a tűnő, szétmálló jelenségek, múló egyéniségek és melyeket, kiket véssen a történelem érc-táblájára?

Fölrájzanak az emlékek s ezeknél sokszor megtéveszt a bensőnkől kiáramló, az eseményeket, emlékeket, személyeket körülrajongó, szubjektív kísérő zene: azt hisszük, a történet szárnyainak suhogását halljuk, az örökkévalóság folyamának tmorajlása kísér, pedig csak az élet zugó árja, mely tovafut a feledés tengerébe, csak az idő örök fájáról hull susogva a levél, avarral borítva, vastag réteget szórva a ma jelentőseire.

Vajjon mi is, kik egy nagy név varázsának hódolva, ünnepi mezbe öltöztettük lelkünk, történelmet irunk-e, midőn megjelenítjük a mi szemünkben kimagasló eseményeket, a magyar zsidóság nagy századat, s benne a legegényibb magyar zsidó alakját idézzük, avagy csak port verünk az idők országútján, mely elül s nyomát sem találják a holnap gigantikus küllői, melyek végigszáguldanak rajtunk?

Kongresszus? Emancipáció? Recepció? Mezey Ferenc?

Miként szól majd ezekről az eljövendő század? Az események sorsa olyan, mint az embereké. Hegyi patakba dőlt kősziklát tova mozdit, megbont, gördit-gördit az ár, a história morzsoló árja s a végén apró kis kavicscsá kerekíti, leviszi valami csendes lapály halk medrű vizébe s ott végleg elmeríti; megül az iszapban. Eltűnt. Ilyen lesz-e a magyar zsidóság XIX-ik százada?

Avagy, mint a hegytető fenyőjéről a napsugár első meleg-
csökjára lehulló kicsiny jégcsap megindul a havasi mező-
kőn, nő-nő a lavina, kik elindulni, kik lehullani látják, nem
tudják, hogy az tán gleccsereket indít meg utjában, egész tájak
színtjét változtatja? Ilyen meleg napsugár volt-e a mult század
dereka, a magyar néplelek napjának, egy meleg érzésű költő
miniszter szíven átragyogó sugara, melynek nyomába nagy
átalakulások lépnek? Ki tudja? A próféta is így kérdez: »Ki
tudja tenyerével kimérni az idők vizárját?« (Jezs. 40, 12.)
Mezey Ferenc életéről akarunk képet rajzolni. Személyeknél
meg épen felénk csapnak a kérdések: Azt érezzük-e, hogy e
név nyomán a halhatatlanság levegője leng körülöttünk? Hogy
cselekedetei túlnőnek a méreteken, melyeket csak a kortársak
neveznek nagyoknak? Mezey Ferenc egyénisége őserő volt-e,
mely *vitte* az eseményeket? Látása *irányítólag* hatott-e az
elkövetkezőben, avagy tán őt is berendezkedéseinkben Mezey műkö-
dése nélkül, avagy minden másként, — hozzátéve — erőtleneb-
bül haladna?

Sok, nehéz kérdés, de sulyuk nem roppant össze bennün-
ket. Ösztönös sejtésünk örök törvényre tanít: vágy és valóság:
e kettő utját kergeti a lét. Az, ki a maga kora *vágyainak*
megérzője, aki megértője, aki tudatos átélője; aki e *vágyaknak*
a tömegek lelkében is tudat fölé vivője, aki e *vágyaknak* a
teljesülések felé helyes irányba terelője, intézményes megszi-
lárdítója, tehát, aki a közösség *vágyainak* formákba valóstíója,
az már a történelem szálait tartja erős kezében, az éltével az
örökkévalóságba kapcsolódott.

Mezey Ferenc a XIX. századi magyar zsidóság vágyai-
nak megérzője, feszítő, dinamikus erővel való átélője, a tudat
napvilágára fejlesztője, az intézmények gondolatának revel-
álója, a valóság alappilléreinek elhelyezője, a zsidó ideáliz-
musnak kifogyhatatlan gazdag, dus kincses háza: *történelmi*
alak. Csak a zsidó lélek értheti meg Mezey Ferenc kiapadhat-
atlan, hitéért élő szent ideálizmusát.

Am nem lesz elegendő megállapítanunk, s majd adatokat
felsorakoztatnunk, hogy Mezey Ferenc történelmi szereplő,
hanem alakját elhelyeznünk kell a korban, a történelmi örök
folyamatban, a kapcsolatokat meglátni, az időtért megjeleníteni,
melyet munkája elfoglal. Nem nagyítani, amit elvégzett, ha
még annyira is nyugózó egyéniségének varázsa alatt állunk,
mert ha tulozzuk tetteinek foglalatját, nem illik bele, nem fér
el a többi nagyok galériájában, egymást takarnák el a képek,
viszont, ha kicsinyítjük, folytonossági hiány lesz a magyar
zsidóság történetében.

Mi az igazságot igyekszünk megközelíteni . . .

Mi volt hát a kornak szava, vágya a mult század közepén?
A magyar rendi alkotmány megdőlt. A szabadságharc
alatt, meg az elnyomatás idején, a nemzetet eggyé kovácsoló
bajok utján, a demokratikus eszmék annyiban valósággá vál-
nak, hogy már a nagyobb tömegek érzik magukat a nemzet-
test tagjainak. Nemcsak a nemesség, hanem a polgárok is
nagy lelkesedéssel ápolják lelkükben a nemzeti érzést és ennek
megnyilatkozásait. Amit azelőtt csak kis csoport végzett, most
az egész nemzet tekinti birtokának: A magyar nemzeti érzés
tudatos művelését. A közelet oltárlángi felgyújtják a magyar
zsidó lelkeket is. Amint a negyvennyolcas szabadságharcban
önként jelentkeznek a zsidó honvédek, ugy a megújodott, ér-
zésekből megzadagodott polgári társadalomban is: *a magyar
nemzettestnek nemcsak megtűrt, de valóságos eleven része
akar lenni a zsidóság, intézményeiben is, jogaiban is. A zsidó
szellem bevágyakozik a nemzet lelkébe!* E vágy elnyeré-
juttal-
mát: az egyenjogositó törvényben. Nagy eredmény volt az
egyenjogositás, de a törvény egy szétszórta, minden egység nél-
küli, egymással látható szálakkal össze nem függő szemcséket
talált. Volt száz meg száz lelkes magyar zsidó; de nem volt
magyar zsidóság, mint faktor. Blau Lajos írja, hogy a zsidó-
ság kettős szétszóródásban élt. Szerzte az egyes országokban
és ezeken belül is atomokban, tagoltságban. A magyar zsidóság
ugy érezte, hogy e parányok, sejtek összeszövődve, egységet
képezve nemcsak a zsidóságot erősítik, szervezik, hanem e
szervezettségűtől ismét sokat várhat a nemzeti élet. Ezt a re-
ményt is elismerte a magyar nemzeti Génusz, s Eötvös József
báró összehívta a szervező kongresszust. Nagyszerű, nagyvo-
nalu megmozdulás volt e kongresszus; kiváló férfiak lelkesé-
dével és bölcseséggel rajzolták meg a terveket, az irányokat,
melyek szerint majdan a magyar Izrael hivatását kövesse.

A tervek, a rajzok papíron megvoltak: telve eszményi
célokkal, ragyogó perspektívákkal. A ghettből felszabadult
zsidóságból új nemzedéket nevelni. A magyar nyelvet hitköz-
ségben, iskolában, templomban diadalra juttatni. Magyar nyel-
ven oktató tanítókat nevelni, országos zsidó tanítóképzőben,
magyarul szónokló, a zsidó tudományt magyarul művelő, egy
új irodalmi teret teremtő rabbikat képezni országos rabbikép-
zőben, minden hitköztségben iskolát, minden helységben kultu-
rális és humanitárius egyesülések: minden-minden a felekezet
és nemzet együttes szolgálatában.

A tervek, a rajzok papíron megvoltak, a következő évti-
zedekre várt azok megvalósítása. Boldogok, kik építhetnek,
kik terveket megvalósíthatnak, kik kijelölt irányokból utakat

építhetnek. És ebben a korban, ebben a munkában volt *históriai küldetése: Mezey Ferencnek!* A Gondviselés nagy szerepre szánta s ő hálás volt a sorsnak, mert a munkát becsülettel vállalta. *Mezey Ferenc volt a tervek valóraváltója, ő volt az utak megépítője, ő volt az eszmecsírák szárbá szökkentője.*

Midőn a rabbiképző nagy, drága halottját temették, Bacher Vilmost, ezelőtt 16 évvel (1913. dec. 28-án), akkor Mezey örökszép, megható, baráti szavakkal búcsuzott el tőle s ezt mondta: »Most temetjük a legnagyobb magyar zsidó tudóst, aki valaha hazánk földjén élt.« S mi e mondattal párhuzamosan megtaláljuk a Reá megfelelőt: *Mezey volt, aki hazánk földjén a legtöbbet tette a magyar zsidóság alkotmányos, egyetemes érdekeiért!* Egyetemes érdek! Ez a magas nézőpont, mellyel Mezey Ferenc históriai küldetését megjelöltük: *a magyar zsidóság történelmi szerepét a mult hagyományai útján, intézmények által megszilárdított jogokkal a magyar nemzettest életébe illeszteni!* A nemzettestbe illeszkedni! Ez a magyar zsidóság vágya. Jogokkal és kötelességekkel. Nem egy délvidékről ideszakadt exotikus fa vagyunk a magyar ugaron, mely azonnal szembeötlik s mindvégig idegennek nézik. Hanem, ha kell, mint az alföld akácfa, mely miközben gyökeret ver, megköti a futó homokot, talaját szilárdítja, a magyar földet erősíti. — amint az akác is tán idegen telepes.

A magyar akác! Idegenből jött tán, de pár évszázad után itthon van s a leghüségesebben tárja szét levelét a magyar napsugár, magyar levegő felé. A magyar falu akáclombos utcája, ennek romantikája, ez zsongott Mezey lelkében, midőn a magyar-zsidó falusi életről írja briliáns novelláit. Ezekben a kis gyöngy írásokban ugyanaz a szellem tükröződik, mint a miniszterek asztalára szánt nagy törvényírásban. Szent volt meggyőződése, hogy a magyar zsidóságnak része volt, de még inkább jelentős hivatása van e hon életében. Ezt kell lehetővé tenni, az agy minden idegszálával, a szív minden érzésével és a lélek minden nemességével, a zsidóságnak is, a magyar nemzetnek is. Ámde hivatását hogyan teljesítheti a magyar zsidóság, ha nem képez egységet? ma sem, hát még félszázad-al előbb?

Hiszen hálás téma volna megírni e korszak, a kibontakozó magyar gazdasági fejlődés zsidó részről történt munkáját. Mezey maga előtt látta a liberális korszak ipari és kereskedelmi nagyszerű fellendülését s ebben a magyar zsidóság jelentős részét. Száz meg száz zsidó kiváló erőt, kik egyenként eredményeket, elismerést vívtak ki hazánkban. E szétágazó erőszálakat összefonni, az egy-egy zsidóegyéni tekintélyeket össze-

fogya az egész honi zsidóság helyzetének, elismertetésének szolgálatába állítani, intézményes erőt kifejteni — ez nemcsak minket erősít, de több munkát fejthetünk ki a nemzet létében is, ha a magyar zsidóság intézményesen beáll a magyar élet kulturamunkájába!...

Mily uton módon végeztette el a Gondviselés e munkát Mezey-vel? Szárazon így határozhatnánk meg Mezey Ferenc életmunkáját: a Gondviselés akaratából, az 1869-iki kongresszus által életbe hívott Országos Irodán, mintegy 50 esztendőn át Mezey Ferenc kezén ment keresztül a magyar zsidóság minden ügye, mely több mint harmincezer aktát ölelt fel. De mi tudjuk, hogy nem a kezén, hanem a szíven haladt át s minden ügydarab mellé egy-egy forró zsidó vércseppet, — elméjén futott át, honnan egy-egy fénysugarat mellélt. Harmincezer akta, így szól az iktató s mi keressük az egyéniséget, ki ez akták mögött ült. Hol s mikor kezdte munkáját, milyen hatás alatt, mily egységből indult ki jellemének alapvonása?

I. Mezey gyermekora.

Talán e napokban ötven esztendeje, hogy az első találkozása volt a magyar zsidó közügyekkel. Nem a zsidó étellel, hanem a közügyekkel. A zsidóságot, meg a magyarságot ott oltották lelkébe gyermekkorában a szabolcsi faluban (Nyiracsádon). Atyja, meg anyja. Atyja, aki már 16 éves korában önkénynt öltött honvédruhát s ment Kossuth hívó szavára, mert az ő falujában is dalolták, a szívet-lelket mámoros rajongásba ejtő nótát, hogy: »mindnyájunknak el kell menni!« Atyjáról valóban meghatottsággal szólhatunk. Még 20—30 évvel ezelőtt találkozhattunk itt-ott vidéki városokban egy-egy magyar ruhában, Kossuth szakállal járó tisztos, fehérhaju, kemény vágásu magyar zsidó öregekkel, kiknek ajkáról józú zamattal csendült a magyar szó, jókedvű örökifjakkal, lelkükből soha el nem tűnt a Kossuth nóta muzsikája, kiket foglyul ejtett a magyar szabadságharc levegője, kiket a falu zsidója, nem zsidója egyaránt tisztelettel vett körül: tanácsadója, jötevője környezetének, kikre büszkén tekint föl az ivadék. Ma már e kiváló ember-típusok, kiket csak a magyar humus termelt, a zsidó lélek érlelt, az életből a családok őrzött képesarnokába vonultak. Ilyen volt Mezey Albert. A faluról, gyermekei kedvéért, — mert iskoláztatni kellett azokat — Karcagra költözik, hol nemsokára megszeretik, hitközségi elnök lesz: templomot épít, papot választat, — bold. emlékü *Schück* Salamont. Mezey Ferenc anyja Fábían Rózsa, szelid lelkü, férjénél a vallásosságra tán még

mélyebbre hajló, héber betűkkel is szépen író, művelt nő, ki 50 évvel ezelőtt alapította a karcagi zsidó nőegyletet. Gyermekekoriából Mezey Ferenc, szülői házából, ilyen fogalmakkal terhelten indul: hitközség, templomépítés, papválasztás, kongresszusi kiküldött választás, nőegyleti humanitárius munka — s maga előtt nap-nap után a magyar ruhás veterán negyvennyolcas honvéd, az ő apja. S még valakinek alakja, kinek nevét talán sűrű sem őrzi, történet nem írja, egy ő a sok névtelen derék hősből, kik a zsidó ifju lelkekben a zsidó tudás iránti fanatikus, izzó szerelmüket átplántálták, egy ideális melamed falusi héber tanító, *Ungár Dávid* alakja. Mély meghatottsággal beszélt e tanítójáról mindig Mezey, megrajzolta portréját egy kis novellában. Büszkén emlegette, hogy akitől ő bibliát, Rásit és talmudot tanult, az a világhírű pozsonyi K'szav Szófer rabbi tanítványa, egyik leglelkesebb tanítványa volt. Tőle rabbi a zsidó tudás iránti végtelen szeretetét, rajongó tiszteletét, mely egyéniségének egyik legjellemzőbb sajátossága, egész élettevékenységének egyik rugója volt. Ügyvédi examenjáról sem beszélt oly élénken, mint arról, midőn az ő melamedja — héber tanítója őt elvitte néhai *Schück* Salamonhoz s ott a gyermek ifju éles eszéről tanúságot téve vizsgázott: Mózes első könyvét, Genesiset, betűről-betűre könyvet betéve ismerve — és vaslogkájú gondolkodást bemutatva: a talmud két traktatusából Baba Mecia és Peszachimból felelve. Nem is pergett nálánál szebben senkinek ajkáról sem egy-egy héber idézet s mindenkor — a legtalálhatóbb idézet. Később, midőn a talmudban való haladását és kiváló képességeit a karcagi pap értékelni akarta, magasztalásokkal, áradozással telt morenu levéllel tüntette őt ki.

Mezey Albert, Mezey Ferenc édesapja, biharmegyei Hegyközszentimre faluból származott. Szülei mezőgazdasággal foglalkoztak, innen ered a »Mezey« családnev. Midőn igazolnók kellett az »y« betű jogos használatát, azt egyik nagyváradi zsinagóga falára, az alapítók sorába vésett és 1805-ik évből származó Mezey névvel igazolták. Ez a nagyváradi Mezey a család egyik őse volt. A családi elmosódó emlékek, hagyományok szerint, Mezey Ferenc egyik évszázadokkal ezelőtt élő őse erdélyi országos főrabbi volt, bizonyos »*Salawecz*«-nevű.

Mezey édesanyja Fábíán Rózsa, kit a huszonegyéves Mezey Albert tizenhatéves korában vett feleségül. A Fábíán család a Nyírségben gazdálkodott; birtokuk tőszomszédos volt a br. Vécsey-ekével.*

* Mezey testvérei: Janka (Breuer Mór honvédszázados özvegye); Laura, férjezett Mezey Edéné (elhunyt); Eszter, férjezett dr. Bakonyi Samuné (elhunyt); Ceczília, kit a nővér halála után sógora vett el; Nándor és József.

Gyermekekoriában a régi, vidéki, kis, orthodox hitközségek levegője környezi őt. Mindennap $1\frac{1}{2}$ -kor templomba megy atyjával, nyolctól délig iskolában tanul, délután kettőtől este nyolcig a chéderben — eleinte csak bibliát, — de már nemcsak a mózesi könyveket, hanem a próféták könyveit is, sőt, ami szintén ritka az ily chéderekben, héber nyelvtant, dikdukot is tanultak. Később Rasi magyarázatot és talmudot fogad be a fiatal 7—8 éves koponya. Tizenkét éves korában már annyira kiemelkedik társai közül, hogy neki nincs házi tanítója (chazer bocher), kivel otthon ismételné a jesiván tanult talmudot, hanem felszabadul az inasi sorból. Az ily héber előkészültség a szilárd-ság, a biztonság érzetét kölcsönzik később a zsidó ügyekkel foglalkozónak.

Tizenhárom éves korában ő is elmondja az obligat barmicvo-derását, mely talán már nagy tetszést arat a kisváros néhány hozzáértője előtt, s nagy boldogságot a szülők keblében. Ezzel befejezi, — elég korán, gyermekeveit.

»A tóra mellett világi ut is kell« vallotta az apa s a gyermek világi tanulással is foglalkozni kezdett; bár az apa, meg az édes anya is titkos vágyódást melengettek keblükben, hogy nagyszerű fiuk rabbi lesz. A tanulás módjának a legfáradtságosabb utját járta a gyermekifju. A fővárosba jó s miután otthonról támogatást önerztes lelke nem igen fogad el, egy magánkereskedelmi tanfolyamban vizsgát tesz s a Jókai Mór elnöksége alatt álló Terézvárosi Bankban vállalt irnoki állást és — este tanul. A gimnázialis anyagot végzi, sőt a rabbiképzőre gondol és bold. *Deutsch* Henrik tanárnál jelentkezik is egy időben tervével. Atyja ajkáról, meg otthoni levelekből sóhajtván hallja a vágyat: »Némely apa mily boldog, szerencsés, rabbi lesz fiából.« Mezey Ferencből nem lesz pap, de száz meg száz hitközségnek lesz őre, száz papnak jötevő tanácsadója, a zsidó tudományok istápolója, európai színre segítője, az egész magyar Izrael jogainak védője, erősítője. A gimnáziumból miniszteri engedéllyel vizsgázik: négy osztályból is egyszerre. Midőn a karcagi algyimnáziumban tett vizsga után apja felkeresi *Szalmási* Gergely igazgatót, érdeklődve fiáról, ezt a választ kapja az apa: »Az ön fia nem jól vizsgázott, nem úgy mint a többi, — hanem kitűnően, mindnél különben.« A bpesti református gimnáziumban, majd a miskolci liceumban befejezi középiskolai tanulmányait.

Kuriozumként közöljük maturabizonyítványát:

Érettségi bizonyítvány. Mezey Ferenc, Mózes vallásu magántanuló, született 1860-ik évben Nyír Acsádon, Szabolcs megyében, atyja Albert kereskedő, lakik Karcagon, Jász-Nagy-Kun-Szolnok megyében, miután a gimnáziumi egyes osztályo-

kat, ugymint az 1, 2, 3, 4 osztályt a karcagi algymnáziumban, az 5-iket a debreceni ref. főgymnáziumban, a 6-ikat a budapesti ref. főgymnáziumban, a 7. és 8-ikat a miskolci ref. Lyceumban bevégezte, folyó 1879-ik év június hó 18, 19, 20, 21-ik napjain a miskolci ref. Lyceum érettségi vizsgáló bizottsága előtt a gymnáziumi tantárgyakból írás és szóbeli vizsgát tett s a felsőbb tanulmányok hallgatására érettnek ítéltetett. Minek hiteléül kiadtuk ezen érettségi vizsgáról szóló bizonyítványunkat.

Miskolcon 1879-ik június hó 21-ik napján. Kun Bertalan superintendens elnök. Kun Pál igazgató, Solymosi Samu magyar és latin irodalom tanára, Halmy Gyula mennyiségtan és természettan tanára. Veskóy Zs. Jenő görög és német ny. és irodalom tanára. P. H.

Ilyen volt gyermekkora.

1879-ben jogra iratkozik. Egyetemi éveit, ifjúsága, méltó előkészítője volt a későbbi nagyrahivatottságnak. A jogi pályát választotta tehát életútját.

II. Mezey ifjúsága.

És itt beleszól a Gondviselés az utválasztásba. Maga Mezey beszélte, hogy ott ült az Erzsébet-téren tanácstanul; bizony minden jövedelem nélkül, otthonról sem fogadhatott el támogatást, heten voltak testvérek, — elkomorlyodva ült, midőn egyik jogászbarátjától megtudja, hogy Simon József, nagyteknélyű fővárosi ügyvéd irodája jogászt keres. Ő volt az Izraeliták Országos Irodájának főnöke. Am Simon József a legszigorubb főnök, kemény, érdes ember, kitől rettegnek, ki még jogászatól azt is elvárja, hogy zsidó ügyekben futkosson, zsidó leveleket is olvasson, rabbinusok, meg bachurok dolgaitban szaladgáljon. Mezey csillogó szemekkel hallgatja a hirt s lelkében tüzláng ébred, mintha sejtelmesen tárulna fel a jövő. Ez az ut az én világom! s még aznap Simon József előtt áll magyar, német és héber betűs kalligrafikus beadványával.

A kemény szót, a zord tekintetet — dacosan állja s e perc-től kezdve — nemcsak Simon Józsefnek, ennek a bölcs, fenkölt lelkű, nagszerű embernek meghittje. — hanem a magyar zsidó életnek hű katonája. (1879.) Előbb csak közkatonája, hogy közel ötven év alatt hadvezére, maga egész ármádiája legyen. Így talán most tetszázada, hogy feltárultak előtte a magyar zsidóság aktái.

Ott telt tehát Mezey ifjúsága a magyar zsidóság ügyeinek bölcsőjénél: az Országos Irodánál. Eleinte úgy vélték, ugy is foglalták a szervezet írásaiba, hogy ez Irodának kevés szerepe van, hogy csak közvetítő szerv, mely a minisztérium intézkedé-

seit tudatja a hitközségekkel, viszont a hitközségek óhajait továbbítja a kormányhoz. Nem ez lett a valóságban. Bátran mondhatjuk, hogy Mezey Ferenc, kit már az első hónapokban valóságilag beavatott a nagy képességet, tehetséget és szemmel felismerő főnöke, véle minden ügyet megtárgyalva, véleményére sulyt helyezve, — idővel betegeskedése miatt, mind többet reábizva és elvállalva, — személyi készségével, egyéniségének sulyával: *intézményt teremtett a hivatalból.* Tengely lett az átjáró pallóból. Érnek szánták, mely közvetíti a vért és szívet, minden élet középpontja. Az Iroda elérte, hogy a folyamat megfordította az irányt, nemcsak átvette a minisztérium utasításait, hanem a minisztérium akaratát legtöbbször az Iroda kezdeményezte; nem a hitközségek kívánságait továbbította, hanem a magyar zsidó hitközségek óhajai, vágyai is az Irodából indultak ki.

Hogy mily korán Mezey Ferenc ruházta Simon József, gyakori betegeskedése miatt is, a legnehezebb kérdések elintézését, azt tudjuk nemcsak a miniszteriumokhoz, hatóságokhoz, hitközségekhez intézett történelmi sulyú beadványok, memorandumok, irt köriratok stílusáról, az ő világos, egyéni, tömör, határozott, jellegzetes stílusáról, melyről Tóth Béla azt írta, hogy két igazi tösgyökeres magyar stiliztát ismer: Eötvös Károlyt és Mezey Ferencet — nemcsak erről, hanem a kultuszminiszternek egyik igen megleghangu elismerő levelel is, melyben Mezey-ről így ír:

»A magam részéről teljes mértékben elismerem és méltányolom azt az igen értékes tevékenységet, melyet Mezey Ferenc dr. az izraeliták felekezeti, tanügyi, közművelődési és humanitárius ügyei körül a kezei alá került régi intézmények vezetése és számtalan ujnak létesítése által 1880. év óta megszakitás nélkül (tehát 20 évvel korától) a legelismerésre méltóbb buzgósággal és agítással kifejté.«

Ugy vélem ez okmány a magyar zsidóság történelmi aktája. Annál inkább, mert hisz' hivatalosan Mezey az itt említett 1880-as év után tizenkét évvel, 1891-ben vállalt állást az Orsz. Irodánál.

Még egy jellemző adatunk van arról, hogy mikor kezdődött Mezey közügyekben való munkássága. Az Országos Rabbi-képző 1877/78-ik tanévben nyílt meg. Épületét Freund és Kolbenheim építők átadták s annak némi apróbb hiányait, pótlásait az év végén az Orsz. Iroda nevében Simon megbízásából az ifju Mezey nézi át. Még pedig oly eréllyel és pontossággal, hogy eleinte néhai Bloch Mózes, a szemintárium tanári karának elnöke bosszúsággal tekint reá és méltatlankodva fogadja, hogy ily fiatal embert küldenek ki ily fontos ügyben, de azután

melegen érdeklődik kiléte, származása iránt és meglepve látja a mindenre kiterjedő alapossgot és gondosságot, mellyel megbízásában eljár.

Ifjusága tevékenységéről csak bámulattal szólhatunk. Ezidőben Mezey az egyetemi tanulóknál jóval mélyebb szintű jogi tanulmányokat végez. Nagy fölényrel indul el ez uton, mert fiatal korától kezdve érett, kiforrott jogérzékkel, az őt mindig jellemző átfogáló tekintettel merül el *Justitia* világába. Mintha a talmudi jog légrétegeit érezné, mintha Baba Mecia magánjogi és közjogi vitái elevenednének föl előtte. Összehasonlító jogtudományi értekezéseket ír, melyeket szívesen fogad az Ügyvédek Lapja című szaklap. (Wolf Vilmos szerkesztésében.) Jogi tanulmányai mellett angolul tanul és a zsidó történelem állandó olvasmánya, de Simon József mellett a magyar zsidóság multját, jogi helyzetét is meg kellett ismernie. Sőt közben publicistikába is belekóstol, vezércikkeket ír.* Ez időben jelenik meg talán legelső önálló munkája, melyet nagy események váltottak ki lelkéből. Az orosz szörnyűségek idejét élte át a zsidóság, mely érthetőleg mélyen érintette Mezey igaz zsidó lelkét. 1882. febr. 1-én Londonban a Lord Major elnöksége alatt tiltakozó, tüntető gyűlést tartottak, melyen az orosz zsidókon elkövetett kegyetlenségek fölötti megdöbbenésüknek adtak kifejezést Anglia legkiemelkedőbb egyéniségei. Jelen vannak a parlament tagjai, Manning bíboros, London és Oxford püspökei, egyetemi tanárok, polgármesterek, királyi tanácsosok és rendre felszólalnak a pogromokat elítélve s a zsidókérdésről nyilatkozva. Mezey szorgalmasan olvasva a Times tudósításait, a világhírű személyek beszédeit magyarra fordítja és kiadja. Jellemző e munka a 22 éves ifju egész lelkületére. A zsidóság fájdalma foglalkoztatta őt a legmélyebben. Ne feledjük ez esztendőben 1882-öt irtak és április 1-én Tiszaeszláron eltűnt egy kis cselédlány. Tiszaeszláron, hol később Mezeynek is szép szerep jutott, csakugy mint még néhány bátorlelkű, nemesemlékű kortársának.

Az előkelő angol egyházi fejedelmek és világi vezetők beszédei ugy vélte Mezey, megelőzik a nagy hullámokat. Tiszaeszlár fogva tartotta az elméket. A nyiregyházi ügyvéd, Heumann Ignác egy nap bekopogtat az Országos Irodán, előadja, hogy ő vállalja az eszlári vádlottak védelmét, de országos tekintélyű védők kellene, mert már a nyomozásból látja, hogy a Középkor sötétjéből ismét előlépnek a dajkamesék és a zsidóság ül majd a vádlottak padján. Mezey hallja a történeteket s

* A „Nemzeti Ujság” című lapnál, itt ismerkednek össze későbbi sógorával, a magyar zsidóság vezérferfiával, Bakonyi Samuval. Van példány, hol a vezércikket Mezey írja, a tárcát Bakonyi — avagy megfordul a szerep.

akkor határozza el magát az említett mű kiadására. Sajnos nem ért el hatást. Előbb Eötvös Károlyt és Horánszky Nándort kéri fel Simon József a védelemre, ez utóbbi helyett Friedmann Bernát utazik utóbb Nyiregyházára. Hét hétig tart a tárgyalás és Mezey mindvégig ott van a tárgyalásokon az Országos Iroda, de a párisi Alliance megbízásából is. Ő informálja napnap után Eötvös-t, kora reggeli órákban, még ágyban fogadja őt, senkit más nem engedve magához a tárgyalás alatt. Mezey mély zsidó érzésére jellemző, hogy ő látja el a szegény agyonnyomorgatott, ártatlan márttyrvádlottakat kóser kosztal, ő gondoskodik kiadásairól. Ő informálja a külföldi zsidó sajtót is és egész életre szóló meghitt, bizalmas barátságot köt a berlini kiküldöttel, későbbi vezérlo német egyéniséggel, dr. *Nathan Paul*-al. Ott ül Verhovay és Ónody között a tárgyalások alatt. A »Kis Kágál«-nak hívták. Ma már nem tudják mit jelentett e szó, melyről Eötvös is ír nagy perében. A vérvád koholók találták ki ezt is, hogy bizonyos titkos társaság működik, mely kezében tartja a bíróságokat, királyokat, kormányokat, s mindenben a zsidók érdekeit védi, a zsidók pénzelik — ők akarják tisztára mosni az eszlári vádlottakat, a kagal. Mezey-t hívták ott lenn a kis kagalnak. Mikor aztán világosság derült a sötétben, felmentették az ártatlan, szörnyű váddal terheltet, Eötvös attól félt — mert hisz' csak egyenesen a kormányelnök sürgönyi intézkedésére engedték szabadon a napokban elhunyt *Scharf* Móricot — attól félt a nagy védő, hogy újabb munkába fogják e szerencsétlen »korona tanut«, — ezért átadta a fiut Mezeynek, ki őt előbb Pestre hozta, a tömeg haragja elől kocsija fenekére bujtatva megmenti és az Alliancezal történt megegyezés alapján semleges országba, Amsterdamba vitte ki személyesen.

Hogy mily fontosságot tulajdonított Eötvös Károly Mezey működésének, ezt Eötvös egy kezeink között lévő leveléből láthatjuk, melyet a magyar és német nyelven megirt Nagy Per című munkájának készülte közben intézett Mezeyhez. Csak a fontosabb részeket közlöm. A megszólítás is jellemző a közöttük lévő viszonyra: »Édes Ferim! Kedves Barátom! Még mindig beteg vagyok, különben már felkerestelek volna személyesen, hogy egy élvezetes órát töltsék veled Rózsavölgyiről és a nagy perről ábrándozva... A Te nagy tudásod és gazdag tapasztalatod sokat lendíthet, talán legtöbbet. Arra kérlek... bölcseséged ne vondd meg, amit egyébiránt ugy se tennéd, ahogy ismerlek... Az előszóban illetve a zárszóban neked is szentelünk teret, amely nem a pusztá bókna, hanem a pusztá, de szép igazságnak lesz szentelve... Isten veled, üdvözöl jó hived Eötvös Károly.«

Midőn a hét heti Nyiregyházán időzés, a vádlottakra költött összegek és az amsterdami ut költségeit elszámolta *hatvani Deutsch Bernátnak*, az Alliance pénztárosának, összesen 650 frt-t tüntetett fel kiadási naplója: »Fiatal barátom, magából sem lesz soha gazdag ember! Jegyzi meg ekkor hatvani Deutsch Bernát.

Igy telt el Mezey ifjusága, miközben elérkezik férfikorának, az ő rendszeres munkásságának ideje. Megszerzi az ügyvédi diplomát. (1888. máj. 2-ikától, bejegyezve az ügyvédi kamarába). Ügyvédi praxist soha nem folytatott, de az ügyek százait intézte el intézmények érdekében. Simon Józsefet betegségre ismételtén és huzamosan gátolják a munkában, viszont Mezey-t képességei, odaadása mindjobban előtérbe juttatják.

III. Mezey alkotó munkássága.

Ha már most mi Mezey alkotó munkásságát rendszeresen előadni kívánánk, úgy valósággal elvesznénk a különböző fajtájú és irányú hitéleti és kulturális ügyek ismeretében. Ezért bizonyos egységes alapelveket kell felállítanunk, hogy a *nagyonalúságot* bemutassuk élettevékenységében. És itt saját szavai jöhetnek segítségünkre. Ő maga a legegyszerűbb szavakkal oldotta meg cselekedeteinek rugóit és céljait. »*Hogy mik voltak céljaim (szól 1914. máj. 15-én, midőn a chewra alelnökévé választja, s ő visszatekint életére): Nem kell seholt másut kutatni, mint a legismertebb misnában. Egész élettevékenységemet igyekszem hitünk erkölcsi rendjének fenntartó 3 oszlopához igazítani. תורה a vallásos tudás ápolása: a rabbi-képző és tanítóképző ügyeinek vitele; עבודה Istenszolgálat: a hitközségi élet erősítése a legszélesebb alapon az Orsz. Iroda utján és ח"ו a chewra és a többi humanitárius ügyek gondozása.*»

Ez utóbbi ugyanis, a pesti chewra kadisa, egy évvel ügyvédi vizsgája után, 1889-ben, titkárrá választja s ettől kezdve hihetetlen munkateljesítményének, élettevékenységének kettős centruma van: az Országos Iroda és a pesti chewra kadisa. És nemcsak saját életének, de a magyar zsidó életnek is centruma lesz e két hivatal Mezey személyén keresztül. És harmadiknak valóban egy ragyogó szép eszmekör is társul: a magyar zsidó irodalom irányítása, organizálása, intézményekbe építése, melyet az ő baráti körével visz nem sejtett magaslatoakra.

1. Zsidó egyházpolitika, 2. zsidó kulturmunka és 3. zsidó humanizmus, e három irányba próbálhatjuk besorítani Mezey tevékenységét, melyek mindegyike kis pataként indult és általa

széles medrű folyamokká dagadt, mert szüntelenül új munka-lehetőségeket termelt, új fókuszokat teremtett, új alkotásokkal gazdagította a magyar zsidó közéletet.

A) Mezey és az Országos Iroda.

Az Országos Iroda Mezey előtérbe jutása előtt is híven teljesítette *adminisztratív* feladatát. De az egyes ügyekkel való szüntelen törődés, *intézmények előmozdítása*, életbehívása és azoknak meleg odaadással, fáradhatatlanul való szolgálata *kétségtelenül az ő tevékenységéhez jűződik!* Minden felekezeti testületnek és tényezőnek tanácsadója, támasza, irányítója, készsége, díjtalan jogvédője volt. Hozzá ügy nem került, melyet azonnal, még aznap és igazságosan el nem intézett volna! Általánosan ismert volt levelének bevezető sora: *a mai nappal érkezett megkeresése elintézésében.* Hozzá hosszú évtizedeken senki sem fordult soha, hogy kérelmét, hacsak módjában állott, fel ne karolta volna. A maga alkotásai és gondjai alá került dolgokban mások közönbössége miatt nem panaszkodott, de egyáltalán keveseket is terhelte. Az akadályok leküzdésében mester volt és ez az oka, hogy minden, amihez a zsidóság imádatában fogott, sikerrel járt.

A szervezeti kérdések — Mezey megvilágításában.

A szervezet ügye.

Kiadott kötetekre menő memorandumai, melyek a történeti kutatásnak, világos okfejtésnek örökbecsű mintái, cikkei tükröztetik a *felekezet kiépítése* iránti gondolatait. Vegyük sorra azokat.

A magyar zsidóság szervezeti kérdése örök, fájó sebe felekezetünknek. Kimondhatatlan sok erkölcsi és anyagi kár származott és származik e szervezetlenségből, melyért nem kis részben maga a felekezet is hibás, — holott saját intézményeink sanylik meg első sorban a széttagoltság, a testvérharcok átkát.

Ma már, sajnos, a meddő küzdelem nyomán nem is az elfásultság, hanem a dolgok nem ismerete lett urrá és a felekezeti alapvető ügyek helyett a napi, kisebbrendű kérdések előtérbe jutásán, a fatörzs ápolása helyett vékony kis vessző fonások illesztgetésén rágódik a felekezet közélet.

A szervezeti kérdések természetesen a kongresszus után lépnek előtérbe. *Szervezeti kérdés*, amennyiben még ma is kérdés, mert nincs meg az *önkormányzatunk*, autonómiánk; az állammal, hatóságokkal szemben felekezetünk viszonya tisztázva

nincs, vagyis hogy mi tartozik egészen az egyházi ügykörbe és mi az, amihez az államnak hozzászólása van.

Legfontosabb és szembeötlőbb hátrányunk még ma is a többi hazai egyház és a mi felekezeti ügyeink körül: a hitközségek fölötti felügyelet és a tanügy vezetése körül jelentkezik. Ha egy zsidó hitközség alakul avagy, ha csak alapszabályainak egyetlen pontját megváltoztatni akarja — már a vallásügyi miniszteriumhoz kell fordulnunk, amely esetleg a közigazgatás szövevényes útjain át (főispán, alispán, járásbíró, polgármester, jegyző) kér felvilágosítást, mielőtt az alapszabályok jóváhagyását megadja, esetleg megtagadja.

Más egyházi alakulat bármilyen ügyeivel a maga autonóm egyházi hatóságát keresi fel s maguk intézik kormányzatukat.

A másik gyámságszerű helyzet tanügyi téren köt bennünket. Iskolánk fölött a legapróbb részletekig az állam saját iskoláihoz hasonló eljárást követ. Tanítókat közigazgatási hatósági kiküldött jelenlétében választgatunk, iskolánk nyíltnosságát a nevezett hatóság adhatja meg, még egy-egy osztály tanrendjét is az állami tanfelügyelő hagyja jóvá, évről-évre való intézkedéssel.

Mindez pedig azért, mert az emancipáció, a kongresszus és a recepcióval korántsem fejeződött be a zsidó vallás egyenjogosítása. Sőt a kongresszusi szabályok jóváhagyása sem törvényhozási uton történt, hanem annak megkerülésével: a királyi szól megszentelő, törvényszerű erejével. Nem csoda, ha a kongresszusi szabályok áttörttek, még pedig ismételt és állandó toldozás-foltozás, rendeleti uton való próbálgatások kísérelték meg a hézagok betömését — sikertelenül. Nem csoda, ha az Országos Iroda az elmúlt ötven év alatt beadványt-beadványra, memorandumokat, egyiket a másik után, juttatott az illetékes miniszterium elé, új kongresszust sürgetve, a dolgok rendezését kérve — sikertelenül.

Érrel az időt, lelkesedést, kitarító fáradságot, félszázados küzdelmet emésztő munkáról, melynek első részét Simon József, a második, nagyobbik felét Mezey végezte, kivánunk rövid képet nyújtani. Annál is inkább, mert sokszor nemcsak az orthodoxokkal, kik semminemű egységes szervezeti munkában résztvenni nem akartak, azt megakadályozták, de még a kongresszusi hitközségek vezető egyéniségeivel is többször szembe került az Országos Iroda, miután azok napi jelszavaktól, tetszetősnek látszó tervektől elvakítva, a haladó zsidóság legértékesebb javait is feláldozni hajlandóknak mutatkoztak. Képet kell nyújtánunk Mezey ezirányú, Simon Józsefet követő s azt továbbfejlesztő munkájáról, hogy tudjuk, mit hagyott reánk Mezey örökségül, mit kell nekünk a megvalósítás felé vinnünk!

A jelen szervezet keletkezési hibái, melyekre ismételtén reámutatott, a következők:

Báró Eötvös József, akkori vallás- és közoktatásügyi miniszter nagy melegséggel karolta fel a zsidóság ügyét. Erős volt abbéli meggyőződése, melyet számos ízben nyilvánított, hogy a zsidó egyház szervezése ugy erkölcsi, valamint nemzeti és közművelődési szempontból elsőrangú fontossággal bír. Tudta, hogy az állam érdeke megköveteli, hogy és e téren fennálló zavarok helyébe a hazai törvényeknek megfelelően megalapozott önkormányzati jogi rend lépjen, hogy egyrészt a zsidóság egyházi ügyei felett örendelkezést nyerjen, másrészt pedig az izraelita vallásfelekezettel összefüggő ügyek az ezekkel terhelt közigazgatási hatóságok köréből kivonassanak.

Eötvös tanulmányozta ez ügyet, személyes összeköttetést keresett az ország különböző részeiben lakó zsidókkal, beletekintett intézményeinkbe és nőttön nőtt az a hite, hogy itt nagy érdekek forognak kockán, tehát az államnak cselekedni kell. Ezért hívta egybe a kongresszust és jóváhagyta annak szervezeti szabályait Öfelségével, Ferencz József királyunkkal.

Itt történt az első hibás lépés. A valóság az, hogy közhatalósági joggyakorlatra — már pedig a felekezet faktori anyakönyvi, tanügyi szempontból épenséggel közhatalósági funkciót végeztek, különösen 1895 előtt — csak a törvény adhat fölhatalmazást és polgári hatóságok közhatalósági jelleggel bíró viszonos érintkezésekbe csak törvény által elismert testületekkel léphetnek. A kongresszusi szabályzatokat pedig nem törvény, nem az országgyűlés, hanem csak a királyi szó szentesíté. Ezt a hibát már annak idején szóvá tették a képviselőházban (Ghyczy Kálmán), nem is említve, hogy maga a kongresszus is kérte (1869. febr. 23-iki utolsó ülésén), hogy a miniszter hasson oda, hogy a törvényhozás legközelebbi ülésükében törvény alkottassék, mely hitfelekezetünk közegeinek és községi testületeinek ugyanazon önkormányzati jogot s általában az állammal, törvényhatóságokkal és községekkel szemben ugyanazokat a jogokat biztosítsa, melyek az országban lévő elismert, u. n. »törvényesen bevett« vallásfelekezeteket illetik. E hiba igen sok fonákságnak lett kutforrásává. (Ennek helyrehozását kérték az Orsz. Iroda memorandumai.)

Elsősorban is a kongresszusi szabályok erejét, nem lévén törvény, áttörték orthodox testvéreink, azután áttörték a miniszteri rendelkezések s végre a végrehajtásnál, a gyakorlatban maguk a közigazgatási hatóságok. Legvilágosabban 1896-ban fejté ki Mezey e fogyatékoságot. (Magyar Zsidó Szemle, 1896. I. füzet.)

A második hiba orthodox testvéreink kiválásából származ-

zott, mely azután félévszázadra, vagy ki tudja mennyi időre visszavetette az egészséges fejlődést.

Egyes hitközségek között már akkor is fennállottak ugyanazok a különbségek, melyeket magyarosodás, kultúra, világfelfogás és esztétika mértéke vont közöttük. Még sem volt soha senkinek eszében, hogy a kongresszusra különböző hitfelekezések küldöttei jöttek össze. »Pártok« voltak, »haladó« és »hitör« pártok. Amde ép Eötvös báró figyelmeztette a kongresszus tagjait híres megnyitó beszédében, hogy »a kongresszus feladata bebizonyítani, hogy az ország izraelita polgárai saját ügyeiket helyesen és egyszersmind az ország állami és társadalmi viszonyainak megfelelőleg rendezni ép úgy képesek, mint a hazában létező bármily más egyházak és vallásos társulatok, de a kongresszus tanácskozásainak tárgyát hitelvek és vallásos tanok nem képezhetik, csak a felekezet külső szervezetének és hatáskörének megállapítására és a közoktatás rendezésére hivatják.

A tárgyalások alatt merült fel a rabbiképzés reformja, a rabbiképző felállításának és annak az országos izraelita iskolaalapból való fentartása. E kérdésnél kiőbbant az eladdig a műveltebbek türelmével halogatott ellentét. A hitör pártiak a szemnáriumot »veszedelmes«-nek mondták, leginkább az a művelt rabbi, ki később Németországba vándorol s maga alapít szemnáriumot, az iskolaalap pénzét a jesivákra is fordítani kívánták s ettől kezdve minden ügyet vallásos ügynek deklaráltak, a Sulchán Aruch kérdést is felvetették, tovább nem voltak hajlandók tárgyalni és kivonult nagy részük a kongresszusról!... Amde a hetvenes évek legelején szabadelvű áramlatok uralták a magyar közéletet. A liberális parlamenti beszédek hatása alatt, melyek vallásszabadságról, lelkiismereti kényszerrel szölk, a kongresszusi határozatok kötelező erejét megszüntették! Amit Eötvös báró a liberálizmus nevében alkotott, azt utódja, Pauler, a liberálizmus nevében az orthodoxok kérésére eltemette.

És itt kezdődik az Országos Irodának fokozott küzdelme hittestvéreinkkel szemben, azok teljes elszakadás felé irányuló törekvései ellen! Jóllehet, a Pauler-féle rendelet (26.915/1871.), mely az orthodoxia különalakulását kimondja, nem külön felekezetről, hanem »fél«-ről s »párt«-ról szól, s a kongresszus által megkezdett autonóm fejlődést tovább folytatni kívánja, mindazonáltal orthodox testvéreinket mi sem gátolta, hogy állandóan külön orthodox hitfelekezet létezését hirdessék, az alakuló rabbiképző ellen, holott szintük ez más felekezet intézménye volt, a képviselőházhoz beadványt ne intézzenek és az izraelita iskolalap jelölését ne követeljék. (1878—80.)

(Ez időben jut Mezey Ferenc a zsidóügyek közelébe, Simon József irodájába. Bár az Országos Irodában elfekvő iktatókönyvekben, s főleg jogalmazásokban már Mezey kezébe irását ismerjük föl, mégis, hogy némi határvonalat állítsunk fel Simon József szellemi irányítása és Mezey Ferenc működése között, a következő éveket intervallumnak hagyjuk. Ez idők történelmi szemmel való meglátását valójában Mezey egyik későbbi dolgozatából ismerhetjük: *Néhány észrevétel az izraelita hitfelekezet jelen állapotáról. 1911. Nyomatásban nem jelent meg.*)

Mezey Ferenc a Magyar Zsidó Szemle című folyóiratban fejti ki a tennivalók, a hibák reparálása, az adott helyzetben való eljárás módozatait. Pontosan megfigyelhető, hogy amikor a Szemleben valamely kérdést felszínre vet, még abban az évben memorandumot nyújt át az Orsz. Iroda az illetékes miniszteriumnál ugyanazon kérdésnek kívánalom, óhaj alakjában való feldolgozása formájában.

Közben az elhibázott lépések káros következményei jelentkeznek. Bár az iskolaalap felosztására vonatkozó orthodox beadványt a képviselőház 1880. évi március 12-én hozott határozatával visszautasította és a két hitfelekezet elmélete egyelőre megdőlt, mégis nap-nap után egyes hitközségekből kilépnek nagyszámú tagok, hol orthodox, hol status quo, hol szefárd hitközség alakításának örve alatt, valójában a sérelmesnek vélt adókvetéstől való húzódozás miatt.

Kilépnek a hitközségből, — mint mondják — mert nincs az alapszabályokban, hogy a hitközség a Sulchán Aruch alapján áll. (E kérdésről később.) A kongresszusi hitközségek nap-nap után kétségbeesve tapasztalják, hogy máról holnapra felborul a rend, minden apróbb kérdés miatt, személyes ambíciók érvényesülésére, megpanaszolt adókvetések miatt, egyes rabbik ellen forduló hitközségi potentátók szeszélyéből új hitközségek válnak ki a régiekből, azok gazdasági létét alapjaiban megintatva. Lehetett, mert az orthodoxok kiválását a törvény engedte. Simon József és Mezey együttes munkája ekkor teremt némi rendet hitközségeinkben.

Az első lépés volt, hogy a kormány rendeletet bocsátott ki az Országos Iroda ismételt kérvényére, hogy a hitközségből kilépők három évig kötelesek az előbbi hitközségek iránti adókötelezettségeknek eleget tenni. A második lépés volt, hogy szilárdították és leszögezték az anyakönyvi kerületek beosztását, nehogy egy-egy hitközségből kivált tag a lakóhelyétől harmadik megyében fekvő hitközséghez csatlakozhassék. A kormány ezirányú beadványukat különösen szívesen orvosolta, mert az anyakönyvek körül rettenetes állapotok voltak. Külö-

nösen az északi megyékben történtek visszaélések, hol a rabbik nem is tudtak magyarul s különben sem voltak képesek rendszeres anyakönyveket vezetni. Épen ezért a *harmadik lépés volt* a rabbik képestése iránti javaslatuk, mely szerint rabbi csak az lehet, aki legalább a polgári iskola négy osztályát sikerrel végezte, illetve erről bizonyítványt képes felmutatni.

Hatalmas lépések voltak ezek a konszolidáció felé, de fellángolt teljes erővel az Országos Iroda és az orthodox vezetőség közötti harc, keményen kellett állni a vártán. Orthodox testvéreink a liberáliszmusra való hivatkozással, lelkiismereti kényszert emlegetve, minden, a *rendre* irányuló törvényes intézkedést vallásos ügyükbe való beavatkozásként tüntetnek fel és azoknak visszavonását kéri a minisztériumtól, a képviselőháztól, sőt még a királytól is! És miközben az anyakönyvek körüli rendeletek nyomán ezrével kell elintézni az egyes hitközségekben felmerülő anyakönyvi helyesbítéseket, — volt olyan év, hogy Mezey maga 4000 aktát intéz el, melyek mindegyikének utánjárni kellett — Mezey tanulmányokban fejt ki az autonómia előkészítésére szolgáló elveit (a M. Zs. Szemlében), másrészt örökös, hogy a nagynehezen kibocsájtott kormányrendeletek — mint a multban — a szabad lelkiismeretre való hivatkozással vissza ne vonattassanak az orthodoxok állandó panaszkodásai által. Ugyanis megállapítható, hogy az *orthodoxok kérései sokkal többször teljesítettek, mint a kongresszusiaké*. Ez azonban csak a felületes szemlélőnek meglepő: a kormányban — Eötvös bárót kivéve — mindig hajlandóság volt és van, a többi egyházakhoz hasonló egységes zsidó autonómiával járó és a kormányra ebből háramló kötelezettségeket ad infinitum tolni s minden ily halogatást elősegítő a felekezet részéről érkező közbelépést a lehetőség szerint honorálni.

Az orthodoxok részéről szinte hihetetlen beadványok érkeznek. Ismét a két hitfelekezet teóriáját emlegetik és az Orsz. Iroda rendre irányuló beadványait »denunciálásnak« mondják. Panaszkodnak, hogy az orthodox szervezeti szabályokat hatályon kívül helyezte a kormány, mert a rabbiképesítés tekintetében (26. §.) új törvényeket teremt a rendelet. Felsőfolyamodvánnyal fordulnak a királyhoz, melyben kifejtik, hogy az már nem is lehet orthodox rabbi, aki négy polgárit végez! Az anyakönyvi rendeleteknek nemcsak az orthodox, hanem a kongresszusi hitközségek körében is akad bírálójá, kifogásolója, mintha az az autonómiára káros lenne.

Mezey kilép a rendeletek védelmében. (M. Zs. Sz. 1886. 265. Autonómia és anyakönyv.) Megvilágítja a kérdést, hogy az anyakönyv *állami* ügy s csak azért vezetik lelkészek, mert

azok az anyakönyvi eseteknél szerepelnek, de maga az anyakönyvvezetés annyira nem vallási ügy, hogy pl. van olyan hitközség, ahol a zsidó anyakönyveket a — református lelkész vezeti. (Noszlop.) Az autonómia alá csak a vallási, iskolai s ezekre vonatkozó saját alapítványi ügyek esnek. Az autonómia csak az állami érdek körén belül jogosult, már pedig az anyakönyv katonai, családi, vagyonjogi és statisztikai államérdek, joga, sőt kötelessége az államnak beleszólni annak minemű vezetésébe. Mezey nyíltan megírja, hogy az autonómia előfeltétele a rend meghonosítása, a nemzeti szellem terjesztése, a kultúra mérföldjelzőinek odább szorítása!.

Éz időben, a nyolcvanas évek közepén, az osztrák kormány Ausztriában külön törvényben tervezi a zsidóság ottani ügyeinek rendezését. A bécsi antiszemita nagy örömmel üdvözlök a »külön« törvényt, vagyis, hogy a zsidó felekezet nem a többi egyházakkal egyenlő elbánásban részesül. Itthon, nálunk, élénk visszhangot keltenek a bécsi hírek és sokan hittestvéreink közül a hazai, még pedig az utóbbi években megjelent rendeleteket, hajlandók a bécsi törvénytervezethez hasonló szellemű megnyilatkozásoknak tekinteni. Mezey tisztázza az eszméket. (M. Zs. Szemle, 1887.) Nyíltan írja, hogy nem kell a liberáliszmusnak kétségbeesni! Aki ismeri a zsidóság belviszonyait, az úgy látja, hogy autonómia hiányában mégis csak kell valamely rendezés. Rendezés, mégpedig a hitközségek és anyakönyveik terén, mert enélkül föl sem építhető az autonómia épülete. Csak szilárd téglákból lehet szilárd házat építeni! Különb is a kutató szem észreveheti, hogy ez egyszer a bécsi körök a magyar viszonyokból tanultak, mert az osztrák külön zsidótörvénytervezet legnagyobb részét a Löw Lipót-féle, az ötvenes évekből származó budai javaslatból és a magyar kongresszusi statutumokból merített szabályzatok.

• Mezey megnyugtatta a közvéleményt, hogy amidőn nálunk a minisztériumban ilyen külön törvényt alkotására mutatkozott hajlandóság s ezirányban tanácskozársra hivatkoz az Országos Iroda vezetőségét, az nem is jelent meg az értekezleten, már eleve visszautasítva ennek még a gondolatát is.

Valósággal hadakozni kell, hogy orthodox testvéreink kéréseit a minisztériumban ne honorálják: a kettős felekezet elmélete diadalra ne jusson, rövid időre mégis kimondatott, de erről később), az iskolaalapot fel ne osszák, a rabbiképzőt meg ne szüntessék, a rabbitól követelt legalább négy polgári osztály kívánalma meg ne szüntetessék. Miközben orthodox körök Mezeyt átkozzák, a zsidóság megrontójának titulálják, heves vitája támad, hirlapi polémiaja dr. Ullmann Sándor országgyűlési képviselővel, miután Mezey hibáztatta,

hogy a zsidó vallású országgyűlési képviselők nem tesznek semmit az autonómia előkészítésére. Azt mindenestre elérte, hogy e kiváló férfiú, Ullmann, alaposan kezd foglalkozni a zsidóságot érdeklő kérdésekkel. Eközben jelenik meg a recepcióról szóló első cikk Mezey tollából 1887-ben (l. később), ily irányban tereli a zsidó közvélemény kialakulását.

Az orthodoxok is ok nélkül átkozzák Mezey-t, épen ő lép sorompóba a középiskolai növendékeknek a szombati irás-rajzolás felmentése érdekében (1889.), Németország példáját követve, mégpedig az ottani rendeletek teljes szövegének publikálása által. Érdekes, hogy Mezey kezdettől fogva huzódott felekezeti kérdéseket akár a napilapok hasábjain, akár a felekezet már abban az időben elterjedt orgánumban, az Egyenlőségben megtárgyalni, — kevés kivétellel — hanem a magas színű, Bacher Vilmos és Bánóczy József által szerkesztett Magyar Zsidó Szemle volt az ő fóruma!

Eleinte mint cikkíró, később a »Társadalom« és a »Szemle« rovatokban fejtegeti a zsidó közélet, szervezeti élet kérdéseit, később a lap szerkesztését Blau Lajossal együtt átveszi. Különbben is nagy események, sőt harcok előtt állott a magyar zsidóság, szinte szerencsés helyzetnek mondható, hogy az Országos Irodánál otthonos, sőt rövidesen hivatalos állást vállaló Mezey veszi át a zsidó, magas színű tartott Társadalmi Szemle vezetését.

Ez időben bontakozik ki teljesen Mezey nagy munkarejeje. Míg 1889-ben a pesti Chevra Kadisa titkári hivatalát veszi át, 1890-ben a Szemle szerkesztését is, 1891-ben hivatalosan is állást vállal az Országos Irodánál.

A hivatal, az irás, a szív hármasság útján dolgozik. Sok cikke és tanulmánya jelenik meg ez időben Mezeynek az Egyenlőségben és Szemleiben. *De legjelentősebb, jövőbelátó, széleskörű, határozott irányú dolgozata az 1892-iki, a Szemle ötödik jüzetében.* Községkerületi elnökök gyűlése előtt állott 37 évvel ezelőtt a magyar haladó zsidóság. Az akkor 32 éves Mezey Ferenc kitűzi a hazai zsidóság legjobbjai elé a követendő feladatokat. Csodálatos, hogy az aránylag fiatal embernek mily messzehallható szava volt a felekezet legjobbjainál. Amit e tanulmányzerű cikkben ír, — arról fognak tárgyalni a kerületi elnökök gyűlésén és arról fog majd beadni az Országos Iroda memorandumot a miniszteriumhoz, a cikk részei, az abban foglalt célok elérése képezik a következő évtized, (avagy évtizedek) munkáját. Tíz pontban foglalja össze a felekezetnek a helyzetből fakadó munkásságát, illetve tennivalóját. Már cikkének címéből sejteni, hogy nagy eseményeket sugall intuitiója: *Felekezeti autonómiánk új korszaka!* Huszonöt esztendő volt

akkor az emancipáció. És Mezey nyíltan kimondja, hogy az *emancipációnak és a kongresszusnak minden vívmánya az akkori állapotban, továbbfejlődés nélkül, összeomlottnak tekinthető.* »A 25 év alatt vihar tört ki, — írja — »amely a kész alkotmányt romokra törte. Ké nem maradt kövön. Megrendült alattunk a föld. Csüggedés szállta meg a bátrak szívét és fájdalmas csalódásban hasadt meg a testvéri hűségben való bizalom.« Am Mezeyt nem veri le a helyzet. »A romok alján« — folytatja — gyöngé repkény nőtt, szeretettel fonva körül a lombokat. Tünetben a pusztulás képe... a szántóvetők induló csapata legjobban mutatja, hogy itt a tavasz... Az izraelita községkerületek ujjaalakulása nyit új és biztató perspektívát előttünk... a tanácskozáskor és határozatok csak áldást hozhatnak reánk, mert ha a célhoz egészen el nem visznek is, kijelölök és megmunkálják előttünk azt az utat, melyen haladnunk kell.« Mezey szerint a legfontosabb, hogy e gyűlés a *jogfolytonosság* alapján folytatja az autonómiát előkészítő munkálatokat.

A jogfolytonosság! ez az ő ideálja mindenkor. Nem szereti a felekezet fel-felbuzdulását, nem sokat vár tőle! A törvényes keretek között, a még oly gyöngé kongresszusi maradvék keretek között is, — de ott kell végbemenni a fejlődésnek, a községkerületek és az Országos Iroda útján.

A várt gyűlés teendőit így jelöli ki Mezey: Elsősorban megalakulnak a kerületek és előjáróságot és bíróságot fognak alakítani. Ezzel a gyűlés napirendje kimerítve lenne. De többet kell várni a gyűléstől. A felekezet vezetői emeljék fel szavukat hangosan, önérzetesen műveltségben megizmosodva, hogy a siránkozó panaszokat tulharogja hangjuk. Nemcsak rokonszenvet kell támasztani érdekeink iránt, hanem a társadalom alvó lelkiismeretét kell az előítéletek lidérenyomásától megszabadítani. Első sorban a *receptióval* kell foglalkozni. Bármily örömmel látja a felekezetnek ezirányú megmozdulását, gyűlések tartását, hírlapi lelkesedő cikkeket. — hiszen ő volt, ki elsőnek irt erről tanulmányokat (lásd a Receptio fejezetet), de elsősorban a községkerületeknek kell e kérdést felkarolni, a felekezet e hivatalos szervének s akkor lesz ez a jogfolytonosság elvének megfelelő.

A második feladat, hogy kongresszusi ma már hatályukat vesztett *anyakönyvi és hitközségi szabályok* revízió alá véssenek.

A harmadik feladat a *hitoktatás* kérdése. Sajnos oly szét-huzás, egyöntetűség hiánya uralkodik e téren, hogy sürgősen szakférfiak útján egyöntetűvé kell tenni a hitoktatást és tanfelügyeletet kell elrendelni az egész vonalon.

A negyedik feladat, ez előbbival kapcsolatban áll — az országos rabbiképzőnek bölcsészeti fakultással való kiegészítése.

Rendezni kell azután a *rabbik kvalifikációjának* kérdését. Képtelen helyzet, hogy hazánkban a rabbi világi képzettsége, — melyet a törvény kötelezőleg előír, messze, mögötte marad a népiskolai tanítók kvalifikációjának.

Meg kell teremteni a magyar zsidóság *irodalmi társulatát*. Meg kell teremteni a *rabbik és özvegyek nyugdíjellátását*.

Megalkotni a *tisztviselők szabályzatát*. Rendezni kell a chetrák ügyét. Ezek tisztára egyházi funkciókat végeznek, miért kell alapszabályaik utján világi hatóságoktól függniök?

Végre — amit elsőnek kellett volna említeni — a *végleges szervezkedés* ügyében való teendőket megállapítani és végrehajtani kell!...

Mily messzelátó perspektíva! Mezeynek ez egyetlen cikke igazolja, hogy mennyire ura volt mindenkor a helyzetnek.

A gyűlés tényleg ezen keretek között kezdi meg munkásságát az eljövő esztendőkből.

Először is a recepció kerül megoldás alá. Azután az irodalmi társulat alakult meg. Majd közalapot teremtenek a kulturmunka felépítésére. Hitoktatási országos bizottság alakul. A rabbi- és tanítóképző ügyei kerülnek szőnyegre. Lássuk mind ezekben Mezey *egyéni* tevékenységét!

B) Mezey munkája a recepciónális mozgalomban.

A recepció kérdése tulajdonképpen a XIX. század eleje óta állandóan foglalkoztatta a magyarhoni zsidóság vezető egyéniségeit. Amde a történelmi fejlődés csak lépésről lépésre engedte érlelődni jobbjaik lelki óhaját.

Eleinte az emancipáció és recepció nem egymástól elválasztott fogalmak valának. Csak a szegedi országgyűlés folytonosságában beállott hiány eredményezte, hogy a polgári egyenjogóság (emancipáció) után nem közvetlenül tárgyalta a zsidó vallást egyenjogosító törvénytervezetet.

Epen úgy a kiegyezés utáni 1867-iki emancipációnális törvényt is azonnal követnie kellett volna az összehívott kongresszus által kiépített belső alkotmányon nyugvó, egyenjogosító törvénynek. A kongresszus 1869. évi febr. 22-én tartott ülésén elfogadta a törvényjavaslatot, hogy: »Határozza el a t. egyetemes gyűlés, b. Eötvös József vallás- és közoktatásügyi miniszterhez feliratot intézni oly értelemben, miszerint a törvényhozás legközelebbi ülészakájában máris oly javaslatot terjesszen elő, mely szerint a zsidó vallás a törvényesen bevett vallások sorába iktattassék.« A feliratot átadták Mezei Mór, Simon József,

Rosenberg Izidor és Fenyvessy Adolf. Amde az orthodoxok közbejött fellépése miatt a képviselőház nem akarva »lelküismereti kényszerű« alkalmazni semmiféle kérdésben; — e kérdést is állandóan elodázta.

Megállapítható, hogy a valóságot fedi a hatodik községi kerület 1892. február 3-iki körirat tudósítása, hogy már »ezelőtt 23 évvel folyamodott a kongresszus a zsidó vallás recepcióaltatása iránt« s azóta e kérdés mindig napirenden volt. Az 1867. évtől 1880-ig évig három ízben volt alkalma a képviselőháznak, hogy hitközösségünkkel foglalkozzék, azontul pedig a kormány-nál kérelmeztük a zsidó vallásjogainak törvénybe iktatását több ízben.

Nyomatékosan csak akkor lép újult erővel előtérbe a kérdés, midőn Mezey az Országos Iroda körében előtérbe jut, másrészt midőn a *Magyar Zsidó Szemle hasábjain, mint szerkesztő* szólhat a zsidó közvéleményhez.

Ámbár Mezey már az Egyenlőség 1887. IV. számában (556—564 lap) a görög-keletiek-ről szóló törvényes intézkedésekkel kapcsolatban felszínre veti a recepció külön törvény kérdését. »Minthogy pedig a magyar törvényhozás a görög-keleti felekezetről intézkedő 1868:IX. t.-cikkben kijelölt precedens szerint a zsidó hitügylet a kongresszus határozatainak utólagos törvényesítése által rendezni elmulasztotta, és mint-hogy a mulasztás oka, t. í. a felekezet körén belül keletkezett viszályok, már majdnem megszüntek s minthogy végül az általános vallásszabadság törvénybe iktatása a közeljövőben alig remélhető, hitfelekezeti ügyeink rendezésére nézve nincs más mód, mint a zsidó vallásfelekezetnek mielőbbi törvényes bejogadása!«

Az Egyenlőségben megjelent cikk ismét megmozgatja jobbjaik lelkületét, ám akkor ismét a zsidóság köreiből akadnak a recepció ellenzői, még pedig mindkét táborban.

Az orthodoxoknál természetesen azért, mert félnek minden részről alkotmányozott törvényes intézkedéstől, miután a rabbiképesítés, az anyakönyvi alakulások, a két felekezet theóriája az ő óhajukkal szembeállón intéztetett el, — de még a haladó zsidóság köreiből is akadnak, kik nem tartják időszerűnek a recepció kérdésének felvetését. Sőt akadnak, sajnos, kik ok nélkülült féltékenységgel és érzékenységgel kezelik a felekezet nagy érdekeit. Nem szabad úgy tekintenünk az emancipáció és recepció közötti időt, mintha a haladó zsidóság vezetői e kérdést lanyhán kezelték avagy elhanyagolták volna.

Mezey maga megállapítja (1892-ben), hogy a vezérférfiak állandó és tervszerű munkásságot fejtettek ki e kérdésben. (M. Zs. Szemle 1892. 110 oldal.)

Ellenben a valóság az, hogy a kormányok »szüneteltették« a kérdést is az orthodoxok ismételt szervezeti kérdésekben való szembehelyezkedése miatt, a valóság az, hogy a felekezeti autonómiának állandó szemelőtt tartása és a magas kormányok elé terjesztett memorandumokban állandóan, ismételten hangoztatott szervezeti kérdések megvilágítása természetesen a felszínen tartotta a recepció kérdését. Amde mindezek fölött dr. *Hirschler* Ignác halálakor megjelent elmefuttatás volt az *első megújult nyílt állásjoglatás a recepciós mozgalom megindításában!* E cikket a Magyar Zsidó Szemle 1891-ik évi december havi számába írta Mezey Ferenc. Ugy érzi, hogy »elérkezettnek látszik az idő, hogy tekintet nélkül a nem épen kecsesgető és a jövőben is bizonytalan politikai helyzetre, a felekezetnek a már kivívott jogi alapon egy jogának továbbfejlesztésére valamint összerdeki képviselőtételnek megalakítására nézve önrendelkezési joga felelevenítéséért«. Még azt is remélte, hogy »ennek folytán a felekezet szunnyadozó erői új életre ébredni és a sporadikusan eddig is mutatkozott érdeklődéssel egyesítve a felekezet — esetleg tulnyomó része — szervesen nyilvánuló akarására fejlődni fognak!« *Ezzel indul meg újból a hatásaiban oly nagyméretű felekezeti mozgalom.* Egy hétre reá már a felekezeti folyóirat — Egyenlőség — örömmel jelzi a recepció kérdésében való megmozdulást, még egy hét múlva már »nagyszabású mozgalomról ad számot. A hatodik községkerület már a területén lévő községekhez intézett terjedelmes köriratban felhívja a közjgyelmet arra a fájdalom helyet, hogy nincs más felekezet hazánkban, mint a miénk, mely — jóllehet törvénytelen elismert, — mégis viszonyosság és jogegyenlőség tekintetében az ugynevezett törvényesen bevett felekezetek sorából teljesen ki van zárva.

E körirat Mezey Ferenc tollából ered s hivatva a felekezet felelős tényezőit, a kerületi elnököket és a hitközségi elnökök révén a felekezet egészét a mozgalomnak megnyerni. Közben megjelenik egy kitűnő röpirat dr. *Kardos* Albert tollából: »A magyar zsidóság nemzeti hivatása« az új mozgalom iránt lelkesítve...

Az így megindított hullám oly sikerrel terjed, hogy a törvényesen beveendő zsidó vallás elnevezésének kérdése is napirenden van s annak tudományos megállapítására Bacher Vilmost kéri fel Mezey. Bacher két cikkben világítja meg a kérdést és utóbb Juda Halévi, Ábrahám ibn Ezra és Ábrahám ibn Daud munkáiból vett idézetek alapján megállapítja, hogy nem a zsidó, hanem csakis az »izraelita« elnevezés a helyes (M. Zs. Sz. 1892. 113.) Természetes, hogy az Egyenlőség hétről-hétre bőven és lelkesen foglalkozik a mozgalommal.

A hatodik községkerület körlevele tehát az első hivatalos megmozdulás. Ezen túl a Magyar Zsidó Szemle minden hónapban kimerítő, alapos, történelmi okoknál támogatott cikkek látnak napvilágot a recepció kérdésében Mezey tollából, részben nevével kiírva, részben dr. *Kovács* Ferenc név alatt, részben M. F. jelzéssel, de névtelenül is.

E cikkekben sokat harcol az egyéni érvényesülést, még a felekezeti érdekeket is tulszámnyaló kicsinyesség meg az orthodoxok ellenállása ellen, de mindig él Mezeyben a remény, hogy ha bár »még hó takarja a réteket, de a hideg lepel a felekezetünk egészen oly régen bujdosó nap verőfényes sugarának soká ellentállni képes nem lesz. És akkor majd a bennünket elválasztó folyó jégkerge is önként engedni fog.« (M. Zs. Sz. 1892. 169. lap.) Harcol azok ellen is, kik az általános vallás szabadságot sürgették a zsidó vallás recepciója helyett.

Mezey a mozgalom kifejlődésénél ugyanis, mint a mozgalom tolla, historikusa, jegyzője — azonnal meglátja, hogy az első üléseken hozott határozatokban és a kormányhatóságokhoz beadandó petíció szövegezésében a történelem nem ismeretéből származó hibák csuszak be. Midőn ezt szóvá teszi, öt holmi ünnepontás vádjával illetik. Csakhamar azonban »a higgadtabb elemek tulsulyra vergődésével« belátják Mezey látásának helyességét s az általa helytelennek nyilvánított kérvény teljes mellőzésével új szerkezetű bizottságot küldenek ki.

Elhibázottnak tartotta Mezey azon lépést is, hogy a képviselőválasztások idején reversálist kérjenek a jelöltektől híveink.

Mezey az egész recepcionális mozgalmat, a felekezet lelki feszültségét, legális uton, a jogfolytonosság elvével egybehangzólag, a felekezet meglévő keretei, tehát a községkerületek útján lefelé, az Országos Iroda útján felfelé, kívánta elindítani. A sok manifesztációk gyűlést, ad hoc bizottságokat, nem látta szilárd bázisnak. Azok lelkesedni tudnak, de nem történelmi, jogi érzékkel vizik előbbre az ügyet, másrészt folyton az orthodoxokkal való barátkozás hű reményével áltatták magukat. *Mezey a kongresszus által megkezdett mű befejezésének vélte a recepciót,* — sokan attól egész független mozgalomnak építették, épen azért, mert az orthodoxok hallani sem akartak a haladó zsidóság törvényes szerveivel együttműködni.

Azonban a miniszter (gr. Csáky Albin) kijelenti, hogy azon lesz, hogy a felekezet kebelében észlelhető differenciáknak véget vessen. »Egyébiránt tudom, hogy a talaj már annyira elő van készítve, hogy csak formai kérdés az egyenjogúsítás, és a feladat megoldása immár akadályokra nem fog találni.« (Temesvár, 1892.) A talaj tényleg már kellőleg előkészített

volt, ámde közbe jött a kormányválság. Ez néhány hónapra elodázta a recepcionális törvény benyújtását, de az új kormány Wekerle Sándorral az élén, Csáky ismételt kultuszminiszterségével, a kerületi elnökök küldöttségének kérésére már a következő évben 1893. április 25-ikén benyújtotta a recepcionális törvényjavaslatot. Ekként vett részt Mezey szóban és tollban a recepciós mozgalom munkájában, azt megóvva sok hibától és a felekezet törvényes keretei közé szorítva a dolgok tiszta kifejlődését, érlelődését.

C) *Mezey harca az orthodoxokkal a két hitfelekezet teóriájáról és a Sulchan Aruchról.*

Attól a pillanattól kezdve, hogy a »lekiismereti kényszert alkalmazni nem szabad vallási kérdésekben« elv alapján a kongresszusi statutumok általános kötelező erejét áttörte az orthodoxok különváltását jóváhagyó miniszteri engedély, sőt királyi leirat, — mind mai napig az Országos Iroda állandó harcban áll az orthodoxok két zsidó hitfelekezetet hangoztató álláspontjával szemben. A hatvan esztendő küzdelemben előbb *Simon József* volt előtérben, utóbb *Mezey Ferenc*re szakadt ez az örökség. Jóllehet még az a rendelet is, (26915/1871.), mellyel *Pauler* miniszter az orthodoxia különalakulását kimondja, nem külön felekezetről, hanem »fél«-ről, »párt«-ról szól, sőt azt is kimondja, hogy az orthodox szabályzatban érintett vallásos tanok és szabványok birálatába nem bocsájtkozik, mégis minden, a zsidó vallást érintő kérdésben, a vállalkozó miniszterekkel való érintkezésben *Pauler*, *Trejort*, *Csáky*, *Wlassics*, *Lukács György*, *Berzeviczy*, *Apponyi*, *Jankovics*, *Zichy* minisztereknél az orthodoxia ismételten beadványokban, memorandumokban és küldöttségben hangoztatja, hogy *ők külön hitfelekezet*. Hiszen a kongresszusi zsidóság nem ismeri el magára nézve a Sulchan Aruch vallásos kodexet, az orthodoxia pedig igen. Tehát semmiféle egységesítés, egységes szervezeten, az orthodoxia nem haladhat egy uton a haladó zsidósággal. Az idők kedveztek az orthodox felfogásnak. Hiába hangoztatta az országgyűlés, a különböző miniszterek, hogy nem *osztják fel az iskolaapot két részre*, mert csak egy zsidóságot ismernek, valójában a tökéletlen intézkedések, az állami felügyelet lanyhasága folytán *elérték orthodox testvéreink, hogy e hatvan év alatt nem juthatott az autonómia tető alá*, nem alkalmaztak oktrojt s elleneink nagy diadalára a zsidóság ma is szervezetlen, minden egységesítő kísérlet meghiusult. Ennek a harcnak nagy részét Mezey vívta. Igaz, kemény szavakkal, a logikának kérelmetlen erejével tette tönkre az orthodoxok érveit és sokszor

azon a ponton volt, hogy ő is oktrojt hangoztatott, de ő látta legközelebről és legvilágosabban, hogy mit jelent az autonómia hiánya, hogy szolgabíró és csendőr intézkedik legsajátosabb vallási ügyekben! E harcnak fegyverei azon tudományos, történelmi és valóságos gyakorlati példákkal bőven felszerelt felvilágosító és tanító tanulmányai voltak, melyeket a hitközségeknek, hatóságoknak, minisztériumoknak és parlamentnek nyújtott be. Messzire vezetne ezek alapos ismertetése, még sem zárkozhatunk el Mezey beadványainak, illetve csak irányelveinek rövid ismertetésétől és a sokat vitatott válaszfal, a Sulchan Aruch jogi szempontból való megvilágításától.

Előbb is részletesen ismerteti a külföldi zsidóság az osztrák, német és orosz zsidóság jelen, történelmileg kialakult helyzetét, *hol szintén vannak ritusbeli különbségek: német, spanyol, lengyel, chaszideus stb. ritus, melyek több külsőség tekintetében eltérnek egymástól, de felekezeti különbséget soha és sehol meg nem állapítottak!*

Azután a magyar viszonyokat világítja meg a legvilágosabb példákkal. Magyarországon, melynek lakossága *különböző időkben és különféle országokból származott ide*, az egymás mellett fekvő községek *népességük eredete és keletkezésük idejéhez képest* követik majd a lengyel, majd a német, majd a chaszideus, sőt a spanyol ritust is, — *de nem hitfelekezeti különbség alapján*. Míg például az egy pesti nagy hitközség két féle ritusu templomot tart fenn, melyek egyike, (a Rombach-utcai) semmiben nem különbözik a pesti orthodox hitközség ritusától, addig a *pozsonyi és mármaros* — mindkettő orthodox — hitközségek liturgiája eltér egymástól. A pozsonyi orthodoxok liturgiája azonos az óbudai haladókéval, de nem a huszti orthodoxokéval. Nemcsak az orthodox és haladó családok gyermekei házasodnak össze s minden »kitérés« vagy »áttérés« nélkül, hol az orthodox, hol a haladó hitközség rabbija esketi meg őket, hanem az orthodox rabbik maguk végeznek vallási funkciókat haladó községekben és gyermekeik — *horribile dictu* — állást vállalnak haladó és statusquo hitközségben. Így néhai *Ungár Joel* paksi rabbi haláláig megtartotta kerületül, el-ellátogatott a szekszárdi hitközségbe, templomában funkciót végzett, holott Szekszárd már 1869-ben kongresszusi lett.

Vejei közül az egyik orthodox hitközség rabbija lett (Paks) a másik haladó hitközségé (Baja). Sőt az orth. Iroda vezető rabbijának, ki a kétfelekezet elvét hirdető küldöttséget vezetett *Csáky* miniszter elé, *Singer P.* sz. olasz rabbinak kiváló három fia közül egyik orthodox (Rimaszombat), másik status quo (Várpalota), a harmadik kongresszusi (Liptószentmiklós) hitközségben vállaltak *akkor* rabbi állást, 1889-ben.

A legkiáltóbb bizonyítéka a kétfelekezeti teóriája lehetetlenségének, hogy mikor a négy orth. főrabbi felségfolyamodványban kérte a két felekezet elismerését, ugyanekkor az egyik, még pedig a pozsonyi jesiva ellenőrzésével megbízott *bazini rabbi, személyesen installálta vsjét a marosvásárhelyi status quo rabbi székébe* — ahol pedig orthodox hitközség is van! A másik aláíró (kismartomi) rabbi fivére a szabadkai *haladó hitközség* rabbija. A harmadik vezér főrabbi (Verbó) fivére a *bonyhádi kongr. hitközség* rabbija. Sőt, hogy ne csupa személyi példákat hozzon, említi, hogy dr. Ungár homonmai *kongr. községkerületi elnököt* az orthodox közvetítő bizottság elnöke (Reich Ignác) a megye alispánja segélyével az *orthodox hitközség elnöki székébe installáltatta*.

Ilyen bizonyítékok alapján nemcsak, ha a miniszterium nem fogadta el az orthodoxok állandóan hangoztatott két felekezeti teóriáját.

Mezey tanulmánya a Sulchan Aruchról jogi alapon világította meg a törvénykodexet. Mióta csak kettévált a magyar zsidóság, az orthodox alapszabályokban, újabban a status quo-kéban is, mindenütt bennfoglaltik, hogy a hitközség a Sulchan Aruch alapján áll. Sőt itt-ott haladó körökben is felhangzik jelszökeként, hogy »a Sulchan Aruch alapján állunk«.

Mezey alapos tanulmány alá vette a kérdést s míg mások vallástudományi szemszögből, ő jogi meglátásból értekezik a Sulchan Aruchról. Megjegyzendő, hogy az orthodoxok, mint egyik legkimagaslóbb ritusbeli ellentétet, mely az orth. és haladó község között fennáll, emlegették az almémornak, a tórafelolvasáshoz használt asztalnak a templom közepén avagy a templom elején való elhelyezését. Mezey kifejti, hogy a haladó hitközségek azért nem vették fel szabályaikba e rituális kodexet, mert a szabályok csak adminisztratív ügyekre vonatkoznak és a rituális kodex alkalmazása a rabbi ügykörébe tartozik. De vajon az orthodoxok valóban a Sulchan Aruch alapján állnak-e? A Sulchan Aruch szerzője Káro József előbb két más kodexhez írt kimerítő kommentárt: *Majmoni Misne Tórájához* és *Jákob b. Aser Turjához*, — azután összefoglalja röviden sikerült beosztással e törvényeket úgy, hogy egy hónap alatt átismételhető legyen. A két kommentár ily összefoglalását nevezi Sulchan Aruchnak. Amde alig, hogy megírta ez összefoglaló könyvét, már az ő életében, az akkori krakkói rabbi, r. Mózes Isszerlesz, több ezer pontban eltérő véleményt nyilvánított, — támaszkodva általánosan ismert auctorokra. Megakadályozta egy csapással a Sulchan Aruch általános érvényesülését. A keleti zsidóság felkarolta a Sulchan Aruchot, Lengyelország és a befolyása alatt álló többi ország zsidósága M.

Isszerleszt részesítette előnyben. Már most e két, több ezer pontban ellentétes kódex, együtt jelenik meg nyomtatásban, úgy hogy Isszerlesz döntései — más típusú betűkkel — bele nyomtatva van a Káro döntései közé, minden második pontban szembehelyezkedve azokkal. *Ma — e kettőt együtt nevezzük Sulchan Aruchnak!*

Ebből azután a legfurcsább döntések következnek — *mindig a rabbitól jüggően*. Pl. épen az elvi jelentőségű kérdésben, mely *jökép szerepel elválasztó ritusként* a hazai orthodox és haladó községek között: az almémor elhelyezése tekintetében, — *homlokegyenest ellenkező döntés van a két tekintély Káro József és M. Isszerlesz között*. Káro József, midőn magyarázza Majmoni kodexét (Tefilla XI. 3.) azt mondja, hogy az almémor elhelyezésére vonatkozólag nem vonható le kötelező szabályt az alexandriai templom leírásából, mert ez tisztán a stílus kérdése. Helyesebbnek tartja, ha nem a közepre tesszik. Ime ez a Sulchan Aruch álláspontja. Isszerlesz azonban felveszi a szabályt egyik glosszájában (Orach Chajjim CL. 4.): *Az almémort a templom közepére kell helyezni! Auszin bíró b'emcso bész hahnészsz...* Tehát a legfontosabb elvi kérdésnél ép az orthodoxok nem a Sulchan Aruch szerint döntenek.

Arra a kérdésre, hogy van-e a hazai zsidóságnak olyan pártja, mely tisztán a Sulchan Aruch alapján áll, Mezey ezen fejtegetései és a nyomában támadó irodalmi vita után, melyben még Guttmann Mihály, Kecskeméti Lipót és Jordán rabbik vettek részt, az a határozott felelet, hogy — nincs.

A két felekezeti elve egy időre, igaz rövid időre, mégis győzni látszott. 1905. május 30-iki kelettel az orthodox »közvetítő bizottság« bemutatott Lukács György akkori kultuszminiszternek egy statutum tervezetét, még pedig nyíltan a két felekezeti elve alapján: »magyarországi autonóm orthodox izraelita hitfelekezeti országos képviselőségének, központi bizottságának és központi irodájának szervező szabályzata« címmel, melynek jóváhagyása 102.284/905. szám alatt megtörtént, azt a »Buda-pesti Közlöny« hozta és valamennyi törvényhatóságnak elküldötték. Abban az időben, az ugynevezett, törvénytelen kormány minden áron híveket akarva szervezni és szavazatokat az országban, jóváhagyta az orthodox tervezetét!

Természetesen az Országos Iroda tiltakozott ez ellen s Mezey Ferenc nagyobb tanulmányt írva a kérdéstről, azt a községkerületi elnökök megbízásából pár hónapon belül, — amint a törvénytelen kormányt az ország akarata elsöpörte, — gr. Apponyi miniszter elé juttatta.

A két felekezeti hivatalos élete rövid volt, sőt maga Lukács

miniszter is jónak látta később 1911-ben másként magyarázni rendeletét nyílt parlamenti ülésen.

D) Mezey és a szabadkai unifikációs mozgalom.

Uj lángot vet az önkormányzat, az autonomia kérdése századunk második évtizedének elején. Az évtizedes kérelmek, memorandumok, küldöttségjárások után gr. Apponyi Albert kultuszminiszter egy leiratban felhívta az Országos Irodát, illetőleg a községkerületi elnököket, hogy »adjanak neki irányt arra nézve, hogy milyen intézkedéseket és mily eljárást tart célravezetőnek ez a testület az izraelita felekezet egységes szervezetének megalkotására nézve«, mert ő azt tárgyalni óhajtja és az izraelita egyetemes gyűlést e cél elérése érdekében egybe-hívni szándékozik. Komoly jelenség volt ez és az *első*, mely arra mutatott, hogy a magyar államkormány vissza akar térni arra az utra, amelyet e nehéz kérdésben báró Eötvös, az első felelős magyar kultuszminiszter megjelölt. Mezey hatalmas, űzennégy fejezetből álló tanulmányt készít: »Néhány észrevétel az izraelita hitfelekezet jelen állapotáról« címmel, melyet az Országos Iroda küldöttsége juttat a miniszter elé, de amelyet felvilágosító tájékozáslal elküldenek a hitközségeknek is és a zsidó országgyűlési képviselőknek. Az az évi kultuszvitánál felszólalt *Bakonyi* Samu debreceni képviselő (Mezey sógora), aki maga is jártas a zsidó közügyekben, most meg Mezey kimerítő tanulmányából is kellően instruálva, és a zsidó felekezet önkormányzatának előkészítését kéri a minisztertől, másrészt a Lukács György féle helytelen rendeletnek teljes kiküszöbölését. Gróf Zichy János ekkor a kultuszminiszter, ki azonnal válaszol Bakonyinak.

Ez a kérdés — az autonomia és rabbiképző, valamint a rabbiminősítés ügye a képviselőházban 1911. jun. 16-án kerül tárgyalásra. Gróf Zichy János vallás-és közoktatásügyi miniszter a többek között ezt mondja: »Bakonyi Samu ... képviselő ur az izraeliták egységes szervezetének kérdését vetette fel. A törvény csak egy izraelita felekezetet ismer, de amennyire tény és bizonyos ez, éppoly bizonyos az is, hogy az orthodoxokat és neológokat együttműködésre bírni legalább a mai viszonyok közt alig látszik lehetségesnek. En azt tartom, hogy személyi ellentéteken kívül bizonyos gazdasági okok is forognak fenn. Így pl. a hitközségi adó és bizonyos jövedelmek, mint páskasütés, kóser húságából folyó jövedelmek az egyes hitközségi előjárókat sajátjágosan befolyásolják. A neológokat, orthodoxokat, status quo ante és széfárd csoportokat csakugyan nem lehet ma egyesülésre bírni másképp, mint erőszakkal. Már pedig

t. ház, én az autokráciát és despotát meg tudom érteni, de azt gyakorolni képtelen volnék ... A magyar izraelita hitfelekezet új szervezetét oktroj utján keresztül vinni, — azt én a liberalizmussal összeegyeztethetőnek nem tartom ... Az egyedüli, amit tethetek az, hogy a különvált csoportokat e kérdésnek rendezése szempontjából valamely együttes munkálkodásra felhívni megkísérlelem. Bármely irányban is történjék ez, és késsek ennek a dolognak végleges kialakulása, attól teljesen függetlenül rendezni óhajtom a rabbi minősítés ügyét, mert ezzel is egy lépéssel előre haladhatunk ezen a téren. Igaz, hogy a zsidó felekezetnek ma is *rendkívül jó* rabbiképző intézete van, a budapesti rabbiképző a világnak egyik legjobb rabbiképző intézete, de azt hiszem, az általános műveltség az egyes rabbik közt nem elegendő, mert csak az anyakönyvezető rabbikra vonatkozik a négy polgári osztály és ezt sem a közérdek, sem a felekezet szempontjából nem tartom elegendőnek ...

Ugyanekkor *Lukács* György is szólásra emelkedik s hangoztatja, hogy az ő rendeletét félreértették, ő mindenkor csak egy zsidó felekezetet ismert.

Mezey tanulmánya azonban nemcsak a parlamentben, hanem az ország zsidó társadalmában is megtette hatását. Mégpedig *Szabadkáról* indult ki a mozgalom, dr. *Singer* főrabbi és dr. *Klein* Adolf elnök kezdeményezésére, hogy feledve minden múlt antagonizmust, az egész ország zsidósága pártnyalatokra való tekintet nélkül találjon egymásra, alkottassék meg az *egységes szervezet*, melyen belül minden hitközség szabadon folytatja a maga eddigi hitéletét. A kezdeményezők 1912. február 20-ikára hívják egybe az országos értekezletet. A gyűlésen 250 hitközség képviseltette magát. Minden a legnagyobb lelkesedéssel történt. Elhatározták, hogy azon alapelvből kiindulva, hogy a magyar zsidó hitfelekezet *egységes és osztatlan*, viszont minden hitközség vallási berendezkedése az ő sajátos ügye, az autonomia előkészítésére százas nagybizottságot küldenek ki, melyben minden árnyalatu hitközség képviselteti magát. Szabadkán három nyelvű: magyar, német és héber betűs zsargonlapot adtak ki az eszme propagálására. A százas nagy bizottság összeült és teljes lelkesedéssel fogtak hozzá a nagy és szent ügy sikeres megoldásához. Amde a két hivatalos faktor távol tartotta magát e tárgyalásoktól. Az Országos Iroda és az Orthodoxok Közvetítő Irodája. Mindkettőtől félték. Volt is okuk rá. Az orthodox hivatalos körök hallani sem akartak az egyesülésről. Ők tartották magukat a felszázados ideológiához, mely rövid időre hatósági szankciót is kapott: a két külön felekezet elméletéhez. Akik orthodoxok résztvettek a tárgyalásokon, azok, mint a hivatalos orthodoxia mondotta, csak félorthodoxok,

lógósok, kik minden alkalommal átkacsingattak. Viszont az Országos Iroda, különösen Mezey Ferenc, távoltartotta magát e mozgalomtól, egyrészt, mert az orthodox orgánumok őt támadták mindenkor a leghevesebben, másrészt Mezey látta, hogy itt a »minden áron« való békét akarják a kezdeményező, tehát a haladó zsidóság minden eddigi intézményeit feláldozni akarják — céltalanul. Mezey véleményét kifejti. (M. Zs. Szemle 1913. 4. lap.) Reámutat, hogy a Sulchan Aruch-hal való futásban a kisebbségben lévő orth. pártnak ugyanannyi tagsági helyet ajánlottak fel, mint a kongresszusi és status quo pártnak együtt. Fölajánlották a szemináriumot, a közalapot, az iskola-alapot, — tehát mindent. Megkínálták az orthodoxiát a kultura kiküszöbölésével. Az orthodoxiának felajánlották a szemináriumot, holott azok küzdenek még az ellen is, hogy 4 polgárijya legyen a rabbinak. Mire vezet ez? E nagy versenyfutásban az orthodoxia kegyeiért némelyek elvesztették tisztánlátásukat a hazai pártokat mozgató eszmék és törekvések tekintetében. Mindent, mindent odaadnak, csakhogy a mozgalom sikerére hivatkozhasanak!

A minden áron való siker útja pedig az egyetlen ut, mely a sikerhez nem vezet! Mezey Ferenc a bölcsek magaslatáról nézte e mozgalmat, nézte fájdalommal — és távol tartotta magát. Sőt, midőn kijelentések hangzottak, hogy mindkét részről az Irodák és az Irodák vezetőinek személye az egyesülés akadályai, — az orthodox vezetők ugyan nem, de Mezey lemondott. *Nem akart akadály lenni sehoh.*

A százas bizottság tagjai örültek, rövidlátóan azt hitték, hogy ismét nagy akadály hárult el az egyesülés útjából Mezey távoztával. Tévedtek, a szervezet legerősebb oszlopát veszítették volna el. Az orthodoxok örültek, de a kongresszusi zsidóság egyik erősségét, amelyhez még a béke legnagyobb fanatikusai, még elvakultságban is ragaszkodtak volna, — a szemináriumot készültek oldalba támadni. *Goldziher* Ignácnak, aki a szemináriumban is tanított, egyik negyven évvel előbbi könyvét, mint vallást és biblia támadót, feljelentették a miniszteriumban, annak theologiai felülbíráását kérve. Maimuni óta alig volt példa hasonló denunciacióra. A miniszterium természetesen reá sem hederített a nyílt levélben történt feljelentésre. De legálább sokan kijózanodtak. Mezey lemondása és az orthodox denunciació a világosan látókat visszadöbentették. A kerületi elnökök ülése fényesen ünnepelte Mezeyt, lemondását el nem fogadta, a miniszter kitüntető levélben ismerte el Mezey érdemeit és Mezeyt maradásra bírták. Sőt ugyanakkor az elhunyt Hatvany József báró helyébe őt választották a rabbiképző vezérőrbizottságának elnökévé és ugyancsak a tanítóképző igaz-

gatótanácsának társelnökévé nevezte őt ki a miniszter. Az orthodox iroda nyíltan bejelentette, hogy semmi áron nem vesz részt az »unificatiós« mozgalomban... A vezetőség ugyan 1914-ben még megjelenik *Jankovich* Béla kultuszminiszternél, kérve az autonómia ügyének tárgyalását, de amily szívesen és kedvesen fogadja őket, oly határozottan kijelenti, hogy nincs módjában erőszakot alkalmazni, — az orthodoxok pedig nem akarnak autonómiát!

Ezzel a szabadkai mozgalmat befejezettnek tekinthetjük.

Még egy utóregzése volt ez ügynek, mely azonban a bajok közepette valamivel több eredményt ért el.

Mezey ugyanis a világháboru kitörésekor magyar és héber nyelven felhívást bocsájt ki *Mezei Mórral* együtt az orthodox és statusquo hitközségekhez a nagy, reánkiszakadt országos csapás között a béke útjait keresve. Bár akkor kevés eredménnyel járt az átirat, ámde utóbb mégis csak a nagy-nagy bajok napján igen sok kérdésben, humanisztikus ügyekben, megtalálták a testvéri együttműködés lehetőségét.

IV. Mezey kulturális tevékenysége.

A) Az országos magyar izraelita Közalap.

A Közalap, melynek már keletkezésekor Mezey volt a *bizottsági jegyzője*, a millenium évében létesül, annak emlékére, hogy az izraelita vallás a törvényesen bevett vallások sorába felvétellett. Hosszu-hosszu eszmecserék, *Simon József* és Mezey közötti, meghitt szombat délutáni megbeszélések előzték meg a Közalap létesítésére vonatkozó indítvány benyújtását. Az volt céljuk és elgondolásuk, hogy a magyar zsidóság nemzeti szeltemben való továbbfejlesztésére, szegény hitközségek támogatására, ösztöndíjak létesítésére, továbbá olyan kulturintézmények életbeszólítására, melyekre egyes hitközségek képtelenek, viszont magyar nemzeti szempontból jelentősek, — *alapot kell teremteni.*

Ennek megvalósítására a recepció feletti örömtelt hangulatot egyrészt, a millenium esztendejének ünnepi légkörét másrészt, fölötté alkalmasnak találták. Miután ennek megfelelő széles keretet s a nagy célhoz méltó nagyvonalu megmozdulást kívántak biztosítani, az Országos Iroda elnöksége 1896. január 5-ikére nagyszabásu országos értekezletet hívott egybe. Tárgy-sorozatban szerepelt a recepció nyomán teremtett új helyzetet és egyéb várható változásokat tárgyaló egyetemes gyűlés összehívásának és más kérdéseknek megvitatása. A szokatlan nagy sikerü értekezleten valóban ünnepélyes hangulat és alkotó kész-

ség nyilvánult meg. Előbb a kormányhoz intézendő és az új kongresszust összehívni kérő memorandumot olvasták fel és vitatták meg, majd a lelkesedés központjában Simon József előterjesztette a *Közalap* alkotásáról szóló indítványát. Az indítvány szövege pontosan körülhatárolta a nagy célokat, melyekért megteremtik. »Annak emlékére, hogy az izraelita vallás a törvényesen bevett vallások sorába felvétellett, a magyarországi izraeliták *Közalapot* alkossanak. A közalap rendelkezése legyen azon célok megvalósításának elősegítése, melyek által a magyar zsidóságnak nemzeti szellemében való fejlődése előmozdittatik. Feladata: szegény hitközségek támogatása és azok alkalmazottainak segélyezése, a számukra szervezendő nyugdíjintézet gyámoltása; alapítványi helyek fenntartása, ösztöndíjak és pályadíjak adományozása; oly közjótékonyági és közművelődési intézmények létesítése, amelyek felállítására és fenntartására az egyes izraelita hitközségek elég anyagi erővel nem bírnak. A *Közalap* jótéteményeiben a folyamodók *vallásukra való tekintet nélkül részesíthetők.*«

A beterjesztett indítványt általános helyesléssel hallgatták, rövid eszmecsere után egyhangulag elfogadták és megfelelő határozathozatal végett a »kerületi elnökök gyűléséhez« tették át. Rövid idő múlva megalakul a *Közalap* bizottság, mely *Schweiger Márton* elnök és *Mezey Ferenc* jegyző aláírásával felhívást bocsát ki (már január 26-ikán) a hazai zsidósághoz, melyben adakozásra hívják föl hűveinket. A következő idők munkáját Simon betegeskedése miatt ugyanis teljesen *Mezey* vállalta magára.

A szétküldött felhívásban felismerhetjük *Mezey* gondolatmenetét: »... a nagy történeti jelentőségű eseményt (receptió) nemcsak igaz örömmérettel, hanem tettekre kész kötelességtudással fogadjuk. A nemzet közösségéhez való kapcsolatunknak bennünk mindig eleven érzése... közjogi kötelességgel is erősülvén, ellenállhatatlan erővel tör immár magának utat a közóhajtás, hogy a magyar zsidóság szétszórta erőit tömörítve, önön hivatásából és a nemzet eszményi céljaiból eredő magasabb feladataira képesítsük... ősi hitünk talaján nőtt testvériség szellemének és a magyar kultúra szent érdekeinek közösen áldozhassunk... valláskülönbségre való tekintet nélkül kívánjuk a magyar nemzet fiait részesíteni, egyrészt, hogy a többi egyházak tanintézteiben élvezett kedvezményekért való hálánkat dokumentáljuk, másrészt, hogy a teljes egyenlőség és testvériség szellemének ezzel is útját egyengessük... Ragadjuk meg az alkalmat és biztosítsuk be ország-világ előtt, hogy jogainak birtokában felekezetünk fokozott mértékű kötelesség teljesítésére kész... *Schweiger* elnök, *Mezey*

Ferenc jegyző.« Az eszme rövid két hónap alatt testet öltött: a *Közalap* létesítése biztosítva volt, mintegy négyszázezer korona gyűlt össze e két hónap alatt.

Fontos jelenség volt, hogy a vidéki hitközségek és tagjaik is szép számmal szerepelnek az adakozók között s ezzel megdől a vád, hogy a községek nem tekintenek határaikon túlra. A *Közalap legelső alapítvány*a a bizottság 1896. május 4-ikén tartott üléséből kifolyólag a magyar királyi honvédségi *Ludovika Akadémia* tisztképző tanfolyamán valláskülönbségre való tekintet nélkül betöltendő öt díjmentes alapítványi hely fenntartására szólott 150 ezer korona összegben. Az Országos Iroda a honvédelmi miniszteriumnak jelenti ez elhatározást, kérve, hogy a miniszter legyen »szószólónk« Ő császári és apostoli királyi felsége legmagasabb színe előtt, hogy az alapítvány »*I. Ferencz József alapítványi helyek*« néven szerepeljenek. Egy hónap múlva *Gromon Dezső* államtitkár értesíti az Irodát, hogy Őfelsége az alapítványt az Iroda előterjesztése szerint elfogadta. A közalappbizottság személyesen vísz fel Bécsbe Őfelsége elé az alapító oklevelet, *Mezey* is benne volt a küldöttségben, hiszen nemcsak az eszme származott tőle, hanem az alapító levelet is ő szerkeszté. A küldöttséget igen kegyesen fogadja a király. Maga az alapítvány ténye a legkedvezőbb politikai hangulatot teremti a magyar közéletben, mely észrevehetőleg érezette hatását.

A *Közalap* megkezdí munkáját, mégpedig teljességgel *Mezey* irányítása szerint. Segélyforrása lett azoknak, kik képességgel bírtak a nagyfejlődésre, de e segítség nélkül tehetségük soha ki nem bontakozhatott volna. Nagyszerű érzékkel bírt *Mezey* a tehetségek felismerésében. Pártolta a céljaival rokon intézményeket s hóna alá nyult minden kezdő humanitárius, kulturális felekezeti alakulatnak. Hitközségek s más testületek a *Közalap* felé nyújtják ki segélykérő kezüket, — sohasem hiába. A felekezetek szolgálatában álló rabbik, azok nyugdíjintézete, özvegyeik, árváik s egyéb alkalmazottak és zsidó intellektuellek a *Közalapban* nyerneket támogatót. S a segélyezések útján nincs osztályozás. »Bár az alap, a haladó zsidóság vezetőinek alkotása és kezelésükben áll, — pártszempontokon felülemelkedve az egész felekezetek szolgálatában áll. A sok hiábavaló szó és lépten-nyomon elhullajtott káros tanításokkal szemben a haladó zsidóság a felekezet egységéhez való ragaszkodását itt is tettekben nyilvánítja.« Hiába hangoztatják orthodox testvéreink, hogy ők *más* felekezetűek, a legszélsőbb konzervatív hitközségek és rabbijaik felkeresik *Mezeyt*, sohasem eredménytelenül.

Különösen erős feladat elé állított a *Közalapot* az íngye-

nes népoktatásról szóló törvény, amikor a *vidéki iskolák sorra megintogtak* és segílyt kértek.

A napilapok agyonhallgatták a Közalap keletkezését. Némely hitközség 2000 koronát jegyzett, már be is fizetett 400 koronát és — több ezer korona évi szubvenciót igényelt.

Ehelyütt nem részletezhetjük a Közalap áldásos munkásságát, inkább csak a követett irányelvekről kívánunk megemlékezni.

Ha hitközséget elemi csapás éri, mint a *kecskeméti*, midőn földrengés sújtotta, a *pozsonyi*, midőn tűz emésztette a zsidó negyedet, — a Közalap segít. Ha anyagi gondokkal küzdenek, mintegy száz hitközség élvezte a támogatást, felerésben orthodox és statusquo községek. Nemcsak egyes rabbik, rabbiözvegyek, tanítók és özvegyeik és egyéb megszorult, betegségtől látogatott tisztviselők kapnak támogatást, hanem *nyugdíjalapot* kíván Mezey teremteni és erre már az 1914-ik évig, tehát a háboru kitöréséig, közel *negyvenezer* koronát tartalékol az alapból. Rendszeresen támogatja a *Rabbiügyesület*, fedezi az *egységes országos vallásoktatási tanterv* költségeit. *Lehetővé teszi a Szentírás magyar fordítását*. Hathatós támogatója a Zsidó Múzeumnak. Az IMIT vidéki felolvasásainak költségét *egészben* fedezi. Segélyezi jelentős összeggel a szeminárium növendékeinek menzáját, csakugy, mint a preparandistákat. Támogatja a tanítóképző internátusát, a zsidó kertésztelepet, patronaget, a Közművelődési Egyletet, a siketnémák intézetét, — alig állhatunk meg a hosszú felsorolásban.

Pedig még külön kell szólnunk a zsidó szellemi kiválóságok jutalmazásáról és a kőrösmezei iskoláról, Mezey büszkeségéről. A zsidó tudósok, írók, művészek felkarolása elsősorban volt Mezey gondoskodása. Nem kell titkolni, már nyomtatásban is megjelent a jutalmazottak névsora; a sok száz kiváló névből álljon itt néhány mutatóban.

A Közalap jutalmazásában, illetve ösztöndíjazásában részesültek: *Kiss József, Bródy Sándor, Szép Ernő* írók, *Klein József* szobrász, *Pór Bertalan, Czóbel Béla, Vágó Dezső, Perrott* Csaba Vilmos, *Sámuel Kornél, Köves Izsó, Róna József, Glatter Gyula, Gedő Lipót* művészek, *Szigeti József, Tomszinszky Minni, Zilzer Hajnalka* zeneművészek stb.

1898. márc. 21. új felszólítást ereszt utnak a Közalapra adományozásra. Összesen mintegy 879 ezer koronát jegyeznek, de csak $\frac{1}{5}$ -e folyt be 1918. év végéig. Pest 180 ezret, a vidék 199 ezret jegyzett.

Mezey megfordul az északi megyékben; meghatóan festi ottlakó hittestvéreink nyomorát a bizottság előtt. (IMIT Evkönyv, 1900. 90. lap.) Történetesen Kabola-Csárda községben

(Máramarosm.) megtekintette az ottani iskolát s az ott látott kép érleli meg benne a gondolatot, hogy iskolát kell felállítani a zsidó gyermekek számára az elhagyott megyékben.

Kőrösmezőn, az orthodox hitközség területén, e rutén határmenti kisközségben, magyar nyelvű iskolát kíván létesíteni. Nagyobb magyarosító irányzatnak akar az első etapja lenni. Leutazik, a Groedel báróktól telket vásárol; sok-sok utánjárással, 1900-ban, személyesen megnyitja az ottani zsidó iskolát, előbb egy, majd két tanerővel. Három év alatt több mint nyolcvanötezer koronát fordít az iskolára, tanítók fizetésére. Hálából »Mezey Ferenc iskola« nevet viseli ez intézet, melyet a háborunak a határ mentén fokozottabban dúló fürgetege söpör el. Nemcsak az iskolát! Sajnos, az egész Közalapot . . .

A kőrösmezői iskoláról sok érdekes dolgot mondott el Mezey. Mielőtt az iskolát megnyitotta, melyet 3000 forintért vett s a ház a Groedel bárók tulajdona volt, sokat tárgyalt csodarabbikkal, kik félték az iskolától. Az avatásnál ott volt a róm. kath. pap és a gör. keleti pápa is (talán a református lelkész is, de erre már nem birt visszaemlékezni Mezey), csak a zsidó pap nem! A rabbi aznap elutazott otthonról. Előbb is minchát imádkoztak s ez jó hatással volt a hívőkre. Az iskola 3 tanerős volt. Az igazgató vallásos, naponta templomba járó ember volt s lassan-lassan beiratták gyermekeiket az előbb még félénk máramrosiak. A 15—16 éves leányokat előbb kézimunkára tanították, azzal csalogatták oda s azután fogták az abc-re. A legközelebbi látogatásánál már a Hymusz éneklésével fogadták Mezeyt. Viszont a kis fiúk fültincsei, melyek előbb meg a vállukat verdesték, utóbb megrövidültek a »siur« — mérték-szerűségig. Minden évben egy vizsgabiztost küldött le Mezey (Bánóczy, Blau, Stern Ábrahám), kik el voltak ragadtatva az eredményektől. A háboru kitérése s az evakuálás után a házat eladták és a vagyont, egy millió koronát, hadikölcsönbe fektették a Hazai Takarékpénztárnál. Sok érdekes epizódot tudhatunk meg a kőrösmezei iskola látogatásával kapcsolatban. A tulzó orthodoxok, chaszideusok az elképzelhető legnagyobb tisztelettel fogadták a »más« felekezet, a haladó zsidóság exponenseit; Mezey és a rabbiképző tanárát, Blaut. Midőn Blau ott volt, a chaszid rabbi a »szines« kaftánját vette fel s híveivel, legalább 200 emberrel kereste föl Blaut. Midőn utóbbi hivatkozva elfoglaltságára, kimentette magát, hogy nem viszonyhatja a látogatást, megdöbbenve tiltakozott a rabbi s szinte kétségbeesve tiltakozott a sértés ellen s azt hangoztatta, hogy hívei előtt lehetlenné volna téve, ha ily előkelő vendégek az ő házat meg nem tisztelik. Midőn engedve az unszolásnak Blau felkereste a rabbit, az nagy tisztelettel és meghatottsággal

hozott be süteményt, melyet ő a *vizsnici* rebbe esküvőjéről hozott, ahol ő Unterführer volt! — Sokszor felkereste később is Blaut Budapesten.

B) Dr. Mezey Ferenc és a rabbiképző.

Egész külön fejezetet kell szentelnünk Mezey Ferencnek a rabbiképző intézet érdekében kifejtett évtizedes, eredményes működése ismertetésének. Édesatyja óhajának, hogy a rabbipályát válassza, nem tett eleget, de mintha a szülői kívánság expiálását tűzte volna ki céljául, soha nem szűnt meg a jövőendő rabbinemzedék sorsára gondolni, ügyeit ellátni. Már ifjúkorában, Simon Józsefet helyettesítve, mindig örömmel, ragadta meg az alkalmat, az Országos Irodánál a szeminárium érdekeit a lehető legjobban képviselni, ügyes-bajos dologi kérdéseit ellátni, a vallásügyi kormánytól minél több segítséget elérni. Valójában 1906. február 13-ikától vállal hivatalos pozíciót a rabbiképző vezetésében, amikor Simon József helyett, annak előrehaladt betegsége miatt, Mezey lesz a Vezérlőbizottság előadója. Ez időtől kezdve fáradhatatlanul igyekszik a növendékek ellátásának *intézményes* biztosítására csakugy, mint a tanári status, a híres könyvtár, az épület stb.-nek az állami kultuszárca utján való fedezése megszilárdítására. A Rabbiképző Ertesítői évről-évre hálás szavakkal köszönik Mezey munkásságát, mely nélkül fennakadás történt volna a főiskola működésében. Személyes befolyásával éri, hogy az iskolaalapból évről-évre támogatást nyernek a növendékek, ösztöndíjat a hallgatók. Ugyancsak az ő személyes befolyására nyert támogatást a szeminárium a *Közalaptól*, melynek előadója, a *pesti chewra kadisá-tól*, melynek titkára, később ügyvezető alelnöke volt és az Országos Irodától is rendes és rendkívüli segélyek utaltattak ki évről-évre emelkedő összegben. Jelentős segítség volt előkelő személyiségeknek megnyerése is, mint báró Hatvany Józsefnek, és a felekezett többi vezetőinek, kik humanitárius munkájukban szívesen irányították magukat Mezey által. Az alapítványok egész sorához ily szálakon át jutott a szeminárium. Az ösztöndíjegyvet és a chewra is évről-évre több rabbinövendéket jutalmazott. De legjelentősebb tevékenysége akkor kezdődik, midőn — *hatvani Deutsch József* halála után, — 1914. jan. 26. ő kerül a vezérlőbizottság élére, *elnöki* székbe. Szinte a Gondviselés keze volt, hogy a reánszakadt világháboruban és az azt követő években ily erőteljes kézben volt a Rabbiképző ügye.

Valósággal *megmentette* a szemináriumot a vérzivataros idők sodró hullámától. A *mensa* és *internátus* kérdése már

kezdetől fogva foglalkoztatták őt, ez volt kedvenc ideája! A rabbiképző Ertesítője már a háboru előtti években hangoztatta, hogy a növendékek anyagi ellátásáról jobban kell gondoskodni, mint a régebbi eszközökkel történhetett. A tanulók csaknem kizárólag szegénysorsu családok gyermekei, otthonról vagy semmi támogatást nem várhatnak, vagy csak igen csekély mértékben. »A fővárosban rendkívüli módon növekvő drágaság folytán *aggasztó* módon rosszabbodik folyvást a növendékek anyagi helyzete«, a tanári kar sürgős segílyt, segítséget kér a vezérlőbizottságtól. Átmenetileg tényleg sikerül valamelyes megoldást találni. Az akció élén *Ehrlich G. Gusztáv*, *Blau Lajos* és *Mezey Ferenc* áll; előbbi az általa gondozott, iskolásgyermekek számára fenntartott téli ebédeltető akcióba kapcsolja a rabbinövendékeket is, Mezey pedig *bizottságot* alakít, a szeminárium földszintjén 2 tágas szobát étkező helyiségnek berendez és a téli ebédakciót egész évre kiterjeszti, *Bacher Vilmos* közreműködésével.

Erről a bizottságról és működéséről a rabbiképző jubiláris évkönyve a legnagyobb elragadtatással emlékezik meg. A »*menza-bizottság*« *spiritu*s rektora dr. Mezey Ferenc volt. A legaldásosabban fejtette ki működését mindaddig, míg a háboru elvesztése és az összeomlás folytán anyagi erői összeroppantak és széles körültekintéssel gyűjtött alapjai megsemmisültek.«

Tizenegy évig működött e diákasztal az intézet földszinti termeiben és ezen évek a tanulótság eddigi ellátása fénykorának nevezhetők. Valósággal luxus ellátás volt, melynek fedezetét Mezey teremtette elő. Mezey nem állott meg a munkában. A menza után az *internátus* gondolata sarkalta. Mint a vezérlőbizottságnak immár elnöke, boldogult I. Ferenc József király elhalálása után összehívja az Országos Iroda utján az értekezletet, mely hivatva volt a magyar zsidóság háláját és kegyeletét a megdicsőült királlyal szemben leróni. Ez értekezlet kimondja dr. Mezey indítványára, hogy országos gyűjtés utján *Ferenc József* alapot létesít a rabbiképző és tanítóképző növendékeinek internátusára. A gyűjtés megindul szépen, — de mégsem kecsegtetett kellő eredménnyel. Mezey minden előkelő gondolkodású és nemeslelkű vagyonos hitestvért megkér, személyesen felkeres, hogy az internátusra a jelentékenyebb adományozók és alapítványok számát növelje. Szinte a Gondviselés keze látszik abban, hogy Mezey a VII. községkerület elnökéhez, *Freund József*hez is fordul hasonló kéréssel, aki fejedelmi adományt, *hatszázezer koronát nyújt át* Mezeynek, az általa jónak látott kulturális vagy jótékonyági alap létesítésére! Mezey habozás nélkül a rabbiképző és tanítóképző internátusát nevezi kijelölt célnak és pár nap alatt megvette a

rabbiképző tőzsomszédságában a József-körút 23-ik számú négyemeletes házat! Ugylátszott Mezey megvalósította álmát: az internátust és menzát. Nem úgy sikerült. A kötött lakásviszonyok miatt a lakóknak nem lehetett felmondani, a kötött lakbérek miatt a jövedelem épen hogy csak az amugy is lerongált épület karbantartására volt elég. Mezey nem csügged. Amerikai hittestvéreinktől dr. Mezey, mint a *Jonah Distribution Committee* társmegebizottja, később a — *Committee on cultural activities* — American Jewish Relief Committee megbizottja szerez támogatást: reggelit, ebédet és a szokásos havi pénzsegélyeken kívül vacsorát és lakássegélyt szerez a reászoruló tanulóknak.

Amikor a tanári kar küldöttsége felkeresi őt üdvözlő szavakkal (Vezérlobizottság elnökévé választásakor), már nemcsak a jövőbe vetett bizalom volt az, hanem az addigi eredményes működéséért való hála és elismerés. A háborus években még külön munkát is vállal magára Mezey. A *hadbavonult hallgatóknak* a nagyszünetben való ellátásáról is Mezey gondoskodik. (Értesítő 1915/16. 6. lap) Nemcsak a maga fillérjeivel járul hozzá a költségekhez, hanem külön jutalomdíjakat adományoz a Rabbiképző templomában elhangzó legsikerültebb hitszónoklatot tartó hallgatóknak. Ezenkívül rendszeresen ajánldékoz könyveket a Rabbiképző világhírű könyvtárának. Amidőn megvállik a pesti Chevra Kadisától s nevét ott megörökíteni kívánják, úgy a chevra, mint a tisztviselők »dr. Mezey Ferenc« alapítványt létesítenek — kívánságára — az alapítványok a Rabbiképző növendékeinek szolgálnak támogatásul.

A kommunizmus és az azt követő idők újabb nehéz megpróbáltatásokat zuditottak az Intézetre. E napokban Mezey megfeszített erővel dolgozik a szeminárium érdekében, melyről az Értesítő ezt írja: »Hálás köszönetet mondunk elsősorban dr. Mezey Ferenc kir. tanácsos urnak, a vezérlobizottság elnökének, ki fáradságot nem ismerve minden segélyt kieszközölt növendékeink számára.«

A tanácsköztársaság nyomban megalakulása után felozlatta a szemináriumot, április hóban 10 napon át liquidálta, minden vagyonát lefoglalta, készpénzét elvitte. A vörös terror elvonulása után a kormány ismét oltalmába vette az Intézetet, ámde a Közoktatásügyi Tanácsnak az új középiskolai törvényben foglalt tervezete szerint az ország megszüntetendő középiskolái között volt a Rabbiképző alsó tanfolyama is. A tanári kar a Vezérlobizottsághoz fordul segítségért, Mezey nagy terjedelmű emlékiratot szerkeszt és azt küldöttség élén átadja a kultuszminiszternek. A kifejtett okokra a miniszter hajlandó fenntartani az alsó tanfolyamot, ha annak fenntartási költségeihez a *felekezet* is hozzájárul. Mezey most két irányban végez

fáradságos hosszas munkát. Előbb is a felekezet körében a szükséges összeget teremtette elő. Azután utánjárásal elérte, hogy két év után a felekezet részéről pótlandó hozzájárulás kötelezettsége a Rabbiképzőre nézve megszűnt.

Hogy mily munkát fejtett ki ekkor Mezey, arra az Értesítő hívja fel ismét figyelmünket: »Intézetünk elnökének pedig, ki ezt a nehéz ügyet nagy tárgyismerettel és bölcseséggel, fáradtságot nem ismerő ügybuzgalommal és nemes idealizmussal fölkarolta és üdvös eredményre vezette, — a legmélyebb köszönetünk fejezzük ki.« (Értesítő 1924/25. 4. lap.)

Külön kell megemlítenünk, ha Mezeynek a szemináriummal való kapcsolatáról szólnak, azon mélyjárásu, történelmi veretű beszédeket, melyeket ünnepélyes és fájdalmas időkben tartott. Klasszikus nekrológot tartott Bacher Vilmos fölött, temetéskor és az arckép leleplezési ünnepélyen, Hatvany József báró fölött és I. Ferenc József dicső emlékü királyunk halálakor. Mezey üdvözlő *Blau* Lajos rektor 65 éves születés napja és 40 éves írói évfordulója alkalmával és ugyancsak ő köszönti az elszakított komáromiak küldöttségét, kik az Intézetben papjuk felavatásakor megjelennek.

Mezey Ferenc működése áldás volt a Rabbiképzőre.

Még hagyatékából is 50 kötet jutott a könyvtárnak.

A felekezet hálaája örzi emléket, melyet megfestett képe a Rabbiképző disztermében hirdet.

* * *

A rabbiképzővel kapcsolatban kell megemlékeznünk Mezeynek a rabbikar iránti viszonyáról. *Senki hazánkban annyit nem tett a rabbikar érdekében mint Mezey.* Része van abban is — a világon egyedül áll előjog — hogy az anyakönyvvezető-rabbi állása definitív, élethossziglantartó. E tekintetben a rabbikar megelőzte a felekezetet. Hamarabb lett egyenjogositva a *többi felekezet* lelkészeivel.

Égész életében egész szívvel járt a rabbik érdekében — összes hivatalos ténykedéseiben. A rabbik nyugdíja érdekében Blauval együtt már 4 évtizeddel ezelőtt mozgalmat indított, körleveleket küldött széjjel, statisztikát készített, a miniszteriumokba szaladgált. *Minden törekvése az volt, hogy a rabbidíllás erkölcsi és anyagi helyzetét emelje.* Ebben is igyekezett az egyenjogosítás elvének érvényt szerezni. Bármily állami támogatást nyertek az államtól a másfelekezetű lelkészek, azt a kedvezményt a rabbik számára is megszerezni törekedett. Kongrua, korpótlék, családi pótlék, háborus segély, beszerzési segély, mind megannyi eredmény, mely hosszú és fáradtságos utánjárás gyümölcse annál inkább, mert nem

csoporthoz tartozó rendeletek alapján, hanem mondhatni személyenként és egyenként kellett azokat a rabbikar számára megszerezni. Nem éri el a rabbi az őt megillető, másfelekezeti kartársnak törvényszerint kijáró állami illetményeket teljes arányban, ám amit mégis elérni sikerült, — az valóban Mezey érdeme. Pedig ő sokat panaszkodott a rabbikar bántó közönyösségén, hogy a saját érdekében megindított mozgalmaknál, még a statisztikai adatok pontos beküldését is elmulasztják! Ha bármikor hitközség és rabbija között kontroverzia támadt és az ügy az Országos Irodához, avagy a VI-ik községkerülethez került, — a negyven esztendő alatt mindig a rabbi mellett igyekezett állástfoglalni, azt megvédeni. Vidékre is gyakran kiszállott, hogy hitközség és rabbija között felmerült vitás ügyben igazságot tessen, ezt csaknem mindig nélkülös uton és a rabbi óhajának megfelelőleg intézte el.

C) Mezey és a tanítóképző.

Az Országos Izraelita Tanítóképző Intézet Értesítői is a halának és a köszönetnek szavával örökítik meg Mezeynek, a jövőző zsidó tanítógárda iránti nagylelkűségét és hathatós intézkedéseit. Itt is kiterjed figyelme a legaprólékosabb dologra is és érdeklődéssel és anyagi támogatással kíséri a növendékek haladását. Hivatalosan 1906-ban foglal helyet az Igazgatótanácsban, melynek előbb jegyzője, majd később 1914-ben társelnöke lesz. Már első évben 1907-ben megtekinti a növendékeket s miután testi fejlődésüket nem találja kielégítőnek a torna oktatást és táplálkozásukat s lakásviszonyaikat rendszeresen fejleszteni kezdi. Megjelenik a *disztornán*, valamennyi tanulónak egyforma trikót vesz és kezébe veszi az *Internátust* ügyét, melyet kezdetben a végzett növendékek Egyesülete próbált megvalósítani. Ez Egyesület eleinte öt tanulót lát el (1905-ben), melyet Mezey igen szerény keretnek lát. Ezért az Országos Iroda útján az iskolaalapból, a közalapból, a felekezeti segélyből és a Pesti Chewra Kadisától támogatást eszközöl ki, úgy hogy *ötven* növendék számára nyitja meg az *Internátust*. Sőt, miután nemzeti szempontból államérdeknek tekintik a zsidó tanítók gyermekkorának gondozását s ezt a miniszteriumban is sikerül megértetni, 1913. jan. 27-én miniszteri rendelettel az egész Internátus fenntartását az állam vállalja az Iskola alap és a felekezeti segély terhére.

Az utóbbi évek egyik intézeti Értesítőjében bold. Bánóczi felveti a kérdést, hogy mi lehet annak oka, hogy régenre a beiratkozott növendékek közül 18.28% maradt ki, nem fejezte be tanulmányait, addig az utolsó évben már csak 7.1% az

elmaradtak száma? A feleletet is megadja reá Bánóczi: *A hathatós és rendszeres támogatás!* Meghatók az igazgató szavai, mellyel Mezeynek az intézettel való viszonyát jellemzi: »minden ügyünknek jóakaró megértője és lelkes előmozdítója. Annnyit tesz, hogy többet már úgy sem kívánhatunk, kevesebbet pedig nem fog tenni.« Amde nemcsak az egész intézet közösségével, hanem az egyes növendékek nemes tanulmányi versenyével is törődik. 100—200—400 koronás jutalomdíjat tűz ki a magyar nyelv és irodalomban legkiválóbbnak, az Önképzőkör legszorgalmasabbjának, jeles oklevelet nyert jelölteknek.

Halálakor magasabb szempontból méltatva Mezey működését hadd álljanak itt az Értesítő bucsuszavai: Ha a neveléstörténet az a tanulmány, amely nemcsak a nevelés elméleteinek időrendben való fejlődését, hanem a nevelés intézményeinek, az iskoláknak, azok alapításának és azok fenntartásának történiáját is adja, akkor fényes lap jut Mezey Ferencnek a hazai zsidóság iskolaügye fejlődéstörténetében is, mely meg fogja örökíteni a felekezet két szemináriuma: a tanító- és rabbiképző fenntartása és fejlesztése körül szerzett érdemeit.

...Növendékeink számára internátusi ellátásról gondoskodik; megszerzi annak céljaira a Freund-féle alapítványi házat, mely remélhetőleg nemsokára a rabbi- és tanítóképző növendékeit fogadja magába. Intézetünk válságos éveiben már megtörve testben, de erős lélekkel bizonyította be a magas kormány előtt a felekezet körében való vezéri hivatottságát; a felekezet áldozatkészségére való appellálása nem maradt pusztában elhangzó szó. Ez történeti érdeme a felekezetnek, de az övé is...

Az intézet sportkörét Mezeyről nevezték el. Ez nemcsak hála az Ember iránt, hanem egyuttal szimbólum a tanuló-ifjúság számára. *A bátorság és helytállás szimbóluma.* Neve így hálás kegyelettel száll nemzedékről nemzedékre.

D) Mezey és az Imit.

Az Imit keletkezésének történetét, ugy a Társulat első Évkönyvében, de már előbb a Magyar Zsidó Szemle 1893-ik évfolyamában megírva találjuk. Löw Lipót, Szeged országos híri rabbija s még néhány kiváló kortársa vetették fel a zsidó irodalomtársulat eszméjét.

A Rabbiképző intézetből kikerült rabbi világhíri tanárral együtt szellentő gócpontot kerestek s ezt megtalálták a Magyar Zsidó Szemle tudományos folyóiratban. E folyóirat első évének 3-dik számában *Goldziher* Ignác emelte föl első ízben szavát egy megalakítandó zsidó irodalmi társulat érdeké-

ben. Hozzászólnak e kérdéshez Kohn Sámuel, Bacher és Bánóczy szerkesztők is. Akkor azonban nem sikerül a szép tervet tétő alá hozni. (Mégis megjelenik *Kecskeméti* Lipót: Zsidó költőkből című munkája 1887-ben, annak illusztrálására, hogy milyen irányú művek volnának a Társulat kiadványaiban megjelenetendők.)

Midőn Mezey előtérbe jut az Országos Irodában és a Magyar Zsidó Szemle szerkesztője lesz Blau Lajossal egyetemben »elérkezettnek látja az időt, hogy tudományunk ápolása érdekében zsidó irodalmi társaság létesüljön, mely a magyar biblia fordítás iránti törekvéseket felkarolja, a zsidó történetet a zsidó irodalmi termékeket elvezesse a felekezet összes rétegeibe, hogy terjedjen a hit és tudás, hogy feltámadjon a szeretet a zsidóság szellemi kincsei után is... Nehogy annyi parlogon heverő képesség elsenyedjen és nehogy az e téren folyton növekedő érdeklődés a napról-napra váltakozó felfogások zavarosában alámerüljön.« (M. Zs. Sz. 1892. 297. lap.)

Mezey, mint minden zsidó ügyet, a pillanatokra szóló felbuzdulások helyett, legális keretek között kívánta ezt is tudatosan fejleszteni. Kellő előkészítés után — 1892. áprilisától kezdve a M. Zs. Szemle minden számában Blau és Mezey cikket ír e kérdésről, sőt az év nyarán már az alapszabálytervezetet is közli, hosszabb tanulmányban ő is, Bánóczy József is kifejtik az Imit célját és fontosságát — az egész kérdést a kerületi elnökök gyűlése elé viszi. Általában Mezey az összekötő kapocs a zsidó tudomány képviselői és a zsidó világi vezetők között.

Az elnökök gyűlése a társulat ügyét magáévá teszi és az Országos Iroda elnöksége, tehát a felekezet hivatalos foruma, 1893. jun. 15-ikére nagyobb értekezletet hívott egybe, hogy módot nyújtson az ügy megbeszélésére és a társaság mielőbbi megalakulására. Előkészítő bizottság alakul, melynek Mezey vállalja a jegyzői teendőit — szóval a munkát. Az ideiglenes elnök, Kohn Sámuellel együtt Mezey küldi szét, kettőjük aláírásával a felhívást, hogy minél többen jelentkezzenek a társulat tagjaul. A felhívással együtt az alapszabályokat is benyújtotta a m. kir. belügyminiszteriumhoz. A következők év elején a jóváhagyott alapszabályok visszaérkeznek és 1894. febr. 14-ikén megalakul az Imit, melynek elnöke Kohn Sámuel, titkára Mezey lett. Már az év őszén hatalmas titkári előterjesztésben számol be Mezey a rövid idő alatt elvégzett jelentős munkáról és a jóval feladatokról.

Természetesen alapszabályok elkészítése és a jóváhagyás körüli eljárások az ő munkája. Sőt. Bár az irodalmi bizottságban nem szerepel, ő szerkeszti Bacherrel egyetemben az első Évkönyvet és abban cikket ír. (Onnan hazulról.) De, nagy

szerepe van az alapító és pártoló tagok megszervezésében is, mind az ő személyes, az Országos Irodából ismert hívei. És ő szerkeszti még a következő Évkönyvet is valamint a titkári jelentést, tárgyalásokat folytat a Magyar Graetz kiadására vonatkozólag és indítványt nyújt be nyilvános felhívások szervezése iránt. Nagy elfoglaltságára való tekintettel, miután a Társulat ügyét megindította, megszervezte, két évi titkárság után október 7-iki ülésen lemond, helyét Bánóczy Józsefnek adja át. A választmányban tovább dolgozik az Imit fejlesztésében. A »zsidóság európai szervezete« c. pályamunka bírálatát ő végzi (1901.) Bacher és Bloch Henrikkel, jelentését közli is az Évkönyv. 1902-ben ismét kis cikkel szerepel ugyancsak az Évkönyvben. (Egy kis törmelék.)

Ezekután időrendben a következő munkálatokban vesz részt az Imit működésében.

Az 1903-iki év már beszámol Mezey indítványának végrehajtásáról, Debrecenben megkezdik a vidéki felhívásokat — még pedig a Mezey által irányított Izt. Közalap anyagi támogatásával. Ez évben ismét az igazgatóság soraiban találjuk Mezeyt. Már annyira megerősödik az Imit, hogy mint leány, anyjának, a Magyar Zsidó Szemlének évi szubvenciót képes nyújtani. Mezey az Imit figyelmét külön »statisztikai bizottság« alakítására hívja föl (1905. nov. 7.), hogy a magyar zsidóságra, de kiváltképpen annak hitfelekezeti életére vonatkozó statisztikai adatokat egybegyűjtsék és köze adják. Az igazgatóság magáévá teszi az indítványt és felkéri Mezeyt, hogy ez irányban megbeszéléseket folytasson és arról jelentést tegyen.

Ez esztendőben elkészül a magyar Szentírás és az Imit hálaival említi, hogy a Közalap, Mezey közbenjárására 3000 koronával lehetővé tette annak kinyomását.

Jelentős lépés volt Mezeynek 1909. dec. 1-én az Imit igazgatósági ülésén tett indítványa egy Magyar Zsidó Múzeum szervezése tárgyában. Az örömmel fogadott indítványt elfogadják, nyomban munkához fognak és Mezeyt társelnökül választják. Mezey ez irányú tevékenységéről más helyütt szólunk.

Szép tervet nyújtott be Mezey az Imit 1912. februári ülésén: »...mondja ki a Társulat, hogy a talmudnak hazánk nyelvére leendő fordítását, kiadását és terjesztését a társulat első rendű céljai közé felveszi.« Azonban nem elégszik meg az eszme felvételével, hanem gondoskodni kíván annak anyagi fedezetéről is. A törvényhozásilag megszavazott felekezeti segélyből két tételen 1600 koronát ad át az Imit pénztárának. Röviddel utóbb, miután egy kiadó vállalkozott e fontos munkára, az Imit eláll e szándékától. Sajnos, egészen elmaradt e kiváló terv keresztülvittele. Ugyanez évben az Évkönyvben is

merteti a Kőzalap aktáit. Majd 1915-ben az Országos Iroda Mezey indítványára 1600 koronát tűz ki pályadíjúl egy »Zsidó közigazgatási kézikönyv« megírására. Az 1916-ik Évkönyvben ismét cikk szerepel Mezey, az ő világába, a vidéki hitközségek életének intim romantikájába merül el »Misejerce« című bájos életrképeivel. Ugyancsak ez évben jelenik meg az általa alapított Zsidó Múzeum megnyitáskor tartott lendületes, magasaróptú avatóbeszéde. Talán a legszebb írását, szíve melegével szőtt aranyszálal emlékleplét tanítója sírjára borító, költői prózáját az 1917-es Évkönyvben jelentette meg Mezey: Ungár Dávid megható rajzát. Ágai Adolf iránti nagy tisztelőnek kívánt kifejezést adni, midőn a kiváló író közeledő 80 éves születésnapjára az Imitnél 5000 koronás alapítványt akart összegyűjteni. A sors nem engedte, hogy Ágai megérje a szép évfordulót.

E) Mezey és a Zsidó Múzeum.

Azon intézmények közül, melyet ugyszólván egészen Mezey hívott életbe, — szervezett, kiépített és hivatásának átadott, bőkezűen támogatott, létfeltételét megszerezte, — való a Zsidó Múzeum. Külföldi utazásai alkalmával végignézte a párisi clunyi múzeum Rotschild—Strauss termeit, mely már az 1878-iki világkiállításra viheti vissza keletkezését; látta a londoni (Jewish Historical Exhibition); a bécsit, mely szintén 1893-ban létesült; a berlinit (melyet sajnos kiraboltak) s ezek szemlézése megérlelte Mezeyben a gondolatot, hogy a magyar zsidóság reliquiáit is összegyűjti. Az Imitet tartotta alkalmas keretnek, melyből az egész mozgalmat elindítja. 1909. december 1-én tartott igazgatósági ülésén terjeszté be Mezey a Zsidó Múzeum felállítására irányuló indítványát. Már az indítványban — ezt Mezeytől megszoktuk — precizirozva a múzeum feladata is a következő irányelvekben: »Tekintettel arra, hogy a zsidóság történetére, szellemi életére, vallási kultuszára, hagyományára és művészi érzékére vonatkozó jellemző emlékek, szertartási tárgyak, kiválóbb régi művek, képmások, ötvös munkák és okiratok szakszerű gyűjtése és a gyűjteményeknek szemléletére, nemcsak vallásfelekezeti, hanem általános művészeti és kulturális érdek... sőt nemzeti közművelődési szempontból is kiváló jelentőséggel bír... egyesek kiváló szakértelemmel meg is kezdték a gyűjtést... mondja ki az IMIT, hogy a Zsidó Múzeumot megalkotja és e végből külön alapot létesít, ez ügy vezetésére külön bizottságot alakít... « Az igazgatóság érthetőleg közszóval és helyesléssel fogadta dr. Mezey indítványát, kit a múzeumbizottság társelnökévé választ Székely Ferenc mellé.

Nem lep meg bennünket, hogy a munkálatok gyors ütemben haladnak előre, hogy a bizottság már kész munkatervet kap Mezeytől, sőt az önként jelentkező támogatóknak egész sorát mutatja be — és egész seregét a már megszerzett muzeális értékeknek. Nyolc nappal az indítvány elfogadása után már összeül a muzeumbizottság, ismét hat napra rá már az IMIT választmánya előtt tárgyalják az új kezdeményezést. A választmány sem vesztí el percet sem szem elől a kettős célt, hogy a magyar zsidóság a múzeum felállításával felekezeti és nemzeti szempontból egyaránt hatalmas és lelkéhez méltó alkotással örökítse meg ebben az országban kulturális törekvéseit. A gyűjtés, mégpedig taggyűjtés, adománygyűjtés és tárgygyűjtés megható sikerrel jár. Mezey ezenfelül a kerületi elnökök révén államsegélyt, a Kőzalapból pedig évi szubvenciót biztosít a múzeumnak.

Bár néhány esztendeig késik az alapszabályok jóváhagyása s a taggyűjtésnél csak az önként jelentkezők elfogadására kell szorítkozni, de a muzeális tárgyak örvendetesen szaporodnak: hitközségek, testületek, magánosok elismerésre méltó buzgóssággal érdeklődnek, adakoznak. Már 1912-ben *Fabó Bertalan*, múzeumi ör, elkészíti az összegyűlt tárgyak részletes leltárát s a készpénzvágyon is haterháromszázhatvanegy koronát tesz ki. Az Évkönyv (1913. 356. lap) hálás elismeréssel említi Mezey-t, aki előkelő mecénásokat szerez valóságos műemkek vásárlására s maga is különösen nagybecsű ajándékokat juttat a múzeumnak, mely már ideiglenes helyiséget is kap. »A pártfogók felkeresése és megnyerése főleg Mezey érdeme.« A helyiség a Hold-utca 23. sz. alatt van, a Boschán-féle házban, hol 1800 korona évi bért fizet. Az elkészült leltár *Mezey* felkérésére *Kolbach Bertalan*, *Mandl Bernát* és *Weisz Miksa* szakszerűen feldolgozzák (Évkönyv 1915. 391. lap) és nyomtatásban megjelenik »A Magyar-Zsidó Múzeum katalógusa« két részben, majd négy év terjedelemben. Az első rész a »Vallásrégiségek« jegyzékét öleli föl négy fejezetben, a második rész a »Magánrégiségek« öt fejezetben. A múzeumot 1916. január 23-án Mezey adja át hivatásának, a háború borzalmai, rombolásai közepett — építő munkát végezve. »Kulturlelkiismeretünket szunynadni nem hagyjuk, — szől nagyszabású megnyitó beszédében, mely jószemmel előretekintve jelöli ki a magyar zsidóságnak a bántódások idejében követendő eljárását. »Miként fiaink... nagy időkhöz méltón és szinte csodálatos módon teljesítik hazafias kötelességeiket, úgy kell, hogy a hitfelekezet intézményei... folytassák megkezdett műveiket és tartsák magukat készen arra a kétségtelenül eljövendő időre, amikor a hit szabadsága feltámad, mikor a szellemi élet ismét jogaiba

lép... Gyűjteményünk, mely már 1500, — közöttük sok ritka — tárgyat ölel fel, figyelemre érdemes... hisszük, hogy muzeumunk nagyra lesz... és mint országos gyűjteményeink egy hézagának pótlója, a nemzet történeti és művészeti kultúrájának is egy kicsiny, de értékes hajléka lesz!»

Ismét gazdagodott tehát a magyar zsidóság egy fontos kulturintézményével. Mezey tovább is a legmelegebb szeretettel ápolja a muzeum ügyét, mint erről a muzeumi jelentések beszámólnak. Egész külön megemlítést érdemel az a tengernyi fáradság, melyet Mezey magára vállalt a muzeum kilakoltatási pöreiben.

V. Mezey humanitárius munkája.

Mezey és a pesti Chevra Kadisa.

Mielőtt a *pesti chevra kadisáról* s Mezey ottani működéséről írunk, bevezetésül el kell mondanunk, hogy Mezey általában a chevra kadisák ügyével is külön jelentős módon foglalkozott. A dolog historikumához tartozik, hogy a belügyminiszterium a kongresszusi statutumok egyik lényeges szabályát kezdettől fogva neglígálta, sőt a gyakorlatban megsemmisítette. A kongresszusi szabályzatokban 4 paragrafus intézkedik a chevrákról, mely szerint 1. azok kötelesek egy éven belül alapszabályokat készíteni, 2. a chevra a hitközség felügyelete alatt áll, 3. a pereket a községkerület intézi és végül, hogy 4. az alapszabályok egy példánya a kerületi irattárba beszolgáltatandó.

A belügyminiszterium most már a király által szankeionált és a felekezet önkormányzati jogkörét megállapító, eddig hatályuktól meg nem fosztott kongresszusi statutumok ezen intézkedését megsemmisíté, kimondva, hogy a chevra kadisák a belügyminiszterium főfelügyelete alá tartoznak és csak a miniszterium által jóváhagyott alapszabályokkal működhetnek. Ezen, bár a kisebbekből való jogsérelem megszüntetését ismételt beadványokkal s hírlapi cikkek útján szerette volna eliminálni, mert nem egy chevra keserves tapasztalatokkal birt, hogy a mondhatni tisztán ritusbeli célzattal alakult chevrák alapszabályait vagy egyáltalán nem, vagy csak vexaturák után hagyták jóvá. Ha már az egész felekezeti, egyesületi ügyet autonóm jogkörébe nem vonhatja a zsidóság, legalább a vallási feladatokat követő chevra kadisákat a kongresszusi szabályok világos intézkedései alapján a belügyminiszterium befolyása alól kivonni, illetve a jog restitúcióját eszközölni igyekezett. Ezt is nagyobb tanulmányban megvilágítva, Mezey Mórral együtt benyújtják be 1904-ben.

Ezenkívül a vidéki chevrák alapszabályainak jóváhagyása, azokról ítéletmondás, elkészítésükkor tanácsadás, — mind Mezey gondja volt...

A pesti chevrahoz ügyvédi vizsgája után, 1889-ben lép be. Akkor pályázott oda Weissmann Nőé is, sőt ez utóbbit ajánlották, mert ismerték, Mezey későbbi bizalmasa Bánóczy és Goldziher is. A chevra akkori vezetője Reuss Károly volt és Fleischmann előljáró. Bár Mezeyt modern embernek tartotta a konzervatív, szigorú Fleischmann, mégis héber tudásával és a chevra konzervatív vezetésével úgy megnyerte, hogy mindenben csak benne bízott. Midőn Mezey átvette a chevra titkárságát, akkor — ő maga beszélte — az összes fontos irományok egy pénzes tárcában Reuss zsebében voltak, a chevra pedig három kis szobából állott. Az adminisztratív munkakörön kívül volt a chevranak »Aggok háza«, vagy amint nevezték »Sinylök háza« is. Ez a mai Mikéfe Damjanich-utcai helyiségében »bérbeadva« volt, azaz ott kezelt aggokért személyenként bizonyos összeget fizetett a chevra a vállalkozónak. Pesten általános volt a gunyszó, hogy ez valóban »sinylök« háza.

Mezey hivatalba lépésétől kezdve valóban új korszaka kezdődik a chevranak, melyet három évtized alatt Európa legelső ilyenmű intézményévé fejlesztett. A haladásban, a fejlődésben nem volt percnyi megállás sem. Sokszor erővel teremtett rendet, mindig tapintattal érezette szellemi fölényét és mindig — teremtett.

Volt idő, midőn előljárói nem jó szemmel nézték az ügykezelés átalakítására, új anyagi források teremtésére, új intézmények alapítására szóló terveit, mert hiszen egy csapásra elhalványította az eddigi vezetőség összes munkáját, érdemeit, lassan-lassan beletörődtek, hogy Mezey képességeinek származását ők csak *követhetik*, de őt nem *vzethetik*.

Elsősorban az *uj sirkert* telkének megszerzésében ért el sikert. A város sokkal messzebbre, a rákosi keresztény temetőktől több mértföldnyi távolságra, megközelíthetetlen, hepe-hupás dombos területre akarta helyezni az új zsidó sirkert. Mezey kérvényekkel, utánjárásokkal elérte, hogy közvetlenül a nagy temető mellett jelölje ki a zsidó temetőt. Midőn Mezey méltó cintermet tervez, azt luxusnak, s mint ilyet, szinte vallásellenesnek tekintik, no meg a költségek fedezéséről is kellett gondoskodni. Mezey ezt is elvégzi. Bevezeti — nagy ellenzésre talál — a *sirapolások* intézményét. Évtizedekig ez a chevra jövőmeinek főforrása! Minden új intézmény keletkezése történetét, azok egyenkénti felsorolását, a különböző irányba kiterjesztett kulturális jótékonyágot nem részletezhetjük. *A kicsiny, ala-*

mizsnaosztás helyett — nagyvonalu, előkelő kulturmunkát végzett a chevra.

Itt megemlékszünk az azóta emelkedett palotákról, melyek mindegyike Mezey lelken keresztül nőtt, az ő agyának munkájával, terveinek megvalósításával, főként az őt jellemző tervszerű organizációval.

Egyenként gazdagodik a chevra székhez, aggok házával, a ragyogó szép Szeretetházzal, menházzal, felnőtt vakok intézetével, ápoló nővérek rendjével, ingyenlakások szegényeknek és a temetőben két szép cinteremmel, kertészettel és talán mindezek szilárd alapzatával, mintaszerű adminisztrációval. Az ő eszméje volt — sehol, külföldön sem található — a temető-rabbi állás (liturgista) szervezése, hogy a legszegényebb család halottja is rabbi funkcionáriust kapjon.

Az ő érdeme az előkelő, fényes külsőségek között szokásos felvételi ünnepek és közgyűlések. A nagy pesti hitközség mellett a chevra, a maga kiterjedt munkakörével, nem mint a hitközség gyermeke, hanem előkelő testvére szerepelt.

Többször volt a hatóságokkal a chevra képviselőjében szembenállása, de ő soha nem engedett a chevra álláspontjából egyetlen jöttát sem.

Midőn 1902-ben a főváros behozta a kötelező ravatalozást, Mezey hatalmas tanulmányban protestált ellene. A zsidó kegyeleti szokások ismertetése, az egészségügyi tanács véleményének boncolása, a külföldi fővárosok temetési rendjének ismertetése volt e tanulmány tárgya, melynek alapján *akkor* a főváros elállott a zsidó temetések rendjébe való beavatkozástól.

Midőn a főváros néhai zsidó főpolgármesterét temették, a főváros és a család is úgy óhajtották, hogy mint a főváros halottját, dr. *Heltai* Ferencet, a nagy temetőbe hantolják el. A főváros felajánlotta, hogy egész külön kis parcellát kerítenek el, hova keresztényt nem temetnek, azonban Mezey a legerélyesebben lépett fel és Heltait a zsidó temető disztrikciójába földelték. Midőn felesége, ki született keresztény volt, a zsidó válásra tért, de ismét kitért, családi sirbortot akart venni és férje mellett sirhelyet, ezt ismét megakadályozta Mezey.

Egyik előkelő mágnes zsidó elhunyt külföldön, a család felravatalozta, diszmagyarba öltöztették, úgy hozták haza. Mezey a rituális mosdatás, takaró nélkül nem engedte eltemetni, bármennyit is szaladgált a család hatóságtól hatóságig. Soha, sem a chevra jogaiból, sem a hagyományos szokásokból nem engedett. Ma is, az utolsó kegyeletet tevők, kiket ő alkalmazott, konzervatív jámbor emberek.

A háboru alatt egyik kedvenc intézménye, a Szeretetház, veszélyben forgott. Legénységi kórháznak

akarták requirálni a szinte luxussal berendezett szanatóriumot. Az előjárók már-már beletörődtek, midőn ő hirtelen elhatározással a honvédelmi miniszternek felajánlja, hogy főtisztok, törzstisztek számára hadi kórházat szerel fel. A beadványt átadja, másnap a miniszteriumból telefonon hívja őt egy tábornok, hogy mikorra volna berendezhető és megtekinthető a kórház? Mezey egyetlen szóval felelt: holnap! Azonnal intézkedett, hogy a kezelésben álló civil betegek a Szeretetház egyik sarkán lévő kórtermébe koncentráltassanak, a többi kórtermeket, magánszobákat azonnal ragyogó új ágyneművel látta el.

Másnap két katonai autóban Esterházi herceg, gróf Széchenyi Emil és gróf Náók jelentek meg a chevrában tábornokokkal, kiket kivitt a Szeretetházba. Azok elragadtatással néztek a modernül berendezett szanatóriumot s ettől kezdve valóságban csak törzstisztek, tábornokok, ezredesek, mágna családok sarjai a Szeretetházban pihenték ki a harctér fáradalmait. Mezey esténként ott volt közöttük, mint házigazda; az étkezés elsőrangú volt, sőt a luxus határán járt. Mezey az esti barátságos összejöveteleket, hol talán ő volt az egyetlen civil, de tán egyetlen zsidó, — élete legérdekesebb élményei közé sorolta.

Midőn 1905-ben egyszerre három intézménnyel is gazdagodik a chevra, így ír róla a kritika: »A chevra fejlődését nemcsak szívesen látni s üdvözölni kell, hanem az elismerés adója is kötelesség avval a férfiaval szemben, aki a munkakörnek ily kiterjesztéséhez gondolattal, meleg érzéssel és lelkes munkássággal a terveket készíti. Ez pedig Mezey Ferenc dr. Oly munkatárssal, mint ő, a vezetés diadalt diadalra arathat.« (M. Zs. Sz. 1905. 22.)

A Szeretetház nagyszerű felavatása után, 1911. március 16-án a chevra választmányi ülése méltó módon szeretné honorálni, még pedig Mezey jövőjének biztosítása utján. Ezért néki élethossziglan tartó felemelt összegű életjáradékot biztosít, mely azonban független a nyugdíjintézetttől való járandóságától.

Székelly Ferenc a javaslatot szerény méretűnek tekinti azon nagyarányu munkával szemben, melyet Mezey végzett.

A jegyzőkönyv így szól azután:

»Székelly Ferenc reméli, hogy Mezey ezután is fenntartja a chevra kadisához való viszonyát, amelynek a magyar zsidó felekezet minden érdekében kifejtett csodálatos arányu tevékenysége mellett főmunkáját eddig is szentelte.

A közgyűlés a választmány indítványát lelkes óvációk közben egyhangulag egész terjedelmében, változatlanul elfogadja.«

Majd, midőn 1915-ben a chevrától visszavonul, az okt.

17-iki gyűlésen dr. Winterberg elnök e szavakkal bucsuzik Mezeytől:

»A fogalom, a chevra kadisa magába foglalja egyszerűs mind a dr. Mezey Ferenc nevét és mi mindenkor méltatni tudtuk, mit képes egy férfiú acélos karral és vas elmével teremteni. A chevra kadisát gyermekéveiből a mai virágzó reneszánsz korszakáig vezérelte és fejleszteni segítette. A dicsőteljes elismerés, melynek a chevra kadisa ezidőszerint kifelé és befelé örvend, legnagyobb részében Önt illeti meg és Önnek tevékeny részt kell vennie ama ideális későbbi törekvésekben is, milyeneket a chevra kadisa számára a jövőre kívánok. Kell, hogy velünk haladjon előre chevra kadisánk további emelkedése felé. Megilletődött lélekkel mondok köszönetet az Ön kimeríthetetlen és mindig fényes eredménnyel kísért fáradozásáért.«

VI. Mezey egyénisége.

Ámde szólnunk kell Mezey Ferenc egyéniségéről, kinél önzetlenebb s egyszerűs mind többet alkotó munkása aligha volt a magyar zsidó közéletnek.

Ugy vélem, Mezey lelkében állandó küzdelem folyt, az ő melegen érző, minden fájdalmat és gyöngédséget megértő, minden nemes eszme iránt rajongó szívében örök sajnálkozás élt, hogy neki az erőt, a hatalmat, a szigort, a keménységet kellett mutatni, hogy rendet teremtsen a felekezet kuszált viszonyai között.

Meleg szeretet lakozott szívében; a romantikára hajló novellái csakugy, mint a művészet iránti áldozatkészsége, mint a szeretet intézményeinek odaadó gondozása, mint szülei, testvérei körében, egy eszményi családi élet körében eltöltött évtizedei, a művészet- és antikvitással telt szép otthona és az a klasszikus baráti kör, melynek lelke volt, igazolják. Régebbi baráti köréhez tartoztak Bánóczy, Bacher, Blau, Kecskeméti Lipót, Lajta Béla, Róna József, Sebestyén K., Vészi József, Baracs Károly, Gábor Ignác.

Jogos büszkeség élt szívében. Büszke volt kőrösmezei iskolájára, a Szeretetház hadi tiszti kórházára. Büszke megannyi alkotására. De éltében az önzetlenség, a tiszta kéz, a csendes munka tökéletessége. Vészi József mondta egykor róla, hogy Mezey a zsidóság szerzetese. Es *méltóság teljes* volt. Tudása, világos látása oly ítélőkészséggel látta el, hogy egyéni habitusa, méltósága előtt minden faktornak meghajolni kellett.

Intézkedéseiben a föltétlen tiszteletet parancsoló alaposság,

ítéleteiben a megalkuvást nem ismerő logika, jellemében az abszolút jogérzet.

Az ő egyéniségét jellemezte az ügyekben való *kitartó el nem lankadó utánjárás!*

Mégpedig: az összes kis és nagy hitközségek adóügyében való mindig eredményes eljárása.

Alapítványi ügyekben: Nevéhez és munkájához fűződik a) Boschán-féle, b) a Freund József és neje, c) a Ferencz József-alap, d) a Gomperz-féle tanítóképző alapítvány.

Ezek összes bonyolult perét intézte saját költségén.

Alapszabályok százainak felülvizsgálása, melyekben mindig diadalra vitte a hitközségek érdekeit.

Államsegélyek kérdésében: Kevés, ami a felekezetnek jut, de annak megnövesztése az ő érdeme. Az elosztásban a kerületi elnökökkel egyetértőleg járt el. Elszámolásait a minisztériumban mindig mintaszerűeknek találták.

Alkalmazottak érdekeik védelmében mindig igazságos védtőt találtak Mezeyben.

Később az Alliancénál is hatvani Deutsch Bernátnak, majd báró Hatvány Józsefnek mindig dolgozva segítő munkatársra, bizalmi férfira volt. Utazásokat tett, a legdiszkrétebb ügyek ellátója, pennája volt.

Nem volna teljes kép Mezeyről, ha nem emlitenők a zsidóság főrendiházi képvisellete ügyében tett lépéseit. Mezey már 1888. körül, midőn szemrehányásokat tesz a zsidó országgyűlési képviselőknek, hogy nem lépnek ki elég erélyesen a zsidó ügyek védelmében, említi, hogy a zsidóság főrendiházi képviselétét újra napirendre kell hozni. Természetesen a recepció után több cikkben és beadványban fordul az Országos Iroda a kultusz- és igazságügyminisztériumhoz. A főrendiház reformjára vonatkozó és a nemzetgyűléshez benyújtott törvényjavaslat 1921-ben megállapítja a hitfelekezetek képviselétének a főrendi tagságra való jogát, de teljesen mellőzi a törvényesen bevett izr. vallásfelekezetet. Mezey 1921. július 26-ikán kéri beadványában e mellőzés kiküszöbölését. Beadványa sikerrel is jár. Sok ideig húzódik azonban a kérdés, mert az Irodák álláspontja eredetileg, hogy azok vezetői legyenek a főrendek. A minisztérium tudvalevőleg a rabbik képvisellete mellett dönt, — mégpedig nem kinevezés, hanem választás útján. A választási rendeletet Mezey készíti el és azt hagyja jóvá a kormány és a választás aktusát — a haladó és status-quo képviseletre nézve — Mezey vezet méltósággal és a felekezet tekintélyét emelő ünnepélyességgel. Az első, a zsidóság küldetésében megválasztott főrendek, dr. Löw Immanuel sze-

gedi főrabbinak, személyesen viszi le Mezey Szegedre mandátumát.

Külföldi kapcsolatairól is az Országos Iroda ügyeivel egyetemben szólhatunk, mert azok a felekezet érdekében valók voltak s a magyar zsidóságnak mindenkor dísz és elismerést hoztak.

Londonban Sir Claude George Montefiore és Sir Isaak Rufus, a későbbi Lord Readinggel 10 napos tárgyalást folytatott, mint a Rothschild palota szívesen látott vendége, Zangvillle baráti viszonyba jutott, melyről a nagy író kezünk között lévő levele tanuskodik.

Párisban Zadok Kahnmal tárgyalt a felekezet nagyfontosságú kérdéseiről.

Frankfurtban, 1906-ban, Hallgarten elnöklete alatt az orosz-zsidó üldözések áldozatainak segítőakciójában tartott gyűlésen vesz részt, ahol Magyarország jelentős szerephez jut. Hazánkat Hatvany József kívánságára Mezey képviseli, hol az árvák ügyében tett életre való indífványát.

Egyik becses emléket a világhírű német professzortól, August Wünschétől, őrizte, aki »Aus Israels Lehrhallen« című midrásfordításait (IV. kötet) Mezeynek dedikálta. (Herrn Rechtsanwalt F. Mezey, Sekretär der isr. Landeskanzlei in Budapest.)

Berlinben Paul Nathan meghívására vesz részt egy világkonferencián.

Hollandiában a zsidóság vezetőivel: Bigant- és Daniels-sel köt személyes barátságot.

Bécsben a román és keleti zsidó kérdésekben tárgyal, mely után Wekerle miniszterelnök ad számára diplomáciai utlevelet, hogy ez ügyben *Bukarest-, Szófia-, Konstantinápolyban* eljárhasson.

A magyar külügyminiszterium felkérésére és meghatalmazásával *Sopronban* végzett kiküldetést a hozzánk való csatlakozás tárgyában. Mindent a magyar zsidóság érdekében, — saját költségén.

És néhány szóval, kapcsolatban az ő egyéniségéről, Mezey anyagi dotálásáról is kell megemlékeznünk. Soha ügyvédi praxis nem folytatott, csakis a hitélet pöreiben járt el a hatóságoknál — természetesen — díjtanul. *Egyedüli jövedelmét* a chevra titkári tiszteletdíja képezte. Az országos irodánál végzett munkájáról, melyért *soha fizetést* nem kapott, az Iroda anyagi állapotát jellemző *legilletékesebb* faktor szavait idézem: Restelni való a felekezet szempontjából, hogy miként bánt dolgozó főszerzővel, mely neki annyit szolgált és amelyetől *annyi mindent követelt*. Közel hatvan évi fennállása óta anyagilag egyáltalán

cserbe hagyta. Mert az, hogy ezen idő alatt pl. a pesti izr. hitközség a 60 év alatt egyetlen egyszer egy évben négy részletben fizetett 40 pengőt és más hitközségek az utolsó időkben négy-öt hitközség 1—1¹/₂ éven, ennél nagyobb, de a tényleges szükséglettel szemben *elenyésző* csekélységgel járultak az Irodához, komolyan szóba sem jöhet. Csekély volt az az összeg is, melyet a multban a kormány az iskolaalappól kiutalt és az irodai ingyen munkát egyszer és annyiban el is ismerte, hogy néhai dr. Simon Józsefnek visszavonulásakor 4000 frt. nyugdíjat engedélyezett.

Attól fogva munkája mellett Mezey Ferenc fedezte az Orsz. Irodának tulnyomóan dologi szükségleteit is (lakás, világítás, portó, stb.). Csak a működése utolsó éveiben utalja ki a miniszterium a minimális *dologi szükségleteket*, helyesebben a készkiadásokat. Rádadásul dr. Mezeyre szakadt még a VI-ik községkerület dolgainak és kiadásainak terhe is.

Két írógépkisasszonnyal látta el Mezey az Iroda és az abban koncentrált különböző nagy és fontos intézményi szolgáltatást. Véletlenül betekintésünk volt egy aktába, mely az Orsz. Irodának az utolsó években rendelkezésére állott évi fenntartási összegekre világít:

	Bevétel (papir) K	Kiadás (papir) K	Hiány (papir) K
1916	10.880	12.883.73	2.003.73
1917	25.880	27.998	2.118
1918	51.425	31.700	—
1919	63.757	69.807	6.049
1920	116.610	105.343	—
1921	141.006	179.664	38.558
1922	594.050	729.549	135.495
1923	24.090.220	24.419.267	329.047

És ennyi hiány mellett szakadatlanul és önfeláldozón dolgozik Mezey!

Jellemzéséhez tartozik, hogy jeruzsálemi útján, még a hajón is nagyobb arányu segítőakciót kezdett a szentföldi nyomorgók számára. E *jeruzsálemi* útján sok vesződsége volt amiatt, hogy a szegény zsidó tudósok érdekében kifejtett segély akción kívül a begyűlt összegek egy részét Rachel sirjának karbahozatalára kívánta fordítani. Nem kisebb ember, mint a híres kopenhágai professzor Simonsen állott melléje. A török kormány nem adta meg a tatarozási munkálatokra az engedélyt. A most már kísértékű összeg még ma is a Hatvany-cég őrzetében van.

Lelkében állandó a tépelődés, hogy nem tudta megvalósítani a felekezeti önkormányzat kiépítése iránti gondolatait. Tervei akadályokba ütköztek és mert csak a munka teljesítése volt a része és reprezentatív szerephez nem jutott — szemináriumot és praeparandiát kivéve — nem állott módjában, hogy e részbeni tervet megvalósíthassa. E részben ugyanolyan helyzetben volt, mint elődje dr. Simon József, akit mindenkor végtelen kegyelettel és elismeréssel említ. Arisztokratikus jellem, ki nem szeretett a napi élet zajában szerepelni.

Méltóság teljes fellépése, az ügyeknek a külső formák komolyságával való felruházása, — lényéhez tartoztak. Erre például, az ő egyéniségét jellemző, következő esetet mondhatjuk el. Egy vidéki városban pör támadt község és rabbija között. Évek folyamán az ellentétek élesedtek, a találkozási felületek kimarjultak. Pör pört követett. Végre Mezey vette kezébe az ügyet és harmadmagával bírói testületet alkotva kiszállott a helyszínen. A tárgyalásra tanuként megjelentek a város nemzsidó vezetői, sőt lelkészei is. Ügyvédek védtek mindkét felet. Oly méltósággal vezette a tárgyalásokat, hogy a más felekezet lelkészei, vezetői, lenyűgözve az ész, az igazság, az ethika személyéből szétomló varázserejétől, a döntés után egyenként, spontán állottak fel a város és felekezetek képviselői kijelenteni, hogy sem polgári, sem egyházi pör tárgyalását ily méltósággal vezetni még nem láttak; ott elült minden személyeskedés, egyéni viszálykodás, minden tanu, védő, vádló, magas pozíció betöltői remegve állottak Mezey kérdő szava, kérdő tekintete előtt. Magas erkölcsi felfogással hidalta át azon visszasságot, hogy az egyházi bíróság tárgyalásain nem esetlik meg a tanukat. Nem az eskü adja meg a szó igazságának erejét, hanem maga az igazság. Ne a hamis *eskü* bűnétől féljen a tanu, hanem magától a hamis vallomás bűnétől, ha nincs is külön eskü reá. A tiz ige igaz, azt mondja, ne ejtsd ki az Ur nevét hamisságra, de ugyanaz a tiz ige erkölcsi szentsége mondja: ne vallj felebarátod ellen hamis tanuságot. Tehát az igazság nagyobb szentség, mint maga az eskü.

Mezey, a felekezet ügyeinek kitünő ismerője volt. És mindennek fölött világosan látó e bonyolult kérdésekben. Véleményének, mindenkor ítéletre kész meglátásának márványfalánál minden felmerült ötletet, eszmét, új gondolatot megállított és vagy kicsinnyé omlott az össze, — avagy teljes lelkesedéssel magáévá tette — rabszolgája lett az eszme megvalósításának. Ha értékellenek látta — úgy azt többé sikerre vinni senki nem tudta, bármily hangosan kiáltották is azt, — ha pedig életet látott egy-egy gondolatcsírában, úgy ő abból terebélyes fát nevelt. Elébe kerülő ügyek egyetlen pillanat alatt

minden oldalról, minden szögletből megvilágítottak, későbbi fejlemények nem hozhattak meglepetéseket; ő volt az a bizonyos chochom, a bölcs, aki látja előre a fejleményeket, összes következményeket. Amely ügyet azután felkarolt s propagált s előterjesztett, azt aztán teste, lénye egy részének tekinté s minden bírálatot, ellenvéleményt — személye ellen irányuló támadásnak tekintett. Utóbbi esztendőkből, a magyar Izrael nagy megpróbáltatásának idején nem értette a világ sorának változását, a magyar zsidóság ellen intézett támadásokat, mellyel szemben őt a minisztériumban, a hatóságoknál ugyanolyan készséggel fogadták, mint azelőtt, a legváltóságosabb időkben is kéréseit teljesítették. Nem vette észre, hogy ez neki, az egyének szól s amit az intézmények elértek — azt valóban neki köszönhették. A kultuszminisztériumban a zsidó ügyek referense íróasztalán őrzé Mezey fényképét, mint baráti megnyilatkozást.

Harmincezer aktát intézett el életében. Naponta átlag hármat, melyek mindegyike emberek, családok kenyerét, a felekezet jogait, a jövődö nemzedék papjait és tanítóit, (művészeit) és tudósait képző intézetek ügyét jelenti. Csak a Rabbi-képzőnek hatezer kérését intézte el, mint erről *Blau* rektor beszámol (1927. dec. 25.). A legkisebb kehilla ügyekben ugyanaz az alaposág és lelkiismeretesség csillan ki munkájából, mint a történeti jelentőségű memorandumokból. A felekezeti életnek annyi ágazata, a felmerülő kérdések oly sokoldalú képességet kívánó megoldása, új eszmék és lehetőségek termelése és felkarolása s mindezeknek a legtokéletesebb kivitelre juttatása egy kézben, mely irányító, átgondoló és véghezvivő — soha nem volt a magyar zsidóságon belül. És mert épen az apró bajok mélyére hatolt, minden panaszt mérlegelt, ezekből tevődött össze a közönség sorának mérlegelése, ezekből készültek az egyetemes érdekek memorandumai.

Mint író, a logikának, az anyagi jognak teljes birtokában a romantikus irány stílus szépségben szinte utólérhetetlen képviselője. A memorandumok és tanulmányok a jogi és jogtörténeti írók állítják elének. Ugyanily irányú cikkeket irt jogi folyóiratokban. (Wolff: Ügyvédi Lapok) Mint publicista a Nemzeti Ujságban dolgozik a nyolcvanas években. Mint belletrista ugyancsak a Nemzeti Ujságban, az Aurórában, az Imit Ev-könyvben, a Népszerű Zsidó Könyvtárban jelennek meg cikkei. A felekezeti lapok mindegyike Magyar Izrael, Egyenlőség, Mult és Jövő, Egyetértés stb. dicsekedhetett Mezey írásaival. Mint társszerkesztő a Magyar Zsidó Szemlében 1891—1895-ig

fejti ki nagyarányu felekezeti jogi irói munkásságát, — és az Imit két első Évkönyvének is szerkesztőtársa. Hosszabb tanulmánya jelent meg a Jászi Oszkár-féle zsidó körkérdés idején a Huszadik Században. (Nem mindig saját neve alatt írt, sokszor dr. Kovács Ferenc álnév alatt.) Ha összegyűjtenénk munkáit, azok kötetekre rugnának és a magyar zsidóságról, harcairól, intézményeiről világos képet nyernénk.

Az ő hazafias gondolkodása, magyar sovínizmusára jellemző, hogy ellenfelei állandóan úgy beszéltek róla, mint aki — bár a zsidó ügyek vezetője, mégis — első sorban és sokkal inkább magyar, mint zsidó. A *soproni* népszavazás idején éjjelt nappallá téve dolgozott ott, a helyszínen s elérte, hogy ott, Burgenland közelében, minden zsidó, kivétel nélkül a magyarsághoz való csatlakozás mellé állott, ezzel szinte eldöntötte a szavazás számarányát.

A román megszállás alatt pedig, a szigorú cenzura mellett, a legrejtettebb utakon küldött, csempészve, Európa többi államainak zsidó vezetőihez angol, francia, német és héber nyelven írott kiáltványt, melyben azokat a magyarság ügyének felkarolására kéri.

Írásaiban önérzetes hang hallatszott, de nem volt sértő, mert az igazság ily magaslata előtt eltörpül még önmaga szemében is a sértett hűség.

Hidpillér volt, melynek talpazatánál, ha sodort is az ár, fönn biztonságosan haladt át az élet.

Boltív volt, mely önmagát támasztja, de fölötte még palotát is hordani kész. A munkát hihetetlen bőséggben bírta. Maga termelte, maga végezte.

Midőn a chevratól visszalépett írja róla *Blau* Lajos: Nem munkaereje csökkent — de nem bír lépést tartani saját alkotóerejével, mely mindig újat életbe szőlítva, természetesen munkáját, saját munkáját gyarapítja. *Kecskeméti* Ármin a bibliai Nehemiáshoz hasonlítja, a zsidóság falainak építőjéhez.

És Kiss József, a magyar zsidó Géniusz nagy költője rezignációval és bámulattal szól ugyanakkor, nyugalomba vonulva: »Mindennek, mit egyéniségből teremtett vagy vele összeforrasztott — nemcsak erős, hűséges, de egyedüli oszlopa is... ha valahonnan távozik megrokskad utána valami...« Valóban. Egyedül maga-annyt végzett, mint másutt egy egész szervezet. Az ő személye pótolta a kongresszust.

Egyéniségeből következett, hogy bármely intézménynél hivatalt vállalt: *a kezdő sorból, a hivatalnoki sorból, intéző, előljáróvá emelkedett*, az intézmény irányítója lett. Ezt látjuk az irodánál, amelynek fokról-fokra: titkárja, alelnöke s elnöke!

A chevranál: irnok, titkár, a végén alelnök lesz. A szeminárium Vezérlőbizottságában előadó, majd a vezérlőbizottság elnöke. M. Zs. Sz.-nél eleinte munkatárs, később szerkesztő.

* * *

Elte utolsó éveiben sokat betegeskedett. Wildungenben keresett enyhülést bajára. Ott 1926-ban, Jom Kippur napján, nem volt türelme ágyban maradni s egyedül, gyalog indult egy kiterjedt parkon át a templomba. Az uton összeesett s Frankfurtba vitték be, a zsidókórházba. Dr. *Hoffmann* rabbi felkereste őt, kinek e kedvességét nem feledte. Hazajövet, betegesen vitte az ügyeket tovább.

Elhunyt 1927. jul. 2-án. Az egész magyar zsidóság gyásza kísérte sirjába, az egész magyar Izráel állított neki síremléket.

Ám Mezey eltávozott... megrokskad utána a magyar zsidóság épülete...

Eltávozott körünkből, miután a felekezet legdiszesebb méltóságába emelte hat nappal halála előtt.

Kicsiny faluból indult — a magyar zsidóság feje, vezére, elnöke lett.

Ugy érezzük, hogy a magyar zsidó ideálok e megtestesítője szép élet örökségét hagyta reánk, a magyar zsidó léleknek, a magyar nemzettestbe vágyakozásának megvalósítója, a magyar zsidó történetnek *történelmi alakja* volt.

Köbánya.

Dr. Kálmán Ödön.

Dr. Kayserling Mayer pesti rabbi irodalmi munkássága.

(1829—1905.)

„Wer selbst einmal mit bibliographischen Arbeiten sich beschäftigt hat, der weiss es, wie unendlich schwer es ist, Vollständigkeit zu erreichen, und wie selten wird dieselbe erreicht!“ Utolsó dolgozatában* írja e szavakat Kayserling és ezeket állítjuk kegyeletes szándékkal végzett munkánk elejére, melyben Kayserling dolgozatait akartuk csoportba foglalni 1929. június 17-iki centennáriuma alkalmából.

A jelen bibliografia segítségével sikerül majd annak kiegészítése után teljes képét adni Kayserling munkásságának, mely csaknem félévszázadon át tartott. A bibliografiában a megszokott külsőségeket megtartottam.

- A. Z. d. J. = Allgemeine Zeitung des Judenthums.
 H. B. = Hebräische Bibliographie (Steinschneider).
 J. B. G. = Jahresbericht der Geschichtswissenschaft (Berlin).
 J. E. = Jewish Encyclopedia (New-York).
 J. Qu. R. = Jewish Quarterly Review (London).
 M. Zs. Sz. = Magyar Zsidó Szemle (Budapest).
 Mtsch. = Monatschrift (Frankel).
 R. E. J. = Revue des Études Juives (Paris).
 Ung. I. W. = Ungarische Israelitische Wochenschrift (Budapest).
 Z. f. H. B. = Zeitschrift für Hebräische Bibliographie (Frankfurt a. M.).

* Ost und West V. 1905. 317. (Julius Fuerst, zu seinem hundertjährigen Geburtstage.)

1856.

1. Moses Mendelssohn's philosophische und religiöse Grundsätze mit Hinblick auf Lessing dargestellt. Nebst einem Anhang, einige bis jetzt ungedruckte Briefe Moses Mendelssohn's enthaltend. Leipzig. Hermann Mendelssohn, 1856. V+163, nebst Inhalt.
2. Jüdische dramatische Dichter in Spanien. I. Antonio Enriquez Gomez. S. R. Hirsch: Jeschurun. II. Fr. a M. 1856. 337—340.
3. Jüdische dram. Dichter in Sp. II. Daniel Levi de Barrios. Ibid. 442—445.
4. Jüd. dram. Dichter etc. III. Rabbi Santob de Carrion. Ibid. 484—492.
5. Jüd. dram. Dichter etc. IV. Moses Pinto Delgado. Ibid II. 594—599.

1857.

6. Jüd. dram. Dichter etc. V. Miguel di Silveyra, der Heldendichter. Jeschurun III. 1857. 79—87.
7. Literatur-historische Miszelle (Santob de Carrion). Ibid. 158.
8. Die Synagoge zu Berlin. Eine historische Skizze Ibid. 173—183.
9. Jüd. dram. Dichter etc. VI. David Abenatar Melo, der Psalmendichter. Ibid. 310—318.
10. Jüd. dr. Dichter etc. VII. Daniel Israel Lopez Laguna. Ibid. 414—420.
11. Jüd. dr. Dichter etc. VIII. Isaac Cardoso. Ibid. 504—513.
12. Jüd. dr. Dichter etc. IX. Isabella Correa. Eine jüdische Dichterin. Ibid. 583—587.
13. Don Pedro und sein Schatzmeister Samuel Levi. Ein historischer Versuch. Mtsch. VI. 365—381.
14. Jüdisch-spanische Gedichte. Ibid. 459—462.

1858.

15. Immanuel Aboab und seine Nomologia. Jeschurun IV. 566—573.
16. Moses Mendelssohn's Verhältnisz zum herzogl. braunschweig. Hofe. I. M. M. und der Erbprinz. Ibid. 132—140.

17. II. Herzog Leopold v. Braunschweig und die Juden. Ibid. 308—314.
 18. Anton de Montoro. Der letzte spanische Troubadour. Prutz: Deutsches Museum, Zeitschrift für Literatur, Kunst und öffent. Leben. Leipzig, Brockhaus 1858. 830—835.
 19. Isabella Corea. Jew. Chronicle 29. Januar No. 163.
 20. Die Schriften des Don Miguel de Barrios. Steinschneider. H. B. I. 23, 45—46.
 21. Thomas de Pinedo. Eine Biographie. Mtsch. VII. 191—202.
 22. Moses Mendelssohn. Ibid. 278—280.
 23. Zur Geschichte der jüdischen Aerzte. Die Familie de Castro, I. Jacob de Castro. Sarmiento. Ibid. 393—395. (Anonym.)
 24. *Helfferich A. Raymund Lull und die Anfänge der catalanischen Literatur.* Berlin, 1858. Ibid. 430—431.
 25. Die portugiesischen Entdeckungen und Eroberungen in Beziehung zu den Juden. Ibid. 433—446.
 26. Zur Geschichte der Juden in Hamburg. Ibid. 408—418.
 27. Pedro Teixeira. Eine Reiseskizze, als Einleitung zu I. I. Benjamin: Acht Jahre in Asien und Afrika. 1858.

1859.

28. Sephardim. Romanische Poesien der Juden in Spanien. Ein Beitrag zur Literatur und Geschichte der spanisch—portugiesischen Juden. Leipzig, Hermann Mendelssohn 1859. XII+370+2.

29. **Ein Feiertag in Madrid. Zur Geschichte der spanisch—portugiesischen Juden.** Berlin, I. Springer 1859. VI+49.
 30. A Holiday at Madrid. Jew. Chronicle XVI. No. 247, 48, 49. A Galladay at Madrid: Occident..
 31. Un fête à Madrid. trad. p. Isid. Cahen. Paris. 1859.
 32. Zur Schillerfeier A. Z. d. J. 650.
 33. Moses Mendelssohn und Johann Georg Hamann. Prutz: Deutsches Museum. 49—60.
 34. Moses Mendelssohn und Johann Georg Hamann noch einmal. Ibid. 345—353.
 35. Das Erdbeben zu Santarem. Ibid. 582—585. und Jüdisches Volksblatt. Zur Unterhaltung und Belehrung auf jüdischen Gebiete, herausg. v. Rabb. Dr. Ludw. Philippson. 1859. 205. ff.
 36. Die Schriften des Don Miguel de Barrios (Fortsetzung) H. B. 36.

37. *A. Helfferich: Entstehung und Geschichte des Westgothen-Rechts.* Berlin, 1858. Ibid. 51.
 38. Menasse ben Israel und die Königin Christine von Schweden. Ibid. 112.
 39. Das Handelshaus Ezmel in Tudela. Wertheimer: Jahrbuch für Israeliten 5620. Neue Folge VI. Wien, 1895. 40—44.
 40. Jakob Castello. Jeschurun. V. 323—328.
 41. Immanuel Aboab. Ibid. 643—647.
 42. Ephraim Sanz Ibid. 109.
 43. Die Juden in Surinam. Mtsch. VIII. 205—213.
 44. Zur Geschichte der jüdischen Aerzte: 1. I. de Castro S. Ibid. 161. ff.
 45. Zur Geschichte der. j. Aerzte: 2. Rodrigo de Castro. Ibid. 330. ff.
 46. Bemerkungen zu Moses Mendelssohns Briefen. Ibid. 374—379.
 47. Analekten zur Literatur der spanisch-port. Juden. Die Pardos. Ibid. 386—390. (Anonym.)

1860.

48. Zur Oppenheimer'schen Bibliothek. A. Z. d. J. XXIV. 35—37.
 49. Antonio Lopez Suasso Ibid. 402—403.
 50. Dorothea von Schlegel I. Deutsch. Museum. 825—833.
 51. Dorothea v. Schlegel II. Ibid. 862—869.
 52. Manasse ben Israel und die Königin Christine von Schweden (Fortssetz.) H. B. 18.
 53. Jacob de Andrade Velosino. Ibid. 58—59.
 54. Aus spanischen Bibliotheken. Ibid. 72.
 55. Zur spanisch-portug. Literatur. Ibid. 95—96.
 56. *Müller, Alois. Pharisäer und Sadducäer, oder Judaismus und Mosaismus...* Wien, 1860. Ibid. 109.
 57. *Wolf, Ferdinand. Don Antonio José da Silva. Der Verfasser der sogenannten Opern der Juden.* Wien 1860. Ibid. 111—112.
 58. Journallese. Ibid. 70—71. 88.
 59. Don Manuel Teixeira, Minister-Resident der Königin Christine von Schweden. Wertheimer: Jahrbuch für Isr. 5621. N. Folge VII. Wien, 1860. 1—13.
 60. Die Juden auf Malorca. Jahrbuch für die Gesch. der Juden und des Judent. I. Leipzig, 1860.
 61. Moses Mendelssohn und Graf Wilhelm von Schaumburg-Lippe. S Winter: Illustriertes Israel. Jahrbuch für Ernst und Scherz 5621. II. Jahrgang, Pest, 1860. 10—13.

62. Etwas über die Trachten der Juden im Mittelalter. Jüd. Volksblatt 1860. 23—24. (Anonym.)
63. Moses Wessely und Gotthold Ephraim Lessing. Ibid. 86—88. (Anonym.)
64. Analekten zur Literatur der spanisch-portug. Juden. Die Abendano. Mtsch. IX. 29—34. (Anonym.)
65. Analekten. . . . Moses Gideon Abudiete. Ibid. 69—71.
66. Die Juden in Dortmund. Ibid. 81—91.
67. Zur Geschichte der jüd. Ärzte: Die Familie de Castro. Ibid. 92—98.
68. Eleazar und Alvaro. Ibid. 241—251.
69. Die Juden in Oppenheim. Ein Beitrag zur Geschichte der Juden am Rhein. Ibid. 285—294.
70. Analekten zur Gesch. der span. port. Juden. Saul Levi Morteira. Ibid. 313—319. (Anonym.)
71. Antonio José da Silva. Ibid. 331—338.
72. Notiz. (Vinas) Ibid. 362—364.
73. Analekten zur Lit. der sp. port. Juden. Moses Raphael de Aguilar Ibid. 397—400. (Anonym.)
74. Zur Geschichte der Juden in Polen. Ibid. 443—444.
75. Notiz: Zur Gesch. der jüd. Aerzte. Ibid. 478.

1861.

76. Geschichte der Juden in Spanien und Portugal. I. Theil. Die Juden in Navarra, den Baskenländern und auf den Balearen. Berlin. I. Springer 1861. XII+224.

77. Menasse Ben Israel. Sein Leben und Wirken zugleich ein Beitrag zur Geschichte der Juden in England. Aus den Quellen dargestellt. Berlin. I. Springer 1861. VI+111. [Besonders abgedruckt aus dem Jahrbuch für die Geschichte der Juden und des Judenthums. Leipzig. Band II.]
78. Literarischer Wochenbericht. A. Z. d. J. XXV. 645—46.
79. Zur spanisch—portugiesischen Literatur. H. B. IV. 24. 51—52.
80. Journallese. Ibid. 42.
81. Notizen zum Artikel: Die Familie Itzig (Jafe) in Berlin. Ibid. 72—73.
82. Beer Bernh. Ibid. 96—97.
83. Die Schriften des Don Miguel de Barrios. (Fortsetzung) Ibid. 101—102.
84. Miscellen I. Bibelhandschrift. II. Comedia famosa de Aman y Mordechay. Ibid. 103—104.
85. Kleine Anzeigen. Ibid. 117 (362), 139 (450), 139—40 (456), 140 (462), 144 (488).

86. Herder und Mendelssohn. Wertheimer—Kompert: Jahrbuch für Israeliten 5622. N. Folge VIII. Wien, 1861. 47—62.
87. Börne. Jüd. Volksblatt. VIII. 79.
88. Zur Geschichte der jüdischen Aerzte. Ezechiël de Castro. Mtsch. X. 38—40.
89. Der reiche Michael. Ibid. 239—40.
90. Zur Geschichte der Juden in Marocco aus alter und neuer Zeit. Ibid. 401—410.
91. Zur Literatur der spanisch-portug. Juden. Salomo de Oliveyra Ibid. 432—36. (Anonym.)

1862.

92. Moses Mendelssohn. Sein Leben und seine Werke. Nebst einem Anhang ungedruckter Briefe von und an M. Mendelssohn. Leipzig. H. Mendelssohn 1862. 556.

93. Vollständige Widerlegung der wider die Juden erhobenen Anklagen und Verleumdungen. s. l. e. a. [Baden 1862] 24. [Anonym, in 5500 Exempl.]

94. Dreifus, Markus G.: Zur Würdigung des Judenthums unter seinen Nichtbekennern. 2 Aufl. Mit einem Vorworte von M. Kayserling. Winterthur. Lücke 1862. 63.
95. Öffentliche Erklärung. A. Z. d. J. XXVI. 365. (Auch in Schweitzer Zeitungen abgedruckt.)
96. Literarischer Wochenbericht. Ibid. 473, 536.
97. Abravanel. Ibid. 625.
98. Rothschilds Jagd. Die Gartenlaube, 1862. No 17.
99. Fallmerayer I. Ph. Neue Fragmente aus dem Orient. H. B. V. 32—33.
100. Anfrage über: Venida del Mesias en Gloria Y Magstad (Barcelona, 1818) verfasst durch Juan Josafat ben-Ezra. Ibid. 111.
101. Kleine Anzeigen. Ibid. 64 (630), 64 (634), 72 (674, 675, 676), 83 (690, 693), 84 (695), 85 (698, 699), 86 (703, 704, 705, 708), 87 (711), 88—89 (732), 95 (759, 761), 137 (823).
102. Ein unbekannter Dichter. Isachar Falkensohn Behr. Wertheimer—Kompert: Jahrb. für Israeliten 5623. Neue Folge IX. Wien, 1862. 1—6.
103. Moses Mendelssohn über erzwungene Verträge. Erste Beilage zur Königl. privilegirten Berlinischen Zeitung. (Voss. Zeitung.) No 88, 93, 104.
104. Zur Geschichte der jüdischen Aerzte: Diego Joseph. Ein wandernder Arzt. Mtsch. XI. 350—353.

105. Päpstliche Leibärzte und Leibwäscherinnen. Jüd. Volksbl. IX. 140.
106. Abramson. Ibid. 210—211.
- 1863.
107. Cultusverein der Israeliten in der Schweiz. A. Z. d. J. XXVII. 87.
108. Literarischer Wochenbericht. Ibid. 456—457.
109. Ein Seitenstück zu Rothschild's Jagd. Gartenlaube. No 6.
110. Die Schriften des Don Miguel de Barrios (Fortsetzung). H. B. VI. 46—47, 90—92, 123—125.
111. Abraham von Franckenberg als Commentator des Bechinath Olam. Ibid. 127.
112. Kleine Anzeigen. Ibid. 13 (75), 30 (127, 130, 135), 32 (141), 34 (161—2), 101—2 (273, 274), 105 (294).
113. Kulturgeschichtliche Skizzen. 1. Die reichen Frankfurter. 2. Ein Seitenstück zu Rothschild's Jagd. 3. Ephraim Veitel und Friedrich der Grosse. Wertheimer—Kompert: Jahrbuch für Israeliten 5624. Neue Folge X. Wien, 1863. 58—65.
114. Theilnahme der Juden an den portugiesischen Entdeckungen. Jahrbuch für die Gesch. der Juden u. das Judenthum. III. Leipzig, 1863.
115. Übersicht der historischen Literatur. Ibid.
116. Die Wittve Mendelssohn: Jüd. Volksbl. X. 74—75.
117. Ephraim Kuh. Ein jüdisches Lebensbild aus dem vorigen Jahrhundert. Ibid.: 122—124, 125—126, 129—130, 133—134, 137—139.
118. Die Juden unter dem deutschen Kaiser Heinrich VII. (1308—1313). Ibid. 151—152.
119. Zur Geschichte der Einwanderungen der Juden in Nord-Amerika. Mtsch. XII. 92—95.
120. Die Juden in Waldeck—Pyrmont. Ibid. 111.
121. Ein jüdischer Schütze. Ibid. 111—112.
122. Auch eine Grabschrift. Ibid. 112—114.
123. Zur Judenfrage im Aargau. Ibid. 177—180.
124. Zur Geschichte der Juden im Mittelalter. Ibid. 181—182.
125. Zur Geschichte der jüdischen Aerzte, Frankfurter Aerzte. Ibid. 182—183.
126. Geschichte der Juden in der Schweiz. Ibid. 405—417, 441—454.

1864.

127. Der Dichter Ephraim Kuh. Ein Beitrag zur Geschichte der deutschen Literatur. Berlin. Springer 47.

128. Die Schriften des Don Miguel de Barrios. (Fortsetz.) H. B. VII. 38—41, 132—133.
129. Bibliotheken: Zürich. Ibid. 131—132.
130. Kleine Anzeigen. Ibid. 30 (463), 52 (521), 55 (537), 78 (595), 80 (616), 106 (648, 649).
131. Don Ayres Vanz, Leibarzt und Astrolog Johann III. von Portugal. Wertheimer—Kompert: Jahrb. für. Isr. 5625. N. F. XI. Wien, 1865. 53—59.
132. Doctor Markus Bloch und Friedrich der Grosse. Jüd. Volksbl. XI. 28.
133. Der gelbe Ring. Ibid. 191.
134. Judith. Ibid. 207.
135. Zur Geschichte der Brunnenvergiftungen. Mtsch. XIII. 36—37.
136. Die Belagerung Hamburgs (1813—14) in ihren Beziehungen zu den Israeliten. Ibid. 41—46.
137. Geschichte der Juden in der Schweiz. Die Juden in Bern. Ibid. 46—51.
138. Zur Literatur der spanisch-portugiesischen Juden. Don N. Torres. Ibid. 317—320.

1865.

139. Israels Geschichte von der Zeit des Bibel-Abschlusses bis zur Gegenwart. Für Schüler jüdischer Lehranstalten höherer Bürgerschulen und Gymnasien, für Familien- und Schulbibliotheken von Emanuel Hecht. Mit einem Vorworte von Dr. Ludwig Philippson. Zweite Auflage, vermehrt und verbessert von Dr. M. Kayserling. Leipzig, Baumgärtner 1865.

140. Literarischer Wochenbericht. A. Z. d. J. XXIX. 102—103.
141. Antijudaica. H. B. VIII. 83—85.
142. Samuel Benveniste. Ibid. 125—126.
143. Kleine Anzeigen. Ibid. 9 (722, 724), 10 (728), 11 (735), 53 (795, 799), 81—2 (835—838), 110 (874, 875), 111 (876).
144. Lazarus Bendavid. Eine biographische Skizze. Wertheimer—Kompert: Jahrbuch der Israeliten 5626. In neuer Folge herausg. v. S. Szántó. II. Folge, erster Jahrg. Wien, 1866. 18—40.

145. Die Juden Europas vor hundert Jahren. Jüd. Volksbl. XII. 59—60, 71—72.
 146. Geschichte der Juden in der Schweiz. Die Juden in Schaffhausen. Mtsch. XIV. 41—59.
 147. Die Disputation des Bonastruc mit Frai Pablo in Barcelona. Ibid. 308—313.
 148. Ein Mortarfall in Castilien. Ibid. 349—353.
 149. Bigamie noch im vierzehnten Jahrhundert. Ibid. 390—91.
 150. Der Märtyrer Ansteet von Weissenstein. Ibid. 391—92.
 151. Der reiche Michel. Ibid. 425.

1866.

152. Zum Siegesfeste: Dankpredigt und Danklieder von Moses Mendelssohn. Eine Reliquie. Zum ersten Male herausgegeben und mit Einleitung versehen. Berlin. Gerschel 1861. VIII+21.

153. Salamon Steinheim. A. Z. d. J. XXX. 363—64.
 154. Pellican's Studium des Hebräischen. Jüd. Volksbl. XIII. 15.
 155. Medailleur Abramson. Ibid. 32.
 156. Die Juden zu Naumburg an der Saale. Ibid. 131—3.
 157. Zur Geschichte der Juden in Barcelona. Mtsch. XV. 81—95.
 158. Hebräische Krönungslieder. Ibid. 189—191.
 159. Zur Bibliographie der Maccabäerbücher. Ibid. 232—33.
 160. Notizen (zum Artikel: zur Gesch. der J. in Barcelona). Ibid. 400.

1867.

161. Geschichte der Juden in Spanien und Portugal II. Theil: Geschichte der Juden in Portugal. Berlin. Springer. 1867. XI+367 [auch unter Schriften herausgegeben vom Institute zur Förderung der isr. Literatur. Leipzig. Leiner 1867.]

162. Die rituale Schlachtfrage oder ist Schächten Thierquälerei? Auf Grund der eingeholten und mitabgedruckten Gutachten von Adam, Bagge, Bouley, Chauveau, Ereolani, Fick, Fuchs, Fürstenberg, Gamgee, Gerlach, Gurlt, Hannover, Haubner, Kinberg, Leisering, Lundberg, Panum, Probstmayer, Röhl, Steenstrup, Thiernesse, Virchow, Zangger u. a. beantwortet und beleuchtet von . . . Rabbiner der schweiz. Israeliten. Aarau. Sauerländer. 1867. 95.

163. Das Verbot des Schächten der Thiere nach jüdischen Ritus in der Schweiz. A. Z. d. J. XXXI. 149—150, 187—88, 234, 275—76.
 164. Literarischer Wochenbericht. Ibid. 311, 472—73, 956—57.
 165. Die jüdischen Kreise in der Stadt der Intelligenz. Ibid. 348.
 166. Ein unbekannter Brief Moses Mendelssohn's über einen Wissensfall. Ibid. 587—88.
 167. Die Schweiz und die Juden. Ibid. 771—772, 792—794.
 168. Aus der Zeit der Reaktion. Ibid. 847.
 169. Ein vergessener Zeitgenosse Mendelssohn's. Mtsch. XVI. 161—167.
 170. Moses Mendelssohn über Belohnung. (Ein Gespräch.) Ibid. 269—271.
 171. Zur hebräisch-spanischen Bibliographie. 1. R. Nissim b. Jacob's Vidduj hagodaul in spanischer Uebersetzung. 2. Aus dem Escorial. Ibid. 309—311.
 172. Das Sendschreiben des Don Chasdai Creskas noch einmal. Ibid. 311—316.
 173. Der Aufruhr in der Judenstadt zu Frankfurt a. M. am 22 August. 1612. Ibid. 430—435.

1868.

174. Das Gotteslicht. Predigt gehalten am 9. September 1868. zur Einweihung der Synagoge zu Basel. Basel. Bauer 1868. 14.

175. Eine Warnung. A. Z. d. J. XXXII. 394—95, 697—698.
 176. Literarischer Wochenbericht. Ibid. 330; 995—96.
 177. Emanuel Osmund und Jean Paul. Mtsch. XVII. 41—59.
 178. Mendelssohn Skizzen. Ibid. 81—86.
 179. Analekten: Ein vergessener Rabbiner aus der Zeit der französischen Revolution. Ibid. 150—151.
 180. Zur Geschichte der jüdischen Aerzte: Fonseca. Ibid. 151. ff.
 181. Zur Geschichte der. jüd. Aerzte: Jüd. Aerzte in Amsterdam. Ibid. 185. ff.
 182. Analekten: Zur hebräischen Sprachenkunde. Ibid. 233—34.
 183. *Poesies Hebraïques par Lelio della Torre, Prof. à l'Institut Rabbînique à Padoue.* Padoue, 1868. Tal Jaldut. Ibid. 310—311.
 184. Drei Controversisten. Ibid. 321—336.

1869.

185. Benjamin Veitel Ephraim. A. Z. d. J. XXXIII. 77—78.
 186. Auch ein Uebertritt zum Judenthum. Ibid. 180.
 187. Literarischer Wochenbericht. Ibid. 310, 350, 882.
 188. Das Castilianische Gemeinde-Statut Tekono. Zugleich ein Beitrag zu den Rechts-Rabbinats und Gemeinde-Verhältnissen der Juden Spanien. Jahrbuch für jüd. Geschichte der Juden und des Judenthums IV. Leipzig, Leiner, 1869. 265—334.

1870.

189. **Bibliothek jüdischer Kanzelredner. Eine chronologische Sammlung der vorzüglichsten jüdischen Prediger. Für Rabbiner, Prediger und Lehrer und als Erbauungsbuch für die Familie herausgegeben.** Nebst einem homiletischen und literarischen Beiblatt. I. Jahrgang. Berlin 1870. Springer. IV+420.
 190. Homiletisches und literarisches Beiblatt als Anhang Zur Bibl. jüd. Kanzelredner. Unter Mitwirkung mehrerer Gelehrten und Prediger herausgegeben. I. Jahrgang. Berlin, 1870. Springer IV. + 52.
 191. Bibliographisches. Hom. Beibl. I. 5—8, 11—16, 21—24, 28—32, 38—40, 47—52.
 192. Literatur der spanisch-portug. Kanzelredner. Ibid. 1—5, 9—10, 17, 25, 33, 41—42.
 193. **Worte, gesprochen an der Bahre der Frau Fromet Heymann** [gest. 10. Januar 1870]. Von der Familie der Verstorbenen dem Druck übergeben. Menziken. R. Wildi 1870. 6.

1871.

194. **Ungarisch-jüdische Wochenschrift. Organ für Gemeinde, Schule und Haus.** Herausgegeben von Dr. M. Kayserling und Dr. S. Kohn. Pest. 1871. I. Jahrgang.
 195. Zur Geschichte der Synagogenskandale. Ung. J. W. I. 13—14. (Anonym.)
 196. Ein vergessener jüdischer Dichter aus Strassburg. Ibid. 10—11.
 197. Moses Mendelssohn und Isaak Iselin. Nebst einem bisher ungedrucktem Briefe M. Mendelssohn's. Ibid. 155—156.
 198. Die Nationalitätsbestrebungen und die Juden. Ibid. 209—10.
 199. Ein unbekanntes, handschriftliches Geschichtswerk. Ibid. 220—222.

200. Die Juden in Persien. Ibid. 296.
 201. Die Schriften der Mekize Nirdamim. Ibid. 358—59.
 202. Ein bisher unbekanntes Chanukalied. Ibid. 407.
 203. Ein angeblich unbekanntes Schriftchen Moses Mendelssohn's. Ibid. 407—8.
 204. Literarische Nachrichten. Ibid. I. 4, 31—32, 39, 40, 67—68, 92, 99, 116, 140, 156—57, 171—72, 223, 280, 289, 328, 400.

1872.

205. **Bibliothek jüdischer Kanzelredner. II. Jahrgang.** Berlin. 1872. I. Springer. XI+322.
 206. Homiletisches und literarisches Beiblatt. 2. Jahrg. Berlin. 1872. Springer VI+75.
 207. Bibliographisches. Ibid. 10—15, 24—27, 29—32, 41—45, 49—56, 62—67, 71—74.
 208. Analekten aus hebräischen Handschriften. Die Juden im deutsch-französischen Kriege im Jahre 1552—54. Ibid. 59—61.
 209. Literatur der spanisch-portug. Kanzelredner. Nachrichten. Ibid. 19—20.
 210. Die Judeninsel und der Schiffbruch bei Koblenz. Ein Gedenkblatt (Baden) 1872. 4. (Abgedr. in A. Z. d. J. XXXVI. 681—682.)
 211. Literarischer Wochenbericht. Ibid. 930.

1873.

212. **Worte, gesprochen am Grabe des Herrn Ignatz Deutsch** den 9. Mai 1873. Pest. Légrady. 1873. 8.
 213. Literarischer Wochenbericht. A. Z. d. J. XXXVII, 4.

1874.

214. **Der Feststrass. Israels Wehr und Sieg. Eine Zeitpredigt gehalten am 1 Tage des Hüttenfestes 5635** [26. Sept. 1874.] Budapest. Wodianer 1874. 14.
 215. Literarischer Wochenbericht. A. Z. d. J. XXXVIII. 856.

1875.

216. Literarischer Wochenbericht. A. Z. d. J. XXXIX. 69, 250, 626—27.
 217. Moralstatistik. Ibid. 452.

1876.

218. Literarischer Wochenbericht. A. Z. d. J. XL. 117.,
316—17.
219. Ist Schächten Thierquälerei. Ibid. 332—3, 757—8.
220. Löw Lipót végtisztessége. H. B. XVI. 29.

1877.

221. **The life and labours of Manasseh ben Israel** being a contribution to the history of the Jews in England. From original sources. Translated from the German of Dr. M. K. by the Rev. Dr. F. de Sola Mendes. London. Wertheimer 1877. IV+96. [Reprinted from the „Miscellany of the Society of Hebrew Literature, second Series.“]

222. Literarischer Wochenbericht. A. Z. d. J. XLI. 313.
223. Türkische Juden. (Aus einem Vortrag des Dr. K. mitget. v. Max Weinstein.) Neuzeit, XVII. 30—31, 55.

1878.

224. **Der Prüfstein. אבן בדין Sittenspiegel des Kalonymos ben Kalonymos.** Metrisch übersetzt von Dr. W. A. Meisel weil. Oberrabbiner der isr. Religionsgemeinde in Pest. Herausgegeben von dem Rabbi-Meisel-Unterstützungs- und Hilfs-Verein. [Herausg. mit Vorwort u. Leben Kalonym. nebst Noten v. Dr. M. K.] Budapest. 1878. XI+292.

225. Leben Kalonymos. S. A. aus Der Prüfstein. Bpest, 1878. 7.

226. **Worte der Liebe an der Bahre der Frau Charlotte Waizner, geb. Krausz [den 18. Dezember 1878] gesprochen.** Budapest. 1878. 4.

227. Literarische Notizen. A. Z. d. J. XLII. 74.
228. Der Geburtstag Moses Mendelssohns's. Ibid. 566—67.
229. Rahel Mayer. (Aus: Die jüdischen Frauen in der Literatur.) Ibid. 651—53.
230. Seligmann Bär Bamberger. Ibid. 716.
231. Auszug aus K. Vorlesung über Lessing's Nathan. Neuzeit, XVIII. 380.
232. Auszug aus K. Vorl.: Die Charaktere und Personen Nathan's. Ibid. 389.
233. Dass: Schiller's Beziehungen zu Juden und Judenthum. Ibid. 395.
234. Dass: Die Humanität des 18. Jahrhunderts und ihre Träger. Ibid. 403—404.

235. Dass: Intime Freundschafts-Verhältnisse zwischen Juden und Christen. Ibid. 412—13.

1879.

236. **Hecht M. Handbuch der israelitischen Geschichte von der Zeit des Bibel-Abschlusses bis zur Gegenwart. Für Schüler jüdischer Lehranstalten. Dritte (vierte) Auflage, gänzlich umgearbeitet.** Leipzig. 1879. VI+176.

237. **Die jüdischen Frauen in der Geschichte, Literatur und Kunst.** Leipzig. Brockhaus. 1879. VII+375.

238. Literarische Notizen. A. Z. d. J. XLIII. 12, 74, 453—54, 653, 731, 796.

239. Aus der Vorles. K.: Der Dichter Kuh. Neuzeit, XIX. 7—8.

240. Id.: Jüdische Residenten u. Hofjuden. Ibid. 19—20.

241. Id.: Jüdische Diplomaten und Staatsmänner der Gegenwart. Ibid. 39—40.

242. Id.: Die Humanitätsbestrebungen der Gegenwart. Ibid. 46—47.

243. Id.: Die Bewegungen im Judenthume. Ibid. 63—64.

244. Erklärung. Ibid. 88.

1880.

245. Literarische Notizen. A. Z. d. J. XLIV. 186, 283, 379, 571, 572.

246. Moses Mendelssohn's Geburtstag noch einmal. Ibid. 389.

247. Emanuel Porto und Joh. Buxtorf. Ibid. 492—93.

248. Simon Höchheimer. Ibid. 493—94.

249. Samuel Oppenheimer und Söhne. Ibid. 650—52.

250. Die Familie Höchheimer. Ibid. 652—53.

251. Zur Bibliographie der jüdischen Pädagogie. H. B. XX. 102—3.

252. Kleine Anzeigen. Ibid. 34, 35, 37, 38, 76, 84, 88, 110.

1881.

253. Notiz über Dr. W. Landau—Dresden 70. Geburtstag. A. Z. d. J. XLV. 62.

254. Literarische Notizen. Ibid. 71, 85—86, 160, 177, 413, 475, 523—4, 594, 722.

255. **Russische Übersetzung des Hecht—Kayserling: Handbuch. 4. Aufl. durch Zederbaum. St.-Petersburg.**

256. Jüdische Staatsmänner. Voschod, St.-Petersburg, 1881. N. 2. 74—92, N. 5. 123—130, N. 10. 58—71, N. 12. 3—30 (russisch).

1882.

257. **Das Moralgesez des Judenthums in Beziehung auf Familie, Staat und Gesellschaft.** Als Manuscript gedruckt. Wien. Waizner 1882. 72+27 [Anonym].

258. **Der Wucher und das Judenthum.** Bpest. 1882. 20.

259. **Az uzsora és a zsidóság.** Bp. 1882. 19. [Neumann Ede fordítása.]

260. **Die Blutbeschuldigung von Tisza-Eszlár.** Budapest. 1882. Wodianer 16.

261. **A tiszá-eszlári vérvád.** Budapest. 1882. 14. [Neumann Ede fordítása.]

262. Literarische Notizen. A. Z. d. J. XLVI, 312—313, 380, 690.

263. M. H. Godefroi. Ibid. 524—525.

264. Moses Mendelssohn und Joh. G. Zimmermann. Ibid. 580—82, 613—14, 629—30.

265. Ungedruckte und unbekannte Briefe Moses Mendelssohn's. I. M. M. und Isaak Iselin. Neuzeit, XXII. 249—251.

266. II. M. Mendelssohn und Johann Georg Zimmermann. Ibid. 257—58, 265—267.

267. III. M. Mendelssohn und Wieland. IV. M. M. und Gleim. Ibid. 274—76.

268. V. M. M. und August von Hennings. VI. M. M. und Jakob Emden. Ibid. 291—292, 297—99.

269. VII. M. M. u. H. Ullmann, VIII. M. M. und Naphthali Levin Rosenthal. M. M. und Avigdor Levi. Ibid. 306—308.

270. M. M. und Avigdor Levi. M. M. Briefe an Pinchas und an Moses Fischer. Ibid. 314—316, 324—26.

271. IX. M. M. in Dresden und sein Verwenden für die dortigen Juden. Ibid. 334—35.

272. M. M. über Belohnung. Ein Besuch M. M. in Friedrihsfelde. Ib. 344—346.

1883.

273. **Moses Mendelssohn. Ungedrucktes und unbekanntes von ihm und über ihn.** Bearbeitet und herausgegeben. Leipzig. In Commission bei Brockhaus. 1883. 65.

274. **Rede, gehalten bei der Trauung des Herrn Sigm. Rosenstock mit Frä. Eugenie Spitzer,** den 16. September 1883. Budapest, 1883. Burian. 8.

275. **Zsidó nők a történelem, az irodalom és a művészet terén.** Irta dr. K. M., fordította Reismann Mária. I. és II. kötet. Budapest, 1883. Révai. 220+228.

276. Literarische Notizen. A. Z. d. J. XLVII. 225—26, 589.

277. **Zuschrift an Otto Hermann.** Pester Lloyd, 1883. Nov. 23.

1884.

278. **Selbstbiographie weiland Dr. Josef Bach, Prediger und Religionslehrer der Pester isr. Kultusgemeinde, Dr. der Philosophie, Magister der höheren Mathematik, Besitzer des goldenen Verdienstkreuzes.** [Herausgegeben und mit einem Vorwort versehen von Dr. Kayserling]. Budapest, 1884. 21.

279. **Handbuch der israelitischen Geschichte von der Zeit des Bibelabschlusses bis zur Gegenwart.** 5. vermehrte und verbesserte Auflage. Leipzig. Baumgärtner. 1884. VI+176.

280. **Jüdische Geschichte von der Zerstörung Jerusalems bis zur Gegenwart.** S. A. aus den. J. B. G. Berlin. R. Gaertner 1884. I. 32—I. 43.

281. **Die Ueberschwemmung Bonn's und Deutz's vor hundert Jahren.** A. Z. d. J. XLVIII. 11—13.

282. **Literarische Analekten.** Der Bonner Oberrabbiner R. Juda Mäler. Ibid. 54.

283. **Der hundertjährige Geburtstag Gotthold Salomon's.** Ibid. 722.

284. **Zur ältesten Geschichte der Juden in Hamburg.** Ibid. 722.

285. **Zu Chanukah Moauz Zur Jeschuoszi.** (Budapest am Todestag Meisels, 1884.) Ibid. 817—19.

286. **Literarischer Wochenbericht und lit. Notizen.** Ibid. 40, 120, 256, 272, 430, 520—21, 636—7, 785.

287. **Zsidó sírfeliratok.** Keur van Gráfsteen en op de Nederl. — Portug. — Israel. — Begraafplaats te Onderkerk aan den Armstel. stb. — Német címe: Auswahl von Grabsteinen auf dem Niederl. — Portug. — Israel. Begräbnissplatze zu Onderkerk a. d. A. nebst Beschreibung und biographischen Skizzen von D. Henriquez de Castro Mz. Leyden 1883. M. Zs. Sz. I. 243—45.

288. **Richelieu, Buxtorf père et fils, Jacob Roman.** Documents pour servir à l'histoire du commerce de la librairie juive au XVII. siècle. RGJ. VIII. 74—95.

1885.

289. Was ist die Religion des Judenthums? Eine Zeitpredigt, gehalten am 1. Tage des Passah-Festes 5645 [1. März (statt 31. M.) 1885.] Nebst einem Anhang. Budapest. Wodianer, 1885. 15.

290. Az olaszországi zsidók mivelődési történetéből. Güdemann M. Geschichte des Erziehungswesen und der Cultur der Juden in Italien. Wien, 1884. M. Zs. Sz. II. 224—227.

1886.

291. A zsidók története, különös tekintettel a zsidók történetére Magyarországon. Dr. Kayserling: Handbuch der isr. Geschichte nyomán fordították Csukási Fülöp és Schön József. Budapest. 1886.

292. Jüdische Geschichte von der Zerstörung Jerusalems bis zur Gegenwart. S. A. JBG. Berlin, Gaertner 1886. I. 32—I. 41.

293. Moses Mendelssohn Denkmal. A. Z. d. J. L. 3—5. (Erschienen: R. von Gottschal. Blätter für lit. Unterhalt. No. 3.)

294. Literarische Notizen. Ibid. 77—78, 221, 306, 461, 796.

295. Angelo de Gubernatis: La Hongrie politique et sociale. Ibid. 280.

296. Les correspondants Juifs de Jean Buxtorf. R. E. J. XIII. 260—76.

297. Mendelssohn Mózes halálának századik évfordulója. M. Zs. Sz. III. 9—12.

1887.

298. Gebet bei der am 15. März 1887 veranstalteten Gedächtnissfeier für weil. Dr. Armin Reich. Budapest. 1887.

299. Rede an der Bahre des Herrn Moritz Burian, gehalten den 26. Juni 1887. Budapest, 1887.

300. Jüdische Geschichte von der Zerstörung Jerusalems bis zur Gegenwart. S. A. JBG. Berlin, 1887. Gaertner. I. 32—I. 41.

301. Literarische Notizen. A. Z. d. J. LI. 156—57, 252—53, 316, 365, 378—79, 426, 508—9, 570—71, 636.

302. Sephardim. Hebr. Uebersetzung v. S. A. Friedeberg u. I. S. Hurwitz in Sokolov הַסִּיף IV. תַּרְמֵחַ I. Hälfte II. Abt. 1—64;

II. Hälfte הַסִּיף VI. 1—86.

1888.

303. Moses Mendelssohn. Sein Leben und Wirken, mit authentischen Illustrationen und einem Facsimile. Zweite, vermehrte und neubearbeitete Auflage. Leipzig. H. Mendelssohn. 1888. X+548.

304. Handbuch der isr. Geschichte von der Zeit des Bibelabschlusses bis zur Gegenwart. 6. vermehrte und verbesserte Auflage. Leipzig. G. Engel. 1888. 176.

305. Jüdische Geschichte von der Zerstörung Jerusalems bis zur Gegenwart. S. A. JBG. Berlin. Gaertner 1888. I. 38—I. 50.

306. Ladino. Ersch-Gruber Encycl. d. W. u. K. II. Section XLI. 150—151. (abgedr. Neuzeit 1888. No. 15. und. A. Z. d. J. LII. 262—264.)

307. Zur Geschichte der Juden in Göttingen. A. Z. d. J. LII. 141—142.

308. Dr. Jakob K. Kern. Ibid. 351.

309. Briefe David Friedländers Ibid. 423—25.

310. Literarische Notizen. Ibid. No. 6, 126, 198—199, 248—49, 334—35, 347, 408—9, 423—5, 525, 539, 621, 646—47, 701, 796.

311. Bogdan Chmelnicki. Pester Lloyd 1888. 23. Juli.

1889.

312. Refranes o Proverbios espanoles de los Judios espanoles. Ordenados y anotados. Budapest. Posner. 1889. 24.

313. Juden (nach der Zerstörung Jerusalems). S. A. JBG. 1889. R. Gaertner I. 50—I. 56.

314. Doctor Gumperz. A. Z. d. J. LIII. 62—63.

315. Ein Geschäftsbrief Moses Mendelssohn's Ibid. 171—72. (Abgedr. Beilage zur Vossischen Zeitung 24. Febr. 1889.)

316. Die Juden im ungarischen Parlamente. Ibid. 187. 360 ff.

317. Tirah Weil. Ibid. 216—17.

318. Literarische Notizen. Ibid. 11—12, 70, 157, 185, 241—42, 386, 424, 599—600, 647, 756—57.

319. Die freien Schweizer. Beilage des Neuen Politischen Volksblattes. Budapest, Sonntag 21. Juli. 1889. (Abgedr. A. Z. d. J. LIII. 519—21; Neuzeit 1889. 384 f. 393 f. Magyarul: A szabad svájciak címen, Egyenlőség VIII. 29. sz. aug. 11. 2—5.)

320. A királyfi emléke. Egyenlőség VIII. 5. sz. febr. 3.

2—3.

321. Une histoire de la littérature juive de Daniel Lévi de Barrios. REJ. XVIII. 276—289.

1890.

322. **Biblioteca-Espanola-Portuguesa-Judaica.** Dictionnaire bibliographique des auteurs juifs, de leurs ouvrages espagnols et portugais et des oeuvres sur et contre les juifs et le judaïsme avec un aperçu sur la littérature des juifs espagnols et une collection des proverbes espagnols. Strassbourg. Trubner. 1090. XXI+155.

323. **Jodernes Historie fra bibelens afslutning sil nutiden kort fremstillet af . . . Oversat ofter den tyske Originals sjette Udgave . . . af M. A. Levy. Med et forord af D. Simonsen.** Kjobenhavn. 1890. Schuboth. V. 316.

324. **Die Rhetorik und jüdische Homiletik.** In Briefen und Abhandlungen von Dr. Ludwig Philippson. Nach dem Tode des Verfassers herausgegeben. Leipzig. Grieben. 1890. IV+118.

325. **Zsidó szöszék.** (Részletek. K. jegyzetével) Egyenlőség IX. 21. sz. 15, 22. sz. 15.

326. **Juden** (nach des Zerstörung Jerusalem's) S. A. JBG. Berlin. Gaertner. 1890. I. 53—1. 63.

327. Rede über L. Philippson A. Z. d. J. LIV. 23—24.

328. Literarischer Wochenbericht. Ibid. 35.

329. Die Theilnahme der Juden an den Seefahrten und Entdeckungen. Ibid. 268—62.

330. Die Juden in der ungarischen Akademie der Wissenschaften. Ibid. 282.

331. Moses Mendelssohn — Eszrogimhändler. Ibid. 499.

332. Benjamin Franklin Peixotto. Ibid. 516—17.

333. Les hébraïsants chrétiens du XVIII. siècle. REJ. XX. 261—68.

334. Die fünf Bücher Moses, durchgesehener Text, nebst einem Wörterverzeichnis und einer kurzen Grammatik. Prag. Brandeis 1890.

1891.

335. **Dr. W. A. Meisel. Ein Lebens- und Zeitbild.** Leipzig. Grieben. 1891. IV+91.

336. **Sterbetage aus alter und neuer Zeit.** Prag. Brandeis. 1891. 51. [Abgedr. aus Brandeis: Illustr. isr. Volkskalender f. d. J. 5602. 57—96].

337. **Podrecznik historyi Izraelitow od czasu zamknienia Biblii aż terazniejszosci . . . Autory zowany przektad z. b. wydania na jezyk polski . . . N. Landes.** Lwowie (Lemberg). 1891. H. Schlaga. 260.

338. **Juden** (nach der Zerstörung Jerusalem's). S. A. aus JBG. Berlin, 1891. Gaertner. I. 42—1. 51.

339. **Das Mecklenburg—Schwerin-sche Landrabbinat.** Meissel und Holdheim. A. Z. d. J. LV. 17—18.

340. Ein ungedruckter Brief Fromet Mendelssohn's. Ibid. 106.

341. Die Juden in Corfu. Ibid. 236—237.

342. Die Juden in Wiesbaden. (Miscelle) Ibid. 468.

343. Eine jüdische Schriftstellerin. Ibid. 538.

344. Dr. Ignaz Hirschler. Ibid. 591—92.

345. Litterarische Mittheilungen. Ibid. 204, 264, 360, 383.

346. Segítésget az orosz üldözöttnek. Egyenlőség X. május 15-én, 20. sz. 3.

347. Beszéd Kohn Sámuel 25 éves papi jubileumán. Ibid. május 29, 22. sz. 9.

348. A megemlékezés ünnepén. Ibid. Ünnepi melléklet 40. sz. okt. 2.

349. Joël Manuel. M. Zs. Sz. VIII. 50—55.

350. Notes sur la littérature des juifs hispano-portugais. Mss. et éditions rares d'ouvrages espagnols et portugais. REJ. XXII. 119—124.

1892.

351. **Gedenblätter. Hervorragende jüdische Persönlichkeiten des neunzehnten Jahrhunderts.** In kurzen Charakteristiken. Leipzig. Grieben. 1892. VII+92.

352. **המשה הומשי תורה** Mózes öt könyve (Iskolai kiadás.) Szövegét átnézte és német szótárral, rövid héber nyelvtannal és igeragozási táblázatokkal ellátta dr. M. K. Magyarul átdolgozta dr. Neumann Ede. Prága. Brandeis 1892. Öt kötetben.

353. **Juden** (nach der Zerstörung Jerusalem's) S. A. aus JBG. Berlin, Gaertner 1892. I. 41—1. 50.

354. Wilhelm Traugott Krug. Ein Blatt dankbarer Erinnerung A. Z. d. J. LVI. 28—30.

355. Litterarische Mittheilungen. Wann ist Asulai gestorben. Ibid. 120.

356. Oberrabbiner Abraham Bing und seine Schüler. Ibid. 175—176.

357. Zwei ungedruckte Briefe Moses Mendelssohn's. Ibid. 236.

358. Ein Verein der jüdischen Schuhmacher in Saragossa. Ibid. 138. (Rumänisch erschienen: Revista Israel 7. 491. f.)
 359. Notiz zu Erinnerungen an Henriette Herz. Ibid. 540.
 360. The first sew on American soil. Menorah. New-York XIII. 1892. No. 4.
 361. Bacher Simon. M. Zs. Sz. IX. 59—63.
 362. Un contrat de mariage en langue catalane. R. E. J. XXIV. 291.
 363. Des Juifs gardiens de lions. Ibid. XXV. 255.
 364. L'exposition historique européenne à Madrid. Ibid. 276—278.

1893.

365. **H. Zirndorf: Some jewish women. Translated from the German.** Philadelphia. Jewish Publications Society. 1893. VIII+280. [S. Kayserling: JBG. 1893. I. 50.]

366a. קורות היהודים בכפרד ע"פ כותבי קורות ישראל בלשון אשכנז נרעין קיווערלינג ונעתק לעברית ע"ש פריעדבערג. Geschichte der Juden in Spanien nach Graetz und Kayserling bearbeitet von S. Friedberg. Warschau. Achiasaf. 1893. 316.

366b. Gesch. der Juden in Portugal. Ins Hebr. übersetzt v. D. Radner. (המניד 1. N 1²/₃, 2. N 33.)

367. Juden (nach der Zerstörung Jerusalems) S. A. JBG. Berlin, 1893. Gaertner. I. 140—1. 148.

368. Die Jüdisch-historische Gesellschaft in Amerika. A. Z. d. J. LVII. 55—56.

369. Die jüdische Bevölkerung in Spanien. Ibid. 65.

370. Über Alexander Elsässer. Ibid. No. 6. (der Gemeindebote 3.)

371. Ein ungedruckter Brief Moses Mendelssohn's und seiner Frau. Ibid. 224.

372. Die erste in Amerika gedruckte jüdische Schrift. Ibid. 451.

373. Oscar S. Straus. Eine biographische Skizze. Ibid. 520—521.

374. Litterarische Mittheilungen. Ibid. 107—8, 480, 503, 528.

375. Ein Tag in Toledo. Kalender f. Israeliten. Wien, 1893. 196—203.

376. Egy nap Toledoban. Egyenlőség XII. 39. sz. 6—7.

377. Zsidó irodalom: Steinschneider M: Zsidó irodalom. Ibid. 40. sz. 12.

378. Un chant nuptial. ReJ. XXVI. 283—4.

379. Notes sur l'histoire des juifs en Espagne. I. Raymond Lulle convertisseur des Juifs. II. Les juifs de France en Espagne. Ibid. XXVII. 148—49.

380. Un episode l'histoire des juifs en Espagne. Ibid. 274.

381. Les juifs à Monreal. Ibid. 275.

1894.

382. **Christoph Columbus und der Antheil der Juden an den spanischen und portugiesischen Entdeckungen.** Nach zum Theil ungedruckten Quellen bearbeitet. Berlin. Cronbach. 1894. VII+162+2.

383. **Christopher Columbus and the participation of the Jews in the spanish and portuguese discoveries, translated from the author's manuscript with his sanction and revision by Charles Gross.** New-York. Longmans. 1894. XV+189.

384. Juden (nach der Zerstörung Jerusalems) S. A. aus JBG. 1894. Gaertner. I. 43—1. 55.

385. The Colonisation of America by the Jews. From the publications of the American Jewish Historical Society No. 1894. Baltimore. 72—76.

386. Die Salzburger und die Juden in Amerika. A. Z. d. J. LVIII. 29.

387. Eugenia Pavia—Gentilomo—Fortis. Ibid. 76—77.

388. Ein allegorisches Gemälde. Ibid. 167.

389. Litterarische Mittheilungen. Ibid. 168.

390. Jüdische Gymnasiasten in Frankfurt a M. Ibid. 308—9.

391. Roger Williams, ein Apostel der Glaubensfreiheit, und Anwalt der Juden. Ibid. 401—402. (Abgedruckt: Freies Blatt 3. No. 129.)

392. Die Juden in Montreal. Ibid. 438—39.

393. Ein Hetzkaplan vor fünfhundert Jahren und sein Ende. Ibid. 620.

394. Vierzig Jahre spanische Geschichte mit Beziehung auf die Juden. Deborah. Festschrift zu ihrer 40 Jahreswende 1. Juli 1894. Herausg. von Prof Dr. G. Deutsch. Cincinnati. 1894. 7—8.

395. Adolf Jelinek. The Menorah XXVI. 1894. No. 2. 145—51.

396. Dr. Jelinek Adolf. M. Zs. Sz. XI. 1—8.

397. Notes sur l'histoire des juifs d'Espagne. I. Les juifs à Barcelona. II. Les juifs à Saragosse. REJ. XXVIII. 104—117.

398. Mots espagnols dans le Schibbole Halleket. Ibid. XXIX. 154—155.

1895.

399. יהודים בעורו קאלומבוס ויתר מנלי הארצות החדשות הספרדים. Ins. Hebr. übersetzt von P. Muskatblita. Warschau. Levinski 1895. 88.
400. Juden (nach der Zerstörung Jerusalems) S. A. aus JBG. Berlin, 1895 I. 42—I. 53.
401. Dr. K. M. rabbi ur beszéde Bloch Mózes nyolcvanéves születése napján a pesti izr. hitközség rabbinatusa nevében. Bloch M. rabbinak az Orsz. Rabbiképző Intézet tanárának nyolcvanéves jubileuma. Budapest, 1895. 10—12.
402. The earliest Rabbis and jewish writers of America. From the Publications of the American Jewish Historical Society. Baltimore, 1895. No. 3. 13—20.
403. Aus Oesterreichs vergangenen Tagen. 1. Ignatz Jeitelles, 2. Herz Homberg. A. Z. d. J. LIX. 595—96.
404. Litterarische Mittheilungen. Ibid. 47, 384, 588. (im Sprechsaal.)
405. A zsidók része Amerika fölfedezésében. (Haber Samu ford.) Egyenlőség XIV. N. 1. Beilage 7. 3. 7—8, 4. 8, 5. 8—9, 9. 7—8, 10. Beilage 7. 11. B. 7, 12. B. 7.
406. Notis sur l'histoire des juifs d'Espagne. I. Les juifs de Najera. II. Les juifs de Haro. III. Une pierre tumulaire a Toléde. REJ. XXXI. 124—126.

1896.

407. Die jüdische Litteratur von Moses Mendelssohn bis auf die Gegenwart. Trier. Mayer. 1896. III+191.
408. Juden (nach der Zerstörung Jerusalems.) S. A. aus JBG. 1896. Berlin, Gaertner. I. 27—I. 33.
409. Századunk elejéből. Kulturmozzanatok a magyar zsidóság újabb történetében. IMIT. II. Évkönyv. 1896. 93—99.
410. Worte gesprochen an der Bahre der Frau Fanny Spitzer geborenen Gottlieb den 13. Januar 1896. Gedänkblätter zur pietätvollen Erinnerung an Charlotte Spitzer... und an Wwe Joseph Spitzer... herausgeb. v. D. H. Spitzer Budapest, Márkus. 1896. 1—8.
411. Isaac Aboab, the first jewish autor in America. From the Publ. of the Americ. Jewis Hist. Soc. No. 5. 1896. 125—136.
412. Moritz Steinschneider. A. Z. d. J. LX. 149—151.
413. Ein Wort über die »Getauften Juden im neunzehnten Jahrhundert.« Ibid. 271.

414. Auch ein Wort über die jüdischen Synagogen-Melodien. Ibid. 616.
415. The Jews of Spain. An inquiry into the Sources of the History of the Jews in Spain. By Joseph Jacobs. (London. Nutt 1894.) J. Qu. R. VIII. 486—499.
416. Jehuda Bonsenyor and his collection of aphorisms. Ibid. 632—642.
417. Professor Moritz Steinschneider. Zu dessen achzigsten Geburtstage. Pester Lloyd. 2. Beilage zu No. 77. Sonntag 29. März.
418. Une histoire de la littérature juive de Daniel Levi de Barrios. REJ. XXXII. 88—101.
419. Additions et rectifications Ibid. 160.
420. Notes sur l'histoire des juifs en Portugal. Ibid. 282—284.
421. Notes sur l'histoire des juifs en Espagne. Ibid. XXXIII. 147—149.

1897.

422. Die jüdische Litteratur von Moses Mendelssohn bis auf die Gegenwart. in Winter J.—Wünsche A.: Die jüdische Litteratur seit Abschluss des Kanons. III. B. Berlin, 1897. 723—901.
423. Notiz: Die rabbinische Litteratur der spanisch-arabischen Juden S. 429. Ibid. III. 903.
424. Juden (nach der Zerstörung Jerusalems) JBG. Berlin, 1897. Gaertner I. 25—I. 35. (S. A.)
425. A memorial sent by german jews to the poesident of the Continental Congress. From the Publ. of the Am. Jew. Hist. Society N. 6. Baltimore, 1897. 5—8.
426. Antokolsky. Pester Lloyd.
427. Antokolsky, az orosz szobrász. A Jövő I. 1897. No. 3. 5—6.
428. Eine Prinzessin als Hebraistin. A. Z. d. J. XLI. 305.
429. Vasco da Gama und Juden. Ibid. 318—320.
430. Über Übersetzungen der Chanukah-Hymne. Ibid. 624. (Sprechsaal.)
431. A princess as hebraist. J. Qu. R. IX. 509—514.
432. Grünbaum's Judeo-spanish Chrestomathy. (Fr. a. M. 1896.) Ibid. 536—537.
433. Quelques proverbes Judéo-Espagnols. Revue Hispanique IV. Paris N. 23. 82.

1898.

434. **Ludwig Philippson. Eine Biographie. Mit Porträt und Facsimile.** Leipzig, H. Mendelssohn. 1898. VII+344.
435. **Die Juden als Patrioten.** Ein Vortrag gehalten in den Vereinen für jüdische Geschichte und Literatur in Berlin und Leipzig am 18. und 20. Januar 1898. Berlin. Katz. 1898. 15.
436. The jews as patriots. The Menorah. 1898. 213—224.
437. A zsidók mint hazafiak. A Jövő II. 13. sz. 7—8, 14. sz. 9—11.
438. **Rede am Sarge der verewigten Fr. Therese Neubauer** geb. Neumann den 28. Nov. 1898. Budapest. Fol.
439. Juden (nach der Zerstörung Jerusalems) JBG. Berlin, 1898. Gaertner. I. 25.—I. 31. SA.
440. Egy zsidó állam-alapító. IMIT Évkönyv, 1898. 105—114.
441. Ein Judenstaat—Gründer. A. Z. d. J. XLII. 101—103.
442. Rahel de Castro. Ibid. 142.
443. Die jüdische Bevölkerung in den Vereinigten—Staaten Nord-Amerikas. Ibid. 378.
444. Literaturberichte. Ibid. 467—68, 623—24.
445. Zwei amerikanische Frauengestalten. Jahrbuch für jüd. Gesch. u. Literatur. Berlin, Katz 1898. 183—189.
446. Két amerikai nőalak. A Jövő II. 4. sz. 6—7, 7. sz. 8.
447. Notes sur les juifs d'Espagne. Les juifs dans le royaume de Léon. REJ. XXXVII. 137—142.
448. Notes sur l'histoire de l'inquisition et des judaisants d'Espagne. Ibid. 266—273.
449. Sebastian Curtius (Miscelle) Z. f. H. B. III. 126—127.

1899.

450. Juden (nach der Zerstörung Jerusalems) S. A. JBG. Berlin, 1899. Gaertner. I. 23—I. 32.
451. Erinnerungen an Karlsbad A. Z. d. J. LXIII. 312.
452. Moses Mendelssohn und seine Verwandten. Ibid. 462—465.
453. Ein Brief Avé—Lallemants an Ludwig Philippson. Ibid. 501.
454. Notiz über Mischehen in Ungarn. Ibid. 564. (Sprechsaal.)
455. Litteraturberichte. Ibid. 587—88.
456. La treizième synagogue de Tolède. REJ. XXXVIII. 142—143.

457. L'archidiacre Ferrand Martinez et les persecutions de 1391. Ibid. 257—267.
458. L'ordre de Calatrava et les juifs. Ibid. XXXIX. 313—315.
459. Une persecution des juifs à Fez. Ibid. 315—317.

1900.

460. **Handbuch der jüdischen Geschichte und Literatur von der Zeit des Bibel-Abschlusses bis zur Gegenwart.** Für Schüler jüdischer Lehranstalten, höherer Bürgerschulen und Gymnasien, für Familien und Schulbibliotheken. Ursprünglich von G. Hecht bearbeitet, seit der dritten Auflage von Dr. M. K. Siebente, theils verbesserte, theils neubearbeitete Auflage. Leipzig. Engel. 1900. VIII+247.

461. **Die Juden von Toledo.** Vortrag. (Populärwissenschaftl. Vorträge über Juden und Judentum IV.) Lpzg, Kaufmann 1900. 23.
462. Samuel David Luzzatto als Litterarhistoriker.: S. D. Luzzatto. Ein Gedenkbuch zum hundertsten Geburtstag herausgegeben vom Verband der Vereine für Jüd. Gesch. und Litt. in Deutschland. Berlin, 190. 85—99.
463. Juden (nach der Zerstörung Jerusalems) JBG. Berlin, 1900. Gaertner I. 18.—24. SA.
464. Eine Judenverfolgung in Fez. A. Z. d. J. LXIV. 394.
465. Litterarische Mittheilungen. Ibid. 480, 575—76.
466. Spanyolországi utinaplómból. Egyenlőség jun. 24. Melléklet.
467. Mendelssohn az öngyilkosságról. Ibid. 27. sz.
468. The Jews in Jamaica and Daniel Israel Lopez Laguna. I. Qu. R. XII. 708—717.
469. Additions et rectifications. T. XXXVIII. p. 145. et suiv. REJ. XL. 126.
470. Johann Telemace Estella (Add. et rect.) Ibid. XLI. 160.
471. Erzsébet. Megemlékezés Magyarország nagy királynéjáról. Szerk.: Gábel Gyula. Bpest, 1900. 54.

1901.

472. Jewish Encyclopedia I. Folgende Artikel: 1. Aargau 1a—2b. — 2. Abbasi Joseph, Abbasi Moses 39a. — 3. Abendana 52—53a. — 4. Abendana Jacob 53a—53b. — 5. A Joseph 53b. — 6. Abentrevi Joseph 54a — 7. Abiathar ha-Kohen of Saragossa 57a. — 8. Ablitas, Ezmel (Samuel) de. 68a, b. — 9. Aboab 72b—73b. — 10. Isaac Aboab 74a, b. — 11. Isaac

da Fonseca Aboab 74a—75a. — 12. Isaac Zemah A., Jacob A., Joseph A., Mattathiah A., Raphael A., Samuel A., 75a, b. — 13. Abolafio Juan Fernander 79b. — 14. Abraham b. Daniel 101a. — 15. Abraham ben Judah 113a. — 16. Abraham of Lerida 113b. — 17. Abr. b. Samuel 118a. — 18. Abr. b. Yom Tob of Tudela 122a. — 19. Abravanel, Abarbanel 126a—127a. — 20. Isaac Abr., Jonah A., Joseph A., Judah A., Samuel A., Samuel A. 128a—129b. — 21. Absban Solomon 135a. — 22. Abraham b. Gideon Abudiente 140a. — 23. Daniel Ab., Gideon Moses Abud., Judah A., Moses Gideon A. 140a. — 24. Abulafia 140b. — 25. Hayyim Abulafia, Hajjim b. David Ab., Hayyim b. Jacob Ab., 142a, b. — 26. Isaac Abulafia, Jacob A., Joseph b. Meir A., Joseph b. Todros A., Meir b. Joseph A., Meir b. Todros ha-levi A., Moses A., Samuel ha-levi A. 142b—143b. — 27. Açan (or. Hazon) Moses 149a. — 28. Açan (or Hazon) Moses de Zaraga 149a. — 29. A. Jacob 149a. — 30. Acosta Cristoval 166a. — 31. Adavi, Moses b. Samuel 185a, b. — 32. Adibe Jacob 192a. — 33. Adjiman 192b. — 34. Adret Moses 212b. — 35. Adret, Solomon b. Abraham 212—13b. — 36. Afia Aaron 224a. — 37. Aguilar 273a, b. — 38. Aguilar Diego or Moses Lopez Pereira 273a, b. — Aguilar Jacob, A. Moses Raphael de 275b. — 39. Akiba hakohen of Ofen 311b, 312a. — 40. Alaman, Askenazi 316a. — 41. Albagal, Solomon ibn 320a. — 42. Albalia 321a. — 43. Albas, Moses b. Maimon 322a. — 44. Albas Samuel 322a. — 45. Albelds 322 b. — 46. Albelda 322b. — 47. Alb. Moses b. Jacob 322b—323a. — 48. Alealá de Guadaira 32a. — 49. Alc. de Henares 327a, b. — 50. Alc. la Real 327b. — 51. Alcaniz 328a, b. — 52. Alcolea 334b. — 53. Aldeas de los Judios 335a, b. — 54. Alfahan, don Zulema 372a. — 55. Alfakar 372a—373a. — 56. Alfaquin., A. Aaron, A. Joseph, A. Moses, A. Samuel, A. Solomon 374a. — 57. Alguadez, Meir b. Solomon 387a, b. — 58. Allariz 403b. — 59. Allegri, Abraham 412a. — 60. Almazan, Mignel, Al. Pedro 429b. — 61. Almiliby Adam 432a. — 62. Almoli Jesse 433a. — 63. Alnaharwanai Jose 437a. — 64. Alonso de Cartagena 438a, b. — 65. Alpalai Moses 438b. — 66. Altabib Abraham 464b. — 67. Alvalensi Samuel 480a. — 68. Alvarez 480a, b. — 69. Alvaro de Luna 480b—481a. — Amaragi, Isaac Bekor, Am. Moses 484a. — 71. Amarillo Samuel 485b. — 72. America, the discovery of 511a—512b. — 73. Amigo, Meir 520b. — 74. Anan, Salvatore 556b. — 75. Anchias, Juan de 571b. — 76. Andalusia 575b—577a. — 77. Andreas, Johannes 580a. — 78. Angel, Shemaiah 583a. — 79. Ani, Anida 604a, b. — 80. Antonio, Diego 657b. — 81.

Antonio, Dom 658a. — 82. Antonio, Hector 658a. — 83. Antunes 658a, b.

473. Juden (nach der Zerstörung Jerusalems). JBG. Berlin. 1901. Gaertner. I. 38.—I. 43. SA.

474. Luzzatto és a magyarországi zsidó tudósok. IMIT Évkönyv, 1901. 315—333.

475. Die grosse Synagoge in Toledo. A. Z. d. J. LXV. 8.

476. Litteraturberichte. Ibid. 336.

477. Ein ungarischer Dichter (Emil Makai) Ibid. 401.

478. Die spanisch—portugiesisch—jüdische Gemeinde in London. Ibid. 534—536.

479. Nouvelle note sur la bibliothèque de Léon Mosconi REJ. XLII. 277—9.

480. Günzburger de Hegenheim (Add. et rect.) Ibid. 286.

481. Notes sur l'histoire des juifs en Espagne. I. La persécution des juifs à Cordoue en 1391. II. Les Auto-da-fé a Cordoue. Ibid. XLIII. 123—128.

482. Un chansonnier Marrane. Antoine de Montoro. Ibid. 259—67.

483. Un conflit dans la communauté hispano-portugaise d'Amsterdam, ses conséquences. Ibid. 275—6.

484. Les Juifs de Naples. Ibid. 277.

485. Itzig ou Isaac Meir de Phalsbourg (Add. et rect.) Ibid. 317.

486. J. E. II. — 1. Aragon 61b—63b. — 2. Arauxo., Abraham., A., A. Daniel 75b. — 3. Arbib, Eduardo 76b—77a. — 4. Arbués Pedro 77a, b. — 5. Ardit or Arbot 87b—88a. — 6. Aruvas, Isaac, A. Moses b. Joseph 158a. — 7. Athias, Atlas or Athia 267b—268a, 269a, b. — 8. Judah b. Jacob ibn Attar 290b—291a. — 9. Avigdor, Jacob, A. Jules dr. 352a. — 10. Avila 355a. — 11. Azban, Mordecai b. Isaac 367b—368a. — Azevedo, Daniel., A. David, A. D. Salom., A. Francisco, A. Moses 368a, b. — 13. Azores 372a. — 14. Bach, Joseph 417a. — 15. Badis (Muzaffar Nasir) 427b—428a. — 16. Baena, Francisco, B. Jua Alfonso, 428a, b. — 17. Baeza 435a. — 18. Bahamonte, Renito Lopez 441a. — 19. Bahiel b. Moses of Saragosa, B. Solomon. 442b. — 20. Balearic Isles 471a—473a. — 21. Barassa, Diego 523a. — 22. Barbastro, Barbaste. 526a, b. — 23. Barcelona 527a—529a. — 24. Barrientos, Isaac 544a. — 25. Barrios, Daniel Levi 544a—545a. — 26. Barrios, Simon Levi., 545a. — 27. Barrocas Mordecai 545a. — 28. Basel 567a—568b. — 29. Baselland 570b. — 30. Basque provinces 582b—583a. — 31. Basurto, Diego Entriquez 587b—589a. — 32. Bebri, Moses 620a. — 33. Beja 649a. — 34. Behas Samuel

662a. — 37. Belorado 666b—667a. — 38. Beltran, Diego 669a, b. — 39. Ben Durand 674.

1902.

487. J. E. III. — 1. Bencemore, or Ben Zamaira, Abraham; B. Isaac 1. — 2. Benedict, Moses 7. — 3. Benoliel, Joseph, B. Don Judah 37—38. — 4. Benveniste (1—11, 13—23), 38—41. — 5. B. Ben Hyyah 41. — 6. B. B. Labi 42. — 7. Bern 86—87. — 8. Besalu 110. — 9. Bibelsche Orient, der 139—140. — 10. Biel (Bienne) 208. — 11. Bloch, Moses 257a. — 12. Blücher, Ephraim Israel 271a. — 13. Bocara, Abraham b. Moses 279a. — 14. Bock M. H. 280b. — 15. Bonan, David; B. Isaac 302b. — 16. Bonastruc Desmaestre 302b—303a. — 17. Bonastruc, Isaac 303a. — 18. Bonaventura, Fortunato de S. 303a, b. — 19. Bonsenyor, Astruc; B. Astruc; B. Isaac; B. Judah; 309b—310a. — 20. Borchard, Marc 316b. — 21. Boris, Moses 322a. — 22. Bragança 346b—347a. — 23. Brandam, Fernando Alvarez 349a. — 24. Braunschweig Abraham b. Eliezer 356b. — 25. Bravo, Abraham 357a. — 26. Briviesca 391b. — 27. Bueno (family) 422a—423a. — 28. Burgdorf 429b. — 29. Burgel, Elija Hai; B. Joseph; B. Nathan 429b—430a. — 30. Burgos 431a—432a. — 31. Buxtorf, Johannes 444a—446a. — 32. B. Johannes 446a, b; B. Johan. B.; B. Joh. Jacob; B. Joh. Rudolphus 446b—447a. — 33. Caballeria, de la 479b—480a. — 34. C. Bonafos 480a, b. — 35. Cagliari 490a. — 36. Calahora 495a—496b. — 37. Calatayud, Calatal-Yehud 496a—497a. — 38. Calatrava 497a. — 39. Calvo, Emanuel 519a, b. — 40. Capateiro, Joseph 552a. — 41. Cardoso Isaac, 574a—575a. — 42. Carrillo, Isaac 576a. — 43. Carmona 580b—581a. — 44. Carrasco, Juan 592a, b. — 45. Carrion de los Condes 593a, b. — 46. Carsono, Corsono, Jacob 593b. — 47. Cartagena 593b—594a. — 48. Carvalho, Mordecai Baruch 595b. — 49. Castello Abraham Isaac, C. Jacob, C. Joseph 607a, b. — 50. Castellon de La Plama 607b. — 51. Castro, Adolf Dr. 608a. — 52. Castro, de, family 608a—612a. — 53. C. Sarmento, Jacob de 612a, b. — 54. C. Tartas, David; C. T. Isaac 612b—613a. — 55. Castrojeriz 613a. — 56. Catalan, Abraham; C. Abr.; C. A. Solomon; C. Gerson; C. Moses Hayyim, C. Solomon 618a, b. — 57. Catalonia 620a, b. — 58. Catarivas Shemariah 620b. — 59. Cavallero, Cavagliero, family 633a, b. — 60. Cervera 658a. — 61. Chaves 683a, b.

488. הנהרן יצחק אברהם השלושי תולדותיו ושוריו Horodetzky: הנהרן Hagoren. Abhandlungen über die Wissenschaft des Juden-

thums III. Buch. Berditschew. Scheffel 1902. 155—174. (Auch S. A. Das.)

489. Juden (nach der Zerstörung Jerusalems) JBG. Berlin, 1902. Weidemann. I₄₄—I₅₀.

490. Eine Erinnerung an Ludwig August Frankl. A. Z. d. J. LXVI. 80.

491. Litteraturbericht. Ibid. 431—432.

492. Über die Stadt »Thoren« in Ungarn—Thirnav (Sprechsaal). Ibid. 588.

493. Autos de fé Jews (deutsch). J. Qu. R. XIV. 136—140.

494. Ein juedischer Diplomat. Ost und West. II. 321—322.

495. Buxtorf J. (Add. et. rect.) REJ. XLIV. 160.

496. Notes sur l'histoire des juifs de Majorque. Ibid. 297—300.

497. Un ouvrage d'un savant italien. Ibid. 300—1.

497a. Berichtigung Z. f. H. B. VI. 95.

497b. Am Vorabende des Versöhnungstags. Hadassa, Gebet- und Andachtsbuch... von O. Sachariasohn. Budapest, 1902. 80.

1903.

498. J. E. IV. 1. Chuetas, or Individuos de la Calle 76a, b. — 2. Cid, Campeador Ruy Diaz de Vivar 88b. — 3. Ciudad Real 105b—106b. — 4. Clava, Isaiah 109b—110a. — 5. Cohen, Abraham 145b. — 6. Cohen, Saul 154a, b. — 7. Cohen—Carlos, David 155b. — 8. Coimbra 164a. — 9. Columbus, Christopher and the Jews 180a. — 10. Cordova 265b—268b. — 11. Cordova, Isaac Hezekiah; C. Joshua Hezekiah 268b. — 12. Coronel, Paul Nunez 277a. — 13. Correa, Isabella 278b—279a. — 14. Costa, Isaac da 291a, b. — 15. C., Joseph da 292a. — 16. Cota, Rodrigo 303a. — 17. Court jews 316b—317b. — 18. Coutinho 317b—318a. — 19. C. Fernando 318a. — 19. Covilhao 323a. — 20. Crescas, Abiathar ibn Hakohen 350a. — 21. Crescas, Vidal, de Caslar 353. — 22. Cuenca 382a. — 23. Culi, Jacob 382b. — 24. Dagobert 411b—412a. — 25. Damelillo of Leghorn 434b. — 26. Dapiera, Astruc 439a. — 27. Dapiera or Da Piera, Solomon 439a, b. — 28. Daroca 447a. — 29. David, Meyer Michel 467a. — 30. Davila, Diego Arias 472a—473a. — 31. Deckingen, Judah ben Benjamin 499a. — 32. Delgado, Gonçalo; D. Joseph, D. Juan Pinto 504b—505a. — 33. Dessauer, Gabriel 536b. — 34. Dessauer, Julius 537a. — 35. D. Moritz 537a, b. — 36. Deza, Diego de 552b. — 37. Dias, Moses b. Israel 559b. — 38. Diego de Valencia 595a. — 39. Diessenhofen 590a, b. — 40. Dlugosz, Samuel b. Moses

- 628a. b. — 41. Dreifus, Markus G. 657b. — 42. Dreifus, Menahem b. Abraham 657b.
499. J. E. V. — 1. Duran, Durand or Durante (family) 16a—18b. — 2. Ecija 34b. — 3. Ehrmann, Daniel 75a, b. — 4. Eibeschtütz, Simon Aaron 76a. — 5. Einhorn, Ignatz (Eduard Horn) 79a—80a. — 6. Elehe 90b. — 7. Elvira 144b. — 8. Engelbert, Hermann 161b. — 9. Enoch S. 183a. — 10. Enriquez (Henriquez) 183b—184a. — 11. Ephraim b. Gershon 190a. — 12. Ephraim, Vidal 193a. — 13. Escalona 208b—209a. — 14. Escudero, Lorenzo (Abraham Israel) 219a. — 15. Esra, Elia 223b. — 16. Estella or Stella 232a, b. — 17. Evora 282b. — 18. Faitusi, Baruch b. Solomon; F. Jacob b. Abraham. 326b. — 19. Falces or Falcet 330b. — 20. Faquin, Jucefe (Joseph) 342b. — 21. Faria, Juan de 344a. — 22. Faro 346a. — 23. Ferdinand III. (the Holy) 362b—363a. — 24. Ferdinand IV. 263a, b. — 25. Ferdinand and Isabella 363b—364a. — 26. Formosa 364b. — 27. Fernandez, Manuel, da Villa—Real 364b. — 28. Fernandez Y. Gonzalez, Francisco 364b—365a. — 29. Feust, Karl 379b—380a. — 30. Fischer, Karl 401a. — 31. Fischer, Moses 401b. — 32. Flesch, Abraham 409a. — 33. Flesch, Joseph 409a, b. — 34. Fonseca (Fonsequa) 429a, b—430a. — 35. Fraga 441b—442a. — 36. Franco, David Mendes 474b. — 37. Frankel (Fr. Spira) Simon Wolf 481b—482a. — 38. Frankfurter Bernhard 493b. — 39. Fr., Naphtali 493b—494a. — 40. Fresco David 508b. — 41. Friedländer, Joseph Abraham 516a, b. — 42. Fullana, Nicolas de Oliver Y. 528a. — 43. Fundam, Isaac 528b. — 44. Funes 530b. — 45. Gabbai 538a, b, 539b, 540a. — 46. Galicia, Spain 553a, b. — 47. Galijsapa 555a. — 48. Gallega Joseph Shalom 555b. — 49. Gamio, Vasca da 558a. — 50. Gaon, family 567b. — 51. Garcia, Bernardo Nunez 572b. — 52. Gatigno 575b—576a. — 53. Gedaliah, Judah Don 580a. — 54. Geneva 611b—612a. — 55. Gerona 635b—637b. — 56. Ghez, family 655b. — 57. Ghiron, family 656a. — 58. Gil Vicente 667a. — 59. Girbal, Enrique Claudio 671b.
500. Ein spanischer Hetzdiakon. A. Z. d. J. LXVII. 173—175. 186—188.
501. Christoph Columbus — jüdischer Abkunft. Ibid. 306—7.
502. Zur portugiesisch-jüdischen Literatur. J. Qu. R. XV. 112—114.
503. Joseph Derenbourg. (Add. et rect.) REJ. XLVI. 140.
504. Les rabbins de Suisse. Ibid. 269—275.
505. Une ancienne Bible Hébraïque. Ibid. XLVII. 131—132.

506. Add. et rect. I. XLVI. p. 274. Ibid. 318.

507. Sebastian Curtius. (Miscelle.) Z. f. H. B. VII. 62—63.

1904.

508. Siloah (Neue Folge) Eine Auswahl von Predigten von Dr. Ludwig Philippson, aus dessen handschriftlichen Nachlasse herausgegeben von Dr. M. Kayserling. Leipzig. Kaufmann 1924 VIII+173.

509. The development of the Rabbi's Position in the nineteenth century. The New Era. Vol IV. Maich 1904. New-York No 4. 113—120.

510. J. E. VI. 1. Gomez, Antonio Enriquez 42a, b. — 2. G. Manuel. 42b. — 3. G. de Sosa, Abraham; G. d. S. Isaac 42b. — 4. Gonzalo Garcia de Santa Maria 44b. — 5. G., Martinez 45a. — 6. Granada 80a, b. — 7. Gronemann, Selig 94b. — 8. Grünebaum, Elias 99b—100a. — 9. Guadalajara 101b—102a. — 10. Guardia, la, the holy child of. 102a, b. — 11. Guetta Isaac 105a—106b. — 12. Guimaraes 107b. — 13. Gutmann, Moses 114b. — 14. Haarbleicher, Moses, M. 116a. — 15. Haas, Simhah b. Joshua 116b. — 16. Hagege, Abraham 130b. — 17. Haim, Israel Behri 157a. — 18. Haindorf, Alexander 157a, b. — 19. Halle, Aaron ben Wolf 176a. — 20. Hamberger, C. H. 190b. — 21. Hamon family 201a—202a. — 22. Haro 236b. — 23. Hasdai, Abu Yusuf Ibn Shaprut 248a—249b. — 24. Hasdai ben Samuel ben Perahjah ha Kohen 249b. — 25. Hasdai b. Solomon 241b—250a. — 26. Hauser, Philipp 265a—266b. — 27. Hayyim b. Israel 274a. — 28. Hayyim ha-levi 275a. — 29. Hazzan family 289a. — 30. Hazzan Eleazar ha 289b. — 31. Heinemann, Jeremiah 332a. — 32. Henle, Elise 345b. — 33. Henle, Elkan 345b. — 34. Henriquez (Enriquez) Isabella 349a. — 35. Henry II. or de Trastamare 349a, b. — 36. Heredia, Paulus de 352a. — 37. Herrera, Alonzo de 362b. — 38. Hertzveld, Estella Dorothea Salomea 365a. — 39. Hess, Isaac 372a. — 40. Hess, Michael 372b. — 41. Höchheimer, family 433a, b, 434a. — 42. Hochmuth, Abraham 434a. — 43. Horschetzky, Moritz 469b. — 44. Huesca 487a, b. — 45. Huete 487b. — 46. Hyrcanus 515a—517a. — 47. Ibn Esra, Judah 524b—525a. — 48. Ibn Jau, Jacob 535b—536a. — 49. Ibn Nunez, Jacob 538b—539a. — 50. Ibn Sahl, Abu Omar Joseph b. Jacob 539b. — 51. Ibn Shaprut, Shem Tob ben Isaac 539b—540a. — 52. Ibn Vivas, Hayyim; J. V. Juan; J. V. al Lorqui; Joseph b. Joshua; J. V. al Lorqui, Jos. b. Joshua; J. V. a. L. Joshua b. Joseph; J. V. Joshua b. Jos. 551a—552b. — 53. Ibn Wakar,

Judah b. Isaac of Cordova 553a. — 54. I. W., Samuel 553a. — 55. Inquisition 587b—603b. — 56. Isaac de Leon 625a. — 57. Ishmael b. Phabi II. 650b—651a. — 58. Isidorus Hispalensis 651a.

511. J. E. VII. 1. Jaca 18a. — 2. Jacob Cadique 30a. — 3. Jaen 52b. — 4. Petahiah Jare, Ruben J. 74a. — 5. Jativa or Xativa 79b. — 6. Jekuthiel Ibn Hasan 91b. — 7. Jesurun, family 159a—160a. — 8. Johannes Hispalensis 217a. — 9. Jolson, Joseph 217b—218a. — 10. Jolowicz, Heymann 225a. — 11. Joseph Ibn Plat 271a. — 12. Juad de Sevilla 300b. — 13. Juan de Valladolid 300b. — 14. Judaeo-Spanish Language (Ladino) and literature 324a—326b. — 15. Judah (»Rabbi Mor«) 331a. — 16. Juda (thesoureiro Mor Juda) 331a. — 17. Julian of Toledo 391a, b. — 18. Kaempf, Saul Isaac 407b—408b. — 19. Karpeles, Gustav 451a, b. — 20. Katzenellenbogen family 454a—455b. — 21. Kaula al-Yahudi 459a. — 22. Kayserling, Simon 460b. — 23. Kempner, Friederike 465b—466a. — 24. Kley, Israel (Eduard) 524a, b. — 25. Kohn, Samuel 535a, b. — 26. Kohner, Moritz 536a. — 27. Kuh, David 580b. — 28. Kuh, Emil 580b. — 29. Laguna, Daniel Israel Lopez 594b—595a. — 30. Lamego 597a. — 31. Lämél, Simon Edler von 597a, b. — 32. Landau, Wolf 610a. — 33. Landauer, M.-H. 610a. — 34. Lara, Cohen de, family 619b—620b. — 35. Lasch, Gershon 621b. — 36. Leiria 675a. — 37. Leo Hebreus 683a. — 38. Leon 683a—684b.

512. J. E. VIII. 1. Leon (Leav) 1a—3a. — 2. Leon, Moses (ben Shem-Tob) 7a, b. — 3. Lerida 11b. — 4. Levi, Benedikt 24b. — 5. Levi, Judah 34a. — 6. Levinstein, Gustav 45a, b. — 7. Lewin, Adolf 67b. — 8. Lipschütz, Baruch Isaac 100b, Elieser b. Salom L. 102a, Israel L. I.; Israel L. II.; Joshua Aaron L., 102b; Moses b. Noah Isaac L. 103a. — 9. Lisbon 103b—106. — 10. Lorato, family 146a, b. — 11. Lopez, family 181a, b. — 12. Lopez, Rosa 182a, b. — 13. Löwe, Moses Samuel 194a. — 14. Löwenthal, Naumann 196a. — 15. Lucena 203b—204a. — 16. Lucerne 204a, b. — 17. Luperio, Isaac 209a. — 18. Lysimachus 232b. — 19. Madrid 248a, b. — 20. Malaga 276a, b. — 21. Malea, Meir de 277b—278a. — 22. Manresa 296a. — 23. Marano 318a—322a. — 24. Marik 332a. — 25. Martinez, Ferrand 352a, b. — 26. Mattathias b. Simon 379a. — 27. Mayer, Samuel 392a. — 28. Melol, Moses Hay 455b. — 29. Mendelssohn, Joseph 475a. — 30. M. Abraham; M. Dorothea; Fanny M. 476b—477a. — 31. Georg Benjamin M.; Henriette M.; Joseph M.; Alexander M.; Karl M. Bartholdy 478b—479a. — 32. Moses M. 479a—485a. — 33. Nathan M., Rebecka M., Recha M. 485a, b. — 34. Mendes,

family 485b. — 35. Mendes, Francisco 487b. — 36. M. Nasi, Francisco 488b. — 37. Mendesca, Gracia 488b—489b. — 38. Meyer, Samuel 527a. — 39. Meza (Mesa) family 529b—530a. — 40. Michel Jud 541b. — 41. Minden, Löb b. Moses 595b—596a. — 42. Minir, family 596a, b. — 43. Montreal 661b. — 44. Montalban 662 b. — 45. Montoro, Anton de 672a. — 46. Monzon 677a, b. — 47. M. Abraham 678a. — 48. M. Abr. (the Younger) 678a.

513. Der letzte spanische Troubadour. A. Z. d. J. LXVIII. 345—47.

514. Spanien und die Juden. Ibid. 615—17.

515. Luxusverbote: Grunwald: Mitteilungen der Gesellschaft für jüd. Volkskunde. Heft. XIII. 40—43.

516. Notes sur les juifs d'Espagne, Les juifs de Barcelone. REJ. XLVIII. 142—144.

517. Notes sur les juifs d'Espagne. 1. Les juifs de Cervera. 2. Les juifs de Madrid. 3. La famille Schoschan. Ibid. XLIX. 302—5.

1905.

518. J. E. IX. 1. Moreno, family 15b. — 2. Moser (Moserim) 42a—44a. — 3. Moses Açan de Zaragoza 62a, b. — 4. Moses Cordovero 63b—64a. — 5. Moses b. Enoch 65a, b. — 6. M. b. Samuel of Roquemaure 93a. — 7. M. Uri b. Joseph ha-levi 94b. — 8. Murcia 114b. — 9. Muriedro 114b. — 10. Naar, Isaac 138b. — 11. Nagdela, Abu Husain Joseph Ibn 142a. — 12. Nahmias, family 145a, b. — 13. Nahum 147b. — 14. Najar, Juda ben Jacob 151a, b. — 15. Najera, Nagera 152a. — 16. Nasi, Reyna 174a, b. — 17. Nathan, Elias Salomon 178b. — 18. Nathan, Wolf b. Abraham 185a, b. — 19. Navarre 191a—192b. — 20. Navarro, family 193a. — 21. Nehama, Judah 207b—208a. — 22. Neuda, Abraham 235b. — 23. Neumann, Eleonora 237b. — 24. Neumann, Moses Samuel 237b. — 25. Niebla 301b—302a. — 26. Nunes, Henrique 350b. — 27. Nunes da Almeyda, Manuela 357a. — 28. Nunes—Torres, David 357a. — 29. Nunez, family 357a, b. — 30. Nunez, Maria 357a. — 31. Nunez—Vaes, Isaac Joseph; N—V. Jacob 358a. — 32. Oeana 371a, b. — 33. Olweyra, Solomon M. 394b—395a. — 34. Oppenheim, Abraham I. O. Abr. II.; O. Abr. Hayyim 410a, b. — 35. Orabuena, family 423a, b. — 36. Ottenheimer, Henriette 445a, b. — 37. Öttinger, Jacob Joseph 448b. — 38. Paiva, family 465b—466a. — 39. Palencia 470b—471a. — 40. Palma 506a—507a. — 41.

Pamplona 508a, b. — 42. Pappenheim, Israel Hirsch 511b. — 43. Pappenheim, Solomon 512a. — 44. Patto, Benjamin Diaz; P. Samson Gomez 562a. — 45. Paul de Burgos or Paul de Santa Maria 562b—563a. — 46. Paz, Duarte de 565a, b. — 47. Pedro I. 579b—580a. — 48. Pedro II. 580a. — 49. Pedro (d'Alcantara) 580a. — 50. Pedro III. 580b. — 51. Pedro IV. 580b—581a. — 52. Pedro de Toledo 581. — 53. Penaforte, Raymond de 585b. — 54. Penso, Joseph 589a, b. — 55. Pereire, Isaac 597b. — 56. Pereyra, Abraham Israel 599a, b. — 57. Perez, family 599b—600a, b. — 58. Perez b. Menahem 601a—602a. — 59. Philip IV. 680a—681b. — 60. Philippson, Emil M.; Ph. Franz M.; Ph. Gustav 683b—684a. — 61. Ph. Martin, Ph. Moritz, Ph. Moses 684b—685b.

519. J. E. X. — 1. Pichon, Joseph 30b—31a. — 2. Pina, de; Jacob (Manuel) de P. 44a. — 3. Porto (Oporto) 133a, b. — 4. Portugal 136a—140b. — 5. Quemadero 286b—287a. — 6. Querido, Jacob 287a. — Rabe, Johann Jacob 299b—280a. — Raimuch, Astruc 310a. — 9. Reich, Moritz 364a. — 10. Riberio, Jôas Pinto. 401b. — 11. Rimos, Moses 427a, b. — 12. Rocamora, Isaac de 438a. — 13. Rodriguez, family 440b—441b. — 14. Roman, Jacob b. Isaac Ibn Bakoda 442b—443a. — 15. Rosales, Jacob Hebraeus 470a, b. — 16. Rothschild, David 504a. — 17. Saadia b. David Aladeni 579a. — 18. Sahagun 635b—636a. — 19. Salamanca 646a, b.

487. J. E. XI. — 1. Samuel 13b. — 2. San Millan de la Cogolla 37a. — 3. Santangel (Sancto Angelos) Luis (Azarias) de 48a—50a. — 4. Santarem 50a. — 5. Santob (Shem-Tob) de Carrion 50a, b. — 6. Saragossa 52a—54b. — 7. Sasportas, Solomon 66a. — 8. Schwarz, Adolph 117b—118a. — 9. Segovia 155b—156b. — 10. Senior, Abraham 194b. — 11. Sephardim 197a—198b. — 12. Sepulveda 200a, b. — 13. Seville 208b—210b. — 14. Shemana, family 268b—269a. — 15. Si'a, Leon Judat Aryeh 317b. — 16. Silva, Samuel da 343b—344a. — 17. Silveyra, Abraham Gomes 344a. — 18. Silveyra, Miguel de 344b. — 19. Spain 484a—500a. — 20. Spina, Alfonso de 510a, b. — 21. Spira, family 520b—522b, 523a, b. — 22. Suasso, family 577a, b. — 23. Switzerland 609b—612a.

520. Julius Fuerst: Zu seinem hundertjährigen Geburtstage. Ost und West V. 217—224.

1906.

521. J. E. XII. — 1. Tarragona 64a. — 2. Tarrega 65a. — 3. Teixeira, family 75a—76a. — 4. Teixeira, Pedro 76a, b. — 5. Terongi, Raphael Benito 111a. — 6. Teruel 111b. — 7. Tirado, Jacob 147b. — 8. Toledano, family 175b—176b. — 9. Tordesillas 199b. — 10. T. Moses ha-Kohen de 199b. — 11. Tortosa 202a. — 12. Tudela 269b—270b. — 13. Uceda, Samuel ben Israel de 338a, b. — 14. Usque, family 387a—388a. — 15. Valencia 395b—397a. — 16. Valladolid 398a. — 17. Valls, Raphael 398b. — 18. Vega, Judah 404b. — 19. Vira J. Alarcon, Lope de 417b. — 20. Vienna 427a—436a. — 21. Villefranche 439a, b. — 22. Volterra, Meshullam b. Menahem 451a. — 23. Xeres de la Frontera 574b—575a. — 24. Ya'ish, David b. Abraham Ibn. 584b. — 25. Yom Tob b. Abraham Ishbili 618b. — 26. Yom-Tob b. Isaac of Joigny 618b. — 27. Zacuto, Moses b. Mordecai 627b—628a. — 28. Zarzal, Abraham Ibn. 638b. — 29. Zarzal, Abraham Ibn. 638b. — 30. Zurita 705b—706a.

522. Jüdische Geschichte und Literatur. Ursprünglich bearbeitet von Dr. M. Kayserling. Neunte Auflage von Dr. M. Doctor. Leipzig. Engel 1909. VII+207.

523. Teilnahme von Juden an den portugiesischen Entdeckungen. Lamm's Jüdische Feldbücherei No. 4. Makkabea: Jüdisch — literarische Sammlung von L. Lamm. Berlin, 1915. 48—65.

524. Le temple juif et la synagogue. A zsidó templom és a zsinagóga. Der isr. Tempel und die Synagoge. Látogatók Lapja, Fremden Blatt, Gazette des Etrangers s. l. s. a.

525. Lehrbuch der jüdischen Geschichte und Literatur. Ursprünglich bearbeitet von E. Hecht und Dr. M. Kayserling. Zehnte Auflage. Ausgabe für Deutschland. Neubearbeitet von Dr. Rosenthal. Ausgabe für Österreich. Neubearbeitet von Prof. Dr. Adolf Biach. Leipzig. Engel.

Budapest.

Dr. Weisz Miksa.

Kayserling kortársai között.

Irta és az IMIT május 29-én tartott emlékünnepevényen elmondta:

Naményi Ernő.

A nagyapámról szólok. És engedjék meg, hogy mégse a vérség szeretete, hódolata adjon szavaimnak lelket, ne gyermekkorom legünnepebb élményeit igyekezzem önök elé tárni, azoknak az óráknak benyomásait, amelyeket az örökké friss, aggkorában is ifju ember közelében tölthettem, hanem felhasználva annak az emberöltőnek távlatát, amely élete munkája óta lezajlott, próbáljam meghatározni kortársaival való viszonyából az egyetemes zsidóság és első helyen a magyar Izrael szellemi életében elfoglalt helyét. Mintegy 30 évvel ezelőtt, a Svábhgyen tölöttem a nyarat nagyapám házában. Tikkasztó meleg nyár volt. Mint gyermekifju, bámulattal néztem az aggastyánra, aki »szabadságát« élvezte. A kora reggeli órákban régi német nóták hangjai jelezték, hogy Kayserling munkához látott és csak alkonyatkor tette le a tollat, hogy a kert tubarózsaillattól buja levegőjében nézze azt az egyedülálló képet, amely a hegy lábánál elterülő nagyváros világításának ezer és ezer jánosbogárkája tárt elé. És szombatonként kora reggel gyalogszerrel utnak indult, hogy Isten igéjét hirdesse. Az volt a vágyam, hogy egy ilyen utján elkísérhessem. Aggályoskodott, hogy Rombach-utcai lakásból a Svábhgyre visszatérni a déli nap hevében, ami neki, a hetven évet meghaladott aggastyánnak, természetes kötelességteljesítés volt, a tizenkét éves fiúnak terhes lesz. És mégis, egyszer engedett kívánságomnak; akkor hallottam utoljára prédikálni. Amint a szószer közelében elfoglaltam helyemet, hallgattam a Tóraolvasás alatt az összesereglett hívek beszélgetését. Arról tanakodtak, hogy mit fog szólni Kayserling a közvéleményt akkor foglalkoztató megvesztegetett híró bünperéről. Természetesnek vették, hogy mint minden hiveit foglalkoztató problémáról az öreg pap elmondja véleményét. Nem is csalódtak. Ahogy a szent tekercseket visszahelyezték a Frigyládába, gyors lépteivel szinte szaladt a szószerkre, hogy az Igét, amelyet Isten ajkaira adott, hirdesse hiveinek. A bírói hivatás megbecstelentéséről beszélt. Nem a kimért szónokiság megfontolt eszközzeivel, hanem annak a generációnak ideális hevületével, amelyhez büszkén vallotta magát tartozónak, és amelynek ideálizmusát nála egy hosszú élet munkája, tapasztalata, sokszor keserűsége egy szemernyit sem változtatta meg. Hangját magásra emelte a becstelenség kárhóztatásánál, hogy visszhangjától zengtek a templom hatalmas csarnokai. Karjait élénken emelte mondanivalójának alátámasztására. Páthosszal be-

szélt. Páthosza nem volt a hatás elérésére számítva beállított mesterséges, üres hangtorna, hanem lelke belsejének megafonja, amely visszaadta a »páthosz« szó igaz értelmében való megindultságot, a szenvedést az emberi gyarlóságok felett, az előítéletek, a közömbösség, az álszenteskedés miatt. Ezek szétosztatásának szentelte egész élete munkáját, ezek kel való harcot együtt tüzte ki célul azokkal a férfiakkal, akikkel ifju éveit töltötte, akiknek törekvései, mint valamennyi patak és folyó egy közös meder felé tartottak, amely ágya volt annak a hatalmas folyamnak, amelyből a zsidóság európai kulturájának megteremtésével és vallásának kulturájához mért korszerű fejlesztésével a megújulás nedűjét szűröcsölték a zsidók, az európai kulturaközösség minden részében.

Amikor 1849. augusztusában Kayserling elhagyja Nikolsburgot, ahol a német neoorthodoxia későbbi vezére, Hirsch Sámson Rafael talmudiskolájában volt, Boroszlóba akar menni, hogy teológiai tanulmányainak folytatása mellett gimnáziumi tanulmányait befejezze és egyetemi studiumát megkezdje. A szigoruan konzervatív környezetből kikerült ifju — német értelemben véve a konzervativizmust — már vágyakozva tekintett ama vallásos és kulturális gócpontok felé, ahol a német zsidóságnak legkiválóbbjai megkezdték felvilágosító és újraélesztő munkájukat. A Bamberger S. B. würzburgi rabbi iskolájában töltött másfél év után Frankfurtba került, ahol előkészül az egyetemi tanulmányokra és 1852-ben beiratkozik a berlini egyetemre. Itt a német szellemi élet középpontjába került. Ha volt valaha város, amelynek szellemi élete természetesen hatott a tudás szomjától hajtott ifjura, ez az ötvenes évek Berlinje. A kormányzati reakció pietisztikus sötétségével szemben az Ifju-Németország ideális feltörekvése és a felvilágosodott polgárság liberálizmusa adták meg a porosz főváros jellegét. Az egyetemen a német szellemiséget megfiatalító hegeli iskola balszárnyának egyik legkiválóbb reprezentánsa, Michelet, a határozott haladó szellemű politikai és egyházi liberálizmus képviselője tanította a filozófiát. A történettudományt Ranke adta elő, aki különösen történeti gyökorlataiban hallgatóit a szigorú kritikai feldolgozás mellett a lélektani lehetőségek kiaknázására és a történettudományban feldolgozott anyag művészi kidolgozására tanította. A klasszika filológia tanára az agg Böckh volt, az egyetem legfényesebb neve, aki a szűkös formalizmus helyébe a széles tárgymertekre helyezte a fősulyt és a filológiának tudományát az ókor egész szellemének, intézményeinek bámulatos ismeretétől vezette mutatta be, és a megújódott filozófiai tudományak atyamesterévé lett. De az ötvenes évek Berlinjének Böckh több volt ennél, ő

volt az, aki ragyogó tudásának auktoritását minden emberi, minden haladó eszme szolgálatába állította. Ezeknek a férfiaknak hallgatója volt a fiatal Kayserling és talán széleskörű egyetemi tanulmányai között ezek a férfiak voltak a legnagyobb hatással reá. Ranketól nyerte történettudományi erudíciójának, szigorú kritikájának alapjait. Ő irányította tekintetét a spanyol történet zsidó vonatkozásai felé, és együttműködésüknek utját csak az a körülmény vágta el, hogy Kayserling nem volt hajlandó zsidó hitétől megválni. Michelet volt közvetítője annak a hegeli filozófiában gyökeredző mélységes eszmének, amely eme kor legkiválóbb reprezentánsait jellemezte, hogy minden célért való törekvés, minden politikai, vallásos agitáció csakis a tudás vértetével, az alapos tanulmány fegyverzetével válik vitézi viadallá és csak ez óvja meg attól, hogy a demagógia posványába merüljön. Böckh tanításának szelleme tükröződik vissza azon a törekvésen, hogy a részlektutatók és egyéb tudomány szakok csak úgy nyerhetik el igaz értéküket, ha az egészben való beállításukkal és ismereteink összességével való harmóniájukkal tudományos tökéletesbedésünk eszközeivé válnak.

A berlini egyetem fiatal hallgatóját ezek a termékenyítő eszmék annál is inkább magukhoz láncolták, mert összhangban voltak azokkal az ideálokkal, amelynek az ujjászülető zsidó tudomány képviselői álltak szolgálatában. Ezeknek köre csakhamar megnyílt a fiatal tudós előtt. Az öreg Zunz két kézzel ontotta szellemének kincseit és már segítő társául csatlakozott Steinschneider Mórítz, aki a legnagyobb szeretettel fogadta barátságába Kayserlinget és akinek szigorú tudományos munkássága szinte folytatása Zunz működésének. Sachs Mihály, akit a legnagyobb zsidó hitűzőknak tartottak, szintén ehhez a csoporthoz tartozott, bár vallási felfogása más volt. Időnként megfordul ebben a körben az akkori német tudományos ifjúság legjelesebbje, már mint azok, akik a haladásnak és a politikai és vallási liberálizmusnak voltak hívei, Franz Delitsch, Gosche, Helfferich és számosan mások. Az akkori zsidó ifju tudós generáció oly mohósággal és önmegtágadással vetette magát a tudományos kutatásra, hogy tekintetbe sem vette, hogy a tanári pálya lehetőségei és tudományos munkásságból való megélhetés valószínűségei elzárják előtte. Steinschneider tudományát annak a célnak szolgálatába állította, hogy a zsidók egyes tudományágak művelésében és a népek kulturájának fejlesztésében milyen szerepet játszottak. Es nem teljesen hasonló törekvés irányította-e az ifju Kayserling figyelmét Mendelssohn Mózes felé, aki első tudományos munkájának tárgya és akinek kora és hatása hosszú évtizedekig foglalkoztatta? Első munkájának

megjelenése egy csapással a tekintélyek sorába emelte. Mendelssohn Mózes unokája Mendelssohn Sándor titkos tanácsos meleg érdeklődéssel bocsátja az ifju tudós rendelkezésére a birtokában lévő adatokat és az ő házában ismerkedik meg a német tudományos világ és szellemi élet nagy patriarchájával Humboldt Sándorral, aki e munkájának elolvasása után akarja megismerni. Humboldt Sándorral folytatott beszélgetései rendkívül fontosak Kayserling kutatásaira, ugyanis ő közli vele, hogy az ifjak sorában, akik a Morgenstunden előadásait hallották Humboldt Vilmos és Sándor is helyet foglaltak. Ezt azért tartom érdekesnek itt megjegyezni, mert Henschel a »Familie Mendelssohn« ujjab kiadásában is, mende-mondán alapuló állításnak mondja ezt a tényt, amelynek autencititására pedig annál kevésbé fér kétség, mert ezeknek közlése magától Humboldtól eredt. A zsidó tudomány reprezentánsai egyhangú lelkesedéssel fogadják körükbe a fiatal tudóst. Frankel állandóan buzdítja, hogy folyóiratába dolgozzék és már 1860-ban arra kéri, hogy betegsége alatt helyette a vezető cikkeket írja meg. Jellinek Lipscebe hívja, hogy személyesen megismerhesse. Philippson újságjának hasábjait rendelkezésére bocsátja, Riesser Gábor a német zsidók szabadsághajnoka, baráti hangu levelezést folytat vele, a zsidó teológia atyamestere Geiger pedig összeköttetést tart fenn vele. Az olasz Luzatto és Della Torre sürin váltják vele írásait. Mindezen férfiaknak szellemi törekvése teljesen azonos Kayserlingével. Más-más eszközökkel és módszerrel ugyanazokat a célokat szolgálták. A zsidóság szellemi és vallásos ujjábredését és politikai emancipációját. Ez a valódi indítéka annak, hogy Kayserling egész élete munkájával, minden tudományos törekvésével a zsidóság történetének legfényesebb korszakai felé fordult, a spanyol történet dícső lapjai felé, azoknak a férfiaknak a munkája felé: Mendelssohn, Menasse ben Izrael, zsidó államférfiak és írók, akik a zsidóság szellemi megújulására példájukkal és munkájukkal termékenyítőleg hatottak.

Tudományos munkássága mellett csakhamar tere nyílt, hogy az emancipációt, hittestvéreinek egyenjogosítását is szolgálja.

1861-ben az aargaui kormány kinevezte a svájci izraeliták rabbijává. Svájcban a zsidók akkor — elszórt kivételes esetektől eltekintve — csak Ober-Endingen és Lengnau községekben, a svájci zsidók gettójában lakhattak. Ezeknek a testvérközségeknek rabbiszékét, az egyetlen Svájcban, foglalta el Kayserling. Jökor jött. A szövetségtanács felszólításának, hogy a zsidókat svájci polgároknak fogadják, egyes kantonok és ezek között éppen Aargau nem akartak eleget tenni és ultra-

montán izgatás hatása alatt a kanton népe megsemmisítette a Nagytanácsnak azt a határozatát, amely kimondta a zsidók emancipációját és új választást provokált. Még a szövetség-tanács liberális álláspontja is veszélyben forgott. Az ultramontanok meg akarták ragadni az alkalmat, hogy Keller Ágostonnal »vegezzenek« és a liberális kormányt megbuktassák. 1862. júniusában a népszavazás visszahívta a nagytanácsot és megbuktatta a kormányt. Igaz, hogy az újabb választás ismét a régi többség győzelmével végződött, de Kayserling belátta, hogy csak a Szövetségtanács állásfoglalásával képes a svájci zsidók ügyét győzelemre vinni. E célból felhasználta Svájcnak az európai államokkal akkoriban kötött kereskedelmi szerződését, amely csak az illető állam keresztény vallású polgárainak adta meg a szabad letelepülés jogát. A világ minden részében, Franciaországban, Angliában, Belgiumban, Hollandiában összeköttetésbe lépett a zsidó vezérférfikkal, Albert Cohnnal, Adler angol főrabbiával, Astruc belga főrabbiával, Godefroy volt németalföldi igazságügyminiszterrel, abból a célból, hogy a svájci kereskedelmi szerződés parlamenti elfogadását ahhoz a feltételhez kössék, hogy az illető állam zsidó polgárai is letelepülhessenek Svájcban. Franciaország, Angolország törölték is a korlátozást a szerződésből, a hollandi képviselőház pedig a már megkötött szerződést visszautasította. A svájci zsidó emancipációt így Kayserling az európai politika kérdésévé tette, maga pedig kérvényt adott be a Szövetségtanácshoz, a teljes polgári jog elnyerése végett. És a svájci zsidók ügye győzelmet aratott. A Szövetségtanács minden kantonra kötelezően kimondta a zsidók egyenjogusítását. A világ összes zsidó vezető férfiai elismeréssel és tisztelettel adóztak Kayserlingnek, aki ugyyszólván egymaga vívta meg igazságos küzdelmét. Fellépésének erejét nemcsak hittestvéreinek érdeke adta meg, hanem a liberális eszmékért való törhetetlen harckészség, amely lényének éppoly integrált része volt, mint hitéhez, népéhez való törhetetlen ragaszkodása. És a svájci államférfiak, akik egy pillanattól attól féltek, hogy a zsidókérdés Aargauban polgárháborút idéz elő, a büszke svájci nép legelső polgárai közé sorozták a rabbit, barátságukkal tüntették ki, mert cselekedetében nem hazafiatlanságot, hanem férfias elszántságot, becsületes fegyverforgatást láttak. Nem a meghunyászkodás, megalkuvás, frázispattogatás szereztek megbecsülést soha a zsidónak, hanem a nyílt sikra szállás igazáért, amely sehol és soha nem lehet és nem volt ellentétben a más vallású polgárok és a haza érdekeivel.

Svájci működése alatt nemcsak nem lazultak meg a kapcsolatok, amelyek a világ összes számottevő tudósához fűzték,

hanem tudományos munkássága folytán majd a casseli rabbi-gyűlésen, és a lipcsei zsinaton való résztvételével kimélyültek és megszilárdultak. És ezeket a kapcsolatokat ismét a lelkiismereti szabadság szolgálatába állította akkor, amikor alattomos antiszemita részről, »állatvédelmi szempontból«, be akarták tiltani kantonjában a rituális metszést. A világ legjelentékenyebb természettudósainak ítéletét sorakoztatja fel a veszélyeztetett intézmény, helyesebben mondvá a szabad vallásgyakorlat védelmében és győzelmet arat, amelyért, mint Frankel Zakariás írja neki, örök hállára kötelezte a zsidóságot. Svájcban elvegte munkáját. Barátai új munkakört kerestek számára, ahol újabb föladatokat oldhat meg, ahol újabb küzdelmet vívhat közös céljairt. Csakhamar nyílik rá alkalom. A pesti zsidó hitközség, az elhunyt Meisel helyébe új német hitszónokot keresett. A hitközség szellemi vezetői, a haladás barátai dr. Hirschler Ignáccal élükön benne látták az e feladatokra alkalmas férfit és két társával, Beck lissai és Stein prágai rabbikkal meghívták próbaszónoklat tartására. Késhegyig menő harc előzte meg a választást. Amint a hitközség magyar hitszónoka, dr. Kohn Sámuel írja neki, ellenfelei voltak a nem kis számú zeloták, dr. Hirschler személyes ellenfelei, a kongresszus ellenségei és végül, akik féltek mindazoktól, akikben a kultúra harcosait látják. Ocsmányi hangu hírlapi cikkekkel, röpiratokkal küzdtek ellene a hősjellemek, akiknek annyi bátorságuk sem volt, hogy írásaik alá oda tegyék nevüket. A képviselő testület negyven szavazattal dr. Beckre adott harminckét szavazattal ellenében megválasztotta a Dohány-utcai nagytemplom német hitszónokává, és az ősválasztás 5970 szavazattal 1330 ellenében jóvá hagyta a választást. Ellenfelei még akkor sem hagytak föl a harccal és amint dr. Kohnnak hozzá intézett leveleiből kiténik minden eszközzel meg akarták akadályozni, hogy a rabbinátusban is helyet foglaljon, sőt törekvésük oda irányult, hogy Kohnnak ily irányu működését is lehetetlenné tegyék. A rabbinátusnak akkor tagja volt még Brill Sámuel Lőb, aki nagy talmudi tudását széles világi műveltséggel egyesítette, de a konzervatív iránynak volt híve és az ugynevezett régi zsinagógában működött. A pesti hitközség sehogyan sem tudta betölteni azt a vezető szerepet, amelyet híveinek létszámánál fogva az országban, de a világ zsidóságában is elfoglalni hivatott volt. Új nagy templomában orgona volt, de az ünnepi piutok elhagyásán kívül ritusa minden reformtól elzárkózott, amellett, hogy teljesen ortodox rendszerű imaházat is tartott fenn. Tette pedig abból a téves nézőpontból kiindulva, hogy ezzel megakadályozza az ultraortodoxia kiválását. Amint a következmények mutatták ezt nem volt képes elérni, a rabbinátus konzervatív

színezetének megóvásával egy iottányival sem szerzett nagyobb hatályt döntvényeinek a maradiak körében, de elmulasztották, hogy a zsidó vallás részére megtartsák és megnyerjék azokat, akiknek meghódítása és megtartása történelmi szükségyszerűség volt. Ezek az áldatlan viszonyok, az abszolutizmus dohos levegőjéről még mindig alélt pesti zsidók kulturiszonya által tetézve, és egyéb körülmény, a modern pesti rabbik működésének oly kedvezőtlen légkört teremtett, hogy Kayserling megválasztása után Kohn azt a szándékát közli vele, hogy az üresedésben lévő nürnbergi rabbi állásra pályázik, és csak Kayserling unszolására tett le ebbeli szándékáról, számítva arra, hogy a nálánál jobban a reformnak hódoló kartársra világszerte elismert auktoritásával törekvéseit alátámasztja. Ily viszonyok közt foglalta el Kayserling a pesti rabbiszéket. Nagy várakozással néztek munkája elé, és dr. Kohut Adolf, a magyar irodalom kitűnő német ismertetője azt írja neki, hogy megválasztásával a pesti hitközség, magyar zsidó honfitársai művelődésére kitűnő hatást kiváltó módon cselekedett. Ezzel a meggyőződéssel látott Kayserling a munkához. Nehány hónappal hivatalának elfoglalása után jelent meg az Ungarisch Jüdisch Wochenschrift első száma, amelynek szerkesztői és kiadói Kayserling és Kohn voltak. Célkitűzésül az igazság és tudás terjesztését állították a lap élére. Vallásos álláspontjukért és meggyőződésükért akarnak sikra szállni és igazaik megítélésére azt a tudást óhajtják olvasóiknak nyújtani, amely a zsidó kérdések helyes megértéséhez okvetlenül szükséges. Egész budapesti működésnek jellemzésére e két általa kitűzött törekvés szolgálhat. Fel nem becsülhető az a kulturális hatás, amelyet Kayserling Pesten gyakorolt. Misszionának tekintette hivatását. A hetvenes években tartott sorozatos előadásai Pest szellemi életének kimagasló eseményei. A pesti hitközség nagyterme, majd mikor a hitközség intrikák folytán, nem bocsátotta termét rendelkezésére, az evangélikus egyház nagyterme zsufolásig megtelt hallgatósággal, akiket végig lebilincsel az irodalom és történet köréből vett felolvasásaival. De nemcsak az előadó asztalánál az érettebb tanulók hitoktatója gyanánt, mint a Talmud tóra tanára terjesztette az művelődést és tudást, hanem a szöszékről is, és mindazon alkalmakkor, amikor egyesületek, társaságok, intézmények hívták meg előadóul. Nemesak demokratikus érzése vonzotta a szegény emberek körébe, hanem hivatásának az a tudata, hogy azok közé vesse a tudás magvait, akik legkevésbé jutnak olyan alkalmakhoz, hogy műveltségüket öregbithessék. Vázsonyi Vilmos írta visszaemlékezéseiben, hogy gyermekkorában egyszeri hallásra mondta el szüleinek Kayserling prédikációt. Ez nem csak a nagy magyar államférfiu bámulatos

memoriájának bizonyítéka, hanem annak is, hogy a német prédikátornak volt mondani valója, és hogy azt amit mondott megmaradt az ifjabb generáció legjobbainak emlékezetében. Tulajdonképpen mondhatom, hogy a hetvenes-nyolcvanas években, sőt a századfordulóig kevés ember szolgálta jobban a magyar zsidó kulturát, mint Kayserling.

Tudományos munkássága közben tovább folyt. De mindannyiszor, amikor az előítélettel, rágalmakkal szemben meg kellett védeni a zsidóságot, talpon volt. A tiszzaeszlári vérvádról, az uszoráról szóló röpiratairól, a zsidóság erkölcstanáról szóló munkája nem egy, a zsidóság ellen támadó fegyver élet vették el. Tekintélye pedig barátai sorába sorozták a világ zsidósága legjelesebbjeit. Strauss Oszkár és Schiff Jakab Amerikában, Moccatta Angolországban, az Alliance vezetői Párisban, minden a zsidóságot érdeklő fontos kérdésben kikérik tanácsát és véleményét és személyes kapcsolatai mindenfelé éreztetik hatását fáradságot nem ismerő munkásságának.

A magyar zsidó tudósok kivétel nélkül kapcsolatot tartanak fenn vele. Bacher Vilmos, Goldziher Ignác, Löw Lipót és Imánuel, a szemináriumból kikerült fiatalabb generáció minden tagja. A német tudósok sorából felemlítjük Lazarus Móricot, akivel barátságba még Svájcban kezdődött, Freudenthal, a berlini Maybaumot, Jellineken kívül Gudemant, Schwarzot, Gutmann Vilmos lovagot és korábban Frankel Lajos Ágostot Bécsben, Adlert Londonban Zadok Kahn-t Párisban, Astruc-ot Brüsszelben és a francia rabbik összességét és az amerikai teológusok mindegyikét, akik benne a zsidó tudományok elismert nesztorát tisztelték. Különös szívélyes viszony fajlődött ki spanyolországi tartózkodása alatt közte és a spanyol történet-tudósok között és különösen Fidel Fita a történelmi akadémia titkára folytatott vele sűrűn meleg barátságtól áthatott levelezést és madridi tanulmányutja alkalmával az anyakirálynőhöz óhajtja vezetni, hogy a zsidók visszatelepítésére nézve véleményét előadja.

Utoljára hagytam azt a két férfit, akikhez hasonló célkitűzéseken és igaz megbecsülésen kívül rokoni kötelékek is fűztek: Philippus Lajost és Neumann Edét. Az előbbi benne látta törekvéseinek Magyarországon leghivatottabb képviselőjét és a rokoni szeretetet meghaladta az a tisztelő nagybecsülés, amellyel e két férfit egyaránt viseltetett. Neumann Ede az ifjabb generáció tagjai közül már gyermekkorra óta hódoló tisztelettel vonzódott Kayserlinghez, néhány munkáját magyarra fordította és hűséges továbbadója volt annak a szellemnek, amely ipa élete munkájából áradt.

Soha egységesebb életet nem ismertem, mint Kayserlingét.

Az ifjú célkitűzéseit szolgálta az aggastyán. A diák tudományos terveit valósította meg az elismert tudós. A német liberális felvilágosodottság eszméit hirdette élő szavával Svájcban épp úgy, mint Magyarországon, írásával pedig a Kaukázustól a Csendes óceánig. De tudományos munkásságánál alapvető kutatásainál is maradandóbb emléke azért, mert kora eszméinek harcosa volt, amelyet tovább adott és amelyeknek letéteményesei vagyunk mi és minden márvány táblánál, méltóbban tiszteljük emlékéit, ha azokat az eszméket szolgáljuk, amelyekért dolgozott, a felvilágosodott vallásosságot, a kulturát és a szabadságot.

A kazár-probléma végső eredményei.

(Simon Dubnow-nak a Posnanski-Emlékkönyvben megjelent dolgozata nyomán. V. ö. Livre d'hommage à la mémoire du Dr. Samuel Poznanski (1864—1921). Offert par les amis et les compagnons du travail scientifique, édit par le comité de la grande synagogue à Varsovie, Varsovie 1927, en commission chez Otto Harrassowitz Leipzig. Héber rész: מסקנות אחרונות כשאלת הכוזרי 1—4. oldal.)

Most elérkezett az ideje annak, hogy összegezzük mindazt, amit elért a tudományos kutatás a kazár-probléma megfejtésében, mely egyike a legnehezebbeknek históriánk kutatásában. Két kéziratörredék, melyeket az utóbbi években találtak a geniza rejtkeiben és a British-Muzeum írásainak gyűjteménye új fényt vetnek a kérdésre, melyet ide-oda változtattak tudósaink az előző nemzedékben. Nincsen szándékunkban a helyütt részleteiben tárgyalni a problémát, mely a beavatottak előtt ismeretes, hanem az a célunk, hogy megállapítsuk az általános eredményeket, melyeket a tudományos kutatás napjainkban elért s melyek még összegező számítás alá nem kerültek: a kazár-probléma szummáját ugyanis még nem szolgáltatták.

Első adataink irodalmunkból a kazárok felől a nyomtatósi kronológia sorrendjében haladva, két híres spanyol-zsidó író útján érkeznek el hozzánk. Nagy költőnk, *Juda Halévi*, foglalkozik az áttéréssel ama vita kapcsán, mely a három monoteista hit képviselői között folyt a kazár király előtt és erre az alapra építi híres filozófiai párbeszédét a »Kuzari«-ban, melyet körülbelül 1140 táján írt s melyet először Konstantinápolyban, 1506-ban adtak ki. *Juda Halévi* elrejté és nem nevezi meg ama forrást, melyből ismereteit merítette, de a

»Kuzari« bevezetésében mondott szavaiból kitetszik, hogy szeme előtt Józsefnek, a kazár királynak levele lebegett. (A király első álmáról szóló elbeszélés és a vita rendje az, hogy először kérdi meg a király a keresztényt és mohammedánt s azután a zsidót.) Ezután kortársa, *Abrahám ibn Daud* következik, a »Széfer hakkabala« szerzője (íródott 1160-ban, első kiadása Konstantinápolyban 1517-ben jelent meg), ki nevéen nevezi az ismert forrást: »S királyuk, József, levelet küldött Chaszdái ibn Izsák ibn Saprüt fejedelemnek«, s hozzáteszi, hogy saját szemével látott Toledo városában a kazárok utódaitól származó talmudbölcseket. (Neubauer: *Széfer hachamim*, I. 78—79. oldal.)

A »Széfer hakkabala« megjelenése után 60 esztendővel kiadatott József, kazár királynak, ama levele, melyre *Abrahám ibn Daud* célzott Chaszdái ibn Saprüt leveleivel együtt, melyre a király választ is küldött. A híres gyűjtő, *Izsák Akris*, kinyomatott 1577-ben egy »Kol mevaszér« című gyűjteményt, melyben egybegyűjti azon legendákat, melyek a Szambation folyón túl lakó zsidó törzsekről szólnak, továbbá a spanyol fejedelem és a kazár király között folytatott levélváltást és még több elbeszélést, hogy reámutasson a zsidó királyság létre a szentély pusztulása után is. Eme gyűjteményből mentek át e levelek *Juda Halévi* »Kuzari«-jának legtöbb nyomtatott kiadásába, sőt a latin fordításba is, melyet a tudós keresztény *Buxtorf* adott ki Baselen, 1660-ban. Új tudományos irodalmunkban gyanut keltettek ezen okmányok *Izsák Akris* ama közlési módja miatt, hogy ő ezeket az említett szándékkal tette közzé az álmessiaszi mozgalmak azon idejében, mely a sabbatianus fölkelést megelőzte. Napjainkban is, *Steinscheider*, ugy véli, hogy »József király válasza késői kor koholmánya« (Eine Antwort des Königs ist vielleicht viel später hinzugedichtet.« *Steinscheider*, Die Geschichtsliteratur der Juden, No. 15, Frankfurt a/M. 1905). Ugy tetszik, hogy emlékezetét elkerülte az a tény, hogy a válasz az említett spanyol-zsidó tudósok előtt feküdt, akik 180 esztendővel a történetek után éltek s így a hamisítás — ha ilyen valaha is létezett — régi időkben történt.

Magától értetődik, hogy a kazár birodalom fennállásának tényét és a zsidó »papok« létét, kik annak élén állottak, nem tudják letagadni még a legszélsőségesebb tagadók sem, mert tanuságot tesz erről sok arabs író a X. század táján, azaz a legutolsó kazár királyok kortársai. (*Ibn Dosteh*, *Ibn Fadlan*, *Albachri*, *Mas'udi* és mások, — ezek most mind héber fordításban olvashatók *Kahana* történeti antológiájában, Varsó, 1922. 48—56. oldal.) (Bő ismertetésük *Mandel Miklós* imént megjelent dolgozatában.) Csupán a kordovai fejedelem és a kazár

király leveleinek hitelességét vonják kétségbe. A tüzetes kutatók nem is a leveleknek tulajdonképpen való tartalmát vonták kétségbe, hanem irodalmi hitelességüket, a bevezetéseket és befejezéseket, mert álmissági szellem árad belőlük. E támadók győztek akkor, midőn *Harkavy* kiadta a kazár levelek új változatát, melyhez a Firkowitsch-féle gyűjteményből jutott a szentpétervári cári könyvtárban. Nyomatva eredetiben, a »Hamélic« függeléké gyanánt 1878-ban, német kivonatban a »Russische Revue« 6. kötetében, Szentpétervár, 1875 és orosz fordításban kimerítő kommentárral a »Jewrejskaja Biblioteka« gyűjtemény 7. és 8. kötetében, Szentpétervár, 1879—1880). Miután változó szövegek forognak közkezen, — így okoskodnak a tagadók — ebből az következik, hogy van alkalom a toldásra és csökkentésre, sőt a hamisításra is több lényeges pontot illetően.

Ily állapotban találta problémánkat az 1912-es esztendő, melyben *Schechter*, felfedvén az egyiptomi »geniza« rejtekeit, kiadta a régi kazár levél egy töredékét. (*Jewish Quarterly Review*, III. kötet 181—211. oldalak; megtalálható Kahana említett gyűjteményeiben is. A levél, amint tartalma is tanúsítja, Chaszdai fejedelem és József király között történt levélváltás ideje táján íródott, talán azt kevéssel meg is előzte, 950 táján). Szerzője az udvarhoz közel álló kazár zsidó, ki eljutott Bizánc fővárosába, Konstantinápolyba s onnan küldött értesítéseket a kazár birodalomban élő testvérei felől egy előkelő zsidónak, »kinek küldöttéi Konstantinápolyba jutottak«, annak a Chaszdái fejedelemnek, aki Kordovában az arabs diplomácia élén állott. Megjegyezzük e helyütt, hogy a tudósoknak e megtalált okiratra vonatkozó véleményei ismeretesek a róluk szóló tudományos irodalmunkban megjelent számos dolgozatról (*Schechter* említett dolgozata: מקור חדש לתולדות הכוזרים *Kahana*-tól »Hasiloach« 28. kötet, Odessza, 1913; oroszul: *Kokowzow*, a népművelési miniszterium folyóiratában, 11. kötet, Szentpétervár, 1913; Bruckosz?, Egy kazár zsidó levele a 10. századból, külön orosz füzet, Berlin, 1924. Dubnow nagy munkájának a »Weltgeschichte des jüdischen Volkes« IV. kötetében — Berlin, 1925 — beilleszti ezen új okmányt a történelmi láncolatban az őt megillető helyre), ezért rövid eredményközlésre szorítkozhatunk. Ezen okmány nem csökkenti, hanem bővíti azt, ami már meg volt József király válaszában a tényt illetően. A konstantinápolyi levél megelőzi időben József levelét s abban is fölötte áll, hogy nem található meg benne azon legendás alap, mely felkelti József király levelével szemben a gyanút. Az első kazár király létezését

megmagyarázza az új okirat nem csodamódra, angyal útján, aki megjelent a királynak éjszakai álomban, hanem természetes módon: »Nem volt király Kazárországban és azt (a férfiu), aki győzelmet aratott harcban, tették meg hadvezérül . . . egyszer a zsidókkal keveredtek harcba . . . azon a napon egy zsidó ember győzött a kardjával, elűzván a Kazárországra támadó ellenségeket, erre őt tették meg hadvezérnek a kazár föld lakói régi szokásuk szerint«, — ezek után lett e »nagy vezér« a kazárok királya, Szavriél néven stb. A konstantinápolyi levél írója a politikai dolgokban jártas ember volt s mindaz, amit elmond az alánokkal, kazárokkal, görögökkel, oroszokkal folytatott harcokról »gonosz Romanus« király idejében (930—940), tüzetesen megfelel a történeti eseményeknek. Ezen elbeszélés megvilágítja nekünk azon okokat is, melyek a kazár birodalom bukását okozták 20 vagy 30 esztendővel ezen események után.

De az ezen eseményekhez közel élő, megbízható tanút még mindig nélkülözzük, azt, aki mindezen említett levelekről oly korból tehetne tanúságot, mely megelőzte az előttünk ismeretes tanukat, — Juda halévit és az idősebb Abraham ibn Daudot. Ezzel lép fel a jeles jeruzsálemi tudós, S. Aszaf, ki megtalálta e tanúságot. *Juda Albarceloni* »Széfer Haittim«-jének ama töredékei között, melyek nem kerültek a »Mekicé Nirdamim« kiadásában nyomtatás alá (Berlin, 1903), s melyek a British-Museum kéziratai között megmaradtak, talált Aszaf egy rövid, de nagy értékű töredéket, mely a kazár-problémára vonatkozik s kiadta azt a »Jeschurun« 1925. évi kötetének egyik füzetében (5. füzet, Tisri-Chesvan, Berlin, 1924, 213—217. oldalak a héber részben). A nagy *Juda Albarceloni* (vagy *Albardseloni*) körülbelül egy emberöltővel előzi meg az említett tanukat; könyvét 1090 és 1105 között írta, tehát csak 140 esztendő választja el a »kazár levelek« korától. Az említett fragmentumban foglalkozik ama halachikus problémával, mely a Zevachim traktátusbeli mondáson alapszik (116b): »Nem szabad a nem zsidókat segíteni manapság az áldozatok bemutatásában, sem ez irányu megbízásukat teljesíteni« s ezzel kapcsolatban van alkalma Judá-nak szólania a betért kazárokról, a zsidó bölcsek hatásáról, mert József király levelében van egy utalás az áldozatok bemutatását illetően (Bulán király »sátort, szekrényt, gyertyatartót, oltárokat és szent ereklyéket készített«). S e helyütt megvilágítja a szerző a maga kételyeit: »Láttam a változatok egy némelyikében annak az *irásnak* variációját, melyet *József, Áron, kazár pap fia irt* Chaszdáj ben Izsáknak s nem tudtam, vajjon való-e az az írás, vagy sem. Ha azt akarnók mondani, hogy a dolog lényege az volt, miszerint a török származású kazárok tértek volna be, nem

lesz világossá, hogy vajjon az, ami azon Írásban meg vagy on írva, lényeges és igaz-e vagy sem, vagy hazug dolgok állanak benne, vagy hozzátettek az íráshoz, vagy az írónak tévedése volt-e. Ez kényszerített minket erről azt írni: miután *más írásnak változatát* találtam, mint amelyet *egy zsidó írt* konstantinápolyi nyelven a konstantinápolyi királyok felől, s megemlíti ama harcokat, melyek Konstantinápoly királyai és Arón király között folytak. (Mindeme jelek arra mutatnak, hogy az írás a kazár zsidónak a genizában talált leveléről szól. Azon csodálkozunk, hogy Aszaf megjegyzi e helyhez: »Ezen írás elveszett, nem jutott birtokunkba, amit igen nagyon kell fájlalnunk.« Jeschurun, i. h. 115. oldal. Az elveszetteknek hitt írást találta meg Schechter 1912-ben, tehát valamennyiünk előtt ismeretes s csupán azt kell fájlalnunk, hogy nem jutott teljességében reánk.) S valóban úgy áll ez a dolog, hogy a kazárok betértek és betért királyaik voltak s úgy hallom, hogy minden meg van írva a tórabeli mohammedánok könyveiben és ott feltüntetve.« Ettől kezdve lefordítja a szerző József királynak Chaszdájhoz a királyi család származása tárgyában intézett levelének egy részét, továbbá a Bulan álmáról és betéréséről szólót (a három vallás képviselői között folytatott vitáról szóló rész kihagyásával), valamint az utána következő királyok sorrendjére vonatkozót (a második királynak, Szadjának, kihagyásával, mert a tradicionált változat szerint ő több zsidó tudóst hozatott országába, akik a bibliát és talmudot magyarázták neki).

Juda Albarcelóni írása azt tanítja nekünk: 1. hogy a XI. században Spanyolország zsidói között el voltak terjedve Chaszdáj és József király leveleiről szóló másolatok, valamint a konstantinápolyi kazár levél is; 2. József király levele kétségeket támasztott Albarcelóni szívében, nem a történeti kritika folytán, hanem mert szükségserűen kellett neki gyakorlati szempontból egy jeles vallási kérdés kapcsán ezzel foglalkoznia és átvizsgálnia a történet minden mozzanatát. Mind-índekek után hajlott a történet lényegének hitére, mert hallotta, hogy »mindez meg van írva a mohammedán könyvekben«, azaz, a X. század után élő, már előbb említett arab írónál. Azon elbeszélés ellen, hogy egy angyal jött légyen Bulán királyhoz éji álomban, kemény szavakkal kel ki: »Azt kényszerülök ide írni, hogy e dolog *mesébeszédnek* tetszik«, de e kitétel csak a csodás történetekre vonatkozik s nem a dolog lényegére. Ugy látszik, hogy a kétely lényege az elbeszélés mennyiségére vonatkozik: vajjon az egész kazárság betért-e vagy csak egy részük, mert az említett vallási kérdés illetően az a tény döntő. Az ő idejében bizonyára többen tudták

az igazságot, hogy csupán a királyok és fejedelmek vették fel a zsidó vallást (a korabeli arab írók tanúsága szerint). Ábrahám ibn Daud, aki saját szemével látta a kazárok utódaít (vagy a kazárok *királyainak* és fejedelmeinek utódaít, mert a »Széfer hakkabálá«-ban található, más említett listából kettő következik), egyáltalában nem aggodalmaskodott a dolgon. Ugy látszik, hogy több értékes adatnak volt Ábrahám ibn Daud birtokában, melyeket könyvében nem említ, most ezekre célja szempontjából szüksége nem volt, hogy tudniillik kimutassa azt, hogy a kazárok betértek s maradékuk is a »rabbanita zsidóságot« vallotta, azaz hittek a szóbeli tanban, hogy ezáltal kiverje a karaiták fejéből a gondolatot, mi szerint a Kazár ország az ő hitük győzelmét jelentené. (Széfer hakkabala 79.)

Részünkre kitetszik ebből az, hogy a kazár birodalom fennállásához közeli időben már elterjedtek Spanyolországban s természetesen más területen is, József királynak, a konstantinápolyi kazár fejedelmnek és Chaszdáj ibn Saprúnak tulajdonított különböző levelek s sokak előtt ismeretes volt az, amit az arab írók írtak kazár kortársaik felől. Ez időben nem olyanok, akik részleteit kétségbevetették, mint például Albarcelóni. Így tehát nem lehet semmi hamisítást tulajdonítani Iszák Akrisnak, Chaszdáj és József leveleinek meséit illetően, különösen nem napjainkban, miután tartalmuk beigazolódtott ama levelek folytán, melyet a genizában találtak és amely Juda Albarcelóni említett válaszára utal. Ha van helye a gyanúnak a *nyomatott* levelek szövegét illetően, ugy ezen gyanu csak az említett költői kiszínezésekre vonatkozik, azaz a két levél bevezetéseire és befejezéseire, Chaszdáj kérdésére és József király válaszára. A kazár zsidó töredékes levelében a bevezetés és befejezés teljesen hiányoznak s a mi koronatanúnk — Ábrahám ibn Daud és Albarcelóni — a található költői részek tartalmáról nem beszélnek, mert azt nem igényli könyvük célzata. De mi, akik ismerjük Iszák Akris korának sajátos mozgalmait, felfedhetjük eme jeleket, melyek a régi levelek magyarázatát magukban foglalják. Ezért csodálkozunk a József király leveleinek bevezetésében olvasható szavakon: . . . »Mert azt mondják a népek róluk, hogy milyen Izraelnek uralma és királysága. . . s ezért ők fennhéjázók, dicsőségek és dicsőnek tartják azoknak szemében azt, hogy Izraelnek nincsen maradéka, sem uralmának és országának helye«. Égett a vágy megmutatni a világ népeinek, hogy a szenny elpusztulása után is voltak Izraelnek sok helyen uralkodók és királyaik (pl. a Sambationon túl élő törzsek királyai, a hunjariták Arábiában és a kazárok) — Spanyolország török földön élő számüzötteinek körében, így tehát

feltételezhetjük, hogy e szavakat a gyűjtő Izsák Akris adta a kazár király szájába. Az elmúlt nemzedék tudósainak szemében az is keltett, hogy amit József király mond levelének végén: »Szemünk az Örökkévaló Istenünk felé, a jeruzsálemi és babiloni iskola zsidó bölcssei felé irányul« stb., mert akkor még nem tudták azt, ami azóta ismeretes a »geniza« titkaiból, hogy valóban új életre támadt Palesztina a X. században s Ben Meir óta gáonjaik és vezetők voltak ott »Jákob dicsősége iskolájának fejei« címmel s hatásukban vetekedtek a babiloni gaonokéval. Talán van még helye a gyanunak Chaszdáj levelei kezdetével és végével szemben, minthogy benne a megváltásra és a messiási időkre való vágyakozás fejeződik ki oly mértékben, melyhez hasonlót a közép korban a spanyol és német száműzöttek körében találunk (... »a szélrózsa minden irányába szétszórva, tűz a nap rájuk és emészti őket, pihenést nem talál, meg nem váltatik, szabadságának ideje el nem érkezett... joghoz nem jutott... nyulnak az idők, terjednek a napok, de csoda nem történik« stb.). S Chaszdáj kérdése levelének végén a »csodálatos vég« felől és az aggodalom, mely ott szavaiban kifejezésre jut (»s nincs erőnk, midőn szólnak hozzánk nap-nap után, minden népnek van királysága, de nektek nincs emlékeitek a földön«) felkelti a gyanut, mert utalás történik reájuk József király említett válaszában. De nekünk is óvakodnunk kell fölös gyanuállításoktól, hiszen ismeretes előttünk, hogy a Chaszdáj ibn Sapruthoz közel álló nemzedékekben, Sámuel hanagid és Salamon ibn Gabirol korában a megváltást illetően a zsidó irodalomban már sok példa található. E hang tetszik ki Sámuel hanagid dalaiból, ki Chaszdáj fejedelemségének örököse volt és Ibn Gabirol költészetéből, különösen a »megváltás«-ról szóló dalokból. E »csodálatos vég« elérésére irányuló törekvések felébresztik az emelkedett költészetet, melynek napja minden következő énekesnek példája legyen (»Szegény fogoly idegen országban... a nagy tetterejűnek sorsát fordított jóra«; »a bolyongó bujdosókat Cionba gyűjtöd egybe«; »gyűlölöm előttem szemtelenül beszél, hitem reményét akarta elpusztítani, pörölj velem: meddig remél szemem?« és hasonló).

De ha feltételezzük is, hogy Izsák Akris a levelek valójához egyes dolgokat hozzátett, elejükön és végükön, az egyáltalában nem érinti a két levél ténybeli valóját, melyek először a »kol mevaszer« gyűjteményben nyomattak ki. Chaszdáj levelének és József király válaszában alaptartalma két kortársnak tanuságával bizonyíttatik a konstantinápolyi kazár zsidó levelével és Juda Albarcelóni tanuságával, melyeknek tartalmát minden tagadás mellett sem lehet letagadni. Az utána következő

legkülönb tan pedig — Ábrahám ibn Daud, a »Széfer haka-bala« szerzője — megerősíti azt a gyökeret rövid szavakban, melyek felérnek megannyi okoskodással, mert irójuk korona tanu lehetett, aki látta Toledóban a kazár birodalom pusztulását követő második évszázadban a kazárok utódait.

Ujpest.

Dr. Friedman Dénes.

Adalékok Jókai Mór zsidó vonatkozásaihoz.

Bár Jókai a Levente¹ alapeszméjét — mint a munka Utószavában írja — több, mint négy évtizedig érlelte és történeti, régészeti, nyelvészeti stb. tanulmányok egész sorát végezte, hogy a honfoglalás korának minden szempontból valószerű képét állíthassa benne olvasói elé, a Leventét a Jókai — olvasók közül is csak kevesen ismerik. A Levente ugyanis annyi régi szót, népszót tartalmaz, hogy minden lapon többször is hátra kell lapozni Jókai magyarázó jegyzeteihez. Előadásra tehát nem alkalmas, az olvasóközönség pedig drámát — különösen, ha regényíró írta — nem szívesen olvas. Ezért meg mivel a honfoglalás korában játszódó munkában zsidó vonatkozásokra senki nem számított, bár Jókai és a zsidóság viszonyával számos alkalmi cikken kívül két külön munka is foglalkozik, Vajda Béláé² Jókai halála és Bernstein Béláé³ Jókai centennáriuma alkalmából, a Levente zsidó szereplőire, a Leventében található gazdag bibliai, zsidótörténeti és vallásszokási anyagra tudtommal még senki nem hívta föl a figyelmet.

Jókai fel fogása szerint a honfoglaló magyarság zöme az ősvallást követte, amelynek alapja az elemek tisztelete volt, megértéssel és türelemmel viseltetett azonban a máshitűek iránt is és ezért zsidó, keresztény, pogány egyaránt akadt közöttük. Mindezt a legközvetlenebb és leghatásosabb módon Jókai magának Árpádnak, a honfoglaló vezérnek családjában állítja előnk. Árpád fejedelmi bölcsessége békében és szeretetben fogja ugyan össze a különböző vallásukat, de azért kisebb surlódások előfordulnak, így Jahl és Jutócs, Árpád zsidó menyé és keresztény fia közt egy izben⁴ valóságos hitvita folyik arról, Mózes vagy a Messiás hite a különb. Jókai termé-

¹ Levente. Történelmi drámai költemény. Öt felvonásban, hét szakaszban. Írta: Jókai Mór 1897. — Révai testv. 1898.

² Dr. Vajda Béla: Jókai és a zsidóság. Budapest, 1904.

³ Dr. Bernstein Béla: Jókai és a zsidók. Budapest, 1925.

⁴ I. felvonás. 2. szakasz.

szetszerűleg — mint a Bölcs Nátán bírāja — egyiknek sem szolgált igazat. Nincs is nagyon hely erre, hiszen a Leventében a Magyarok Istene az, aki minden más fölött mozgatja a történet erőit, viszi diadalra Árpád nemzetét, teszi nagyvát és dicsővé a magyarságot. Érdekes azonban a zsidó és keresztény vallás eme szembeállítása. A keresztény vallás közelebb van az éghez, a zsidó vallás közelebb van a földhöz. A keresztény vallás hirdetései mind az *egész világ* számára szólók és mind az ég felé irányulók, de a zsidó vallás inkább az emberhez szól, a bánatban, örömben vergődő földi halandóhoz, kinek az égi honon kívül a földön is *nemzetért, hazáért* lelkesül a szíve. Jahel nem tudja megbocsájtani Jutócs Messiásának, hogy Izraelt megfosztotta legdrágább kincsétől, hazájától.

Jahel. Hogy most földönfutó az egész nemzetem,

Azt is Messiásod tette, ki megmondta.

Hogy ő Jeruzsálem templomát lerontja,

S azzal saját népét a földön szétszórta.

Jutócs. De a porba ontott Jeruzsálem helyett

Megnyitá az eget az egész világnak.

Jahel. Szegény csere az ég a vesztett hazáért.

Ez a nagy szeretet lobog Jahelben idegen származása ellenére a magyar haza és a magyar nemzet iránt is, ez a nagy hazaszeretet életének egyik vezércsillaga.

Árpádnak a cselekmény megindulásakor — vagyis Zsolt születése előtt — négy fia van, közülük Levente, a legidősebb az ősi hitet követi, Jellek Mózes, Jutócs a Messiás vallását, Tarkócz pedig a hunok bálványozását vette át. Árpád fiai közül azonban Jellek nincs atyja táborában. Ő előre ment, hogy megismerje az utat és az utba eső népeket szép szóval megnyerje. Helyette a honfoglaló magyarok szokása szerint a tanácsban felesége, Jahel asszony vesz részt. Jahel asszony itt Saul király bűnözésével példázva tiltakozik a lélekidőzés ellen. A lélekidőzés mégis megtörténik, de közben meghozzák Jellek holttestét és elmondják halála történetét. Jellek, meglátván Csernibogot, Laborcz törzsének bálványát, elfordítá fejét és kiköpött, azután szekercéjével Jehova törvényét⁶ követve lerontotta a bálványt. A kazárok erre körülfogták, megtámadták, de hiába, Jelleket minden fegyvertől megvédte a feleségétől kapott Salamon-gyűrűje. Akit azonban a fegyver nem győz le, azt a nő legyőzi. Megismétlődik Sámson és Delila története. Mén Marót leánya, Büvellő kicsalja a titkát, elkéri a gyűrűt s másnap reggel Jellek már halott, szíve fölött a seb csak egy túszerásnyi. Most már

⁵ Deut. 12, 2 és köv.

büntetésre ül össze a magyarok tanácsa. Jellek kétszeres bünt követett el. Megszegte a törvényt: »Tiszteld az istened, más istenét ne bántsd« és megszegte a hűséget hitvese iránt. Ezért temetésén elmaradnak az ősi szertartások, siratók vonulása, lóva, ébe elföldelése, a gyászolók arcának meghasogatása és a többiek.

Jahel. (Meggyújtja a viaszgyertyáját és tűzkeréknel, odaviszi a birgej-hez,⁶ annak a padkájára leteszi, leül a földre.)

Izráel hívének temetésénél

Egy szál égő gyertya az egész gyász jele,

A ti büntetéstek a mi szertartásunk.⁷

Ezentul Jahel asszony életének fő célja a bosszu. A szükséghez képest kegyetlenül és kiméretlenül ragad meg minden eszközt, hogy a kazárokon, Mén Marót büvös nemzetségén megtorolja férjének halálát, amit sorban Árpád többi fiának halála is követ. A Magyarok Istene — ahogy őt nevezik — nem engedte, hogy Árpád fiainak küzdelmében, mint egykor az Etefiak harcában, egy nemzet vesszen el. Árpádnak mind a négy fia meghal, de születik helyettük egy új sarj, az ötödik, aki már itt látta meg a napot először. Ezt az ötödik gyermeket azután házassági kapcsolat köti össze Estillával, Mén Marót egyetlen megmaradt leányával.

Most, hogy Jahel nézőpontjából a Levente cselekvényét így nagyjából áttekintettük, vessünk egy futó pillantást Jahel asszonynak, az egyetlen valósággal a színen forgoló zsidó szereplőnek jellemére. Szükségünk van e pillantásra, mert Jahel jellemében zsidó volta érdekes színekben és erős lelki konfliktusok tüzének fényében tükröződik. Levente úgy jellemzi Jahelt: *hős lelkű asszony*. Valóban kemény, férfias jelenség. Férje halála után Jellek kabarokból álló, »makkabeus« csapata tanácsban mindent komolyan — sokszor zsidó szempontból — mérlegel és a csatában különben küzd, mint a férfiak. Férje halála után Jellek habarokból álló, »makkabeus« csapatának vezetésében is ő osztozik Jutóccsal. Átkai nem a harag pillanatnyi kitörései, amelyeknek különösebb jelentőséget azonban ő maga sem tulajdonít, az ő — *keleti* — hite szerint az átkozódásban nagy erő rejlik. Istene Jehova, a bosszuálló Isten: Látszólag hideg és kemény keble alatt azonban érző szív lüktet. A harcban kegyetlen, mint bibliai névtársa, de él kegyelele a halott iránt, szent neki az adott szó és kiméletet tanúsít az ártatlan gyermek iránt. Amikor Levente gyilkos törzse

⁶ L. Jókai 26. jegyzetét: »Torockói tájszó, sziklába vágott sir etc.«

⁷ I. felvonás, 2. szakasz.

lesz s hitvese, Délibáb osztozik sorsában, Jahel, a zsidó asszony, vállalja magára, hogy gondoskodni fog az ősmagyar módon való tisztés eltemetéséről. Lóháton fogják őket a közös sirba temni, négy szál tiszafához kötözik, vezérek, hadnagyok száz nyíllal átlövik, az asszonyok majd sirnak, a férfiak véreznek, Árpádtól fogva mind meghasogatják arcukat. És Jahel fájó szívvel teljesíti ígérését... Az ő szíve egy útemre ver a magyarságéval, a nemzet gyásznapján, Árpád legkedvesebb fiának temetésén, ő a gyásznanya és ő indítja a sort:

Megszegtem a saját Jehovám parancsát,
A ki megöltja a halotti zomotort.

De ez a nap most a magyar gyászünnepe.⁸

Sötétséget ölt, bakacsínba borul az új haza ege. Nincsen rajta csillag, nincsen világosság. Ekkor jön Mén Marót. Fellegverő átok fojtogatja Jahelt, meglátván azt, aki a magyar mai gyásznának okozója, de észreveszi, hogy Marót ártatlan kisleány kezét fogja, hát elhallgat, nem ijeszti a gyermeket. Amikor pedig látja, hogy elvesztette a szemvilágát, megfogja a kezét, ő vezeti az aggot és mutatja neki a gyászszertartás jeleneteit, hiszen Leventével együtt Délibábot, az ő leányát is temetik. Marót átadja Estillát Árpádnak. Ő már mindenét elvesztette, legyen a gyermek ráadás Biharhoz s ha majd fel nő, Zsolttal együtt uralkodjék a birodalmon. Felvillan most már a szebb, dicső jövőendő áldott napsugara, Jahel zaklatott lelke is lecsillapul és ajka áldást rebeg, áldást a honra, áldást a magyar nemzetre.

Ezenközben Jókainak bő alkalma nyílik bibliai képek, bibliai hasonlatok felhasználására, zsidó történeti események említésére, zsidó vallási szokások szerepeltetésére. Szóba kerül az embernek porból való teremtése, Rebeka megkérése, az egyiptomi rabszolgaság, Mózes kihuzása a Nilus vízből, az aranyborjú összezúzása, hasonlóan Dágon és Báál lerombolása, a bibliai Jahel, Saul és az endori boszorkány, Dávid mint zoltáros király (szó szerinti zoltáridézet is van), Dávid, Amnon és Thamár, továbbá Amnon és Absalon története, Eszter, Hámán, Ahásvérósh és a purim ünnepe. Szó kerül az apokrifákra és az újtestamentumra is, van szó a makkabeusokról, Juditról és Hólofernesről, Jézus (zsidó néven: József ben Hanázri) csodatetteiről és korai haláláról etc.

A vallásos szertartások, illetve népszokások és hiedelmek közül már láttuk a temetést és Jahel dédapjának, Eliézernak Salamon pecsétjével ellátott gyűrűjét, amely megvédi viselőjét

⁸ V. felvonás, 7. szakasz.

fegyver, rossz szem és sátán ártása ellen. (Mint tudjuk, Salamon varázsgyűrűje, amellyel Asmodai felett győzedelmeskedik etc. sokat szerepel a zsidó és a mohammedán hagyományban egyaránt; eredetileg Isten adta Adámnak, Salamon a zsidó hagyomány szerint Michaeltól, az arabs hagyomány szerint Gábríeltől kapta.) Előfordul még a Leventében, hogy Jehova parancsa a térítés, hogy a Mózes-hitűek hajukat nem fonják üstökbe, hanem *asztirozgatják*⁹ illatos kenőccsel, a többiekkel nem esznek egy tálból, minden hetedik nap nem szállnak nyeregbe, egész pereputtyostól imádkoznak, a frígládát magukkal hordják a táborban etc.

Többször előfordul az is, hogy Jókai nem egyszerűen és egyenesen idéz vagy említi valamit a bibliából, hanem a stílusa vagy a cselekvénybe költőileg beleolvastja. A cselekvényben már megfigyeltük például Jellek halálának Sámson és Delila motivumát.

Amikor a honfoglalók elérkeznek az új haza földjére, Árpád vezér a cseberbe öntött földből markába vesz s azt az ég felé szórja, hogy onnan *áldást* hozzon magával:

Im, égnek szórak uj hazámnak földje!
Csókold meg a napot, és vissza ugy
Szállj a fejünkre, és hozd az áldást
Onnan magasból, bolygó nemzetemre.¹⁰

Hasonlóan hozza Mózes az *átkot*, az ötödik csapást Egyiptomra.¹¹ »Az Ur pedig mondá Mózesnek és Áronnak: Vegyétek tele markaitokat kemencehamuval, és szórja azt Mózes az ég felé a Fáráo szeme láttára. Hogy porrá legyen Egyiptomnak egész földén, s emberen és barmon hólyagosan fakadó fekélyllye legyen Egyiptomnak egész földén.« (Károli ford.) Más alkalommal pedig, amikor Jahel felháborodva azon, hogy — bár az ország meghódítása még nem ért véget — Levente nyugodtan mulatozik kazár rokonaival, e szavakkal lép be: »Hodály ez itten vagy a vezér tanyája?«,¹² Deborah ének¹³, jut eszünkbe:

»Miért maradtál ülve a hodályban?
Hogy hallgasd nyájad bégetéseit?«
(Károli ford.)

Talán Szabolcs vezér egy mondásának: »Ahol Isten őriz, pókháló is megvéd«¹⁴ szintén zsidó forrása van. Általánosan

⁹ L. Jókai 48. jegyzetét: »Hajkenés. Régi szó etc.«

¹⁰ I. felv., 2. szakasz.

¹¹ Exodus 9, 8 és köv.

¹² V. felv., 7. szakasz.

¹³ Judic. 5, 16.

¹⁴ I. felv., 2. szakasz.

ismert és a zsidó, még a muhammedán hagyományban egyaránt szerepel ugyanis az az elbeszélés, hogy Dávidot, mikor Saul elől menekült, egy pók mentette meg, még pedig azért, hogy hálót szőtt annak a barlangnak a szája elé, amelyben Dávid rejtőzködött.

E lekszikális felsorolást még folytathatnók is, e dolgozatlan azonban csak arra kívántunk rámutatni, mennyi eddig fel nem dolgozott zsidó vonatkozás található Jókai munkáiban és adalékot akartunk szolgáltatni ahhoz a munkához, amely Jókai zsidó vonatkozásait majd rendszeresen és teljes részletességgel fogja feltárni. Az illusztrálásra választott Leventében — mint láttuk — stílus és cselekvény egyaránt gazdag bibliai, esetleg hagyományos anyagot tartalmaz, közvetett módon a zsidó vallásnak érdekes jellemzését nyújtja és Jahel asszony jellemében és szerepében megmutatja, mint tükröződnek a zsidó vonások megpróbáltatások, egész országra szóló események világánál.

Budapest.

Vidor Pál.

Jesája 44.

A babilóni fogság névtelen prófétájának 44₁₋₆ szakaszát némileg homályossá teszi az utolsó mondat. Folytatva a 43₂₂₋₂₈ szakaszt, ahol Izrael régi bűneit írta le, a szebb jövőről szóló dalt így fejezi be:

*Ez azt mondja majd: Istené vagyok
Amaz Istennek írja kezét
Az Jákob nevén nevezi magát
És Izrael nevével diszeleg.*

A mondat vagy a megtérő Izraelra vonatkozik (így a régi zsidó magyarázók és utjabban Krausz) vagy amint ma általában felfogják, az igaz Istent megtaláló pogányokra. Mindenképen homályos a *יהוה יי ירהוה* kifejezés. Fent szószerint fordítottuk; akik bizonyos erőltettséget feltételeznek a mondat szerkezetében, úgy fordítják: *Amannak keze azt írja: Istennek!* (Haller). A szokásos magyarázat az, hogy a megtérő zsidó vagy pogány kezére tetoválja Isten nevét, így juttatva kifejezésre szolgálai hűségét, utalnak a főpapi homlokdisz hasonló feliratára is. (Duhm, Feldmann, Krausz.) A ragaszkodásnak ilyen módon való kifejezése persze nem épen prófétai és a mondat többi ki-

fejezéséhez mértén nagyon is erős. Mások (Kimchi nyomán) *יהוה*-ra egészítik ki: *amaz kezével írja* stb. (IMIT Szentírás).

Az új babilóni okiratban ennek a felöltő konstrukciója kifejezésnek szóról-szóra megfelelő jogi formulát találunk. Ott ugyanis a rabszolgákat legtöbbször a kezükkel irt jeggyel jelölték meg¹; ez a szokás kimutatható az egyiptomi zsidókról², sőt a talmudi korban is³. Ezért jogi szövegekben a rabszolga gazdájának megjelölése: *N. N. ša rittumšu ana (šumi) N. N. šatratu = N. N. rabszolga, akinek keze N. N.-nek (vagy: nevére) van írva*. Ez állandó formula pl. a rabszolgák eladásáról szóló okiratokban⁴ és megjegyzendő, hogy épen az utolsó babilóni uralkodók és a perzsa uralom idejében volt használatban. azaz Deuterojesája idejében (Asszir és óbabilóni szövegekben nem fordul elő; úgy látszik, az óbabilóni rabszolga-jel a testhez volt erősítve, de nem rátetoválvá.) A jogi nyelvben mindennapos kifejezés lévén, jelentése lekopott; használhatták akkor is, ha nem a kézen volt⁵, vagy egyáltalában nem is volt a rabszolgán gazdájának jegye. Mint a mondatban levő *יהוה יי ירהוה* bizonyítják, a próféta sem gondolt okvetlenül a tetoválásra; a mondás értelme egyszerűen az, hogy a megtérő Isten szolgájának nyilvánítja magát. Isten szolgája pedig (e szakaszban is, 44₁₋₂) Izrael; a mondat többi részében való párhuzam tehát tökéletes.

Nem lehetetlen, hogy ez az értelme D Jesája egy másik helyének is.⁶ 49₁₆ *יהוה יי ירהוה* különösen hat a próféta magas Isten-fogalmához mérve, bár antropomorfisztikus költői képekben nála nincs hiány.⁷ Általában így fogják fel: *Tenyeremre véstelek,*

¹ Meiszner: Babylonien und Assyrien I. 382; Koschaker: Bab.-ass. Bürgschaftsrecht 173 kk.

² Cowley: Aramaic Papyri 28^a, I. hozzá a jegyzet u. o. 104. I. és különösen Blau: Az assuani és elephantirei aram papyrusok 39. és köv. I.; Ungnad: Ar. Pap., Ostrakon M. B5.

³ Krausz: Talm. Arch. II. 89. és ZDMG 1926, 16. köv. I.

⁴ Pl. Vorderas. Schriftdenkm. Berlin V. 90, 95, 93, 130 etc.; Strassmaier: Keilschrifttexte Darius 492.; San Nicoló. — Ungnad: Neubabyl. Rechts- u. Verwaltungsurkunden I. 119—128, stb. stb.; kimerítő összeállításra nem vállalkozhatom.

⁵ L. Meiszner i. h.

⁶ V. ö. Blau i. h.

⁷ 40₂₂ 42₁₀ 48₁₀ 49₁₀ 50, etc.

falaid mindig előttem vannak. A mondat értelme világos, de szerkezete nem tökéletesen egyértelmű. Hogy ezt az értelmet kapjuk, כפי-⁵ra kellene a szöveget javítanunk, amit a LXX. alapján sok magyarázó még is tesz. A maszórétikus szöveget azonban így is fordíthatjuk: *megjelöltelek kezeden, v. jegyet irtam kezede*⁸ vagyis szolgálammá tettelek, עָבַד אֹתָהּ, Deuterójesája kedvelt gondolata. Hogy a próféta egyes fordulatait a babilóni kultúrából merítette, nem lephet meg bennünket; inkább azon kellene csodálkoznunk, ha ezt nem tette volna. Különösen áll ez a jogi életre, amelyben a száműzöttek, mint pl. a Murašuház okiratai bizonyítják, élénk részt vettek.⁹

Budapest.

Hirschler Pál.

A könyv történetéhez.

I. Ókor.

Svend Dahl dán könyvtudós megírta a művelt közönség számára a könyv történetét, amely némi módosítással németül is megjelent e címmel: *Geschichte des Buches. Mit 74 Abbildungen. Leipzig, 1928.* (256 lap). 6 szakaszban ismertetve van a könyv története a legrégibb kortól a jelenkorig. A legrövidebb szakasz az „Ókor“ (1—30), a legterjedelmesebb az ujkor (75—224), amely a következőképp tagolódik: 1. A középkor vége. A 16. század. 2. A 17. század. 3. A 18. század. 4. A 19. és 20. század. A középkorra esik 44 oldal (31—74). Dahl könyvtörténetében héber könyv nem szerepel, zsidó könyv sem, ellenben asszír-babilóniai és egiptomi igen, mintha az európai könyvvilágra ezek hatottak volna és nem a biblia. Bibliáról szó van ugyan, még pedig kilenceszer, a 36, a 42, a 48 soros bibliáról, mint a legrégibb nyomtatványokról, melyek 1450 körül nyomattak, s más bibliákról, de a zsidó bibliáról sem az ókori, sem a középkori könyv ismertetésében nincsen szó. Héber típusokat is csupán egyszer említ, hogy t. i. az ismert Stephanus francia tudós és nyomdász ily betűket is használt a 16. század első negyedében (126. lap), de hogy Aldus már a 15. században is nyomott héber sza-

⁵ A konstrukcióhoz v. ö. pl. I. Kir. 22^a stb. Ha mondatnak itt feltevésként közölt magyarázata helyes volna, a bibliai szöveggel egy asszirológiai kérdésre felelhetnénk meg. Vítás ugyanis, hogy *rittu* a kéznek melyik részét jelenti: a csuklót-e, vagy a tenyeret. A bibliai כַּפַּיִם megadná a feleletet.

⁹ L. különösen Daiches: *The Jews in Babylonia* és Ebeling: *Aus dem Leben der jüd. Exulanten.*

vakat, Dahl nem jegyezte meg az Aldusnak szentelt lapokban. És e könyv mégis zsidó szempontból is tanulságos. Észrevéteinket a könyv sorrendjében tesszük meg.

A papyrust, melynek jelentését nem ismerik, már az időszámításunk előtti harmadik évezredben gyártották Egiptomban, honnan az egész világon elterjedt. Héber neve נִיר és Rasi megjegyzi valahol, hogy fűből (עֵשֶׂבֶת) készült. A talmud (egész hagyományos irodalom) számtalanszor említi, miből látszik, hogy a szent iratokat kivéve ez volt a rendes íróanyag. „Rendesen 15—17 cm. magas darabokat használtak, későbbi korszakokból azonban háromszor magasabb darabok is ismeretesek“ (4. t). E szerint az egiptomi könyv rendszeren kis formátummal bírt, még inkább az egyéb iratok, mint pl. adósságlevél, szerződés, ezt mutatják az 5. századból ante származó aram papyrusok is. Az antik világ az apró írást kedvelte (Ohéber könyv 73—4), a könyvek tehát szintén kis formátummal bírtak. Feltehető, hogy a héber könyvekre is hatással volt a *külvilág könyvfórmátuma*. Emleltet könyvemben (64—70) bebizonyítottam mind a bibliából, mind a talmudból, hogy a héber könyvek aprók voltak és hogy a zsidóság hivatalos tórapéldánya, melyet a jeruzsálemi szentélyben őriztek, sem érte el az 50 cm. magasságot, tehát azt a magasságot, melyet későbbi korszakokban nem ritkán használtak. — A 3. század ante óta kezdtek használni az íráshoz a meghegyezett nádszálat, a *calamust* (5. l.) Ugy a héber név קָנָה mint a görög kalamós elég sűrűn fordul elő a talmudban (i. m. 127, 152—3, 140, 154, 164, 167), de a bibliában a nád (קָנָה) író toll jelentésben nem található, ami azt mutatja, hogy a későbbi bibliai könyvek is a 3. sz. ante előtti időből származnak. — Vörös tintát is használtak, különösen könyvcímre és fejezetek jelölésére, honnan később a *rubrica* szó eredt. A régi zsidók is ismerték a vörös tintát és annak használatát a szent könyveknél megtiltották, csak fekete tintát engedve meg (i. m. 138). A könyveket (és egyéb tekerceket) fa- vagy cserépedényben őrizték az egiptomiak (6. l.) és a görögök is (15. l.). Az aram papyrusok egy részét, egy család okmányait, szintén cserépedényben találták meg Egiptomban. Jeremiás is így őrizte a vétel-okmányt (32, 14) és a talmud azt rendeli, hogy az elhasznált tóratekerceszt cserépedényben ássák el tudós sirjában (i. m. 101, 6. jegyzet). Ha ezt egy 4. századbéli babilóni amóra által javasolt rendelkezést megtartották, volna még remény, hogy ásatásoknál ily bibliai részek, genizatóredékek, napfényre kerülnek. Az egiptomiak a halott sirjába imákat, irásokat, leginkább a *halotti könyvet* vagy részletét tettek (7. l.), melyek a sírok kiásásánál elő is kerültek. Kétségtelenül amulettnék, apotropäus erejűnek vélték, amely a halottat megóvjá. Kérdés, nem játszott-e közre az emleltet zsidó rendelkezésnél is ily tudatos vagy öntudatlan képzet? Az elvet „a

tóra megvédi Izráelt" ily konkrét értelemben is használhatták. A papyrus nagyon drága volt (7. l.). Palesztinában nagy tömegekben volt, ez volt a rendes iróanyag. Hogy drága volt e, nem tudjuk biztosan, de az biztos, hogy olcsóbb volt, mint az íróbőr és pergament, mert különben nem történt volna meg, hogy tórárt irtak papyrusra és hogy kijelentették, hogy az ilyen példány nem használható (i. m. 17, 1. j., 26, 3. j.). Hogy a papyrusnak becsé volt, látszik abból, hogy megtöltötták a letörölt pap. használatát válólévlénnél (i. m. 17, 4). A pal. talmud Kidd. 58c 33-ból azt lehetne következtetni, hogy egy darab pap. nem ért egy fillért (perutát) sem (i. m. 18, 6). A kínai könyvről ezt mondja: „Das Material, das damals (500 vor) für die Aufzeichnungen in Anwendung kam, bestand zum allergrößten Teil in *Holzplatten*, auf welchen man mit einem Griffel ritzte und später mit Tinte mit einem dünnen Bambusrohr schrieb“ (8. l.). Fatáblákra zsidók is irtak (i. m. 8—9, 15, 43). Hozzáteszem most még Ezekiel 37, 16: Végy egy darab fát és ird rá Jehudának stb. és végy egy más darab fát és ird rá Józsefnek stb.

Az ékíratokat egyes téglákra vésték be, az utolsó téglára lejegyezték, hogy a teljes mű hány téglából (táblából) áll, ily módon őrizték meg a mű teljességét (10. l.). A zsidók a könyvek betűit számlálták (Kidd. 30a), ami még alaposabb biztosíték volt az integritásra. Érdekesebb analógia Josephusé, aki a Régiségek végén ezt mondja: „Ezzel befejezem Régiségeimet, amelyek 20 könyvből és 60,000 sorból állanak“. A teljesség ily adattal megállapítható. Görög vagy zsidó, vagy mindkét minta hathatott Josephusra, de nincs kizárva, hogy az ősi ékíratos példa valami már nem látható uton már a görögökre hatott és általuk Josephusra.

A görögöknél a papyrus az 5. században isz. e. már el volt terjedve, a legrégebb papyrusok, amelyek reánk maradtak, a 4. száz. ante. származnak (12). Az elephantinei aram pap. 100 évvel régiebbek. A tekercs (rotulus) 6—7 méter hosszú, kivételesen 10 méter is, és 5—6 cm. vastag volt. A magasság 20—30 vagy 12—15 cm; a beírt felület a rotulus $\frac{2}{3}$ vagy $\frac{5}{6}$ része (14). A zsidó könyv hasonló lehetett, de a sorok száma és az intercolumnium a héber könyvnél nem variált úgy, mint a görögé. Minden betű külön volt írva, nem voltak ligaturák, amit a bibliai könyveknél mai napig betartanak. Másképp állt a dolog a görög *kurziv* írásnál, ami a héber kurzivról is áll. Látjuk, hogy az antik írásszokás sok tekintetben közös volt. A szakaszt a görögök az utolsó sor alá tett vonással (paragraphos) jelezték (14), ami mai napig megmaradt. A zsidóknál azonban ez tilos volt, mivel a szent szöveghez való „hozzátétel“-nek érezték.

A könyvcimről a következőt olvassuk:

„Der Titel der Buchrolle befand sich, wenn ein solcher über-

haupt vorhanden war, in der Regel am Ende des Textes, wahrscheinlich weil er so am besten beschützt war, indem er bei zusammengefalteter Rolle den innersten Teil derselben bildete; im übrigen ist jedoch der Gebrauch eines eigentlichen Titels sicher verhältnismässig spät entstanden; die griechischen Papyrusse aus der ältesten Zeit haben kaum einen Titel gehabt, sondern man hat sie, wie Kallimachos in seinem Katalog, mit dem Namen des Verfassers und dem Anfangswort des Werkes bezeichnet“.

Hogy a *cim* a tekercs végén állt, nézetem szerint nem azért volt, mert ott legjobban volt megőrizve, hanem inkább azért, mert a tekercs, mikor készen lett, elejéről végére volt összehajtvá. Ez a szokás bizonyára meggyökeresedett, úgy hogy a könyv általában így hajtatott össze az elejéről a végére. Ha tehát meg akarták tudni, hogy melyik könyv van kézben, csak a végéről tudták meg. A cím helye megmaradt a szokás hatalmánál fogva akkor is, mikor a tekercs az elejére hajtatott össze. Hogy régiebb időben cím nem volt, mutatja a Tóra, Józsuá, Birák, Sámuel és Királyok könyvei, melyeknek nincs címük. Ellenben van címe Jesája és Jirmeja könyveinek *דברי ירמיהו* illetve *דברי יחזקאל*, melyekben a szerző van megnevezve, de Ezekielnél nincsen cím. Az első 9 kis prófétánál: hatszor van *דבר*, kétszer *משא*, egyszer *חזון* a próféta nevével; 10—11-ben megelőzi a címet a kelet, a 12-nél pedig *דברי משא* szavak előzik meg a szerző, Maleachi próféta nevét. A Zsoltárkönyvnek nincsen címe az elején, de a 72. zsoltár ezzel végződik: „Vége Dávid ben Jisaj imáinak“. Ebből az látszik, hogy a *cim* *יש* *תפלת דוד בן ישי* volt és a könyv végére tételt: A hagyomány e helyen látja az ötre osztott Zsoltárkönyv második könyvének befejezését. A *cimre* vonatkozó megállapítás teljesen független a *zsoltárkritikától*. A Példabeszédek könyve „Salamon Példabeszédei“ címmel kezdődik, a 10. fejt. ezt a címet ismétli, amiből az látszik, hogy ez a rész eredetileg külön könyv volt. A 25. fejt. megtoldva a címet így kezdődik: „Ezek is Salamon Példabeszédei, melyeket összeállítottak Chizkija, Júda királyának emberei“ A szerző mellett a gyűjtők is meg vannak nevezve. A 30. és 31. fejt. *דברי יואב* után megnevezik a szerzőt. Hogy Jób könyvét nem Jób írta, világos a bevezető történeti részből, hol Jóbrol harmadik személyben van szó. Minthogy szerző nincs nevezve, a könyvnek nincs címe. Címe van még az Enekek Énekének és Koheletnek, mivel szerzőnek, t. i. Salamon királynak vannak tulajdonitva, ellenben nincs címe Ruth, Sirmalmak és Eszter könyveinek, amiből következik, hogy a Kánon megállapítói ezeknek a könyveknek szerzőit nem ismerték. Tannaitikus korban azután megállapították minden könyvnek a szerzőjét, pl. hogy Mózes írta Jób könyvét stb. *Összefoglalóan mondhatjuk, hogy ősi időben a héber könyvben nem volt sem cím, sem szerző megnevezve*. Volt cím, de nem volt a könyvbe beírva. A Tórában,

ill. Józsuában idézett Széfer Hajásart, Széfer Milchamót IHWH-t s a Királyok és Krónika által említett több történeti könyvet *tartalmuk szerint megnevezhették, de nem volt a tekerésre ráírt semmiféle cím.*

A kezdő szóval való megnevezés mai napig járja. Beresith stb. A tóra könyvein kívül a kezdő szóról való elnevezés nincsen. De ez csak látszólagos, mivel valójában *Józua és Birák címűek az első mondat jellemző szavából vették.* Sámuel és Királyok eredetileg a héber kánonban is *egy* könyvet alkothattak, mint a Septuagintában, mivel együvé tartoznak tartalmilag. Hisz a királyság megalapításával kezdődik Sámuel könyve. A két könyv egy-sége mellett szóló okok közül csak egyet említek itt, amely a sok bibliakutató figyelmét elkerülte. A Birák könyve ezzel a mondattal végződik: „Abban az időben nem volt király Izráelben, mindenki azt tette, ami neki tetszett.“ Ez az előbbi elbeszéléssel semmi összefüggésben nincsen. *Ezzel csak jelezve van, hogy most fog következni a Királyok könyve. Ebből következik, hogy Sámuel és Királyok egy könyv volt és hogy tartalmáról „Királyok könyvé“-nek nevezték, de nem az, hogy ez a cím rajta volt a könyv elején vagy végén.* Hiszen most sincs ott.

A cím kérdését még monografice fogom tárgyalni, most még azt jegyzem meg, hogy a hagyomány műveinél is kétféle megnevezést találunk, mint pl. Halákót, Misnájót stb. egyfelől, másfelől pedig Berákót, Béca stb. Látszólag a tartalmi megnevezés dominál, pontosabb megfigyelésnél több névvel kitűnik, hogy valójában kezdő szóból keletkezett. Csak néhány példa. *Sabbat*, a traktátus kezdődik *ויצאיה היום*. Béca nevezetik Jóm Tóbnak is, csak látszólag a tartalomról, valóban pedig az első mondat jellemző szavából *ב. ש. ביום טוב*. Hasonló a Rós-Hasána név, amely az első mondatból vették: Négy Rós Hasána van. Még csak egy szó Peszáchim névről. Most kezdődik a traktátus az Ereb előestéjével, mikor kikutatják a chámect. E szerint a Peszáchim név csak a tartalomról volt vehető. Minthogy a Korban Peszách az ünnep jellemzője, a szentély fennállása idején bizonyára ezzel a törvény-jellel kezdődik a traktátus. Talán éppen az utolsó perekkel *ערבין*, mivel a misna rendszeren időrendben halad. Ép ez oknál fogva tettek valamely későbbi időpontban a traktátus elejére az *אור לארבעה* اور לארבעה-t. Incidentaliter nem tárgyalhatom a szóban forgó traktátus kompozícióját, de azt biztosnak tartom, hogy kezdeteiben a peszách áldozattal kezdődik és az e kezdettől vett név maradt meg, annál inkább, mivel tartalmi megnevezésnek is jó.

Annak bizonyosságára, hogy a címek a könyv végére való odajegyzése a szokás hatalmánál fogva maradt meg, nem pedig a Dahl által feltételezett hasznosság okából, hivatkozom arra a tényre, hogy a kódexkönyvnél, azaz a nálunk szokásos formátum-

nál, melyben a cím a végén nincs beljebb, mint az elején, az ókorban a könyvcím szintén a végén volt. D. 22. lapon a következő mondja: „In seiner Ausstattung gleich das Kodexbuch in allem wesentlichen der Buchrolle, selbst eine solche Eigentümlichkeit wie die Anbringung des Titels am Ende des Textes wird anfangs von der Rolle auf den Kodex übertragen, trotzdem keine praktische Begründung dafür vorliegt. Erst vom Beginn des 5. Jahrhunderts an wird es allgemein gebräuchlich, den Titel am Anfang des Werkes anzuführen“.

A bőr íróanyagnál említi D. a zsidókat is. A görögök is ismerték, de csak a 3. sz. ante óta terjedt el, midőn a pergamentet feltalálták. Rendesen juh-, borju- és kecskebőrt használtak (22). A zsidóknál is így volt, de míg a görögök a pergamentnél tetszés szerint mindkét felületre írtak, a zsidók csak a husos oldalt használták, a bőrnél pedig a szőrös oldalt. A görög-római világban a pergament csak a 4. században post győzedelmeskedett a papyrus felett, ha nem is szorította ki már akkor teljesen. A pergamentkönyvek is tekercesek voltak eleinte, mint a papyruskönyvek (19). Konstatálom, hogy azt a tényt, hogy a kódexformára való áttérés nem volt összefüggésben a bőr ill. pergamenttel, én állapítottam meg először (Althebr. Buchwesen 38 és 43. Óhéber könyv 34 - 5, 39), de azt tudtommal *hallgatólag* vették át. Birt, ki ellen ezt bizonyítottam, a könyvre vonatkozó dolgozataimat sürűn idézte, de ennél ő sem hivatkozott rám. Dahle azt mondja: „Bár nincs birtokunkban egyetlenegy görög vagy római pergamenttekeres sem, van elég bizonyíték arra, hogy valaha léteztek, — a zsidók is használtak pergamenttekereseket és még ma is használják szent könyvüknél, a Tóranál“ (19). Említett könyvemben valószínűvé tettem, hogy a héber könyv alakja hatás-sal volt a keresztény bibliákra és ennek révén a keresztény népek világi könyveire is.

Az 1. század végétől és a 2. sz. elejétől megmaradtak egyes kódexlapok; Egiptomban találtak kódexeket a 2—4. századból (20—21). A zsidóknál azonban a 8-ik század előtt aligha létezett ilyen alaku biblia, szentségénél fogva a régi alakot tartotta. Talán nem tévedek, ha feltételezem, hogy az első kódexalaku zsidó könyv nem biblia volt, hanem inkább valamely agádikus vagy halákkikus tartalmu irat.

„A keresztény egyház legrégebbi iratai majdnem kizárólag kódexalakuak és csak kevés tekeresalaku. Ezt azzal magyarázták, hogy az első keresztények nem voltak elég jómóduak, hogy a finomabb papyrust megszerezzék és ezért megelégedtek az olcsóbb pergamenttel“ (21). Ha igaz, hogy a pergament olcsóbb volt, mint a papyrus, ami még kétes, akkor sem lehet a szegénységgel magyarázni a pergament használatát. Tekintetbe kell venni, hogy

a másolás egy pénzbe került mindkét anyagnál, továbbá azt, hogy szegény emberek nem irattak kódexeket. *Valószínűbb, hogy a zsidó kánon, hogy biblia csak bőrre vagy pergamentre írható, befolyásolta az őskeresztényeket.* A tekercsformától eltekinthettek, mivel ez nem anyag. — „Die *Formate* sind in den ersten vier Jahrhunderten recht klein, in der Regel verhält sich die Breite zur Höhe wie 2 zu 3. . . Vom 5. Jahrhundert an werden grössere *Formate* allgemeiner“ (21—22). Ez mondható a héber könyvről is az utolsó mondat kivételével (Óhéber könyv 64—75).

A lapszámolás a kódexszel függ össze — a tekercsnél a kolumnák nem kavarodhatnak össze — és az 5. században kezdődik. Eleinte csak egyes lapokat számoztak, legfeljebb minden lapnak az első oldalát, tehát *foliatio* volt, nem *paginatio* (22). *Ezt az eljárást ma már nem követik, csak a talmud tartja az ősi szokást, még ma is csak a folióit számozzák.*

„Schon aus dem 4. Jahrhundert findet man in griechischen und koptischen Handschriften den Anfangsbuchstaben der einzelnen Abschnitte vergrössert und in Farben ausgeführt, meist in rot und mit verschiedenen Schnörkeln versehen und damit ist die *Initiale* eingeführt“ (23). A bibliában előforduló „nagy betűk“ *egy része* bizonyára a kezdet jelzésének köszöni keletkezését, mint pl. mindjárt az első betű, a א beresit szóban, de következetes keresztülvitelről szó sincs. Hogy a tóra többi könyveinek első betűje nincs nagyítás által kiemelve, az már azért sem történhetett, mert a tóra *egy* könyvére csak később lett *őf* könyvre felosztva. A „chummas“ vagy „chómes“ (ez az eredeti) nem is bír oly szentséggel, mint a teljes tórapéldány. Más nagy betűnél más okot kell felvenni. Hogy a nagy és kis betűk mely korból valók, nincs kikutatva.

A *lúdtollat* már az ókorban használták (23), innen jött a zsidókhoz, kik a Széfer Tóráat mai napig lúdtollal írják. A talmud még nem ismerte, nádtollról beszél, mint fent már említettem. Az írás a régiéknél szép volt. A jelenleg is használatos tinta a 12. századból származik (u. o.) — A könyvárakról semmi biztosat nem tudni (25). Az óhéber Könyv egyik fejezetében összeállítottam a talmudi adatokat, melyek a görög-római adatokhoz képest elég tekintélyesek.

Mint tudva van, az egyetlen görög filozófus, akit a talmud ismer és aki mai napig él a zsidók száján, az *Epikuros*. Ma igen olcsón jutni a címhez, de már a talmud sem ismerte az epikureusi bölcséletet, ami következik abból a kérdésből: Ki epikureus? és az erre adott feleletekből, melyekben filozófia nem is szerepel. Epikureus tulajdonképen vallásalapító volt, kinek kulturközösségei voltak. Minthogy hívei bizonyos életmódot folytattak, a talmud bölcséinek felöltöztek az Epikur hívei. Hogy mily elterjedtek voltak

Epikur iratai, látszik abból, hogy Herculánumban a Pisonok Villájában kiásott könyvtárban túlyomórészt Epikur iratait találták (25).

Rómában már voltak nyilvános könyvtárak. Julius Caesar eszméje volt, de csak halála után Asinius Pollio 39-ben isz. előtt valósította meg és a *Libertas templomban* állította fel (25). Keleti hatás lehet, hol a templomokban őrizték a szent könyveket. Nem kétséges, hogy a zsinagógákban már régebben volt könyvtár, a szentélyről nem is szólva, hol a mintakódexet (talán többet is) őrizték. A keresztény templomi könyvtárak, melyekről Dahl a középkorról szóló fejezetben beszél, minden kétséget kizáróan a zsinagóga hatása alatt keletkeztek. Ott is csak szent könyveket őriztek. A nevük *bibliothecae sacrae* vagy *christianae* volt. Később a bibliai könyvek mellé az egyházatyák és a liturgia műveit is gyűjtötték (31).

Egy római könyvtár reliefjének egy részlete közölve van a 27. lapon (5. kép). A fiókokban fekszenek a könyvtekercsek hatos sorban, összesen három sor látható. A zsinagóga könyvtartója le van festve római aranyüvegen (Goldgläser), melyeken szintén három fiók van és minden fiókban három tekercs. (Némelyiken csak két sor látható). Összefügghet a római könyvtartóval. Egyéb-iránt a zsinagógában a három tekercs az egész biblia három részét, ugymint Tóra, Próféta, Hagiografákat ábrázolhatja, melyek két illetve három-három példányban voltak meg.

II. Középkor.

A középkor a zsidókat egyre jobban izolálta, mi a könyv külső alakjának az általánostól való eltávolodására is kihathatott. Másrészt a korai középkornak csekély volt a könyvkulturája. Mindamellet ebből a korból is találunk analógiákat, sőt hatásokat is a zsidó könyv belső-külső előállítására. Itt-ott talán a zsidó könyv hatott a keresztény könyvre. A középkori héber könyv története nincs úgy feldolgozva, mint az ókori, ennek folytán az összehasonlítás, a kölcsönös hatás nehezebben ismerhető fel. Egyet-mást azonban megjegyezhetünk.

A rongyból és egyéb anyagból készülő papiros előállítását a kínaiak találták fel, kiktől az arabok a 8. században elhozták Egiptomba, talán más országukba is, de Európába csak a 12. századba került, az akkor arab Toledoba (34). Ebből következik, hogy európai héber papirkézirat semmikép sem lehet régiebb, mint a 13. század. Ezen is nagyon kevés maradhatott ránk.

Rövidítések már az aram papyrusokban vannak, pl. $\psi = \text{בש}$. Feltevés szerint ilyenek a bibliai kéziratokban is lettek volna, amire azonban eddig meggyőző bizonyítékokat nem hoztak. A talmud szintén említi rövidítéseket, pl. Jehosua nevét ψ betűvel írta alá.

Ismeretes a IKNHZ, a BSzGR s több más. Sűrűbben azonban csak a középkorban használtak rövidítéseket, oly mértékben, hogy nem ritkán csak az összefüggésből lehet a feloldást megtalálni, ami a másolóknak nem mindig sikerülvén, a szöveget eltorzították. Ez sem speciális zsidó jelenség. A görög-római világban a rövidítések különféle fajai voltak elterjedve, melyekre a középkor egyházi írói rádupláztak, az abbreviaturát egész rendszerré építve ki. A kiinduló pont az isten szó volt, melyet görögül *ThSz* (= theos) és latinul *DS* (= deus) azaz a szó első és utolsó betűjével reprodukálták. A zsidók γ -vel vagy három joddal helyettesítették az istennevet, mert épügy nem akarták kiírni, amint nem akarták kimondani, a keresztény írók pedig azért, hogy a szent nevet kiemeljék. A dominus szót DNS-al adták vissza, vagyis kihagyták a magánhangzókat, mint a héber írásban szokás. De voltak írásjegyek is gyakran előforduló szavakra, mint pl. *et-re*, amelyenek a gyorsírásban használatosak (39. lap). A héberírás ilyeneket sohasem alkalmazott.

A másoló rendszerint szerzetes volt, aki az írólapot először vonalozta, azután a ludtollat kezébe vette és írt. Mikor a kézírrattal kész volt, a végére odairta: *explicit* és azután következett a könyv címe. Ez a *subscriptio* vagy a *kolophon* (39). *Ugyanezt tette a héber könyv másolója is*. Valószínűnek látszik, hogy a prioritás a nem-zsidóké, mert bibliai könyveknél az **ókorban** ez nem volt szokásos. Érdekes, hogy a szerzetes a könyvcímét a könyv elejére is felírta, de azért ez ujtás mellett is megtartotta a régi gyakorlatot, amely szerint a cím a végén iratott le. A szerzetes az elejére azt is írta: *hic incipit* (itt kezdődik). Héber kéziratokban is található: „Kezdeni fogok”, nem ritkán kis vers lesz belőle.

Az irországi szerzeteseknek a térítés és kolostoralapítás mellett nagy érdemeik vannak az európai könyvirás és könyvtáralapítás körül (36 kk). Kézirataikba egyéb díszítések mellett sárkányfejeket és más mesebeli állatokat rajzoltak (42). A magyar Tudományos Akadémia birtokában vannak Kaufmann Dávid hagyatékából Olaszországból eredő gyönyörű héber illusztrált kéziratok, melyekről K. „Zur Illustration hebräischer Handschriften” című dolgozatában értekezett. Ebben Maimonides kodexéről és más héber művekről van szó. Itt ezekről nem szólunk, hanem azokról a bibliakódexekről, melyekben a maszóra a lapszéléken mindenféle ágakban terjeszkedik és betűkből vannak összeállítva. Ezekben nem ritkán található sárkányfejek és mesebeli állatok. A kérdést még nem tárgyalták, de biztosnak tartom, hogy az említett szerzetesi *könyv-illuminációk és illusztrációk hatása alatt állanak, sőt azoknak utánzatai*. A zsidó írásszokásból ezekhez a másolók inspirációt nem meríthettek. A lapszélnek írásra való felhasználása már magában véve idegen minta után jöhetett létre, tehát az, hogy a maszórát a

magóra jegyezték fel már magában sem lehetett ősi zsidó szokás. Ezt azonban nem állítjuk biztosan, de az, hogy ezeket a maszoretikus észrevételeket sárkányokká és más mesebeli állatokká formálták, csak idegen hatás alatt tehették, teljesen bizonyos előttünk. Illuminálás és illusztrálás a görögöknél már az ókorban járt, a zsidó hagyomány azonban ilyenről *még tilalomban sem emlékezik meg, tehát egyáltalában nem fordult elő*. Tiszára középkori szokás a zsidóknál. Ginzburg és Stassov közzétettek illuminációkat pétervári héber kéziratokból, mely gyönyörű műről, sajnos, egyáltalában nem vettek tudomást. A groteszk állatalakokat dekorációképen a könyvek bekötéseiben is használták (53).

A könyvek hátáról D. a következők mondja: „Auf die Ausschmückung des Rückens legte man keinen Wert; die Bücher lagen meist auf einem Pult, *lectrina* oder *pulpita*, und standen sie in einem Regal, so war es mit dem Rücken gegen die Wand; der Brauch unserer Zeit, die Bücher mit dem Rücken nach aussen zu stellen, stammt erst aus dem 17. Jahrhundert. Der Titel des Buches wurde deshalb oft mit Tinte entweder auf den Unterschnitt geschrieben, so dass er gesehen wurde, wenn das Buch lag, oder auf den Vorderschnitt, so dass er sichtbar war, wenn das Buch im Fach stand” (54). Vannak héber könyvek is, melyeken a cím a leírt módon van felírva. *A zsidó könyvkötés minden tekintetben tiszára idegen eredetű*.

A szerzetes könyvtárak mellé az idők folyamán az egyetemek könyvtárai járultak. Eredetileg csak tankönyvekről van szó, de mégis lehetővé vált a könyvkereskedés, amely a középkorban nem létezett. A könyvkereskedőket kötelezték, hogy tankönyveket raktáron tartsanak és a deákoknak díj mellett másolat végett kölcsön adják. 1259-ben Bolognában és 1275-ben Párisban adtak ki szabályzatot a *stationarii* (könyvkereskedők) számára, e szerint a 13. század előtt könyvkereskedelem nem volt (56). A Genizából előkerült töredékekből azonban megállapítható, hogy az egyiptomi zsidóknál már előbb voltak könyvkereskedők. Ezekben a töredékekben, melyek a Jewish Quarterly Review és a Revue des Études Juives több évfolyamában közzé tettettek, *fel vannak sorolva a könyvek áraik megjelölésével, amelyek a könyvkereskedőnél kaphatók*. E katalógustöredékek kiadói iparkodtak a felsorolt könyveket identifikálni, de nem vetettek ügyet arra, *hogy e katalógusoknak mily könyvtörténeti jelentőségük van*. Az árak is felette érdekes adatok, ha arra gondolunk, hogy az európai könyvtárakról majdnem semmit sem tudunk. (Ez utóbbiakról D. a 96. lapon szól).

De azt tudjuk, hogy a könyv drága volt, minek következtében polgárember könyvet nem szerezhetett a 14. század előtt, amely időben a városi polgárság gazdaságilag emelkedett és a papiros elterjedése folytán a könyv lényegesen olcsóbbodott.

„Ausserhalb des Kreises der Fürsten und Adeligen und ausserhalb der Kirchen, Klöster und Universitäten waren Bücher im Mittelalter nicht sehr verbreitet. In noch höherem Grade wie im alten Rom war die Buchkultur eine Oberklassenkultur“ (57). A zsidók közt nem voltak sem fejedelmek, sem nemesek, gazdag egyházak és szerzetek sem léteztek, és mégis jelentékeny mennyiségű könyv létezett. Párisban 1244-ben több kocsi rakomány talmudot égettek el, mint eretnek műveket. A zsidó nép mostoha kézirata van, nem zsidók kezében ugyan, hanem a British Muzeumban, az oxfordi Bodleyanában, a pétervári volt császári, a müncheni volt kir. könyvtárban, Párisban, a Vatikánban, Parmában, Berlinben, szóval minden nagy közkönyvtárban. Zsidó könyvtárak közül kiválnak a newyorki és a cincinnati szeminariumé, a bécsi hitközségé. A magyar Rabbiképzőnek is van 300-nál több kézirata, melyeknek jórészt magam szereztem szerény könyvtári dotációból és adományokból. Ha létezne a héber kéziratokról egyetemes katalógus, melyet Dr. A. Z. Schwarz bécsi tudós rabbi tervezett, kintne belőle a maroknyi elnyomott zsidóság csodálatos könyvszeretete. „Oberklassenkultur“, lelkiileg, nem vagyoniilag, vagy hatalmilag.

Az első papírmalmot 1276-ban állították fel Olaszországban és itt volt a 14. és 15. században a papírgyártás főszékhelye. „Im Laufe des 14. Jahrhunderts beginnen sich die *Papierhandschriften* geltend zu machen und im 15. Jahrhundert werden sie mehr und mehr allgemein gebräuchlich“ (59). Tudva van, hogy a legtöbb héber kézirat Itáliából származik, ami részben a papírgyártással ill. az olcsó iróanyaggal függ össze. Főképp persze azzal, hogy Itáliában volt a legnagyobb kultúra.

A könyvgyűjtők között kiváló hely illeti meg Mátyás királyt, kiről D. csodálatlalt beszél. A Corvinák közül még 125 ismeretes, melyek különböző könyvtárakba vannak szétszórva. A könyvtár állítólag 50.000 kötetet ölelt fel. „Merkwürdig, gerade in diesem Land einen so nahen geistigen Verwandten der gleichzeitigen italienischen Bücherfürsten zu finden“ (71). D. nem tudja, hogy Mátyás korában Magyarországnak majdnem annyi lakosa volt, mint Németországnak és hogy a magyar kultúra csak a törökök uralma alatt ment tönkre. Mátyás héber kéziratosokat is gyűjtött. „Meghalt Mátyás király.“ A könyvkötés művészete tekintetében a Corvinák a renaissance kötéseinek az előfutárjai (102).

III. A könyvnyomás.

A könyvnyomás feltalálásának és a legrégebb nyomtatványoknak általános leírása után következik a legrégebb nyomtatott könyv (előbb egyebek voltak) pontos ismertetése egy külön feje-

zetben, melyet a következő mondatok vezetnek be: „Die ältesten Drucker nahmen ganz natürlicherweise die Handschriften zu Vorbildern; die Lettern schnitten sie nach den Buchstaben der Handschriften, die ganze Anordnung der Seite wurde genau nachgeahmt... So gelang es in verblüffender Weise, das ganze Ausere des mittelalterlichen Pergamentkodex auf das gedruckte Buch zu übertragen und Werke zu schaffen, die nicht hinter den illuminierten Handschriften an Schönheit zurückstehen“ (82). „Die Anlehnung an die Handschriften ist also für die ersten Drucke charakteristisch, und diese Anlehnung erstreckt sich auch auf Einzelheiten, wie auf die von den Handschriften wohlbekannten Abkürzungen und das Fehlen eines eigentlichen Titels; man begann gleich auf der ersten Seite den Text mit dem Einleitungswort „incipit“ oder „hic incipit“ (84). Az első könyv, melynek kolophonja van, az 1457-ben nyomott *Psalterium*, melyben fel van jegyezve a kelet és a nyomdász neve és az is, hogy íróttól nélkül a nyomás feltalálása által készült (83). Az „incipit“ és az illumináció kivételével mindez a héber nyomott könyvről is mondható. Ez is a kéziratot reprodukálta, ami szembeötlik már a betűk különbözőségén a spanyol és az olasz nyomott könyvben. A betűvésők nem is tehetek egyebet, hisz nem voltak zsidók, a héber betűket nem is ismerték. A kéthasábos nyomás a foliánsoknál (pl. Maimonides kódexe és misnakommentárja) a kéziratok kódexből származik, vagy pedig a nemzsidó nyomtatványokból, pl. a 42 soros bibliából (Guttenberg biblia 1455-ből két foliókötetben). Még az is előfordul egy héber kolophonban, hogy a könyv nem lett írva. A nyomás közössége kétségtelen.

Az első nyomdászok vándoréletet éltek, minek okai a 93—4. lapon olvashatók. Eleinte a könyvnyomója egyuttal könyvkereskedő is, ő maga adja el a könyveket (95). Nem érdeketlen, hogy a héber könyv részben mai napig majdnem ily módon kerül a közönséghez. Valamely szegény ember kiad egy könyvet és azzal házal. Régi körökben a jelenkorban is mindennapi jelenség, amiért éles gunnyal „Schnorrliteratur“ névvel illeték illetlenül a könyveket magukat.

Mint minden újításnak a könyvnyomásnak is voltak ellenzői. Voltak olyanok, akik csak kéziratosokat vásároltak továbbra is (94). Hogy voltak-e ilyenek a zsidók között is, a jelen pillanatban nem tudnám megmondani. Aggodalom nyilatkozott meg a bibliai könyvek nyomásánál az istennév szedése miatt, már azért is, mert a szedő nem volt zsidó. A Zóhar kinyomását (1560) külön halakikus engedély előzte meg. A „német művészet“ 1464 körül került Itáliába, hova német nyomdászok vitték el (88). A híres héber könyvkiadók, a „Gersonidák“ is németek voltak, ősük Soncino olasz városban állított nyomdát. A könyvkereskedés emporiuma Olaszország volt,

főképp pedig Velence, azért itt alapított nyomdát az antwerpeni nemes Bomberg Dániel a 16. század második évtizedében, kit héber Aldusnak neveznek. *Neve könyvünkben nem fordul elő.* Antwerpen, hol már 1480-ban nyomtak, a könyvnyomás egyik gócpontja volt. Bomberg azonban Velencében alapított nyomdát, honnan a zsidó vevőközönséget elérhette. Jelentékeny vagyonát elvesztette. Szülőháza nevével van megjelölve, jámbor keleti zsidók, kik Antwerpenbe elvetődtek, zsidóknak nézték. Valamelyik héber könyvben láttam, hogy a szerző a gáon címmel emlékezik meg Dániel Bombergéről.

Az 1500-ig nyomott könyveket ősnymotványoknak (*incunabula*) nevezik. Ezt a határt a héber könyvnel is elfogadták és az ősnymotványok számát 100-ra teszik. Újabb időben több ismeretlen ősnymotvány került napfényre, ma számuk állítólag 130 lenne. A zsidó könyvnyomás később kezdődött, továbbá 1500 a zsidó aera szerinti nem századvég, az elfogadott határ ezen okoknál fogva nem indokolt. *Legújabbkori példa az általános könyvészet hatására a héber könyvre.*

Említettük már futólag Aldus Manutius nevét, aki Velencében könyvnyomdát állított azzal a céllal, hogy kritikai kiadásokat bocsásson közre a görög és római klasszikusokból. „Anfänglich . . . gab er seinen Büchern das landläufige Folio- und Quartformat, aber mit einer Vergilausgabe von 1501 brach er mit der Tradition und begann damit, die Klassiker in einem kleinen Oktavformat — man kann es fast Taschenformat nennen — zu drucken“ (102). Ez utóbbi formátum a héber könyveknél is járja most, de nevezetes, hogy a talmud — újabb csekély kivétellel — mai napig megtartotta a folioformátumot. Bizonyára ennek hatása alatt a reá vonatkozó rabbinikus könyvek is. A konzervativizmus kiterjed a külalakra is. Az általános törvénykönyvek rég átmentek a kezelhetőbb negyed- és nyolcadrétre, a talmud azonban megmaradt régi alakjában. *A talmud a régi könyvnek egyetlen élő képviselője külalak tekintetében.*

A kolostorok könyvtárainak megsemmisítéséről szóló fejezetben egyebek közt ezt olvassuk: „Die Buchbinder haben vielfach die Mönchshandschriften als Material gebraucht; in den heutigen Bibliotheken stösst man immer wieder auf Bücher, welche in entzweigesechnittene liturgische und andere Handschriften eingebunden sind, oder als Verstärkung des Rückens, als Futter für den Einbanddeckel oder dergleichen Verwendung fanden“ (119). Mindez áll héber kéziratokról és könyvekről is. Egy kötötáblán felfedeztem magam a RI Hazákén tószafótjának egy részletét, amely mai napig az egyetlen, amely ez első tószafótból ismeretes (Harkavy-Festschrift, héber rész). Jelenleg is birtokomban van egy teljes bekötés, melynek bélése kézirat és régi nyomtatvány darabjai. Pergament-

lapom is van, amely egy nemzsidó kötötábláról lett levágva és melynek tartalma haláka, de hogy ki a szerző, nem állapítható meg.

A 17. századbeli könyvnyomás ismertetésénél ezt olvassuk. „Im grossen ganzen war es *Belgien* (Antwerpen) und namentlich *Holland*, die im 17. Jahrhundert auf den meisten Gebieten des Buches die führende Stellung in Europa hatten. Es hängt zum Teil zusammen mit der führenden Machtstellung, welche die Niederlande damals überhaupt einnahmen, zum Teil auch mit ihrer hervorragenden Stellung in der wissenschaftlichen Welt“ (141. V. ö. 145 l.). Innen érthető, hogy a héber könyvnyomás 1630 körül Velencéből, amely ugyanekkor a pestis által sokat szenvedett, átment Amsterdamba, hol ugyanabban az időben a nagy világi műveltséggel bíró Manasse ben Izrael rabbi először állított nyomdát. A héber könyvnyomást Amsterdam a 18. századig uralta, melynek vége felé Bécs lépett helyére. Az ismert Antzin Schmidt vette meg a betűket, melyek Bomberg nyomdájából kerültek Amsterdamba. Meghaltak a nyomdák, de a betűk tovább éltek. Ez is példa a héber könyvnek az általános könyvvel való összefüggésére. Midőn Hollandia volt a vezér a könyvnyomásban, a zsidó nyomda is oda költözött, habár a zsidók zöme Lengyelországban és máshol lakott. Amsterdamban pedig elenyésző csekély számban éltek.

A 30 éves háború a könyv történetében is jelentős szerepet játszik. A svédek a könyveket is elvitték és később is megtartották. Így került az Ulfilas gót bibliája, a híres *codex argenteus* Upsalába. „Seit dem Altertum bis in die neuere Zeit hat es zu den Begleiterscheinungen eines jeden grösseren Krieges gehört, dass die siegreichen Heere Bibliotheken entführt haben“ (155). A rómaiak 70-ben, midőn a jeruzsálemi templomot lerombolták, magukkal vitték nemcsak az arany és ezüst szereket, hanem a zsidóság hivatalos tórapéldányát is és azt egy templomukban tartották. (Josephus Vita 75, Clementis fordítása 72. lap). Antiochus Epiphanes pribékjei is elvették a zsidóktól (167. sz. e.) a tórapéldányokat, de ők nem tartották meg, ők csak konfiskálták a tulajdonossal együtt, akik kivégeztek. Ha talán nem is az első, de mindenesetre egyike az első könyveknek, melyeket konfiskáltak, a tóra volt, amely később a világot hódította meg.

A *confisctio* enyhe alakja a *cenzura*, amely velejében a könyv egyes részeinek az elvétele. „Schon in der ersten Zeit der Buchdruckerkunst hatte sich die *Zensur* geltend gemacht; im Jahre 1486 gab der Erzbischof von Mainz ein Edikt darüber aus, und später wurde in verschiedenen päpstlichen Bullen nachdrücklich davon gesprochen, dass die Druckereien überwacht werden müssen, um die Kirche vor ketzerischen Schriften zu schützen; 1563 begann die katholische Kirche mit der Herausgabe ihres *Index prohibitorum librorum* (das Verzeichnis der verbotenen Bücher). Das 17.

Jahrhundert ist in besonderem Grad das Zeitalter der theologischen Zensur stb.“ (159). Hogy a talmudot 1553-ban elégették és egészen betiltották, amely tilalom évtizedekig fennállott, hogy Marco Marini, bizonyára zsidó származásu szerzetes, editio castigatát rendezett belőle Baselenben, melynek szövege mai napig érvényesül a talmudkiadásokban, hogy létezett egy *Index expurgatorius*, melyből szerzetesek időről-időre a héber könyveket cenzurálták, mit a könyv végén aláírásukkal igazoltak és megfizettek, mindezekről és más egyébről könyvünk nem szól egy szót sem. Pedig elég érdekes, mert a zsidók azért mégis az utókorra hozták irodalmukat, habár mai napig cenzurált alakban.

Az cenzuránál is ártalmasabb volt a könyvnyomásra az *utánnyomás*. A könyvet úgy próbálták ellene megvédeni, hogy *privilegiumot* állítottak ki számára, amelyben az utánnyomást megtiltották. A privilegium egy vagy több évre szólt, szövegét gyakran a könyv elején lenyomták. A büntetés kisebb-nagyobb pénzbírságból állt. A legrégebb német privilegium a 16. század elejéről származik (159). A héber könyvet hasonló módon védték az utánnyomástól, csak-hogy nem császári vagy hatósági szabadalommal, hanem a rabbi anathémájával a „határsértő“ ellen. Leginkább az approbációba vették fel, *még pedig a pápa approbációjának mintájára*, már a 16. században (cikkem J. Q. Review X., 1898. 71—2).

A 17. században a könyvárak még nem voltak szabottak (fixek). (159). Ez a héber könyvről is mondható. Az bizonyos, hogy drágák voltak, a nép nem szerezhette meg. A kiállítás Németországban alacsony színvonalon állt, a 16. századdal szemben visszaesés állt be (160). Bizonyára a 30 éves háború által beállott általános elszegényedés folytán. Ennek tulajdonítom a 17—19. században nyomott német és főképp lengyel héber könyvek szegényes külsejét. *Itt is hatott a példa.*

Madártávlatból vetettünk egy pillantást a héber könyvre és megállapíthattuk összefüggését a nemzsidó könyvvel. Áll ez az ókorról is, de akkor mégis nagyobb volt az önállósága. Mondható, hogy a zsidó nép őshazájában, hol meg nem tört nemzeti életet élt, könyvei külső kiállításában is több önállóságot tudott megtartani, mint a száműzöttségben, midőn a környezet kulturájának hatása alá került. Mint egyéb vonatkozásban, a könyvkultúra tekintetében is öntudatlanul hasonult a nagy többséghez, melynek kebelében élt. *A külvilág ismerete nélkül a zsidó multat sehohsem lehet felismerni és megérteni az illető ország és nép ismerete nélkül. Ezt a tételt, úgy gondolom, a könyv történetéből is bebizonyítottam. A bizonyítás annál frappánsabb, mert szent könyvekről van szó, melyeket a zsidók vallásos gondal őriztek, mint legsajátosabb kincsüket.*

Budapest.

Dr. Blau Lajos.

Az írás történetéhez.

A görög palaeographia a mult század második fele óta napfényre került egyiptomi papyrusokkal oly gazdag anyagot nyert, hogy ezt a tudományágat egészen új alapokon építheti fel. Több munka foglalkozik ezzel a problémával, melyek közt a legújabb a *Schubarté*¹. Első tekintetre semmi köze a zsidó tudományhoz, de hamar meggyőződünk, hogy ez téves feltevés. A mű sorrendjében fogjuk érinteni azokat a pontokat, melyek zsidó szempontból is érdekesek.

Háromféle írás volt: az iskola, az ügylet és a könyv írása (Schulschrift, Geschäftsschrift, Buchschrift), az utóbbit szépirásnak is nevezik (13. lap). A zsidó eredetű aram papyrusok, melyek az 5-ik századból ante származnak, okmányok, levelek, számadások s hasonlók, de *nincs köztük egyetlenegy könyvrészlet sem*². Nem lehet tehát belőlük következtetni vonni az akkori bibliai írás alakjára. Lehetséges, hogy ez szebb betűkkel íródott, vagyis már akkor közelebb állott a négyzetes betűíráshoz, amely végül teljesen kifejlődött. Iskolai írás sincs az aram papyrusok közt, ami alatt azt értjük, hogy az iskola mily alaku betűket tanított. Nincs kizárva, hogy nem volt más, mint az okmányírás, más szóval az, hogy az okmányíró (szófé) volt az iskolamester is, már amennyiben akkor ilyenről szó lehet és a tanítványokat ugyanerre az írásra tanította, de ez nem biztos. Ily szempontból az AP-ok eddigelé nem vizsgáltattak, ez senkinek eszébe sem jutott.

A kövessők a 6—5. sz.-ból ante eredő görög feliratokat függőleges írással vésték, bizonyára nem azért, mert ettől nagyobb hatást vártak, mint Sch. (15) féltételezi, hanem azért, mivel az írás iránya még nem állapodott meg. Hiszen még ezer évvel később is előfordult hasonló. Zsidó felirat csak a Siloahbeli, melyhez hozzá vehető még a moabita Mésakő. Ezek az írás vízszintes, de úgy emlékszem, hogy van függőleges föníciai inscriptio. Hogy más írásnál és anyagnál irtak-e zsidók függőlegesen, nem tudható. A talmud ilyen tilalmat nem említ, miből az következik, hogy az ő korában, tehát legalább az első század ante óta ily irányú írás nem is tételeztetett fel.

Az írás változása első sorban abból állt, hogy az egyes betűket összekapcsolták. „Das Streben der Geschäftsschrift, die man früher allgemein und heute noch oft *Kursive* nennt, geht darauf, die von Hause aus ohne Verbindung nebeneinander ge-

¹ W. Schubart, Palaeographie. Erster Teil Griechische Palaeographie, München 1925. (Handbuch der Altertumswissenschaft I, 4).

² Az Achikar, melyből töredékek maradtak, nem bibliai könyv, ezért nem bír teljes bizonyító erővel.

reichten Buchstaben so weit zu verbinden, als es die Formen zulassen und die Geläufigkeit fordert“ stb. (18). „In der Hauptsache gilt jene Gliederung von der Geschäftsschrift, die sich am schnellsten und sichtbarsten ändert; an ihr liest man die Merkmale der Zeit ab, während sie in der Schönschrift wie der Schulschrift viel langsamer und undeutlicher herauskommen“ (22). Mindez áll a héber írásról: a könyv (biblia) írása láthatóan nem változik és még ma is minden betű külön áll, míg a többi írás változott idő és ország szerint. A görög könyvpapirusokban is csekély kivétellel minden betű magában áll. A talmud előírása szerint (Menachot 30) minden betűt pergamentnek kell körülfogni, más írás bibliánál tilos. *Ebből következik, hogy már akkor létezett más célokra a kurzív írás, mint a görög írásban.*

A 29. lapon reprodukálva van egy levélrészlet a Zenon papyrusokból (3. sz. ante), melyen kis hézagok a mondat tagjait jelzik. Hasonló papyrus a 38., 56. oldalon s máshol. Egy falusi jegyző szavakat és szócsoportokat elválaszt, sőt mondatokat számoz (62). Külön tilalom van a bibliai verseknek íly módon való jelölésére. A ספר שפסקו (Szóferim 3, 7) ezt jelenti, semmiesetre sem a ספר ספוק-at, mint Müller ediciójához irt jegyzetében (48. l., 9. j.) gondolja. Ugyanott M. idéz egy olvasatot: שפסקו או שנקדו ראשי, idéz egy utóbbit „elszakították a vers elejei“ M. is a hézagra magyarázza. A görög papyrusból látjuk, hogy a tagolás e neme már a 3. sz. ante járt.

A betűk díszítéséről többször van szó, ilyen már Ptolomeus-korban található az üzleti írásokban és a könyvirásban is. „Es ist ein Merkmal dieser Art, die Köpfe mancher Striche zu verdicken oder kleine Zierstriche anzufügen“ (33 Geschäftsschrift). „Die Sitte, den Fuss des Buchstabens, wo er es zulässt, mit einem Strich zu zieren, ist uns aus einer grossen Anzahl gut geschriebener Handschriften bekannt“ (112). Még többször szól róla Sch., elejét az időszámításunk előtti első századba helyezi és élettartamát legalább száz évre taksálja. A részletekből még csak azt, hogy a díszítés nem minden betűre vonatkozik és hogy némelyiknél a betű lába, másnál feje kapta a vonalkát. A mi szempontukból a „Zierstrich“ ténye a fontos. Bargés kiadta a „Széfer Taggin“-t a koronácskák könyvét, hol a betűdíszítés részletesen van tárgyalva. Ez középkori könyv, de már a talmud (Menachot 29b) közli Rába (350 körül Babilóniában) mondását: שפסקו שפסקו betűknél mindegyike három vonalocska kell. Hogy miképp kell alkalmazni, a kommentátoroknál már vita tárgya, tehát pontos hagyomány már nem élt. Érdekes azonban, hogy az egyik magyarázat szerint (Töszafót) *két vonal van a betű tetején, az egyik pedig alatta, analógia a görög íráshoz.* Analógia az is, hogy csak a betűk egy részénél használták és az is, hogy csak könyvnel, ami a görögben is első helyen áll.

Hogy miért épen a hét betű van kitüntetve, ma már nem világos. A hét betű sorrendje nem alfabétikus, hanem mnemotechnikai: az első szó a „Satnéz“, de mit jelent שטנ? Talán szikrát (B. K. 6, 7 és máshol, Ben Jehuda s. v.). Az egésznek az értelme tehát az volna, hogy a szikra elégeti a Satnézt. Hasonlót mond a midras a (שטנ) szikráról, hogy eléget (Ben Jehuda l. c.). Mellékesen megjegyezhetjük, hogy már a talmud korában kedvelték a שטנ-*t* (emlékeztető jelt) alkotó betűket értelmes adó szóvá vagy szókká csoportosítani, mint pl. שטנ-*t* a végbetűkből s másokat. Bizonyára ez sem zsidó specialitás, habár eddig nem találtam egykoru analógiát.

A közölt írások mutatják, hogy a könyvben rendszerint minden betű külön állott, önálló test volt (116 s máshol). Már említettem, hogy a talmud ezt bibliánál követeli. Bizonyos, hogy az ilyen írás olvashatóbb, tévedés inkább kikérülhető, mint az összekötött betűknél. A könyvtártan azt javasolja ma is, hogy a könyvtáros minden betűt külön írjon, égyú mint a talmud követeli a szent könyvnel. Az ok a talmudnál ezen felül a konzervatívizmus is lesz. A betűk feltalálásakor és utána is senkinek sem juthatott eszébe, hogy két betűt egybe írjon, az ősi szokás tehát a különálló betűírás volt. *Ez ősi szokás fentartását követelte a talmud, talán tudatosan, talán nem tudatosan.*

A konzervatívizmus ráterjed a betű alakjára is. Ez okból a Tóra betűinek alakja kevésbé változik, mint a profán írás betűié, ami oka annak, hogy a négyzetes betűknél felette nehéz kort megállapítani. A *szépirás*, ahogy a könyvirást nevezik, a görög írásnál is nehezen változott, habár itt jámborság vagy szentség nem játszott közre. Schubart a szépirás tárgyalásának bevezetésében a következőt mondja: „Die Buchschrift ist nur in ganz seltenen Fällen zeitlich bestimmt und fordert daher ständig das schriftgeschichtliche Erwägen, Schätzen, Raten heraus . . . Je mehr eine Schrift sich dem Ziele reiner Schönschrift nähert, desto mehr wird sie das Zufällige abstreifen, das uns späten Beschauern noch am ehesten eine Handhabe bietet. Schönschrift wird viel unabhängiger von der Eigenart des einzelnen Schreibers sein, wird sich langsamer, unmerklicher wandeln“ (97). „Wo aber der Stil der Buchschrift wirklich selbständig geworden, wo er gelungen ist, macht es viel mehr Schwierigkeit herauszufinden, welche Art der Geschäftsschrift ihm entsprechen möge. Und doch ist dies der einzige Weg, der uns einmal zu wirklicher Einsicht in die Buchschrift und zu begründetem Urteil über die Stufen ihrer Entwicklung führen kann; erst dann würden sich auch zuverlässige Zeitansätze ergeben“ (109).

A héber nyelvnek nincsenek ókori üzleti írásai, nincs tehát miből meghatározni a könyvirást. Minden alap nélkül próbálkozott Chr. D. Ginsburg (Introduction into the Hebrew Bible) és Bernheimer (Paleografia Ebraica) bibliakéziratok korának meghatáro-

zásával. Az aram papyrusok és a legrégebb datált bibliakézirat (pétervári próféta kódex 915-ből) közötti kerekben 1400 esztendő van és így nem igen szolgálhatnak segédeszközül. Tekintetbe jöhetne még a Papyrus Nash (tizparancsolat, 1. vagy 6. század) és két héber papyrus, melyek görög papyrusok hátlapján vannak (3. v. 8. század). Ezek a megállapítások találgatások olyanok részéről, kik írástörténettel nem foglalkoztak.

Birt (Antikes Buchwesen 1882) azt bizonyította az irodalom-ból, hogy az antik könyv apró betűkkel volt írva. Papyrusokban ilyen írást szemlélhetünk (9. kép, 32. l.; 31. kép, 57. l.; 44. kép, 72. l.). Ezek nem könyvekből valók, ílyet a 119. lapon (78. kép) látunk. Nem oly apróírás, mint a héber lehetett, melyről Jeromos azt írja, hogy napfény mellett is alig olvasható, amit a talmudból vett bizonyíték mellett az Óhéber Könyv megfelelő fejezetében idéztem. A könyvből származó képen a betűk külön-külön állása még intendálva van, de az apróírás miatt itt-ott a következővel összefolyt. Minthogy a zsidóknál is az apróírás uralkodott, érthető a talmud követelése, hogy az egyik betű a másiktól egy *hajszdlnyi távolságban* legyen. Az előttem levő említett papyrusban ennyi sem sikerült mindig. Pár idézet könyvünkéből. „So klein und eng demgegenüber auch die Schrift von 222 v. Chr. aussieht, die uns Abb. 9 vorführt, im einzelnen fehlt es nicht an Merkmalen, die ihre Gleichzeitigkeit erkennen lassen, wenn auch gerade hier deutlich wird, wie verschieden man zu gleicher Zeit geschrieben hat“ (32). „Unter Tiberius pflanzte sich im übrigen die kleine und enge Schrift fort, die aus der späteren Ptolemäerzeit in die des Augustus hinübergegangen war“ (52). Lásd még 57. és 72. lap. A 78. kép (119. l.) scholion az Iliaszhoz. Vajjon nem lehetne-e arra gondolni, hogy épen az ilyen könyveknél használtak *leginkább* apróírást, mint a középkori kommentárok, mire a zsidó példa Rasi és Tószáfót? Az aram papyrusokban nincs apróírás. Ebből arra lehetne következtetni, hogy eredetileg ilyen nem létezett és csak az idők folyamán alakult ki. Nagyon valószínű, mert a feltaláló csak nagy vonalakat rajzolhatott.

A sorok nem mindig egyenlő hosszúak, ami már a Timotheostekercsen (3. sz. ante) látható. Úgyes másoló műve, de azért még sem sikerült egyenlő sorokat kihozni (99). „Neben dem Phaidon (Abb. 67, S. 104. um 250. ante) weist die Rede in Abb. 68, obwohl weniger sorgsam geschrieben, einen entschiedenen Fortschritt auf. Der Schreiber hält bereits auf Länge der Zeilen und sucht sie durch Füllhaken zu erreichen, wenn es ihm sonst nicht gelingt“ (105, v. ö. 175). A Herodapapyruson (82. kép, 123. l.) a sorok egyenlőtlenek. A talmud a pótlóvonalakat (Füllhaken) nem említi, *nem tiltja meg, tehát a zsidó könyvmásoló nem ismerte.* Ez a hallgatás bizonyító erővel bír, mivel a talmud beszél arról,

hogy mikép kell eljárni, ha a sor végén nem fér be az egész szó, hanem csak betűk belőle (l. még alább).

Az antik író a sor hosszúságát rövidítések útján is szabályozhatta volna, de ezt nem tette. „Dem Buche, das doch Schönschrift zeigen soll, steht von Hause aus die Kürzung überhaupt nicht an, und die weit überwiegende Menge der Buchschreiber hat sie auch verschmäht“ (174). Rövidítésekről van még szó 57, 72, 90, 134, 159, 164, 175 lapon. A mi szempontunkból csak az fontos, hogy az antik okmányíró elég sűrűn használt rövidítéseket, a könyvíró pedig még sem tette. Az írástörténet e világitásában a héber bibliában rövidítések nem plauzibilisek. Rövidítésekre következtetnek a LXX fordításából is, e szerint már a 3. században ante lettek volna a héber szövegben rövidítések, melyek később egészen eltűntek. *Hogy időszámításunk eleje körül már nem lehetek, bizonyítja az, hogy a talmudban nincs rövidítési tilalom.* Ahol a talmud a sorba be nem férő szóról beszél, közel volt a feltevés, hogy a könyvíró talán megrövidíti a szót és így ott helyén lett volna ily tilalmat kimondani. A *nomina sacra* keresztény szövegekbe írtak (176), miről azonban itt nem kívánok szólni.

Itt-ott olvasható, hogy a nagybetűk, melyek a héber bibliaszövegben találhatóak, *Initialen*. Tetszetős feltevés, de semmiképp sem valószínű. A kezdőbetűk nagyítása található papyrusokmányokban, de nem irodalmi papyrusokban, „a legritkábban látható még a nyoma is“ (172). „Jedenfalls aber haben wir bei dem gegenwärtigen Tatbestande noch kein Recht, die eigentlichen Initialen des Mittelalters, die vergrößerten und verzierten Anfangsbuchstaben, an das Altertum anzuknüpfen“ (u. o.). (L. még 64. l. a későbbi kezdőbetűkről). A tóra elején álló nagy betűt tekinthetjük kezdő betűnek, de nem initialenek a szokásos értelemben.

A keresztények kötelesek voltak a császárnak áldozni, miről bizonyítványt kaptak. Ilyen „libellus“-ban (250 körül Decius császár alatt) a végszigma a szó belsejében is használtatik (80). Használ ehhez az 5 héber végbetű, melyekről szintén bizonyítható, hogy a szó közepén is használták (Tanulmányok a bibliai bevezetés közeléből 86—90).

Az *íróanyag* rendesen a papyus ugyan, de van pergament, sőt bőr is, melyet nem hasítottak ketté. Egy papyrus korának meghatározásánál Sch. ezt mondja: „Aus dem Pergament als Schriftträger folgt innerhalb der Kaiserzeit . . . nicht einmal eine Wahrscheinlichkeit“ (130). Pergamentlap Euripides Menalippéjával (136). (Odisea kódex 140). Salichijehban is találtak görög írásu pergamentet, ami zsidó szempontból ezért érdekes, mert a hely az Eufrates mellett fekszik, melynek partjain zsidók nagy számban laktak (50, 2. j.). Még érdekesebb az, hogy a kurdisztani Avromanban találtak két lap *bórt* görög írással, melyek közül az egyik

88-ból van keletveze (41). Ez a tény az iróbőr (a héber Gevil) általános elterjedtsége mellett szól oly korban is, midőn a pergament már évszázadok óta volt felfedezve.

A LXX legrégebb kódexeiről Sch. a következőt mondja (138): „Es ist allgemein üblich, den Codex Vaticanus und den Codex Sinaiticus dem 4. Jahrhundert zuzuschreiben und den Alexandrinus für etwas jünger zu erklären. Auch ich halte das für richtig; aber wie unsicher das alles ist, darf doch nicht vergessen werden“. Bővebben beszél Sch. ezekről a kódexekről 155 l., általában bibliai íróstilust statuál (l. még 132, 136, 140, 144). A Vaticanusról egyebek között a következőt mondja: „Der Schreiber strebt danach, die Buchstaben überall gleich zu gestalten und erzielt eine bewundernswerte Regelmässigkeit, abgesehen von den Zeilenenden, die er nicht besonders gut ausgleicht, obwohl er sich sehr oft mit kleinen Buchstaben hilft; vor allem geht er aber darauf aus, den Raum harmonisch zu füllen, indem er viele Buchstaben auf eine annähernd gleiche Breite bringt und wo dies nicht möglich ist, die Verhältnisse so geschickt verteilt, dass nirgends eine Lücke klafft, wie es heute auch beim schönsten Drucke unvermeidlich scheint“ (155). A héber tóráíró ugyanígy jár el, de a sor vége miatt nem szabad a betűket kisebbíteni és boldogul e nélkül is, mert öt betűt szélesbíthet (אָלְפֵת), az ókorban azonban a sorvég a Szófernek is nehézséget okozott, mint a görög bibliaíróknak. Valószínű, hogy a keresztény hivatásos bibliaírók hatott a szófő példája. A bibliaírás nem egyszerű másolás.

Budapest.

Dr. Blau Lajos.

IRODALOM.

A zsidóság kultur- és vallástörténeti jelenségében.

(Lamparter E., Das Judentum in seiner kultur- und religionsgeschichtlichen Erscheinung, Gotha 1928. VIII + 340 lap.)

A jelen könyv nem a zsidók történetét adja elő, hanem adalék kíván lenni ehhez a kérdéshez: „Mit adott a zsidóság három évezred folyamán az emberiségnek kulturális és vallási értékekből.“ Így határozza meg a szerző maga munkája célját, hangsúlyozva azt, hogy ez a cél gyakorlati és apologetikai irányu, és kifogásolja azt, hogy a jelenkor keresztény tudománya tétlenül nézte a harcot és engedte, hogy az antiszemizmusz német földön megdagadjon, ahelyett, hogy az igazság tanuságával az áradatot feltartóztatta volna. Lamparter nyugalmazott stuttgarti evangélikus pap. Az antiszemizmusz azt követeli, hogy a zsidóktól vonják meg az egyenjogúságot, helyezték őket kivételes törvények alá. „In Anbetracht der Ungeheuerlichkeit dieser Forderungen lohnt es sich, sie auf ihre Berechtigung oder Nichtberechtigung einer Prüfung zu unterziehen und dem Zerrbild, welches der Antisemitismus von dem Judentum entwirft, ein geschichtlich wahres, wissenschaftlich sicher gestelltes Bild gegenüberzustellen“ (1. lap).

A mű a következő hét fejezetre oszlik: 1. A fajkérdés és a zsidóság (3—26). 2. A zsidóság keletkezése és állása a jelenkorban és a jövőben (27—56). 3. A zsidóság kulturális munkája, négy alfejezettel (57—216). 4. Izrael népének vallása (217—235). 5. A zsidóság vallása Jézus koráig (236—256). 6. Zsidóság és kereszténység (257—296). 7. A talmud és a zsidó erkölcs. A fejezetek tartalmának itt nem közölt részletezése mutatja, hogy rendszeres, minden pontra kiterjeszkedő munkával állunk szemben. Az ismeretelés keretében azonban csupán egyes pontokra mutathatunk rá,

mit mindjárt meg is kezdünk. L. ismerteti a cionista mozgalmat és az angol elhatározást, hogy a szentföldön zsidó otthon teremt (40 kk.). Elismeri, hogy Palesztinában virágzó és gazdag jövőt ígérő zsidó kolóniák alapítottak és reméli, hogy zsidók és arabok békésen fognak egymásmellett élni, „de azért magától értetődik, hogy Palesztina betelepítésével a zsidó kérdés nem oldható meg“ (42). Ezt aláhuzza és azután konstatálja a képviselőválasztásokból, hogy a német nép mily csekély százaléka esküszik az antiszemitá zászlóra. Az antipathia régi előítéletekből ered és abból a felületes szokásból, hogy a nemzeti szerencsétlenség okát másokra tolják. Hangulatok, melyeket felvilágosítás által kell megváltoztatni. „Diese (Aufklärung) hat immer nachzuweisen, dass weder die Rassenzugehörigkeit, noch die kulturelle Betätigung, noch die religiöse Eigenart des Judentums uns ein Recht geben, dieses als Fremdkörper in unserem Staatswesen zu behandeln“, mondja aláhuzva L. a 43. lapon és ezt azután meg is teszi.

A talmudból bizonyítja, hogy a zsidó nép Palesztinában földműves volt, azután következőképp folytatja: „Wie aus dem Alten Testament, so bekommen wir auch aus der talmudischen Literatur von den Juden den Eindruck eines arbeitsamen, den praktischen Aufgaben des Lebens zugekehrten Volkes. Kein anderes Volk des Altertums hat nicht bloss die Notwendigkeiten, sondern auch den erzieherischen Wert der Arbeit so klar erkannt und betont wie die Juden. Sie sind das erste Volk, welches das hohe Lied auf die Arbeit gesungen hat“ (63). Ezután cáfolja a köznézetet a zsidók idegenkedéséről a nehéz munka iránt.

A zsidók kulturális tevékenységének ismertetésében szól a spanyol zsidó fénykorszakról. Említi Chaszdai ibn Saprutot, Sámuel Hanagidot, Salamon ibn Gabirolt. „Különösen Spanyolországban az arab kalifáknál épügy, mint a keresztény királyoknál az udvari orvos bizalmi állása az övék volt“ (75). Itt említi Maimonidest is, aki Saladin udvari orvosa volt (ismételve 96. lapon). Ez az elterjedt téves nézet, mert M. nem Saladinak, hanem egyik vezérének volt udvari orvosa. Az első frank királyok, Nagy Károly és Jámor Lajos a zsidókat nemcsak kereskedelmi kapcsolataikért becsülték, tudományos ismereteik folytán „szellemi kultúra közvetítőit“ láttak bennük (76). Szellemi főlényük miatt az akkor még műveletlen klérus nem szivlelte őket (79). „A zsidóakra az egyházi és világi fejedelmek pénzvágya (L. aláhuzása) kényszert gyakorolt.“ „Das Verhalten der deutschen Kaiser in der zweiten Hälfte des Mittelalters gegen ihre jüdischen Kammerknechte zeugt von einer ungläublichen sittlichen Verkommenheit, einer Schamlosigkeit, die einen Schandfleck in der deutschen Geschichte bildet“ (85). „Nur das innere Gefüge oder den geistigen Zusammenhalt des Judentums konnte keine Macht der Welt, keine Raubgier und unmensch-

liche Grausamkeit sprengen.“ „Dies war die Thora“ (88). A 96. lapon összetéveszti Maimuni kódexét, a Misne Tórát, M. misna-kommentárjával. Hispania és Portugalia gazdasági hanyatlása a zsidók 1492-ben ill. 1497. történt kiűzése volt. „Die spanischen Königreiche hatten die wirtschaftliche und kulturelle Blüte, die sie vor allen Ländern Europas im Mittelalter erlebt haben, wesentlich der geistigen Regsamkeit, dem Gewerbefleiss und finanziellen Talent ihrer jüdischen Untertanen zu verdanken. Diese haben den Handel in Aufschwung gebracht, und in ihren Händen lagen besonders die Gewerbe, welche eine grössere Kunstfertigkeit erfordern“ (111). Van L.-nek elismerő szava a lengyel zsidók számára is, főképp iskolaügyüket dicsőíti (136), csak Ischerles (következtelen) hiba (Isserles helyett 137).

A zsidók kulturális tevékenységét méltatva, kiemeli azt is, hogy az orosz-lengyel területeken a jiddis művelésével új népkultúra van keletkezében (204) és azután felsorolja a német zsidó írókat, művészeket, tudósokat, technikusokat stb. s megcáfolja azt az állítást, hogy a zsidóknak nincs matematikai tehetségük, rámutatva Einsteinra és Cantorra, a matematika történetírójára (207). Érdekes a vád, nem a cáfolat, különösen Németországban, ahol az egyetemeken a matematika professzorai oly nagy számban vannak. „Aber das klassische Land des Antisemitismus ist von jeher Deutschland gewesen“ (208). L. bizonyítja adatokkal, hogy a sajtó nincs zsidó kézben, ugyszintén a pénzügy sem. A háboru előtt a világ 44 milliárdosa között az első zsidó (Rothschild lord), a 11. helyen áll (210). A háboru utáni időből a newyorki jövedelmi adó statisztika a 9. és azután a 28. helyen jegyez fel zsidót. A zsidó gazdagság begyökeresedett legendáját azonban semmiféle ténybeli adatokkal nem fogják kipusztítani. Minden zsidó Rothschild. A politikai pártok nem mernek nyíltan sikra szállni az antiszemitizmus ellen, pedig végeredményben saját bőrükön fogják érezni pusztító hatását. „Itt a német tudomány híre és becsülete forog kockán. Az akadémiai tanszékeken is képviselt antiszemitizmusz súlyos vétek a tudomány ellen, ugy az ethnologia, mint a historia ellen. De a tudomány mellett a keresztény egyházat is vádoljuk, hogy ölbe tette kezét és hallgatott, hol kötelessége lett volna az igazság, a jog és a szeretetért szavát felemleni“ (213).

A zsidógyűlölet azt is tagadja, hogy a zsidóknak vallás tekintetében volna tehetsége. Dühring nemcsak az Ó-, hanem az Új-testamentumot is elveti, aki a kereszténység alapján áll, szerinte nem lehet igazi antisemita, a polytheizmus magasabb vallásforma, mint a zsidó istenhit stb. Ellenben Harnack ezt a kijelentést teszi (idézve 218): „Die jüdische Religionsgeschichte ist die tiefste und reichste, die je ein Volk erlebt hat, ja, wie die Zukunft zeigen sollte, die eigentliche Religionsgeschichte der Menschheit.“ A

„jövő“ a kereszténység, amely Harnack szerint az abszolút vallás (Die Absolutheit des Christentums. Hegel). Chamberlain egyebek közt a következőket mondja: „Wie die Germanen von den Römern das Recht und die Anschauung vom Staat, von den Griechen die Kunst und Wissenschaft geerbt haben, so leider von den Juden die Religion“ (219). Ch., ki két kötetben gyalázta a zsidókat, kinek legkisebb vádjá a hitlenség volt, aki a háboru alatt a legádázabb angolfaló volt, a háboru után repatriáltatni vagyis angol hűségre jelentkezett. Az angolok nem fogadták vissza a nagy jellemet.

A zsidóság és a kereszténység viszonyát L. iparkodik elfoglatlanul előadni. A 273. lapon azt mondja, hogy Jézus a Törvény (Tóra) magyarázatában nem mutatott új utakat. Ő sem emelhetette a jót magasabb fokra, mint Micha próféta 6, 8, ő sem formulázhatta Isten akaratát jobban, mint Mózes V, 11, 13: „Szeresd Istenet egész szíveddel és egész lélekkel“ és mint Mózes III, 19, 18: „Szeresd felebarátodat, mint tenmagadat“, de kiemelte ezeket mint alaptörvényeket (273). Ez ellen említhető, hogy a zsidó *mindennapi imának első és főtartalma éppen az említett Tórarészlet, ואהבה*, tehát a zsidók is tudták, hogy ez a fő; továbbá említendő az, hogy épügy, mint Jézus R. Akiba is azt mondta, hogy a szeretet parancsa a főtörvény. A két vallás tárgyalásából idézem még a következőket: „Dass auch der jüdischen Religion neben der christlichen ein göttliches Daseinsrecht, eine besondere Gabe und Aufgabe im Geistesleben der Menschheit verliehen ist, kann nur engherziger Konfessionalismus leugnen. Dem Judentum ist von der Vorsehung die Bestimmung zugewiesen worden, ein Zeuge und Wächter des reinen Monotheismus, des Glaubens an den einigen und einzigen Schöpfer und Erhalter aller Dinge zu sein“ (294). Az aláhúzás, mint minden idézetünkben, a szerzőé.

Az utolsó fejezet a talmudról szól. Említi a talmud keresztény ismerőit, Delitzschet, Strackot, Fiebiget és azt mondja, hogy azok egyhangúlag visszautasítják a valláskönyv antiszemita meggyalázásait (297).

Ezután ismertette van a Sulchan Aruk. Megállapítja L., hogy a zsidó törvénytanítók nem hirdettek lazább morált nemzsidók iránt zsidókkal követendőekkel szemben (321–2.) A Széfer Chaszidim nem a 15., hanem a 13. századból való. Szól a kitételről: „A béke utjai kedvéért“ (332) és helyesen értelmezi. Ki kell irtani azt a tévhitet, hogy a zsidó törvényirodalom *kivételes* határozatokat tartalmazna nemzsidók ellen (331).

Budapest.

Dr. Blau Lajos.

Irodalmi Szemle.

A pesti izr. hitközség fennállása 125-dik évfordulójának és a magyar izraeliták vallási receptiója 30-ik évfordulójának megünneplése. Kiadja a pesti izr. hitközség 1925, 88 lap, 8.

Ebben az alkalmi iratban négy dolgozat foglaltatik. *Dr. Lederer Sándor*, a hitközség elnöke lelkes ünnepi szövege: „Magyarok vagyunk“ (9–17) hangsúlyozza a történeti tény, hogy az ország területén már a honfoglalás előtt laktak zsidók és hogy a honfoglaló magyarok soraiban zsidók is voltak. Hivatkozik egyebek közt Chaszdai ibn Saprút (Saprit sajtóhiba) levelére a kazár királyhoz és más adatokból megállapítja, „hogy mi magyar zsidók magyar hazánkban itthon vagyunk“ (13. lap). Ezután előadja tömören a magyar zsidók részvételét az 1848-ik szabadságharcban és végül idézi a magyar béke delegáció gróf Apponyi Albert, gróf Bethlen István és gróf Teleki Pál által aláírt memorandum-ból a következőket: „faji szempontból a zsidók már nem is zsidók, hanem magyarok.“ „Zsidó felekezet és magyar nemzetiség azonos fogalom“ (16).

Dr. Gábor Gyula főtitkár beható tanulmányt ír a receptió történetéről és arról, hogy mi volt az izraelita vallás közjogi szempontból a receptió előtt. Érdekes pl. az, hogy az 1799. évi kerületi ülésen javaslatot dolgoztak ki, hogy a zsidó vallás törvényesen bevett vallás legyen, a főrendek azonban ezt a javaslatot visszavetették (27). Azóta is többször került szóba a receptio, míg 1891 óta állandóan napirenden tartott. Az Egyenlőség és a Magyar Zsidó Szemle évfolyamaiból G. képet fest a receptió küzdelemről és nagy elismeréssel nyilatkozik Vázsonyi mellett Mezeyről, ki a Szemle idevágó cikkeit írta.

Dr. Groszmann Zsigmond, 13 oldalon képet ad a pesti hitközség történetéről (41–54). Egy okmány tanúsága szerint már 1406-ban lakott zsidó Pesten, de hitközség csak 1800-ban alakult, amikor 1000 lelket számlált. Jótékonyagot mindig gyakorolt, nevezetesen azonban, hogy azt keresztényekre is kiterjesztette és közélokra, mint pl. a Nemzeti Múzeumra is adakozott (4005 forint. 43. lap), sőt a Kalvin-téri református templom építéséhez is hozzájárult (44). A dolgozatban minden fontos adat fel van jegyezve az intézményekről, rabbikról, elnökökről.

G. a multat, *Eppler Sándor* pénzügyi főtanácsos pedig a jelent mutatja be dolgozatában, melynek címe: a pesti izr. hitközség és a vele kapcsolatos intézmények az 1925. évben (57–86). Ebben is vannak történeti visszapillantások, de a fő a jelen. Minden pesti zsidó intézet fel van sorolva a Rabbiképző és a Tanítóképző is. A Chevra Kadisa és intézményei szintén részletesen vannak ismertelve. A tanulók statisztikája 21, 374 számot mutat (62). Ennyi

részesül különféle oktatásban, de nem tűnik ki belőle, hány zsidó-tanuló van. Eppler helyesen 200,000 lélekről szól, míg G. 250,000-et említ. A pesti zsidók a sanyaru viszonyok mellett évi 56,5 milliórdot adnak össze 1925-ben a hitközség és Chevra Kadisa és intézményeik fenntartására. Ez csak a közjótékonyosság kiadása, hogy mennyire rug a magánjótékonyosság, azt csak Isten tudja, aki meg is jutalmazza. A lenézett faj.

*

Loevinson E. Roma Israelitica. Wanderungen eines Juden durch die Kunststätten Roms. *Frankfurt a. M.* 1927. 307 lap.

Ez az először olaszul megjelent könyv nem Baedeker a szó szoros értelmében, hanem a cím szava szerint „vándorlás Rómában”. Leírja az ugylátszik Amerikában élő olasz származású lelkes zsidó ember Rómát zsidó vonatkozásban, még pedig nem kizárólag a jelent, hanem sűrűn a multat is. Jeruzsálem után nincs város a világon, amely zsidóság történetében oly jelentősége volna, mint Rómának. A folytonosság szempontjából még Jeruzsálemen is tultesz, mert itt nem szakadt meg a történelmi fonál, míg Jeruzsálemben a templom elpusztulása után zsidók évszázadokig nem laktak, később is nagy megszakításokkal és jelentéktelen számban, míg Rómában változatos sors mellett mindig éltek zsidók. A pápák rendszerint a zsidókat védelmükbe vették. Tártyi emlékek mindamellett aránylag csekély számban vannak. Igazi monumentumok csak a zsidó katakombák, melyekkel a zsidóság egyáltalában nem törődött és nem törődik, az ujabban felfedezett monte-verde-i katakomba máris be van temetve. Jeles példa a sötét gyűlölet ragyogó fantáziájában élő zsidó szolidaritásra. Ezt csak mellékesen. A könyv három részben mutatja be Rómát: 1. Tiberis balpartja (23 fej.), 2. jobb partja (6 fej.), 3. katakombák és római campagna (4 fej.). 16 kép díszíti a művet, melyek tulnyomó részt a biblia révén kerültek ide, mint pl. a 6 Michelangelo. A római zsidó község a pogány római császárok alatt virágzott, az elnyomás bekövetkezése után is szellemileg tartotta magát, jelentős szerephez azonban csak 1870 óta jutott, kebeléből kikerültek polgármester, miniszterek, írók, művészek stb. Guttman Jakab magyar származású zsidó szobrász IX. Pius pápa mellszobrát készítette el, a pápa ült számára (29. lap). Nem volt kitért zsidó és már László Fülöp előtt érte a kitüntetés. Egyébiránt a Rómában élt zsidó művészek nem választottak zsidó tárgyat, ezt inkább keresztény művészek tették.

*

Gressmann H., berlini egyetemi tanár, kit a *Jewish Institute of Religion* (New-York) előadások tartására meghívott és aki 1926-öszen Chicagóban 50 éves korában meghalt, előítéletmentes ember

volt és a Strack által vezetett *Institutum Judaicum*-ot tehermentesítette a zsidó misszió beszüntetése által. Kapcsolatba hozta a berlini egyetemmel és a bibliautáni zsidóság kutatásának intézetévé formálta át, Bevezetésül az egyetem öt népszerű előadást tartatott, melyek ezen cím alatt: „Vorträge des Institutum Judaicum an der Universität Berlin. Erster Jahrgang 1925—1926. Entwicklungsstufen der jüdischen Religion. Mit Beiträgen von Leo Bäck, Juda Bergmann, Ismar Elbogen, Hugo Gressmann, Julius Guttman, Michael Guttman. *Giessen*, 1927. jelentek meg. 103 lap. Gressmann szép bevezetése után szól *Elbogen* Ezráról és az exiliumutáni zsidóságról. Ezra teremtette meg a laikusok községét, akkor keletkezett az egyéni vallásosság, az emuna, szóval a Tóra vallása. Ez a vallás kiállta a tűzpróbát, hivei tűzbe (mágyára) mentek érte. *Bergmann* ismerteti a zsidóságot a hellenista-római korszakban, tehát az Ezra után következő másik korszakban. A zsidó nép Palesztinában védekezett az idegen vallás és kultura hatása ellen. *J* megjegyzések vannak az előadásban. *Guttman M.* részben egyezik azzal, amit mi is kifejtettünk különböző iratainkban az élő szóval való tradálásról és egyebekről. Helyesen eseteli a repetitorok, azaz az ugynevezett „tannák” szerepét a bab. iskolákban. De az, hogy az egyes talmud traktátusokat osztottak ki egyeseknek, csak későbbi legenda (48 kövv.). Amit 54 kövv. a nemzsidók tóra-tudásáról mond, hogy t. i. különböző korokban különbözőképen gondolkoztak róla, e helyen régen mondtuk el. Igaz, amit 57. lapon olvasunk. *Guttman I.* a középkorra megy át, szólv „a vallásos motívumokról Maimonides filozófiájában”. Ez végre nem új dolog, új lenne bemutatni azt, ami Maimuninál tiszta filozófia. Ezt a témát ajánlottuk nem régén egy Amerikában élő tudós-nak, aki ennek kidolgozását kitértetésbe helyezte. *Bäck* a zsidó misztika eredetéről és kezdeteiről szól.

*

Scholem G. Bibliographia Kabbalistica mit einem Anhang. Bibliographie des Zohar und seiner Kommentare, *Leipzig* 1927, 230 l., 4°

A kabbalával szemben áll mai napig az egész modern zsidóság és innen érthető az, hogy a zsidó tudomány, amely annyi szeretettel ölelte fel a zsidóság minden jelenségének a kutatását, a misztikával szemben a teljes negáció álláspontjára helyezkedett. Ez a visszautasítás a misztika kézirataira is kiterjedt: kabbalát nem veszünk, mondták a könyvtárosok. A magyar Rabbiképző kivétel volt, szép számmal szerzett idevágó kéziratokat olcsó pénzért. A hangulat megváltozott, újabb időben a chaszidizmusz divatba jött, persze csak az irodalomban, nem a gondolkodásban és életmódban. Vannak a chaszidizmusznak kutatói is, csupa dilet-

táns. A kivételek közé tartozik Scholem, ki tisztán a misztikával foglalkozik, a „Bahir“-t lefordította, az eredeti szöveg kiadását előkészíti, egyes értekezéseket is közzé tett, most pedig a nevezett bibliografiát adta fényes kiállításban Drugulinnál. A kéziratokat, melyek szét vannak szórva, mellőzte, csak a nyomtatott irodalmat sorolja fel. Összesen 1219 szám van feljegyezve, nevem alatt 6 (184—189) szám, holott a Jewish Encyclopediában magában kétszer annyi cikk van tőlem. A Zoharra vonatkozó rész 100 számot mutat. A pótlások és javítások az első részhez elég tekintélyesek. A művet hasznos tárgymutató zárja be.

*

Hildesheimer Ezriel Erik. Die Komposition der Sammlungen von Responsen der Gaonen, Frankfurt a. M. 1928, 95 lap.

A gáonok responzumai 13 gyűjteményben találhatóak, de tisztán gáoni gyűjtemény valamivel kevesebb van. A kompozíció négyféle: 1. Önkényes rendezés. 2. Szerzők szerint. 3. Tárgy szerint. 4. A 2. és 3. kombinációja (9 lap). Hildesheimer alapos vizsgálat alá veszi az összes kéziratokat és nyomtatványokat és szép eredményekre jut. Ugy látszik, hogy a Hazofehban és különnyomatban is megjelent gáoni responzumokat, melyeket Weisz Miksa a Kaufmann kéziratokból adott ki, nem ismeri, hanem csak azokat, melyek a Rabbiképző ünnepi könyvében láttak napvilágot. Azon a nézeten vagyok, hogy az eredeti rendezés az első volt, t. i. a nemrendezés. Így készültek a középkorban, amely rendszert valójában nem ismert, a gyűjtemények. Az érdeklődő összeírta a maga számára a responzumokat, ahogy véletlenül a kezébe kerültek, az így keletkezett művet azután mások is lemásolták maguknak. Hildesheimer alapos munkájával érdemet szerzett a rabbinikus irodalom körül.

*

Hebrew Union College Annual. Volume IV. Cincinnati 1927, 494 l. 8°.

Ebben a kötetben pótlások nélkül 13 dolgozat van, egy kivételével csupa szemináriumi tanártól. A legterjedelmesebb (1—138) *Morgenstern I.*-től: „A Hexateuch legrégebb dokumentuma“ (Ex. 34, 14—26). Összefoglalás 135—38. lap. *Lewkowitz A.* „A biblia és a jelenkor vallásbölcselete“ (139—148) a modern vallásbölcsestről szólva, azt találja, hogy *Cohen H.* oldotta meg a Kantianizmus alapján „wir wissen uns in Treue vereint mit der Frömmigkeit unserer Väter und bekennen uns mit ihnen zu dem Gott Israels, der als der Allmächtige der Hort und die Zuversicht der Menschheit ist“. Ez a befejezése. Valószínűleg előadás volt. Nagyon érdekes *Heinemann I.* értekezése: „Die Lehre vom ungeschriebenen Gesetz im jüdischen Schrifttum“ (149—171). Helyesen

bizonyítja, hogy a görög fogalom egészen mást jelent, mint a rabbinikus „szóbeli hagyomány“. Röviden megjegyezzük, amit már máshol is kifejtettünk, hogy a „szóbeli tan“ kitétel csak ellentétben az írott tanhoz használtatik, még pedig csupán néhányszor, különben a hagyományos tan: tóra, halácha, midras stb. Nincs az összehasonlításra alap. Terjedelmes értekezést ír „a matriarchátus nyomairól“ *Aptowitz V.* (207—240, befejezés a következő kötetben). Keresés közben itt-ott nyomot látott, ahol nincs is nyom. *Mann I.* kutatja a zsinagógái istentisztelet azon változásait, melyeket üldözések okoztak (241—310). Beható, tudós dolgozat. *Enelow H. G.* „Midrasch Haschkem Quotations in Alnaqa's Menorat Hamaor“ (311—343) bevezetőleg bebizonyítja, hogy nem volt több M. Maor., mint feltételezték, azután adja az idézeteket, kéziratot is felhasználva. *Krauss S.* nyelvi észrevételeket közöl a Gaster által kiadott Széfer Maaszijothoz (345—364). *Heller B.* „Gott wünscht das Herz“-e (365—404) érdekes folklorisztikus dolgozat. *Elbogen I.* Kalir tanulmányokat tesz közzé. *Marx A.*, mint mindig most is széles tudással kutatja témáját: Gabirol-e a „Mibchar Hapeninim“ szerzője és igenlő eredményre jut a szöveg vizsgálódásából (433—448). *Lauterbach* a szadduceusok és farizeusok egy jelentős vitáját vizsgálja, *Toledano* palesztinai leveleket közöl, *Gandz* az astrolabról ír, *Ginsburger M.* pedig Bender Ahrweilerről (18. század) kézirat felhasználásával.

*

Rabbi S. M. Neches, „As Twas Told to Me“. A hundred little stories of the old Rabbis. 2. ed., Los Angeles 1926. 100 l., 12°

Jó ötlet volt a régi rabbikról szóló, közzsájon forgó anekdotákat összegyűjteni. Hogy ezek a „jiddis“ mondák angol nyelven zamatjukból vesztek, nem kétséges, de az, hogy a közönség tetszését ebben az alakban is megragadták, bizonyítja a második kiadás. Leginkább az orosz és lengyel rabbik szerepelnek, sok „Zaddik“. Magyar rabbi nincs, talán Szófer Mózes, ha emlékeztem nem csal.

*

Jahrbuch der Jüdisch-Literarischen Gesellschaft XVIII. Frankfurt a. M. 1927. 391 + 32 (héber) 8°

Ebben a kötetben 14 német és 2 héber dolgozat van. A legértékesebb a IX., amely a Genizából közöl misnatöredékeket, melyek babilóni pontozással vannak ellátva. A részletek a következők: Nidda 9, 5; 9, 9; Makhsirin: 1, 5; 2, 6; 3, 3; 3, 8; 4, 11; 5, 9; 6, 3. Friedmann Ch. B. tárgyalja a szóalakokat. Funk S. (Bécs) értekezik a szellemi tulajdon védelméről a zsidóknál a legrégebb időktől a 19. századig, idézi a Chatham Szófert is. Kitünő ötlet. Singer L. (Várpalota) saját közséje történetéből közöl

néhány adatot, Moses L. (Bécs) feliratokat és okmányokat tesz közzé a *hét községről*, melyek most Ausztriához kerültek (Burgenland). A héber részben Brody H. (Prága) Mózes ibn Ezra Tarsisárió tesz közzé észrevételeket, a Krausz S. által kiadott Saul Josef könyvéhez. A munkatársak nagyobbik fele (9) nem német.

Rabinoviz A. Z. Glückel von Hameln emlékiratai héberre fordítva (זכרונות גליקל), Tel Aviv 1929, 160 lap.

Glückel érdekes asszony volt, ismerte a bibliát és a talmudi ágadát eredetiben és nagy üzletasszony volt özvegysége alatt. Többször ment férjhez és 12 gyermeke volt. 1646-ban született és emlékiratait 1691-ben kezdte írni német-zsidó nyelven. Kaufmann Dávid adta ki először az eredeti kéziratból (Pozsony 1892), melyből kihagyásokkal Feilchenfeld német nyelvre fordította. Érdekes emlékiratok — Glückel írói tehetség volt — és igen gazdagok kortörténeti adatokban. Rabinoviz fordítása folyékony és hasznos személy- és helymutatóval van ellátva.

Cijjunim (ציונים) Simchoni emlékkönyv (héber nyelven). Berlin, 1929, 227 lap, nagy oktáv. Eschkol kiadása.

Simchoni (Simchowitz) Jakob Naftáli Herz (szül. 1884 január 20-án Sluckban, megh. 1925 Szivan elején Berlinben) tudós és rokonszenves ember volt. Személyesen ismertem. Az Encyclopaedia Judaica, melynek szerkesztőségi tagja és nagy tevékenységű munkatársa volt, adta ki a gyönyörűen kiállított emlékművet arcképével. Az első 36 lap az elhunyt élete és működése képét adja többek tollából. A második csoport kiadatlan költeményeket tartalmaz (*Bialik, Brody, Davidson, Elbogen*). A harmadik csoport 11 tudományos dolgozatot ölel fel, melyek közül kiemelkednek *Asaf*: R. Gerson öt responzuma és *Epstein R. Amram* gáon imakönyve (122—141 a legerjedelmesebb dolgozat a könyvben). A negyedik csoport versek és egyebek. *Klaskin* bölcséleti szemléletet vet a zsidó irodalomra kezdeteitől fogva.

Enelow H. G. Menorath Hamaor by R. Israel Al-Nakawa from a Unique Manuscript in the Bodleian Library, Oxford edited. Part I. *New York* 1929. The Bloch Publishing Company. 37 (angol) + 90 (héber).

Zunz két Izsák Aboabot vett fel, egy régebbit és egy újabbat. *Enelow* meggyőzően bizonyította egy előbbi értekezésben, hogy a szerző *Israel Nakawa*, aki Toledoban 1391-ben a zsidó

mészárlásban öletett meg. Munkája egyetlen kéziratban maradt ránk, amelyet a Bodleiana őriz. Ezt a kéziratot fogja E. kiadni, melyből a jelen műben az első fejezet jelent meg. Az angol részben érdekes képet fest a szerző a spanyol zsidók állapotáról a 14. században és elmondja azt, amit Al-Nakawáról tudunk. Nem sok, amint hogy a régi szerzőkről általában keveset tudunk, beleértve a nem zsidó írókat is.

A kiadás egyik főfeladata a helyes szövegkiadás mellett a források kimutatása. A zsidókat a talmud uralta, amit mondtak, erre vagy a bibliára vezették vissza, a saját gondolataikat is. A két mű, a biblia és a talmud voltak mindenre az *approbatio*. Rendesen csak idéztek, csupán nagy általánosságban utaltak a forrásra. Itt-ott, emlékezetből idézve a szöveget, változtattak rajta. A forráskimutatást megnehezíti főképp az, hogy oly műveket is idéztek, melyek az idők folyamán elvesztek. Érthető ebből a körülményből, hogy *Enelow* nem találta meg némely idézet forrását.

A mű ethikai tartalmu és a fent érintett viszonyok mellett csodálatos jószívűséget, szeretetet és igazságot hirdet Al-Nakawa minden ember iránt, felekezeti különbséget nem ismerve. A becsületességet és jóságot lángoló, meggyőző és megnyerő szavakkal hirdeti. Mondhatjuk, hogy a talmudon is tultesz. Nem rendszert, légi magasságban koválygó bölcséleti tanokat hirdet, hanem gyakorlatiakat, melyeket mindenki megért, melyek nem elméleti tudást adnak, hanem jó cselekedetekre bízdanak. Le kellene ezeket egészben fordítani, nem csupán szemelvényekben bemutatni, mint ezt Zunz tette, kinek példáját mások követték, nálunk, tudtommal, csak *Weisz Miksa*. Modern ember alig tudja ezeket a fenséges tanokat átérezni, természetesen még kevésbé követni. Az etikai irodalom a középkori zsidók örökké fénylő dicsősége, ragyogóbb minden tudománybeli alkotásaiknál, melyekről a világ még némi tudomással bír, de erről az etikáról semmit sem tud. Az elvek, a főtételek a talmudra mennek ugyan vissza, de az összeállítás és a részletes kifejtés a szerző gondolkodását és érzületét tükrözteti, formájánál fogva hatásosabb, mint maga a talmud.

Részleteket Revue d. E. J. 87. k. 2. füzetében adunk, itt csupán néhányat teszünk szövé. Tizedet kell adni jótékony célra minden keresményről, „még az is, aki elszegődik, hogy tanítson, vagy írjon (másoljon), vagy valamely munkát végezzen, adjon béréből tizedet.” (56. l.). Ez nem elmélet volt, hanem gyakorlat. Számosan az adott tizedről könyvet vezettek, még a 18. században is — a „*Mászér könyv*“ volt a *Főkönyvük*.

A talmud (Szóta 47b) a következő kijelentést teszi: „Amióta elszaporodtak az alamizna elfogadók a pogányoktól, azóta Izrael alól van és a pogányok felül vannak, Izrael hátul van és a pogányok elől”. Ebből következik, hogy a zsidók szegények, a pogányok

pedig jómóduak, továbbá az, hogy zsidó szegényeknek segélyt adtak. Meglepőbb az, amit a mi könyvünk mond: „Nem szabad nem zsidótól alamizsnát elfogadni. Ha azonban nem tud e nélkül élni, fogadja el titokban, ha nem tudja titokban elfogadni, fogadja el nyilvánosan. Királytól vagy hatalmas urtól, aki adományoz izraelitáknak, el kell fogadni a béke utjai kedvéért és *odaadják szegény nem zsidóknak*. Érdekes, hogy *Jeromos* egyházatyja épígy inti a keresztényeket a 4. században, hogy ne fogadjanak el alamizsnát zsidóktól, mert evvel a zsidókat igazolják. (Ep. 52 ad Nepotianum, I. 263. Vallarsi).

A midrast könyvünk pontosan nevezi meg. pl. *ואלה שמות* így *הענייה*-vel Hadebárimot is stb., Tánit traktátust következetesen *הענייה* nekezezi. (Pl. 31, 20; 49, 18 s több helyen; 46, stb.). 16, 23 ezen mondatában: *ובני שולחן הסעודה עירך* megvan a *Sulchan Áruach* kitétel, amely egyébiránt Ezekiel 23, 41-ben is előfordul. Ez a kitétel járta már Karo előtt és ő a közhasználatot követte, midőn nagy művét így nevezte.

A midrasművek szerzőiről Al-Nakawa a következő figyelemreméltó nézetet vallja (12, 7): „Rab szerezte a Szifrát és a Szifrát, R. Chija a Toszeftát, R. Hosája, Rabbi tanítványa, és R. Jismáel a Mechiltát, R. Akiba is szerzett egy Mechiltát, R. Osája és Bar Kappára pedig barajtákát“. Hogy R. Hosáját összekapcsolta R. Jismáellel feltűnő, mivel a kettő kora közt körülbelül 100 esztendő különbség van. Szövegében, melyből másolt, bizonyára az volt, hogy R. Jismáel és R. Akiba szereztek Mechiltákat, ami megfelel a tényeknek, R. Hosája után pedig az állhatott, hogy a misnát szerezte, mely szavak (*חבר המשנה*) kiesett. Ez a nézet ezen a kitételén alapszik *אבי המשנה* (j. B. K. 4c és más-hol. Bacher AT II. 89, 3. jegyzet; v. ö. ugyanott I. jegyzet). I. REJ. i. h.

Enelow (24. l.) felsorolja a Menorath Hamaor fejezeit, melyekből műve csupán az első részt, a jótékonyaságról szólót tartalmazza. Az egész mű, amely 20 fejezetből áll, a következő hárommal kezdődik: 1. Jótékonyaság, 2. Ima, 3. Bűnbánat. Elég világos, hogy ezt a hármát a Ros Hasána és Jom Kippur ismert imája hatása alatt tette első helyre *את ועדקה מעבירך את רגע המורה*

A mű gyönyörűen van kiállítva és gondosan megszerkesztve. Kívánatos, hogy a nagy elfoglaltságu rabbi, jelenleg a rabbiügyesületnek is elnöke, találjon időt, hogy rövidesen az egész művet kiadhassa. Hálára kötelezte a középkori héber irodalom barátait.

*

Max Freudenthal, Leipziger Messgäste. Die jüdischen Besucher der Leipziger Messen in den Jahren 1675 bis 1764. 1928. 232 lap. J. Kauffmann Verlag, Frankfurt a. M. Schriften-

der Gesellschaft zur Förderung der Wissenschaft des Judentums. Nr. 29.

A zsidók, kik a lipcsei vásárt felkeresték, tartoztak mindenféle cimen adózni: Leibzoll, tartózkodás stb. Ennélfogva hivatalosan nyilvántartották a zsidó látogatókat, feljegyezték minden egyesnek nevét, lakóhelyét s egyebeket. Ez a lajstrom még létezik és most F., aki a tárgyról már előbb is értekezett, közzétesz egy 90 évről szóló listát, (1675—1764), melyet felvilágosító bevezetéssel látott el. Sokan jöttek lengyel-orsz, osztrák területről, a legtöbb természetesen német provinciákból. *Jöttek Magyarországról is, a könyv tehát a magyar zsidók történetéhez is szolgált adatokat.*

Városok ábécés sorrendje szerint vannak felsorolva a látogatók, mindegyik nevénél ott van a név mellett a látogatás éve is. Ébből megállapítható, hogy abban az évben az illető helyen már laktak zsidók. A látogatók számából pedig az is, hogy nagyjában mily nagy hitközség lehetett az illető helyen, az is, hogy mily terjedelmű volt körülbelül a kereskedelme. Halberstadt (95—115), Dessau (56—71), Prag (176—196), Berlin (34—44) foglalják el az első helyeket, de vannak városok, hol ma már alig lakik zsidó, 200 év előtt még jelentős hitközsége volt a jelen lista tanúsága szerint.

A személynevek héber írásából nem ritkán nem lehet pontosan tudni, hogy mikép ejtették ki. Nagybecsű anyag van erről a könyvben együtt, melyben több ezer név szerepel, még pedig pedáns hivatalnok átírásaiban. De a genealógiának is gazdag forrásul szolgálnak ezek a listák. Rendszerint a jómóduak keresték fel a messze földön tartott vásárt, meg lehet tehát állapítani elég sűrűn azt is, hogy kik voltak a hitközségek előkelői, vezetői stb. Más forrásokban említett személyek e listákból azonosíthatók. Egyéb vonatkozásban is jelentős az a levéltári forrás, miről nem akarunk itt szólni, hogy átmelessünk a magyar zsidókra vonatkozó részletekre.

Pesti cikk természetesen nincsen, itt a 18-ik század vége előtt még nem lakott zsidó. Ellenben *Eisenstadt*ból volt már 1686-ban látogató (73. lap), 1700-ban az utolsó. Neustädte 1753 és 1756 (167. lap). A legtöbb Pozsonyból (Pressburg 177. lap), Ödenburg (170), Ofen (u. o.).

Werner Sombart „Die Juden und das Wirtschaftsleben“ c. műve 25—6 lapon ezt írja: „Auffallend gut sind wir unterrichtet über die Beteiligung der Juden an der Leipziger Messe, die ja lange Zeit hindurch der Mittelpunkt des deutschen Handels war und für dessen intensive und extensive Entwicklung einen guten Gradmesser bildet, die aber auch für einige der angrenzenden Länder, namentlich Polen und Böhmen, eine wichtige Rolle gespielt hat. Hier auf der Leipziger Messe finden wir seit Ende des 17. Jahrhunderts in wachsendem Umfange Juden als Messieranten,

und die Bearbeiter des Ziffermaterials kommen sämtlich dahin überein, dass die Juden es seien, die den Glanz der Leipziger Messe begründet haben.“

A németek a vallási gyökérrel bíró gyűlöletet is le tudták küzdeni, ha gazdasági érdekeik úgy kívánták. Az elismerésre azonban a zsidóknak 150 esztendeig kellett várniok, Werner Sombartig.

*

Mandel Miklós, József khazár király válaszelevelének hitelessége, Pécs 1929. 45 l.

Ez a budapesti bölcsészeti doktori disszertáció magyar szempontból is érdekes kérdést tárgyal az elég gazdag irodalom felhasználásával. A vizsgálódás eredménye az, hogy 1080 körül a levél már ismeretes volt és hogy a *tartalma* valódi. A Juchaszin 750 évét, melyre a kazár király levelének keltét teszi és melyet M. (6. l.) diffikultál, tehetjük 720-ra, mert lehetséges, hogy 2 (= 20) korrumpálódott 1-ra (= 50). A Schechter-féle töredék-levélben egyebek közt az áll, hogy üldözött zsidók letelepedtek a kazárok országában, a kazárokkal egy néppé lettek, de a circumciziohoz ragaszkodtak és egy kis részük megülte a szombatot is (15). Ez emlékeztet Maimuni tudósítására (egyik levélben): Indiában nincs Tóra, csak circumcizio és szombat. Ezek mindenütt tartották magukat, mivel mélyen gyökereztek, ez a momentum a levél hitelessége mellett szól. A Kuzari, melyet Jehuda Muskato kommentárral adott ki, nem 1547-ben (23), hanem 1594-ben jelent meg Velencében. A korrekúra, minthogy a nyomás nem helyben történt, szenvedett. Szerző a biztató kezdet után tovább foglalkozhatna a kazár kérdéssel. Kutatandó volna a barlangban tartott istentisztelet és az ott talált szent könyvek legenda eredete folklorisztikus alapon és más egyéb.

*

Geden A. S. — Kilgur R. Introduction to the Ginsburg edition of the Hebrew Old Testament (Bible House Paper No. 13.) London, 1928. 84 lap.

A legjobb bibliakiadás jelenleg Ginsburgé, aki munkáján kerekén 60 esztendeig dolgozott; még pedig több munkatárssal (meghalt 84 éves korában 1915-ben). 73 kéziratot és az összes régi biblianyomtatványokat hasonlította össze és feljegyezte a variánsokat. Nem sok. A maszorétikus észrevételek megértéséhez kulcsul szolgál a jelen fűzet. Geden már régebben adott ki ilyen kulcsot, melyet a Szemlében (XXV, 1908, 108 és a IQR XIX, 800–5) bíraltam. A jelen fűzet bővebb és 8 fejezetre oszlik, melyek közül a fontosabbak: Rövidítések, Maszóra, kritikai apparátus, zárójegyzetek. Hasznos könyvecske, de sok sajtó

és egyéb hiba van benne, úgy a vokálisokban, mint a consonansokban, sőt még fordításokban is. Így a 21. lapon az van, hogy „*asthé ászár*“ = 12 (kis próféta). 41. lapon סוריא Syrians, tehát szírek szurabeliek helyett. A pentateuchus 5840 évet ölel fel (67. lap). Nem sajtóhiba, mert héber szavakkal van kiírva ליה ליה fordítatik 74. l., 9. sor ordinary és 79. lapon complete, „egyáltalában nem“ helyett. Részletes bírálatot máshol adunk.

*

(אניות סופרים) kiadta Schreiber S., Budapest 1929, 95, 106, 74, 106 lap. Több arcképpel és facsimiléval Schlesinger J. Budapest—Wien kiadása.

Schreiber S. beregszászi agg rabbi érzékkel bir történeti dolgok iránt, minek jelét a „*Chut Hamesullas*“ hármas biográfiában adta. A jelen műben több száz levelet tesz közzé, melyeket dédatyja, nagyatyja, atyja és a Sofer-család más tagjai írtak. A *Chatham Szófér-* és *Kethab Szófér*hoz 66 (33+33 évi rabbiság) év alatt érkezett levelek száma 100–200000 lehetett a kiadó becslése szerint. Ezek mind a padlásra kerültek, végül elásattak. Sajnos, mert kortörténeti értékük volt. Hálát érdemel a kiadó azokért a levelekért, melyeket hosszú életén át összegyűjtött, mondhatjuk, megmentett. A leveleken kívül vannak a könyvben egyebek is, pl. 135 rabbi névsora, kik A. S. B. Sofer tanítványai voltak és sok egyéb. Helyesen *irásokról* kell szólni. Akiba Egetől van amulet is, a legérdekesebb azonban, hogy a rabbiállást gyűlölte és le szeretett volna mondani, tanítósággal (melam.duth) felcserélni. Magyar dolgok is vannak, pl. az, hogy A. S. B. Sofer (II. rész. 7. lap) Löw Schwabot már gyanusnak tartja. Ugyanott 3. lap magyar prédkáció ügye, melynél a nevet ki kellett volna nyomtatni, 1845-ről lévén szó. 10. l. a templomban felállítandó chuppa kérdésében. Az iskolaalap ügyében Eisenstadt Méir (Maharam As.) levele Sofer pozsonyi rabbihöz (1851). Deputációt Bécsbe. Ugyancsak rabbiszemináriumról, melyet a régi rabbik akartak felállítani a „Schul-fond“ terhére I. Aszád (Oszád) levele Soferhez. U. o. 39. kövv: Elretentő példa Hildesheimer—Eisenstadt. Ima a kongresszus alkalmából (u. o. 25 Sofer). 60. l. braunschweigi rabbigyűlés.

A nagyváradi statusquo községgel nem szabad egyesülni, írja Schreiber Szimcha Bunem pozsonyi rabbi (nincs kelet 67. lap). — A marmarosszigeti rabbi levele a pozsonyi rabbikhoz 1903-ban nagygyűlés ügyében (68). — Almemor ügyében Pápára Sofer Simon 1856-ban (23). Ne állítsatok fel rabbiszemináriumot Bécsben (60). — Sofer S. körirata kelet nélkül. Több levél galíciai rabbiszeminárium tervei ellen. — Az utódlási jog elhalt rabbi fiát illeti meg. (97. Magyarországon is).

Jobb lett volna a folytatólagos lapszámzás és a korrekúra is gondosabb lehetett volna. A kiadó számos értékes jegyzettel

kísérte a leveleket, melyekben híres chaszid rabbik (cadikok) is szerepelnek. A mű érdekes adalék a magyar zsidóság belső életéhez, főképp pedig a magyar rabbik történetéhez.

*

Libowitz N. S., aki nem hivatásos tudós, hanem tiszta lelkesedésből műveli irodalmunkat, az idén másodszer látogatva meg a szent földet, össziadást rendezett munkáiból. Jeruzsálemben szedette, az ősök városában, úgy gondolkozva, hogy a szentségből munkáira is esik egy sugár. A nyomdai kiállítás gyönyörű, becsületére válik a „Dárom” nevű nyomdának és könyvkiadónak. A könyvek meritett papirosra nyomattak. Az itt rendelkezésre álló térhez képest röviden bemutatjuk a négy héber munkát, (az ötödiket a תורה בן elöször a Hazofeh közölte), technikai okokból csupán a címeket adva héberül.

1. ארי נהם (Ari Nohém), XXX, 167 lap, Jeruzsálem 1929. *Leo Modena* e híres munkáját a Kabala ellen egy új kézirat (new-yorki szeminárium birtoka) és több kiadás alapján újra adta ki L., aki két kiadást ért életrajzot irt Modenáról. A művet részletes bevezetés előzi meg, melynek végén öt munka van felsorolva, amelyek az Ari Nohém ellen irattak. Ezekből állította össze L. a mű végén, mintegy utószóképp a Modena állításai ellen tett kifogásokat, vagyis cáfolatokat. A legmeglepőbb azonban a felfedezés, melyet L. tett. Az A. N. ugyanis József Chamiz orvos számára íródott, kinek בליח c. munkát tulajdonít M. Erről a munkáról eddig nem tudtak semmit, kételkedtek ennek létezésében, de L. munkája utolsó lapján azt hirdeti, hogy sikerült egy példányt felfedezni, melyet máshol fog ismertetni. Talán a Hazofehban, melynek jeles munkatársa. *Leo Modena* irt egy munkát bizonyítottam „Leo Modena iratai” c. munkám héber részében (כתבי ריא) 169. lap, 1. jegyzet). Továbbá azt is, hogy Modena nem maga írta a talmud elleni kifogásokat (magyar kiadás 77—86, német kiadás 85—95). Egyébiránt e műről részletesebben máshol szándékozom írni.

2. פניאל (Peniél), 3-ik kiadás, Jeruzsálem 1929. 139 lap.

Ez a mű szól a halálról, a gyászról, a vigasztalásról, a függélekben a jótékonyágról és a szülők iriszteletéről. A szerző elvesztette fiát és mintegy önvigasztalásra írta ezt a munkáját. Nem halachikus tartalmu, hanem vizsgálódások e jelenségekről a biblia, talmud, midras és egyéb héber irodalom alapján. A szerző nagy olvasottságról és nemes érzelmeiről tesz a mű tanuságot. Tanulmányos és érdekes mű.

3. דרוש רשומת האדה, Jeruzsálem 1929 58 lap, 2. kiadás.

Egyes agádák magyarázatai. A Salamon ítéletről, melyet a Krónika kihagyott. Szó van *Leo Modenáról* is, aki erről az ítéletről nyilatkozott (2. l.), Dávid és Salamon királyokról volna szó.

Ertekezés Herodes és Aggrippáról a talmud adatai alapján. Akiba és Turnus Rufus felesége. Elisa ben Abuja. Oinomaos Hagardi (l. cikkemet a Jew. Encyclopediában). Rabbi és Bar Kappara stb. Nem értünk egyet az agáda racionalizálásával.

4. אורה בקורה (Iggereth Bikkoreth) u. o. 2. kiadás. 31 lap.

I. H. Weiss, a Dor Dor ve Dorsov szerzője „Emlékeim”-ben keményen bírálta Rappaportot. L. kimutatja, hogy nincs igaz. Plágiummal is vádolta W. R.-t, viszont őt Smolensky. Középkori vitaközlési mód maradványai. Mai napig nem halt ki, csak haldoklik.

*

Guttmann H., Die Darstellung der jüdischen Religion bei Flavius Josephus, Breslau 1928, VI, 51 l.

Ez a disszertáció, amely a Josephus-irodalom tekintetbe vételével készült — Schürer nincs a felsorolásban, sem a Jewish Encyclopedia — két részből áll. I. J. és a pentatenchus elbeszélő részei 1—18. II. Kulturális és etikai adatok Josephusnál 19—51. A legérdekesebb bizonyára a II. rész 2. fejezete, amely előadja azt, hogy a templom elpusztulása mily hatással volt J. világszemléletére. Röviden mondhatjuk, hogy semmivel. A zsidó vallás független az áldozati kultusztól, így gondolkodtak a talmudbölcsek s a zsidóság minden köre. Nem hallunk sehosem arról, hogy zsidók elfordultak volna vallásuktól azért, mert nincs szentély. J. csak az általános nézetet vallja, midőn a templom elpusztulásában lsten büntetését látja. Hogy J. szepítette a rómaiak tetteit, nemcsak érthető, hanem igazolható is azzal a fontos céllal, hogy műveit másképp nem bocsáthatta volna közre, melyekkel a zsidó népek a legnagyobb szolgálatot tette, amelyhez fogható alig van. Nincs sem ókori, sem ujkori író, aki zsidó nép védelmében hasonló érdemeket szerzett volna. J. megítélésénél a kor viszonyokból kell kiindulni. Hogy J. mily fényesen oldotta meg feladatát, mutatja már az a pusztá tény, hogy műveit a nem zsidó világ tartotta fenn az utókor számára. Josephus munkái mesterművek, melyeket királyi udvarokban is olvastak és helyén volna azt kutatni, ami eddig senkinek eszébe sem jutott, hogy az utókor mily érdeklődést mutatott a művek iránt. Jellemző tény az, hogy műveiből alig veszett el valami, ami a legkevesebb klasszikus író műveiről mondható. Ha J. csakugyan aram nyelven is irt művet, ez volna az egyetlen, amely eltűnt, mivel csak zsidó közönségre támaszkodhatott. Ennyit alkalmoszerűen általánosságban.

8. l., 2. j. hiányzik a forrás: Megilla 9a és b, hol azonban a mi szövegünkben nem Jónáthán, hanem Jóchánan áll. Utalható lett volna még j. Meg. 71b-re és Beresith r. 36 vége felé, hol

Bar Kappára nevében az van mondva, hogy Sém sátraiban beszélnek Jafet (görög) nyelvén. Fontos adat a Palesztinában uralkodó görög nyelvről a 3. század elején. A vers Gen. 9. 27. — J. Archäologia X. 277—78 azt mondja, hogy Dániel az ő könyvét saját hiúságán kívül az epikureusok ellen írta. G. 12. 1. 2. j. a talmud megállapítását idézi, hogy ki Apikóresz? Ez azonban nem jön tekintetbe, hanem az, hogy Epikur kultközösségeket alapított, ilyenek kétségtelenül Palesztinában is voltak, mikor ott a hellenizmus virágzott. Minthogy Epikur a pogány isteneket megtagadta, zsidók is szegődhetek hívei közé. Így került Epikur a rabbik szemkörébe, kik Platót és Arisztotelezt nem ismerik. A későbbiek azonban az epikureizmusz eredetét már nem ismerték és tartalmát keresték. Az igazsághoz legközelebb áll az a definíció (misna Berákót végén), hogy az epikureusok tagadták a más világot. Josephus azonban az epikureizmust közvetlenül is ismerhette és saját magyarázatot ad Dániel könyvének céljáról, hogy t. i. még jön egy más világ. Egyébiránt Marmorstein értekezett az Apikóreszről.

J. (Arch. IV. 215, G. 16. 1.) azt mondja Ex. 22, 28 alapján, hogy a felsőbbiség tisztelete megakadályozza az Isten elleni tiszteletlenséget. Minthogy a parancs így szól: „Istent ne káromold és fejedelmet (nász) ne átkozz“, I. e kettőt összekapcsolta. G. az אלהים szót a hagyománnyal bírónak veszi, holott még Akiba is szószerint Istenre vonatkoztatja (Mechilta e helyre, 97a Friedmann és párhuzamos helyek). G. J. magyarázatáról feltételezi, hogy J. evvel a római fenhatóságot akarja elismerni.

J. (Bellum V. 382; G. 16) azt mondja, hogy a zsidók Egyiptomban fellázadhattak volna, de inkább Istent hagyták maguk helyett harcolni. G. azt gondolja, hogy J. tendenciájának megfelelően a pacifizmust a Mózes előtti zsidó vallásba helyezi be. Ilyen forrás persze nincsen, de a talmudban (Ket. 111a) ez a nevezetes mondás áll: „Isten megeskette Izráelt, hogy nem fognak fellázadni a népek ellen!“ Ezt Jósze ben Chanina prédikálta 250 körül, aki Caesareában élt, hol a zsidók már csináltak régebben ily lázadást, de nem következik belőle, hogy ilyen gondolat nem élhetett már Josephus korában is. Hiszen Jochanan ben Zakkai is pacifista volt.

A törvényekről, melyek J.-nál találhatók, általánosságban az mondható, hogy azok részben talmudelőttiek, más szóval, hogy abból a tényből, hogy ellentétben vannak a talmuddal, még nem következik, hogy J. korában (70 előtt) nem léteztek. A talmudbölcsek nem ritkán a régi nézetekkel ellentéteseket vallottak. G. szép dolgozata elismerést érdemel és remélhető, hogy munkáját folytatni fogja.